

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

SON DÖNEM OSMANLI AYDINLARININ SÖMÜRGEÇİLİK VE EMPERYALİZM ALGISI

Mehmet Refik Bürüngüz

Doktora Tezi

Ankara 2013

SON DÖNEM OSMANLI AYDINLARININ SÖMÜRGEÇİLİK VE EMPERYALİZM ALGISI

Mehmet Refik Bürüngüz

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2013

KABUL VE ONAY

[Öğrencinin Adı Soyadı] tarafından hazırlanan “[Tezin/Raporun Adı]” başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından [Tezin/Raporun Türü] olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Danışman)

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] [(İkinci Danışman)]

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

20.06.2013

Mehmet Refik Bürüngüz

ÖZET

BÜRÜNGÜZ, Mehmet Refik. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı*, Doktora Tezi, Ankara, 2013.

Haçlı seferleri ve bilahare Amerika kıtasının istila edilmesinden beri Avrupalı siyaset düşünürleri, adalet ve doğal hukuk fikirleri ile Avrupa'nın Avrupalı olmayan halklar üzerinde kurdukları egemenliği birbiriyle telif edebilmenin çabası içerisine girmişlerdir. Özellikle Avrupa'nın geri kalan dünya üzerinde başat güç haline geldiği bir dönem olan XIX. asırda liberal düşünce ile sömürgeci uygulamalar arasındaki gerginlik daha da girift bir hal almıştır. Evrenselci ve eşitlikçi fikirleri savunan muhtelif Avrupalı düşünürler, aynı zamanda sömürgecilik ve emperyalizmin meşruiyetini de müdafaa etmişler ve “gayr-ı medeni” toplumların kendi özgür kurumlarını kuracak ve öz-yönetimlerini sürdürebilecek noktaya ilerlemesi için, muayyen bir süre bir bağımlılık veya vesayeti öngören “medenileştirme vazifesi” adı altında bu görüşleri, uzlaştırmaya çalışmışlardır. Siyasî tarih olarak bakıldığında, kendi tarihimizde II. Meşrutiyet yılları olarak anımsadığımız dönem, dünya siyaseti açısından XIX. asrın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürecek bir kolonyal rekabet çağıdır ve nihayetinde I. Dünya Savaşı'nı intaç edecek kolonyal ihtilaflar ve devletler arası itilaflar dönemine denk gelmiştir. II. Meşrutiyet aydınları, sömürgeci güçler tarafından kendi emperyal yayılmaları için bahane olarak kullanılan başta *vazîfe-i temdîn* söylemi olmak üzere muhtelif şekillerde tezahür eden sömürgecilik ve emperyalizm uygulamalarını kınamış, hukukî, felsefî, iktisadî ve sosyal geçerliliğini sorgulamışlardır.

Anahtar Sözcükler

Sömürgecilik, emperyalizm, vazife-i temdîn , hulûl, nüfûz , millicilik, kozmopolitanizm, iktisat teorileri

ABSTRACT

BÜRÜNGÜZ, Mehmet Refik. *Late Ottoman Intellectuals' Perception of Colonialism and Imperialism*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2013.

Since the time of the Crusaders and invading the Americas, European political thinkers had been in a heavy effort for finding a way of conciliation among the ideas on justice and natural law in one hand, and European dominations over non-European peoples on the other. Especially after XIX. Century in a time when Europe became a dominant power over the rest of the world, the tension among the liberal thinking and colonialist practice became more apparent and the thinkers who are labeled as defender of universal ideas and egalitarianism also defended the justice of colonialism and imperialism through finding a way of reconciliation namely “civilizational work” which meant a dependency for a particular time till the said peoples can build their self-institutions and sustainable governments. When those controversial ideas were put forwarding, the Ottoman State was one of the a few independent Muslim states, where the thinkers and politicians were looking for a different remedies in view of coming collapse of the Ottoman State in a colonial conflict age which caused at last the WWI. The intellectuals in the Second Constitutional Period too was aware of main arguments of colonialism and imperialism and hence found themselves in a heavy task for refuting them including the civilized work as well.

Key Words

Colonialism , imperialism , civilizational work , penetration ,power , nationalism , cosmopolitanism , economics

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM.....	7
TEMEL KAVRAMLAR: TERMİNOLOJİ ve TARİH	7
1.1 SÖMÜRGEÇİLİK VE/YA EMPERYALİZM	7
1.2 SÖMÜRGEÇİLİĞİN SERÜVENİ	13
1.3 ESKİ SÖMÜRGEÇİLİK VEYA YENİ EMPERYALİZM.....	20
1.4 SÖMÜRGEÇİLİK VE EMPERYALİZMİN MEŞRUIYET ARAÇLARI	27
1.5 MARKSİST PERSPEKTİF.....	39
2. BÖLÜM.....	42
OSMANLI MÜNEVVERİ ve GARB MÜSTEMLEKECİLİĞİNİN İSTİNADGÂHLARI	42

2.1. TANZİMAT NESLİ VE MEDENİYETÇİ İDEOLOJİ.....	42
2.2. MEDENİYET-İ CEDİDE VE TAHAKKÜMÜN DEĞİŞEN DİLİ	47
2.3. HUKUKSUZLUĞUN HUKUKU.....	64
2.3.1 Devletler Hukuku Açısından Devletlerin Sahip Olduğu Haklar	73
2.3.2. Sömürgeci Güçler Tarafından Yapılan İ'tisafılar	76
2.3.3. Dış Müdahale	80
3. BÖLÜM.....	90
MÜSTEMLEKECİLİK ve ASLÎ MEŞRUIYET SÖYLEMİ: VAZÎFE-İ	
TEMDÎN	90
3.1. MÜSTEMLEKECİLİĞİN TARİHÎ GELİŞİMİ VE MAHİYETİ .	90
3.2. MAHİYETİ İTİBARIYLA VAZÎFE-İ TEMDÎN YAHUD	
TEMEDDÜN	102
3.3. VAZÎFE-İ TEMDÎN VE İLERLEME	112
3.4. DÜNYA KAMUOYUNDA PROPAGANDA ARACI OLARAK	
VAZÎFE-İ TEMDÎN	125
3.4.1. Müslüman Taassubu	127
3.5. SÖMÜRGE İDARESİ VE İDARECİLERİNDEN DUYULAN	
İSTİKRAH	134
4. BÖLÜM.....	144
AVRUPALILARIN HULÛL VE NÜFÛZ-I SULH-PERVERÂNESİ:	
BARIŞÇIL EMPERYALİZM	144

4.1. AVRUPA İKTİSADÎ EMPERYALİZMİNE GETİRİLEN ELEŞTİRİLER.....	153
4.1.1. Sermayedar Avrupa Karşısında Millî İktisat Arayışları.....	166
4.1.2. Avrupalılar Tarafından Kullanılan Muhtelif Kontrol Mekanizmaları.....	176
4.1.2.1. İstikrâz: Devâ-yı Kâtil ve Düyun-ı Umumiye İdaresi.....	176
4.1.2.2. Yabancı Sermaye.....	186
4.1.2.3. Kapitülasyonlar:.....	194
4.2. FİKRÎ, HİSSÎ, AHLÂKÎ HULÛL: MİLLÎ TERBİYENİN İHMALİ	201
5. BÖLÜM.....	220
XX. YÜZYIL BAŞI İTİBARIYLA HÂKİMLER- MAHKÛMLAR ve İTTİFAK ARAYIŞLARI	220
5.1. SÖMÜRGELEŞTİRİLEN İSLÂM ÂLEMİ	220
5.1.1. Hindistan Kıtası ve Uzakdoğudaki Esir Müslüman Halklar..	226
5.1.2. Afrika.....	230
5.2. XX. YÜZYIL BAŞI İTİBARIYLA HÂKİMLER.....	235
5.2.1. İngiltere.....	235
5.2.1.1. İngiliz İşgali Altındaki Mısır'ın Durumu	266
5.2.1.2. Hindistan ve İngiliz idaresi	275
5.2.2. Rus Emperyalizmi	278

5.2.3. Fransa ve İtalya	293
5.2.4. Almanya ve Avusturya	316
5.2.4.1. Almanya Dostları:	318
5.2.4.2. Almanya Aleyhtarları:	322
5.2.5. Amerikan Emperyalizmi	328
5.3. BATI KARŞISINDA İTTİFAK VE İŞBİRLİĞİNİN SİYASÎ VE FİKRÎ VECHELERİ	331
SONUÇ	368
KAYNAKÇA	374

ÖNSÖZ

Müstemlekecilik ve kolonyalizm olarak da adlandırılan sömürgecilik, bir gücün diğer bir millet, devlet veya topluluğu, kendi siyasî ve iktisadî hâkimiyeti altına alarak yayılması veya yayılmayı istemesi şeklinde tarif edilebilir. Tarihî süreç içerisinde sömürgecilik genel olarak üç kısma ayrılır: Antik dönem, coğrafi keşifler ile başlayan dönem ve nihayet XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tekrar hız kazanarak ve nihayetinde emperyalizm ile kesiştiği dönemdir. Bu son dönem, aynı zamanda emperyalizm kavramının siyaset bilimindeki bugünkü semantik anlamıyla kullanılmaya başladığı döneme denk gelir. Bu dönemde özellikle Avrupa devletleri sömürgelere tekrar ilgi duymaya başlamıştır. Böylelikle bu devletlerin sömürgeleri üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendirmek ve diğer rakip güçlü devletlerle girdikleri yeni sömürge elde etme yarışı da emperyalizm tanımı içine alınmıştır. Ancak emperyalizm tanımı da sadece emperyal toprak kazanımları ya da yayılmacılıkla sınırlı kalmamakta, iktisadî, kültürel gibi diğer dolaylı tahakküm yollarını da tazammun etmektedir.

Sömürgeciliğin bu son dönemi, aynı zamanda, teritoryal olarak üç kıtaya yayılması, etnografik olarak da çok dinli ve çok uluslu bir yapıya sahip olmasıyla “İmparatorluk” olarak tavsif edilmiş Osmanlı Devleti’nin kendini restore ederek geçmişteki ihtişamlı günlerine dönme çabası ile başlayıp yerini elde mevcut coğrafyayı muhafaza güdüsüne bırakmakta olduğu bir döneme denk gelir. Artık gözler Batı’ya çevrilmiştir. Devlet ricali ve aydınlar, taklit veya iktibas yoluyla da olsa idarî ve sosyal eksikliklerin giderilmesinin Avrupa’ya müstenit yeni nizam veya tanzimlerle olacağı hususunda mutabıktırlar.

Oysa Osmanlı İmparatorluğu *Pax Ottomana* olarak tavsif edilen ve özellikle de gücünün zirvesinde bulunduğu XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Balkanlar, Anadolu, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Kafkaslar olmak üzere fethedilen tüm bu coğrafyadaki halklara barış ve istikrarı, farklı inançlara sahip insanlara, kendi inançlarının ve hattâ hukuklarının gerektirdiği şekilde yaşama imkânı tanıyan milletler sistemi ile temin etmişti. Osmanlı idaresi altındaki her millet başlarındaki patrik, hahambaşı ve metropolitleri ile kendi

dinî ve sosyal işlerinde hür ve muhtar bir şekilde yaşamaktaydı. Bu milletler kendilerine tanınan bütün hak ve hürriyetlere ayrıca savaş durumunda düşmanlara karşı korunmalarına karşılık Osmanlı'ya sadece “cizye” vererek böylece hem insanlık onurları hem can ve malları emniyete alınmış olarak asırlarca huzur içinde yaşayacaklardı.

Ancak değişen güç dengeleri, daha açık ifadesiyle, Sanayi İnkılâbını müteakip yaşanan dönüşüm, Avrupa'nın kendi dışındaki toplumlar karşısında siyasî, askerî, iktisadî ve fikrî sahalarda üstünlük kurmasını, kendi sınırları dışındaki toplumlara ve topraklara müdahale ederek onların kaynaklarından da sınırsızca yararlanmasını tazammun etti. Yeni Avrupa için bu iktisadî bir zorunluluktan; diğer bir deyişle klasik sömürgecilikteki dinî ve siyasî sâikler artık iktisadî sâiklerle yer değiştirmiş durumdaydı. Meşruiyet aracı ise dinin medeniyete dönüştürüldüğü Batı'da tabii olarak sömürgeciliğin medenileştirici misyonuydu. Buna mukabil, Avrupa ile karşılaşan diğer medeniyetler için ise Avrupa karşısında var olmak için geride kalan tek yol Avrupalılaşmak, modernleşmek, ya da Tanzimat terminolojisi ile “mütemeddin” olmak gibi alternatif olmadığı düşünülen Avrupa medeniyetine eklemleme arzusu şeklinde tezahür ediyordu. Bu bağlamda ortaya çıkan aşk ve nefret ilişkisinde, Tanzimatçıların “medeniyet ideolojisi”, bu ilişkinin aşk kısmını oluşturur ve sömürgecilik ya da emperyalizme gerçek bir karşı çıkışı barındırması tabiatı icabı muhaldir. Bununla birlikte, peşi sıra gelen toprak kayıpları, ülkenin içişlerine yapılan müdahaleler ve Osmanlı Devleti'nin rekabet halinde olduğu Batı'nın önce askerî ve ilmî teknolojisini daha sonra ise idarî ve siyasî düzenlemelerini alan ve en sonunda da topyekûn Batılılaşma tartışmalarının yapıldığı bir ortamda sosyal düzenini de kendine uyarlamaya çalıştığı halde II. Meşrutiyet Osmanlı aydınının vatan topraklarının Avrupa'nın av sahası olmaktan kurtulamadığını görmeleri ise aşk ve nefret ilişkisindeki nefret safhasının başlamasını intaç etti. Şark-Garp, maddî-manevî medeniyet mukayeseleri ve Müslüman dünyanın Osmanlı hâkimiyetinde olmayan kısımlarında uygulanagelen sömürgecilik faaliyetlerinin gerçek mahiyeti üzerine kalem oynatan aydınlar, bir taraftan devletin ve dolayısıyla İslam halklarının kurtuluşunun hangi usuller çerçevesinde olacağına dair kendi reçetelerini üretirken diğer taraftan da aralarında da fikrî ve siyasî bir mücadelenim içerisine girmişlerdi.

Bir tarih tezinde; uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, soyoloji ve felsefe gibi disiplinlerin çok farklı vechelerle ele alıp, farklı farklı tanımlamalar, kavramsallaşmalar, dönemlendirmeler yaptıkları sömürgecilik ve emperyalizm gibi bir konuya dair belirsizlik ve Osmanlı düşünce tarihi boyutuyla kurmaya çalıştığımız bütünlük bu araştırma sürecinin zorluğuna dair ipuçlarını vermektedir. Bu zorlu süreçte yanımda olan, tezin ortaya çıkmasında emeği geçen hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür etmek isterim. Bu tezin her aşamasında anlayışlı ve hoşgörülü yaklaşımlarıyla desteklerini esirgemeyen kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Özden'in araştırma süreci boyunca yönlendirmeleri ve katkıları, güveni ve desteği benim için ifade edilemez değerdeydi.

Tez savunması jüri üyeleri Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Prof. Dr. Nesimi Yazıcı ve Yrd. Doç. Dr. Hakan Kaynar'a şükranlarımı sunuyorum. Son olarak fikirlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Aydın Topaloğlu'na, Yrd. Doç. Dr. Ruhi Güler'e, Sn. Ali Gözeller'e çalışmalarımda yararlandığım Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nin kuruluşunda ve işleyişinde emeği geçenlere, yardımlarını esirgemeyen başta Sn. Abdurrahman Muhammed Hacıismailoğlu ve Sn. Hasan Diriarın olmak üzere tüm çalışanlarına teşekkürlerimi sunuyorum. Böyle bir kurum ve çalışma ortamı olmakzsın böyle bir çalışmanın ortaya çıkması mümkün olmazdı.

GİRİŞ

Bu araştırmanın temel amacı, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarının, kendilerinin de çok-uluslu bir devletin mensubu olarak (zira Osmanlı İmparatorluğu çok dinli ve çok kavimli bir tebaaya hükmetme konusunda önemli bir tecrübe birikimini haizdi), sömürgecilik ve emperyalizmi nasıl algıladıklarını ve bunun karşısında hangi siyasî, sosyal ve felsefî argümanları geliştirdiklerini ortaya koymaktır. Sömürgecilik ve emperyalizm algısı denildiğinde doğrudan anti-kolonyalizm ve anti-emperyalizmin anlaşılması tabiidir. Ancak unutulmaması gerekir ki bu tezde yoğunlukla çalıştığımız dönem II. Meşrutiyet'in görece özgür ortamında ortaya konan fikirlerdir ve postkolonyal teorilerin henüz ortaya çıkmadığı, emperyalizmin ise iktisadî anlamıyla ilmî mahfillerde yeni yeni tartışılmaya başladığı tarihsel bir aralığı içerir. Yine önemle dikkat edilmesi gereken bir husus bu fikirlerin, önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna'ya ilhak ettiği, Bulgaristan Emareti'nin krallığa tahvil edildiği, 1882'den beri İngiliz işgali altındaki Mısır bir kenara konulursa, elde kalan son Afrika toprağı olan Trablusgarp'ın kaybedildiği ve Balkan Harpleri faciasının yaşandığı ve umumi bir harbin patlak vereceğine dair hemen hemen umumi bir konsensusun olduğu bir ortamda serdediliyor olmasıdır. Buna Osmanlıcılık idealinden, birlikte yaşanan gayrimüslim cemaatlere karşı gitgide azalan “birarada yaşama umudunu” da eklemek gerekir.

Ele aldığımız yazarlar, II. Meşrutiyet döneminin bu çalkantılı ortamında, iktisaden gittikçe küreselleşen dünyadaki emperyal yayılcılığı ve dolayısıyla muhtelif tarz emperyalizm ve sömürgeciliklerin meşruiyetini tahlil ediyolar, bu bağlamda veya Şark meselesi etrafında Osmanlı Devleti'nin, İslam âleminin ve Türklüğün beka ve temadisine dair fikirlerini serdediyorlardı. Fakat bu tartışmalar medeniyet algısından, temeddün kavramının mahiyet-i hakikiyesine kadar uzar; siyasî, iktisadî ve kültürel emperyalizm tartışmalarını da tazammun eder. Uygarlaştırma görevinin, dinî söylemlerin yerini alması gibi, bizatihi iddia edilen bu iddianın da iktisadî sömürünün bahanesi olup olmadığı tartışılır. Keza Batılılaşma ve Batı'nın etik değerleri sorgulanır. Bütün bu tartışmalar sömürgecilik ve emperyalizm ile doğrudan ve dolaylı olarak ilgilidir.

Bu çalışmada dönemin birincil kaynaklarına müracaat etmek suretiyle Osmanlı aydınının muhtelif sömürgecilik ve emperyalizm uygulamalarını kendi zihin dünyasında nasıl yorumlayarak manalandırdığını ortaya koymak gibi birçok farklı disiplini ihtiva eden bir araştırma yapılmaya çalışıldı. İnkıraza sürüklenmekte olan bir imparatorluğun farklı farklı arkaplan, ideoloji ve kurtuluş reçetelerine sahip Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Celal Nuri, Halil Halid, Mustafa Subhi, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Kemal gibi aydınlarının eserleri, gazete ve mecmualarda neşrettikleri makaleler tarandı. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Şeyh Mihr-i Din Arusî müstear adıyla yazdığı (*Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa (Müslümanlara Rehber-i Siyaset)*), Hikmet Matba'ası, İstanbul, 1327) ve Celal Nuri'nin (*Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukûk-ı Düvel*, Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1330) kitabı temel referans kaynağını teşkil etti. İlk antiemperyalist Müslüman entellektüel olarak anılan Halil Halid'in *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları* adlı derlemesi, Ahmed Rıza'nın *Batı Politikasının Ahlaksızlığı* diğer yararlandığımız ana eserleri oluşturdu. *Sırat-ı Müstakim* (sonra *Sebilürreşad*), günlük ve haftalık *Hikmet*, *Türk Yurdu*, *İkdam*, *Hak*, *Meram* gibi gazete ve mecmualar tarandı.

Elinizdeki çalışmada fikirlerine müracaat ettiğimiz aydınlar ve dolayısıyla onların fikirleri, modern Osmanlı düşünce tarihinin alışıla gelmiş fikir cereyanları tanımlamaları içinde tasnif edilmeksizin ve bu cereyanların tazammun ettiği düşünce kalıplarına bağlı kalınmaksızın çalışılmıştır. Zira her ikisi de “Garbci” kabul edilen *İttihad-ı İslam* yazarı Celal Nuri ile “diken ve gülü ile birlikte” Batı medeniyetinin alınmasını savunan Abdullah Cevdet'in Batı karşıtlığı ya da taraftarlığı yaklaşımlarını aynı cereyanın uzantısı olarak görebilmek mümkün değildir. Türkçü Akçura'nın tarihsel materyalistliği, tasavvufi derinliği ile göze çarpan ve “İttihad-ı İslam” fikrinin mürevvici Şehbenderzade'nin aynı zamanda Türk milliyetçiliğini öne çıkartan satırları, dönemin aydınlarının sömürgecilik ve emperyalizme yaklaşımlarında Türkçülük, İslamcılık, Garbicılık gibi fikir akımlarına “mensubiyet”leri ile ilişkilendirmek, bu aydınların kendine özgü öznelliği karşısında çok da anlamlı kalmamaktaydı. Daha çok yukarıda saydığımız sömürgecilik ve emperyalizmin ana unsurlarını gören ve görece bu kavramlar üzerinden tespit ve tahlillerde bulunan aydınların görüşleri dikkat alınarak, metinlerde bulunan fikir ve yaklaşımlardan hareketle bir sınıflandırılmaya gidilmiştir.

Zaman zaman ortak noktalar yahut farklılıklar vurgulanarak zihinsel arkaplanların bu benzeşme ve ayrışma üzerindeki tesirlerine işaret edilmeye çalışılmıştır.

Geçmişten beri düşünce tarihi sahasında Osmanlı modernleşmesi üzerine birçok çalışmalar yapılmış ve halen yapılmaya devam edegelmektedir. Ancak yapılan bu çalışmaların, son bir buçuk asırdır küresel ölçekte cereyan eden ve dolayısıyla İslam coğrafyasını da etkileyen emperyal siyasetlerin Müslümanların kanaat ve tutumlarına ne şekilde tesir ettiğini spesifik olarak ortaya koymadığı görülmektedir. Bu sorunun cevabını aramak da bu çalışmanın ayrı bir amacını oluşturmaktadır. Zira fizikî sömürgeciliğin sonlandığı günümüzde geri kalmışlık ve bağımlılık teorilerinin anlaşılması için dönemin Osmanlı aydınlarının bu sahadaki fikirlerinin etraflıca incelenmek suretiyle tarih disiplininin, siyaset bilimciler ve iktisatçılar için mühim bir referans kaynağı sağlayacağı muhakkaktır.

Tezin birinci bölümünde sömürgecilik ve emperyalizmin temel kavram ve argümanları üzerinde durulmuştur. Bu tezde emperyalizm ve sömürgecilik gibi iç içe girmiş iki kavramın birarada kullanılması zarureti doğdu. Zira bu bölümde çalışıldığı üzere sömürgecilik ve emperyalizm tarifleri ve anlamları dönem dönem değişmekte ve sıkça da birbirinin yerine kullanılmaktaydı. Sonuçta, bu terimlere yüklenen kavramsallaştırmaları anlamak için, kullanıldığı tarihsel dönem dikkate alınarak anlaşılması gerektiği sonucuna varılmış, özet bir şekilde sömürgecilik tarihi ve tarihî gelişimi üzerine çalışılmıştır. Sonuç olarak, sömürgecilik ya da emperyalizmin evrensel tanımından ziyade bilim adamlarının muhtelif tasnifleri ve "on dokuzuncu yüzyıl emperyalizmi" veya "on yedinci yüzyılda sömürgecilik" gibi dönemsel niteleme koşulları altında tanımlanabildikleri görüldü. Ayrıca, emperyalizm kavramları özellikle de Avrupa emperyal deneyimi sömürgeciliğe dayanır, ancak emperyalizmin Osmanlı içinde meydana gelen aktivite sahası dünyanın geri kalanından oldukça farklıydı. Bu terimlerin anlaşılmasını zorlaştıran bir başka husus emperyal faaliyetlerin sadece emperyalist sistemin empoze edildiği halklara göre değil coğrafyalara göre de değişmesi, farklı farklı işlevlere sahip olması sorunudur. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki emperyalizm ile Afrika veya Uzakdoğu'daki (ki emperyalizmin Osmanlı devletine sızması da aynı dönemde olmuştur) emperyalizmin mahiyetlerinde farklılıklar mevcuttur.

Özellikle Amerika kıtasının İspanyollar tarafından istila edilmesi ile birlikte tartışılmaya başlanan sömürgeci meşruiyet arayışları da birinci bölümde ele alınan konulardan birisini oluşturmuş, ötekiye ait topraklar üzerinde askerî güç kullanarak tesis edilen bu hâkimiyeti gerekçelendirebilmeye yönelik ortaya atılan teolojik, siyasî ve ahlakî tartışmalara değinilmiştir. Bundan maksat Osmanlı aydınlarının post-kolonyalizm ya da anti-emperyalizm gibi görece yeni kavramsallaşmaları kullanmadan dahi olsa benzer fikir ve savları ileri sürdüklerinde bunun sömürgecilik tartışmaları ile münasebetini yakalayabilmektir. Sömürgecilik ve emperyalizm üzerine bundan daha öte kavramsallaştırmalar siyaset bilimi, siyaset felsefesi gibi daha farklı disiplinlere aittir. Ancak bunun için düşünce tarihi çalışmaları açısından benzerlikleri, etkileşimleri tespit edebilmek gerekiyordu. Sömürgecilik-kapitalizm-emperyalizm tarihsel diyalektiğine bağlanıp kalınmasa da hele de iktisadî analizler üzerinde Marksist perspektif hegemonyası yadsınamazdı. İzlerini takip etmek istediğimiz fikirlerin sömürgecilik ve emperyalizmle bir şekilde irtibatlandırılması, bu kabil iktisadî analizlerin varlığına dayanıyor olması, bir gerçeklik olarak tebarüz etti.

Birinci bölümde bahsedilen felsefî tartışmaların pratik düzlemde uygulanmasının çatısı diyebileceğimiz hukuk (doğal hukuk, genel kamu hukuku, devletler hukuku vb. sınıflandırmalar), Osmanlı aydınlarının sömürgecilik ve emperyalizmi cerh etme çabalarında ilk planda öne sürdükleri argümanların istinadgahını oluşturuyordu. Dolayısıyla Osmanlı aydınlarının sömürgecilik ve emperyalizm algısının ilk şekillendiği saha hukuktu. İkinci bölüm özellikle sömürgecilik ve emperyalizme karşı çıkıştaki hukukî argümanları ihtiva eder. Bununla birlikte hukuk gibi nosyon itibarıyla evrensel olan bir sahada dahi sapmaların mevcudiyeti Osmanlı aydınlarını başka bir evrensel/külli hükme ulaştırıyordu: Hâkimlerin ve mahkumların mevcudiyeti, ya da değişen şeyin sadece “tahakkümün dili” olması. Dolayısıyla bu bölüm Batıcı olsun olmasın ilham kaynağı olarak gözlerini Batı’ya dikmiş Osmanlı aydınlarının bir nevi hayal kırıklıklarını tasvire yoğunlaşmıştır.

Üçüncü bölümde sömürgecilik ve emperyalizmin tarihsel gelişimi ve “beyaz adamın yükü” denilen “uygarlaştırma görevi” üzerine dönemin fikir adamlarınca seslendirilen görüşler derlenmiştir. Bu bölümün yazımında, bu sahada yani sömürgeciliğin ortaya çıkışı, tarihî gelişimi ve çeşitleri üzerine yazılmış en kapsamlı çalışma olarak Mustafa

Subhi'nin *Vazife-i Temdîn* adlı hacmi küçük ancak dönemi itibariyle biricikliğiyle dikkat çeken çalışmasına sıklıkla atıf yapılma mecburiyeti olmuştur. Ancak temel argüman olan “vazife-i temdin”e, özellikle de bu uygarlaştırma cehdi ve vazifesinin sonuçlarına, bir çok aydın tarafından değinilmiş, yerli halklar için ne tür yıkımları beraberinde getirdiği sıklıkla tartışılmıştır. “Temeddün” kavramının olduğu yerde medeniyet tartışmalarına –ki müstakilen ele alınması gereken başka bir kavramsal tartışmadır- değinilmemesi mümkün değildi. Ancak tezimizin medeniyet algısı olmadığı unutulmamalıdır. Sadece sömürgecilik ve emperyalizmi tazammun ettiği noktalarda bu tartışmalara kısaca yer verilmiştir.

Dolaylı emperyalizmin ya da enformel emperyalizmin ya da barışçıl sızmaların (biz sıklıkla karşılaştığımız hulûl-ı sulhpervaranenin mukabili olarak sonuncusunu seçtik) temelde iki sacayağı vardır: Biri iktisadî emperyalizm, diğeri de kültürel yollarla yapılan sızmalar. Dördüncü bölümün ilk kısmı, Osmanlı Devleti ve doğrudan ya da dolaylı sömürge yapılmış diğerk ülkelerin iktisadî ve kültürel olarak esaret altına girmesine yol açan saikleri, emperyalist ve sömürgeci politikaların o toplumlara sızabilmesinin etkilerini ve araçlarını inceleyerek bu sızmaların bertaraf, araçlarının ıslah edilmesi yollarını sorgulayan Osmanlı aydınlarının görüşlerine yoğunlaşmıştır. Sömürgeciliğin ve iktisadî emperyalizmin sömürgelerdeki sonuçlarına dair görüşler araştırılmıştır. Bir diğerk araştırma konusu ise daha çok Osmanlı Devleti özelinde olmak üzere, istikraz ve onun örgütlenmiş hali olan Düyûn-ı Umumiye İdaresi, mâli egemenliğinin ilk sınırlamaları olan kapitülasyonlar ve ülkenin ticarî ve iktisadî kaynakları üzerinde kurulmuş olan yabancı ve gayrimüslim hâkimiyetine dair Osmanlı aydınlarının yaklaşımlarıdır. Avrupalıların diğerk bir sızma şeklinin de manevi yöntemlerle gerçekleşmesi gerçeği ve milli terbiye sorunu da barışçıl emperyalizmin diğerk sacayağı olarak dördüncü bölümde yoğunlaşılan konuları oluşturmuştur.

Beşinci bölümde ise diplomasi tarihi ile II. Meşrutiyet dönemi düşünce tarihinin bir harmanı yapılmaya çalışıldı. Zira, denizaşırı toprak kazanımı için eşi benzeri görülmemiş bir iştiha ve rekabetle buna eşlik eden boyunduruk altındaki halkların kendilerini idare edebilme yetisinden yoksun olduğuna dair ırksal üstünlük doktrinlerinden güç almak suretiyle, sömürgecilikle kesiştiği 1870’lerden başlayarak I. Cihan Harbi öncesi ve sonrası oluşumları içeren yeni emperyalizme, güç savaşları

arasında kurulan devletlerarası ittifaklar ile ortaya çıkan nevzuhur oluşumlara ve düvel-i muazzama olarak adlandırılan bu devletlerin her birisinin kendine ait emperyalist siyaset ve sömürgecilik uygulamalarına karşı Osmanlı aydınlarının da söyleyecekleri vardı. Bu hususlardaki tespit ve teşhislerin yanı sıra, güçsüzleşmiş bir imparatorluğun mensubu olarak, Osmanlı Devleti ve toplumunun i'lâsı için kendi öngörülerince ittifak arayışları da bu bölümde ele alınmıştır. Bu ittifak ya da leveraj arayışları, hilafetin gücünden İttihad-ı İslam'a, sosyalizm ve pasifizm gibi ideolojilerden batıda yeni bir numunesi olabilmek hayaliyle yanıp tutuşulan Şark'ın emperyalizme karşı başkaldırısında bayraktarlık etmiş olan Japonya ve uykusundan uyanmakta olan Çin'e kadar dinî, siyasî, ideolojik birbirinden çok farklı alanları kapsamaktaydı. Bu bölüm bu itibarla emperyalizmin öğelerinin yanı sıra öznelerini de değerlendirmeye tâbi tutan Osmanlı aydınlarının tarihsel akış içindeki görüşlerini yansıtabilmek çabasıyla yazıldı. Kuzey Afrika, Hindistan, Uzakdoğu gibi çoğunluğu Müslümanlarla meskûn bölgelere Osmanlı aydınlarının nasıl baktığı, ne denli tanıyıp tanımadıkları, yaklaşım tarzları sömürgecilik ve emperyalizmi algılamalarının bir parçasını teşkil ediyordu. Okumalarımız esnasında eserlerine müracaat ettiğimiz düşünürler bu konulara girdikçe, bu bahisler müstakil başlıklar altında toparlanmaya çalışıldı. Ancak bu bölümün de ağırlığını İngiltere oluşturmaktadır. Zira aranan ilgi çekici bir soru, XIX. asır itibariyle İngiltere'nin bayraktarlığını yaptığı, sekürlerleşen Avrupa tarafından Şarklıların ötekileştirilmesinin yeni tarzının Osmanlı aydını tarafından nasıl keşfedildiği ve niçin İngiltere'nin bu kampanyada başı çektiği sorusuna verilen cevaplardı.

1. BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR: TERMİNOLOJİ ve TARİH

1.1 SÖMÜRGEÇİLİK VE/YA EMPERYALİZM

Kolonyalizm ve emperyalizm terimlerinin birbirinin eşanlamlısı gibi kullanılması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Zira her iki kavram da öncelikle özünde, bağımlı bir toprak parçası üzerindeki siyasî ve iktisadî kontrolü ifade eder. Türkçede *colony* mukabili kullanılan sömürge, Osmanlıcada müstemleke ve müsta'mere kelimeleri ile karşılanmıştır. Osmanlıcada kullanılan bu iki kelime için dönemin sözlüklerine müracaat edildiğinde, “müstemleke” kelimesinin karşılığı *Kamus-ı Osmânî*'de “müvelled ve galat” olarak tanımlanarak daha doğru kullanımlar olarak *müsta'mer*, *müsta'mere* kelimeleri gösterilmiş, “müsta'mer” ise “1. isti'mar edilmiş, mamur edilmiş, şenlendirilmiş 2. muhâcir sevk ve iskânıyla ma'mur ve âbâdan edilmiş; müsta'merat: müsta'mer olan mahaller, [ör.] Almanya müsta'meratı” olarak tarif edilmiştir.¹ Cumhuriyet döneminde türetilen “sömürge” kelimesi için “isti'mâr” (imar edilmiş) kelimesi ile *exploitation* “istismar” (sömürü) kelimesi arasındaki ses benzerliğinin, “sömürge” kelimesine geçişte rol oynadığı da düşünülebilir. Yine ilginç bir şekilde *exploitation* kelimesi ile benzer bir sese sahip *explore* kelimesine verilen anlam da “meçhul mahalli dâhilen ve tafsilen keşf ve muayene etmek” demek olmakla², “*colonization*: i'mâr-ı memâlik-i hâliye-i hâriciye”³ tanımının güya bir adım evvelini hatırlatır tarzdadır. *Exploit* kelimesinin istismar anlamının yanı sıra istifade etmek; kullanmak, işletmek gibi anlamları da içermesi *colonization*, *colonialism* tabirlerine sırasıyla sömürgeleştirme, sömürgecilik anlamını yüklemeyi kolaylaştırdığı da önerilebilir.

¹ Ali Seydi, “müsta'mer – müsta'mere”, *Resimli Kamus-ı Osmânî*, Cilt:3, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1330, s. 1013; “müstemleke”, s. 1014.

² James W. Redhouse, *A Lexicon English and Turkish*, The Oriental Literature Society, Londra, 1861, s. 309

³ *a.g.e.*, s. 151

Türkçede durum böyle iken her iki tabirin İngilizce-Latince etimolojileri üzerinde durmak ileride yapılacak kavramsal ayırım konusunda açıklayıcı olacaktır. İngilizcede kullanılan *colony* tabiri Latince *colonus* (yerleşimci) ism-i failinden, o da *colere* çiftçilik etmek fiilinden gelmektedir.⁴ Diğer taraftan *imperialism* (emperyalizm) ise Latince *imperium* kelimesinden gelmektedir ki bu kelime de köken itibariyle *imperare*, emretmek, buyurmak anlamlarına dayanır.⁵

Bu noktada her iki kavramın da daha detaylı izahına ihtiyaç vardır. İmparatorluk ve emperyalizm kelimesine kökenlik eden bu *imperium* kelimesi M.Ö. III. yüzyıl ve M.S. ilk yüzyılın erken dönemlerini kapsayan Roma İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemlerinde gelişmiş ve daha dakik bir ifadeyle anlam genişlemesine uğramıştır. Roma halkının resmi işlerini yürütmekle sorumlu yargıç ve ön-yargıçlara devredilmiş olan buyurma hakkını tazammun eden ilk manası hiç kaybolmamakla birlikte, gittikçe somut bir anlam yüklenerek, “imparatorluk”, ülke toprağı anlamında *Imperium Romanium* hiç olmazsa M.Ö. birinci yüzyılın ortalarından itibaren gündelik kullanıma girmiştir. Burada dikkati çeken husus bu “buyruk”ların bir gücün ifadesi olmasıdır. Özellikle de güçlerini dinsel anlamda Jupiter'den alan *magistrateler* seçilmiş bir heyet tarafından atanmış olsalar da buyurmaktaki güçleri Jüpiter tarafından bahşolunmuştu. Yasama ve yargı erki, sahip oldukları bu *imperium* ile sadece *magistratelere* ve *pro-magistratelere* verilmişti. Böylece *imperium* bizzatihi güç demek oluyor ve Roma Devleti'nin yayıldığı her yerde bu buyruklar, devletin somut varlığını ifade etmeye başlıyordu.⁶

Koloni ise her şeyden önce göç etmek, göç edilen toprakları işlemek ve yerleşmek demektir. Ama bunda açık bir siyasi karakter görülür. Göç edilen bu topraklarda metropolden bağımsız yeni bir devlet kurulsa bile anayurtla olan inanç birliği, duygusal bağ sürdürülmektedir. Kolonistler gittikleri yerde kendi dillerini, gelenek ve göreneklerini yaşatmışlardır. Sonuç olarak koloni ulusun benliğinden koparılmış bir

⁴ *The American Heritage Dictionary of the English Language*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1992, s.374

⁵ *a.g.e.*, s. 604

⁶ J. S. Richardson, “Imperium Romanum: Empire and the Language of Power”, *The Journal of Roman Studies*, no: 81, 1991, s. 2

daldır ve bu dal uzak bir toprağa dikilir, o toprakta geldiği yerdekine benzer yeni bir ağaç olarak yeşerir. Ancak kelimenin kökü böyle olunca, yeni topraklara insanların taşınmasını ve yeni yerleşimcilerin söz konusu topraklarda kalıcı olmalarına rağmen neşet ettikleri ülkeye karşı süregelen siyasi sadakatini tazammun eden kolonyalizm uygulamalarını hatıra getirmektedir.

Sömürgecilik genel olarak üç öge ile ilişkilendirilir: Birincisi, yabancı bir toprağın işgali, ikincisi söz konusu toprakların işlenmesi, üçüncüsü de koloniciler tarafından o toprakların iskân edilmesidir.⁷ Kolonyalizm tabiri bu geniş tanımlama içerisinde kullanıldığı takdirde, bu olgu eski Yunan'a kadar uzanır. Sömürgecilik bu özelliğiyle, emperyalizmin bir ideoloji olarak telakki edildiği durumlarda söz konusu ideolojinin uygulama alanı olarak tebarüz etmektedir ve modern bir olgu olmadığı açıktır. Dünya tarihi, komşu topraklarla bütünleşerek genişleyen ve kendi halkını yeni fetholunan topraklara yerleştiren toplumların sayısız örnekleriyle doludur ve dolayısıyla sömürgecilik olgusu, muayyen bir zaman dilimi ve coğrafya ile sınırlandırılmaz. Hanedan kavgaları ya da siyasi çekişmeler ya da yeni, daha geniş topraklarda yalnız yaşamak isteği insanların koloniler kurmalarına sebep olmuştur. Bununla birlikte modern sömürgeciliğin başlangıcı büyük keşifler devrine yerleştirilir.

Denizcilik sahasındaki bilimsel gelişmelerin, dünyanın çok daha uzak noktaları ile irtibat kurulmasını mümkün kılmasıyla birlikte, sömürgeciliğin kat'i ve keskin olarak değişmesi XVI. asırda meydana gelmiştir. Bu asırda çok daha hızlı yol alabilen gemiler daha uzak limanlara ulaşabiliyorlar, bu suretle de merkez ile koloniler arasında çok daha yakın bağların kurulmasını temin ediyorlardı. Diğer bir deyişle, artık daha fazla sayıda insan okyanusu aşabiliyor ve coğrafi uzaklığa rağmen keşfedilen ya da ulaşılabilen bu yeni topraklarda siyasal egemenliklerini tesis edebiliyorlardı. İşte bu koşullar altında modern sömürgecilik doğmuş oldu. Böylece sömürgecilik Avrupa'nın, Amerika ve Avustralya'nın tamamı ile Afrika ve Asya'nın da büyük bir bölümü üzerindeki yerleşim ve siyasî kontrol sürecini tanımlayan bir terimin özel ismi halini aldı.

⁷ Hubert Deschamps, *Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü*, trc. Oktay Akbal, Kitapçılık Yayınları, İstanbul, 1966, s.12

Ancak yine de her iki ifadenin literatürdeki kullanımı ve ayrışımı çok da belirgin değildir. Bu belirsizlik, sömürgecilik ve emperyalizmi tanımlamaktaki zorluk, sıklıkla birbirlerinin eşanlamlısı olarak kullanılagelmesinden kaynaklanır. Zira hem sömürgecilik hem emperyalizm Batı'nın kendi iktisadi ve stratejik çıkarlarına hizmet eden istila biçimlerini anlatır. Sömürgecilik tabiri daha sıklıkla kontrol altına alınan topraklarda çok sayıda ve kalıcı olarak Avrupalı sakinin yerleştirildiği Kuzey Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda ve Brezilya örneklerindeki yerleşimler için kullanılırken; emperyalizm tabiri ise, geç XIX. yüzyıl Afrika paylaşım mücadelesi ile Filipinler ve Porto Riko'daki Amerikan dominyon idarelerinin tipik örneklerinde olduğu gibi daha ziyade belirli bir toprağın yabancı bir hükümet tarafından kayda değer bir göçmen yerleşimi olmaksızın idare edildiği durumları tanımlamak üzere kullanılmaktadır.

Bazı bilim adamları kolonileri yerleşim kolonileri ve iktisadî sömürü kolonileri olarak tefrik ederler. Bunu daha da açarak beş farklı tip koloniden söz eden tasnifler vardır: İskân kolonileri, işletme kolonileri, ziraî işletmecilik kolonileri, ticarî koloniler ve stratejik ve denizcilik bakımından önem arz eden koloniler.⁸ Bazıları ise kolonyalizm tabirini yabancı bir millet tarafından doğrudan idare olunan bağımlıları tanımlamak üzere kullanırken buna mukabil emperyalizmi ise dolaylı tahakküm yollarını ifade etmek üzere kullanırlar.⁹

Dolayısıyla her iki terim de, ister iskân, ister doğrudan boyunduruk altına alma ya da dolaylı kontrol mekanizmaları kullanılarak olsun, bir ülkenin başka bir ülke üzerinde güç kullanma yoluna dikkatleri çeker ve bu tanıma göre bir ulusun diğer bir ulus üzerindeki hâkimiyetine dayanır. Ama burada güçlü olanın daha yüksek bir medeniyetin temsilcisi olduğuna dair genel bir özdeşleşme getirmek pek de sağlıklı olmaz. Roma uygarlığı kadim Yunan'ı aldığı gibi, kendisi de barbarların istilasına uğramıştır. Moğollar Çin'e hâkim olurken, Emerson bir de buna yakın dönem Nazi

⁸ Halil Mithat Karagülle, "Müstemele", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 1952, s. 317

⁹ Albert Bandura, "Imperialism", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Cilt 7, The McMillan Company and The Free Press, 1968, s. 102

emperyalizminden örnek getirerek, bunun uygarlığın yayılmasına yararlı katkılar getirdiğini savunabilecek ancak pek az bir kimsenin olabileceğine dikkat çeker.¹⁰

Emperyalizmin terim olarak ifade ettiği anlamlardaki bu karmaşa, kavramın zaman içinde uğradığı değişimi yansıtmaktadır. Her ne kadar, Kraliçe Elizabeth'in devr-i saltanatında İngiltere'de yaşayanlar, Birleşik Krallık'ı "Britanya İmparatorluğu" olarak tavsif ediyor olsalar da XIX. yüzyıla gelene dek emperyalizm kelimesi genel bir kullanım kazanmış değildi. Zaman içerisinde Britanya daha fazla denizaşırı topraklara hükümrân oldukça, "İmparatorluk" olarak adlandırılı gelmesi de o kadar daha fazla yaygınlaşıyordu. İdarenin günlük işleyişi mahalli meclisler ya da haraca tâbi yerli idareciler tarafından yerine getiriliyor olsa da hükümrânlık hakkı İngilizlere devredilmişti. Böylece "imparatorluk" kelimesi geleneksel kullanımının yanı sıra askerî tahakkümü ve yabancı topraklardaki hükümrânlık hakkını tazammun eden nizam anlamını da yüklenir oldu.¹¹

Emperyalizm kavramın geçirdiği muhtelif aşamalar göz önüne alındığında, geleneksel emperyalizm anlayışındaki kayma ise modern anlamıyla kullanımıyla İngiliz başbakanı Disraeli'nin takip ettiği yayılcı politikaları tavsif etmek için Gladstone tarafından üretilip kullanılmasıyla olmuştur. Daha sonraları ise Hobson ve onun geliştirilmiş haliyle emperyalizmi iktisadi sömürünün merkezine yerleştiren Leninist yaklaşım, emperyalizm kavramını kapsam itibarıyla en geniş manaya ulaştırmış, sömürgecilikle emperyalizmin arasındaki ayırıcı özelliğin kapitalizm olduğu savını ortaya koymuştur.¹²

Emperyalizm ile sömürgeciliğin kesişmesi 1870'li yıllara rastlamaktadır. Fransız devlet adamı ve ateşli bir emperyalist olan Jules François Camille Ferry (1832–1893) sömürge politikalarını (kolonyal politikaları) endüstrileşmenin çocuğu olarak görür. Ona göre sanayileşen tüm ülkeler, her şeyi üretmek ve satmak istediklerinden denizötesi yayılma,

¹⁰ Rupert Emerson, *From Empire to Nation*, Beacon Press, Boston, 1962, s. 6

¹¹ Margaret Kohn, "Colonialism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2006 Edition), Edward N. Zalta (ed.), erişim tarihi: 4 Şubat 2009, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2006/entries/colonialism>

¹² Ania Loomba, *Kolonyalizm Postkolonyalizm*, trc. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 23

bir ihtiyacın dayatmasından ibarettir.¹³ İngiliz emperyalizminin önde gelen figürlerinden birisi olan Cecil Rhodes (1853-1902) da benzer bir söylemle iç savaştan kaçınılmak isteniyorsa emperyalist olmanın bir zorunluluk olduğu düşüncesindedir.¹⁴ Ancak dönemin kolonyal politikalarının ırkçı ve siyasi olmak üzere iki motivasyonu daha vardır ki bunlar aşağı ırklar karşısında üstün ırkların kendi üzerlerine terettüp eden uygarlaştırma görevinin ifası yani çalıştığımız dönemin diliyle *vazife-i temdîn*, diğeri de birbirinin yerini doldurmaya ve almaya muktedir ileri ülkeler arasında varolan siyasi rekabettir. Özellikle bu dönemde büyük coğrafi keşiflerin itici güçlerinden biri olan Hristiyanlaştırma iştahı, artık kimlik değiştirerek kendini “medenileştirme vazifesi” ile özdeşleştirmiştir.¹⁵ Batı’nın bu evrensel kılıklı modelini benimsetmek istemesi ise sahip olduğu gücü meşru ve sürekli hale getirme çabasından kaynaklanmıştır. Zira hegemonya kültürel liderliği tazammun ettiği sürece kendini sürekli kılabilirdi ve ancak o halde eksiklikten beri olabilirdi.¹⁶

Bununla birlikte Emperyalizmin Batı Avrupa medeniyetini yaymada ideal bir vasıta olduğu ve bu vazifeyi eda hususunda pek de övgüye değer bir başarı gösterdiği söylenemez. Köle ticareti, Amerika kıtasındaki yerlilerin imhası, Güney Pasifik halklarının dağılması, Leopold Kongosu’nda yaşanan mezalim ve hâlihazırdaki dünyanın dörtte üçüne hâkim geri kalmışlık, vazife-i temdinin ne denli başarılı olduğuna dair birkaç çarpıcı misali teşkil eder.¹⁷

Avrupa yayılcılığını, modern kapitalizmin yetersiz tüketim eğilimlerine ve kâr güdümlü birkaç sermayedar grubunun manipölasyonlarına bağlayan Hudson¹⁸ ve emperyalizmi iktisadi sömürünün merkezine yerleştiren Leninist çözümleme, geleneksel emperyalizm anlayışını değiştirici bir etki husule getirmiştir. Lenin’e göre emperyalizm, geç kapitalizmdeki birikim mantığının zaruri ve kaçınılmaz neticesidir. Dolayısıyla

¹³ Raymond F. Betts, *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1890-1914*, University of Nebraska Press, Lincoln, 2005 [1961], s. 3

¹⁴ E. J. Hobsbawm, *İmparatorluk çağı: 1875-1914*, trc. Vedat Aslan, Dost Kitabevi, Ankara, 1999, s. 81

¹⁵ Marc Ferro, *Colonization: A Global History*, trc. K. D. Prithipaul, Routledge, Londra, 1997, s. 11

¹⁶ Bedri Gencer, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2008, s. 51

¹⁷ Emerson, *From Empire ...*, s. 7

¹⁸ John. A. Hobson, *Imperialism: A Study*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1965 [1902], s. 77-78

Lenin ve müteakip Marksistler için emperyalizm, tarih boyunca görülen siyasî ve askerî bir hâkimiyetten ziyade, kapitalizmin tarihsel bir aşamasını simgeler.

Bir de Edward Said'in tanımlamasıyla, emperyalizme ve sömürgeciliğe fikrî ve ahlakî taban oluşturan Oryantalizmden bahsedilmesi gerekir. Oryantalizm, Doğu'ya ait olanı yerinde araştırarak inceleme, tanımlama, tasvir ve tespit konularını kapsar. Sömürgeciliğin emperyalizme dönüş sürecinin yaşandığı Sanayi İnkılâbı dönemi Avrupası'nda Doğu'nun, özellikle İslam âleminin siyasî, sosyal, dinî ve ekonomik vs. alanlarda araştırılmasını başlatan bir çalışma alanıdır. Biriktirilen bu bilgi Batı'nın Doğu üzerinde kurduğu kültürel ve siyasi hegemonyayı temsil eder.¹⁹

1.2 SÖMÜRGEÇİLİĞİN SERÜVENİ

Batı ve Doğu yarımkürenin sömürgeleştirilmesinin kökenleri, mâli sıkıntılarına kaynak bulmak ve baharat yoluna alternatif yollar keşfetmeyi amaçlayan Portekiz keşiflerine kadar gider. Bu doğrultuda ilk adım, Akdeniz sahilinde, Cebelitarık Boğazı'nın Kuzey Afrika tarafında büyük bir ticarî yol üzerinde bulunmasıyla stratejik konumu haiz Sebte şehrinin, 1415'de Portekizler tarafından ele geçirilmesiyle atılır.²⁰ XV. yüzyılda Portekizli denizciler, 1488'de Bartolomeu Dias ile Fırtınalar Burnu'nun çevresinden dolanarak Afrika kıtasının aşılabildiğini gösterip adını Ümit Burnuna çevirirken, Vasco de Gama'nın 1498'de Hindistan'a ulaşmasına dek Atlantik adalarını ve tüm Afrika sahillerini işgal ederler.

Bu başarılar Christopher Columbus'un 1492'de İspanyol finansmanıya batı kıyılarına doğru yeni bir keşif rotasına koyulmasının önünü açmıştır. Atlantik'e açılan Columbus, Japon Denizi'nde bir adaya vardığı inancıyla günümüzde Bahamalar denilen yere ulaşır; ancak gerçekte ise daha sonra Amerika olarak adlandırılacak yeni bir kıtayı keşfetmiştir.

Colombus'un dönüşüyle Portekiz İspanya rekabeti yeni bir safhaya girer ve muhtemel bir anlaşmazlık önce Papa VI. Alexander'ın Mayıs 1493'de çıkarmış olduğu bir *bulle*

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Edward Said, *Oryantalizm*, trc. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1989.

²⁰ İsmail Ceran, "Vâdilmehazin Savaşı", *Belleten*, Cilt: 60, no: 228, Ağustos 1996, s. 277

(ferman) ile yeni keşfedilecek toprakların Portekizlilerle İspanyollara ait olacak kısımlarını ayırması ve nihayet 7 Temmuz 1494 tarihli Tordesillas Antlaşması'nın imzalanmasıyla çözülür. Dönemin deniz güçleri Portekiz ve İspanya arasında akdedilen bu antlaşmaya göre Afrika'nın Batı sahilleri açığındaki Cabo Verde (Yeşil Burun) Adaları başlangıç noktası alınarak, bu noktanın 370 fersah (1550 km) batısında Kuzey-Güney meridyeni sınır olarak çizilir. Bu sınıra göre bu meridyenin batısında kalan bütün bölgeler İspanya'nın, sınırın doğusunda kalan bütün bölgeler ise Portekiz'in "araştırma alanı" içinde sayılır.²¹

Sağlığında yeni bir kıta keşfettiğinden habersiz olan Colombus'dan sonra Floransalı bir denizci olan Amerigo Vespucci, Portekiz bayrağı altında bir yolculuk yapıp Güney Amerika kıyılarına gider. Dönüşünde neşrettiği mektuplarda bu toprakların yeni bir dünya olduğunu ispatlamaya çalışır ve onun şerefine Lorrainli bir harita yayımcısı, Colombus tarafından bulunan kıtanın adını *America* olarak adlandırır.²²

1520'de ise Portekizli denizci Magellan Güney Amerika kıyılarını dolanarak, daha sonra sakinliğinden ötürü *Pasifik* adını vereceği okyanusa ulaşır. Seferin devamında ise Filipin adalarına ulaşılır ve daha sonra yerliler ile yapılan bir çatışmada Magellan hayatını kaybeder ve nihayet 1521'de geri kalanlar İspanya'ya dönmeyi başarır. Bu suretle dünyanın etrafında yapılan ilk seyahat gerçekleştirilmiş olur ve Avrupa, Asya ve Afrika'dan sonra dördüncü müstakil bir kıtanın da varlığı kesinlikle ortaya çıkar.

XVI. yüzyıl boyunca Portekizliler, Atlas ve Hint okyanuslarında seferlerine devam ederler. Böylece bugünkü Mozambik, Madagaskar, Sri Lanka, Malezya, Endonezya, Timor, Çin ve Japonya gibi toprakların yerli ahalisi ile doğrudan ilk temaslar kurulmuş olur. Diğer istikamette ise Portekiz nihayet Brezilya olacak devasa toprakları sömürgeleştirirken, İspanyol fatihleri (*Conquistadores*) geniş valilikler kurar. Portekiz doğuda kadim ve nüfus itibarıyla kalabalık halklarla karşılaşırken; batıda İspanyollar, eski dünyanın standartlarına göre daha ilkel yerli halklarla uğraşıyorlardı. *Conquistador*ların önde gelenlerinden Hernando Cortez ve Fransisco Pizarro gibi

²¹ Y.Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, III.Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950, s. 56

²² Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası –İnsanlık Tarihine Giriş*, 3. Cilt, Say Yayınları, İstanbul, 1987, s. 46

profesyonel fetihçi ve maceracılar, bir taraftan İspanyol monarkları adına hareket ederlerken, bir taraftan da kendileri için zenginlik ve toprak arıyorlardı. 1519'da Cortez yönetimi altında yaklaşık 600 kişiden oluşan bir sefer grubu, Küba'dan Meksika Körfezi kıyısına vardı. Bunu 1521'de Meksika'daki Aztek Krallığı'nın fethedilmesi ve Yucatan'daki Mayalara karşı açılan sefer takip eder. Böylece 1526'ya gelindiğinde Guatemala'dan Nikaragua'ya kadar olan tüm Orta Amerika ele geçirilmiş olur. 1520 ve 1550 arasında İspanyol maceracılar, And Dağları'nı geçerek, nehir yoluyla Amazon bölgesinin güneyine ilerlerler ve günümüz Arjantin ve Brezilya'sının kuzeyine kadar ulaşırlar. 1531'de bu sefer Pizarro, Cortez'den de az bir kuvvetle (yaklaşık 150 kişi) Peru Dağları'ndaki İnka İmparatorluğu'na karşı harekete geçer. İki yıl içinde son İnka hükümdarı Atahualpa esir alınıp idam edilir ve ülkesi de İspanya topraklarına katılır.²³

Asya'da kadim ve nüfus itibarıyla kalabalık toplumlarla karşılaşan Portekizliler ise Goa, Malakka ve Makau gibi kendi ticari rotaları üzerinde stratejik üstler kuruyorlardı. 1510'da Goa'nın alınmasıyla batı Hindistan, ticaretin merkezi ve doğudaki idarî faaliyetlerinin üssü haline getirildi. 1511'de Malakka ele geçirildi. Malakka, Endonezya adalarından gelen baharatın ana toplanma noktası ve Hint Okyanusu ile Çin ticaretinin buluşma yeri idi. Portekizliler 1557'de Makau ve Japonya'da üstler kurarak Çin Denizi'nin ticaret sistemine de girdiler. Başlangıçtan beri Doğu'daki temel hedefleri olan Avrupa'ya baharat ticaretini sürdürmenin yanı sıra Asya ticaretinde nakliyecilikle de derinden ilgilendiler. Oluşturdukları silahlı liman güçleri ile özel yollar boyunca uygun gördükleri yükleri taşımak için Asyalı teknelere geçiş izni verdiler. Böylece Asya gemiciliğinin vergilendirilebilmesi garanti altına alınmış olduğu gibi özellikle de biber vb. bazı değerli mamullerin tekeli ele geçirmiş oldular. Ancak bu uygulama, Müslümanların yapageldikleri ticari faaliyetler ile Hint Okyanusu'ndaki hareket serbestiyetlerine getirilmiş büyük bir sınırlama niteliğindedir. Zira bu geçiş sistemi aynı zamanda Portekizlilerin Asya denizciliği üzerindeki siyasi egemenliklerini güçlendirmek amacını da taşıyordu. Kendilerini bu şekilde güçlendiren Portekizliler

²³ David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, trc. Osman Bahadır, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 86

ticari imparatorluklarının kârlılığını da bu suretle artırdılar ve takip edilen bu siyasetin Doğu'daki Portekiz tüccar ve memuru için özellikle kazançlı olduğu ortaya çıktı.²⁴

Böylece Doğuda, şartları ve kuralları sömürgeciler tarafından belirlenen bir ticari sisteme sokulmaya zorlanan kavimler varken -ki bu nispeten daha az kültürel bir etkiyi tazammun ediyordu-; Batı yarımkürede ise sömürgecilik faaliyetleri, çok sayıda yerleşimci, asker ve toprak kazanımı peşindeki yöneticiyi de beraberinde getirerek, Eski Dünya'nın sömürgeci ölçütlerine göre daha “ilkel” telakki edilen toplulukların zorla çalıştırılmasına ve sömürülmesine yol açıyordu. Netice ise Avrupai teknolojiye pek de uygun olmayan bu halkların, zulüm ve hastalıklar da eklenince, çoğunluk itibariyle yok olması oldu.

XVI. yüzyılın ortasından itibaren ise İspanyol ve Portekiz kolonyal imparatorluklarının cihan hâkimiyetine karşı yeni rakipler belirmeye başladı. Bunların başlıcaları Hollanda, Fransa ve İngiltere'ydi. Denizcilikteki gelişmeler ve John Cabot'ın seyahatleri (1450–1499) (İngiltere için keşifler yapan bir İtalyandı. Newfoundland'ı keşfetti.) sonrası İngiltere, özellikle Kraliçe I. Elizabeth döneminde, deniz emperyalizmi sahasında yeni bir döneme girmişti. İngiliz aristokrat, yazar, şair, asker ve kâşifi Sir Walter Raleigh (1552–1618) “denize hâkim olan ticarete de hükmeder, ticarete hâkim olan ise dünya zenginliklerine yani dünyaya hâkim olur” demektedir.²⁵ Bu doğrultuda ilk adım ünlü korsan Sir Francis Drake'in Amerika kıtasında İspanyollara göz açtırmamasıyla atılır. Drake dönüş seferinde Ternate'de Portekizlere başkaldırmış bir sultanı koruması altına alır ve böylece ilk denizaşırı İngiliz toprağı elde edilmiş olur.²⁶ 1587'de Drake, Cadiz limanında bir İspanyol filosunu yakar. 1588 yılında ise II. Felipe tarafından Elizabeth İngilteresine saldırmak için yollanan “Yenilmez Armada”, İngiliz donanmasının inatçı direnişi, kuvvetli fırtınalar ve donanma arasındaki koordinasyonsuzluk ve lojistik hataları yüzünden hezimetle uğrar. Buna rağmen 1589 yılında Drake komutasındaki İngiliz karşı saldırısı da başarısız olacaktır. Fakat “Yenilmez Armada” hezimetinden sonra bile denizlerde İspanyol donanmasının hâkimiyeti bir müddet daha devam eder.

²⁴ a.g.e., s., 74-75

²⁵ Ferro, *Colonization ...*, s. 87-88

²⁶ a.g.e., s. 90

Bu durumun değişmesi ve donanmanın çöküşe geçmesi ancak İşpanyol donanmasının 1639 yılında Hollanda'ya yenilmesinden sonra olacaktır.

İngilizler kuzey Amerika'da ilk kolonilerini XVII. yüzyılın başında Virginia Jamestown'da kurdular. Daha sonra Kuzey Atlantik kıyılarına girdiler. Guyana'ya yerleştiler ve çok geçmeden Bermuda adalarını ele geçirdiler. 1632 yılından 1655'e kadar Küçük Antiller'de bir çok ada ile Jamaika İngiliz hâkimiyeti altına girmiş oldu.²⁷ 1620'de ayrılıkçı Püritenleri taşıyan *Mayflower* gemisi Amerika sahillerine varır. Toplam 200 kişi olan bu rahipler guruhu Cod Burnu'ndan karaya çıkarak Yeni Plymouth limanını kurarlar. Bu koloni, 1607 Virginia kolonisinden sonra Yeni Dünya'daki ikinci başarılı İngiliz yerleşimi olur. şurası ilginçtir ki bu yerleşim ileride kurulacak Birleşik Devletler'in çekirdeğini oluşturacak, Pilgrimlerin serüveni de Birleşik Devletler tarih ve kültürü içinde merkezî bir yere sahip olacaktır.²⁸

Hindistan'a gelince İngilizler buradaki ilk sömürge yönetimlerini, 1612'de Portekizlilere karşı kazanılan Suvali açıklarındaki deniz savaşını müteakip 1613 yılında Surat'da bir ticaret merkezi kurarak başlarlar. 1600 yılında Kraliçe I. Elizabeth bir Londra ticaret şirketine, İngiltere ile Hindistan arasındaki ticaret ilişkileri tekeline verir. İngilizler Hindistan'la olan ilişkilerini 250 yıl süreyle bu şirketin devamı olan *British East India Company* aracılığıyla sürdürürler. 1640'da Madras'da, 1668'de Bombay'da ve 1690'da Kalküta'da ticaret merkezleri kurulur. XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Hint altkıtasında güçlü hükümdarlar ortadan kaybolur, yerini Hindu olanları Mihrace ya da Raca, Müslüman olanları ise Nevvab olarak adlandırılan bir çok güçsüz beylere bırakır. İngilizler bir taraftan bazı toprakları doğrudan ilhak ederken bazılarında ise *subsidiary alliance* (mütemmim ittifak) olarak adlandırdıkları bir siyaset takip ederek himayelerine aldıkları bu prenslikleri rakiplerinden gelecek saldırılara karşı koruma taahhüdüyle egemenlik sahasını genişletir. Mukabilinde ise bu beylikler, İngiliz güçlerinin kendi topraklarında kalmalarına müsaade ederek bu hizmetlerine karşı İngilizlere ödeme yaparlar. Bu ittifaka girenler arasında meşhurları Koçin (1791), Caypur (1794), Travankore (1795), Haydarabad (1798), Meysur (1799), Kuzeybatı

²⁷ Tanilli, *Yüzyılların ...*, s. 54

²⁸ Ferro, *Colonization ...*, s. 91

Hindistan’da bazı Sih şehirleri (1815), Racputane (1818), Orta Hindistan (1819), Gucerat (1819) ve Bahawalpur (1833) sayılabilir.²⁹ 1856 yılına gelindiğinde hemen hemen bütün Hindistan artık *British East India Company* yönetimi altına girmiş durumdaydı. Bir yıl sonra Sipahi ayaklanması patlak verir. Altı ay süren bu ilk milli isyan başarısız olsa da Kumpanya yönetiminin sonunu getirir. 1858’de Şirket lağvedilir, atanmış bir Genel Vali marifetiyle Hindistan doğrudan İngiliz Kraliyeti idaresine bağlanır.³⁰

XVII. asra gelindiğinde Hollanda İmparatorluğu da dönemin denizci ve iktisadi güçleri arasına katılır. Hollanda Altın Çağı (1585-1702) olarak adlandırılan bu dönem, Hollanda’nın sömürgeci yayılışında hızla mesafe kat ederek dünyanın muhtelif yerlerinde yeni koloniler ve ticari üstler kurulmasına şahit olur. 1650 senesine kadar Hollandalıların sahip olduğu ticari gemilerin adedi 16.000’i bulur. Hollandalılar XVII. yüzyılın ilk yarısında Hint Okyanusu üzerinde denetimlerini kurarlar, Malezya takımadalarına yerleşirler ve Avrupa’nın baharat ihtiyacını karşılayan Malaku Adalarını alırlar. 1602’de kurulan *Vereenigde Oost-Indische Compagnie* kısaca VOC ile (Doğu Hindistan Kumpanyası) Japonya’ya kadar uzanırlar. VOC’un hizmetindeki Hollandalı denizci Abel Tasman 1642 ve 1643 yılları arasındaki seferlerinde Hint Okyanusu ve Büyük Okyanus’da muhtelif adalar ile Yeni Zelanda, Fiji ve Tonga adalarını keşfeder. 1652’de güney Afrika’da Cape müstemlekesi tesis edilir. Dünyanın öteki tarafında ise Amerika’da Guyan’ın bir bölümü ile Küçük Antiller’de birkaç adayı fethederler. 1614’de daha sonra adı İngilizler tarafından New York’a çevrilecek olan Yeni Amsterdam kurulur.³¹

Fransız sömürge yayılmacılığı XVI. yüzyılın başlarında Giovanni da Verrazzano ve Jacques Cartier’in seyahatleriyle başlar. İlk heyet bugünkü Birleşik Devletler kıyısına gider, ikinci keşif heyeti ise Kanada’ya ulaşır. Daha sonraları ise din savaşları (1562-1598) Fransa’yı meşgul edecektir. IV. Henry ile birlikte siyasî barış temin edildikten

²⁹ Robert Montgomery Martin, *Colonies of the British Empire in the West Indies, South America, North America, Asia, Austral-Asia, Africa, and Europe*, Wm. H. Allen and co., Londra, 1839, s. 274

³⁰ Azmi Özcan, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul, 2000, s. 294-295

³¹ Tanilli, *Yüzyılların ...*, s. 54

sonra yeni keşif heyetleri yollanır. Samuel de Champlain 1608 yılında altı aileden oluşan bir toplulukla Quebec müstemlekesini kurar. Fransızlar bir taraftan Kuzey Amerika’da genişlemeye devam ederlerken, bir taraftan da Karayipler’de görece daha küçük ama çok daha kârlı imparatorluklarını inşaya koyulurlar. Bugün Fransız Guyanası olarak adlandırılan Güney Amerika’nın kuzeydoğu kıyısı boyunca yerleşimler 1624’de başlar. 1625’de Fransız maceracı Pierre Bélain Sieur d'Esnambuc bir grup maceracı ve köle ile Saint-Christophe (bu günkü Saint Kitts) adasına çıkar ve 1625’den itibaren Saint Kitts adasını İngilizlerle paylaşmaya başlarlar (1713 Utrecht Antlaşması ile adanın tümünü İngilizlere terkedeceklerdir). Kardinal Richelieu’nün de hissedar olduğu *Compagnie de Saint-Christophe* kurulur. Pek verimli olmayan bu şirket 1635’de *Compagnie des Îles de l’Amérique* (Amerika Adaları Kumpanyası) adı ile reorganize edilerek Guadeloupe ve Martinique’i kurma görevi verilir. Bunu müteakip ise 1650’de Saint Lucia kurulur. Özellikle şeker ve kakao üretimi için plantasyonlar inşa edilir. Bu dev çiftliklerde Afrika’dan getirilen köleler ile yerli halk zorla çalıştırılır. 1660’da zorla çalıştırılan Martinique yerli ahalisi isyan eder. Birçoğu öldürülür, kalanlar ise adadan dışarı atılır. Evvelce İspanyollar tarafından ele geçirilen Hispanyola adasının batı kısmında ise Fransa’nın Karayipler’deki en önemli müstemlekesi Saint-Dominique (bugünkü Haiti) 1664’de kurulur, adanın geri kalan kısmı da (bugünkü Dominik Cumhuriyeti) 1795’de İspanyollar tarafından Fransa’ya terk edilecektir.

Ancak Fransız müstemlekecilği Yeni Dünya ile sınırlı değildir. 1624’de Fransızlar Batı Afrika sahilleri boyunca ticari üsler kurmaya başlarlar. 1642’de *Compagnie d’Orient* (Doğu Kumpanyası) Hindistan yolu üzerindeki Madagaskar’da Fort-Dauphin iskân yerini kurar. Aynı yıl Richelieu ölür, gemicilik ve sömürgeler kendi hallerine bırakılır.³² 1659’da Fransız tüccarlar tarafından Senegal’deki ilk yerleşke Saint-Louis kurulur. 1665–1683 tarihleri arasında görev yapan Maliye Bakanı Jean-Baptiste Colbert ile sömürgecilik iktisadi bir temele dayandırılarak tekrar ele alınır. Colbert 1664’de İngiliz ve Hollanda Doğu Kumpanyaları ile rekabeti temin edebilmek için *La Compagnie Française des Indes Orientales*’i kurdurur. Hindistan’da 1673’de Chandernagore

³² “Fransız Sömürge İmparatorluğu”, *Meydan Larousse: Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, Cilt:4, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 835-836

kolonisi ve 1674’de de ilk Fransız ticari merkezi Pondicherry’de oluşturulur. Bunları Yanam (1723), Mahe (1725), ve Karikal (1739) takip eder. Hint Okyanusu’nda ise Île de Bourbon (Réunion, 1664), Île de France (Mauritius, 1718), ve Seyşeller (1756) kurulur.

XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Rus sömürgeciliğinin İran’a ulaştığı görülür. 1801-1810 aşama aşama Gürcistan ele geçirilir. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları ile Azerbaycan ikiye bölünür ve kuzeyi Rus hâkimiyetine girer. Rusya’nın mücavir alanı olarak telakki edilen Kafkasya ve Azerbaycan’ın Rus hâkimiyetine girmesi, genelde sömürgecilik faaliyeti olarak tanımlanmazsa da bölgede yaşanan nüfus hareketleri (özellikle de Hristiyan topraklarında daha güvenle yaşayacaklarına dair bir inançla akın akın bu coğrafyaya göçen Ermeniler)³³ bu hâkimiyetin sömürgeci ve müdahaleci yanını gözler önüne serer. I. Nikolas (1825-1855) devrinde başlayan ve Sibirya’nın Hristiyan olmayan halkları için getirilen *inorodtsy* ya da “yabancılar” tanımlamasının daha da genişletilmesi³⁴, artık etnisite, din ve dil açısından daha da çeşitli hale gelen bu imparatorlukta da diğer imparatorlukların klasik sömürgelerinde olduğu gibi metropol halkından ayrıştırıcı daha farklı tanımlamalara ihtiyaç duyulduğunun ifadesidir.

1.3 ESKİ SÖMÜRGEÇİLİK VEYA YENİ EMPERYALİZM

Yeni sömürgecilik tarihi, daha önceden bahsi geçen emperyalizm kavramının evrimleşmesi sürecinde sömürgecilikle kesiştiği 1870’lerden başlayarak I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası gelişmelerini içerir. Denizötesi toprak kazanımı için eşi benzeri görülmemiş bir iştiha ve rekabet ve buna eşlik eden boyunduruk altındaki halkların kendilerini idare edebilme yetisinden yoksun olduğuna dair ırksal üstünlük doktrinleri dönemin ayırıcı özelliklerini oluşturur.

³³ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 329

³⁴ N. V. Riasanovsky ve M. D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 360

1850 yıllarından itibaren, Thomas Carlyle, James A. Froude, Charles Kingsley, John Robert Seeley ve de özellikle Rudyard Kipling gibi yazarlar, serbest ticaret esaslarına dayanan ve çekingenliğe karşı cesaret prensibi ve atılganlığı önplana çıkaran yeni bir tonla yazılarında “beyaz adamın misyonu” düşüncesini işliyorlar ve bu yeni sömürgecilik döneminde ırkçılığı meşrulaştırıcı ve sömürgeciliği yüceltici bir işlev görüyorlardı. 1868’de emperyalist devlet adamlarından Charles Dilke, 1866’da yapmış olduğu Amerika-Yeni Zelanda-Avustralya-Seylan-Hindistan-Mısır seyahatinden sonra, *Greater Britain* (Daha Büyük Britanya) adlı eserini yayınlayarak “günden güne İngilizleşen dünya”nın tablosunu çiziyor, “dünyayı sarmış bulunan İngiliz ırkının haşmeti”ni kendi milletine duyurmak istiyordu. Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871)’nin Almanların zaferiyle bitmesiyle beliren yeni bir rakip karşısında bu zihniyet daha da kuvvetlenmiş ve dönemin muhafazakâr Disraeli hükümeti, 1875’de Süveyş Kanalı’nın satın alınmasını, 1878’de de Kıbrıs’ın (1878 Berlin Konferansında ayrı bir anlaşma ile kiralanmış, 1914’de ilhak edilmiş ve 1925’de de sömürge olmuştur) Osmanlı Devleti’nden İngilizlere geçmesini sağlıyordu. Halefi Gladstone ise, genişlemeye muhalif ve liberal sayıldığı halde, 1882’de Mısır’ı işgal ettiriyor, böylece Hindistan yolunu kısaltan ve Cebelitarık-Malta-Aden’den geçen hattın ortasında kilit bir konumda bulunan Süveyş Kanalı’nın çevresini güvenlik altına aldırıyordu. Bundan sonra İngilizler Sudan’ın fethine girişceklerse de 1877’de General Gordon tarafından askerî bir idare kurulan bu ülkede, ancak 1898’de Mehdiler hareketinin Lord Kitchener tarafından mağlûp edilmesiyle 1899’da bir İngiliz-Mısır Kondominyumu (*Anglo-Egyptian Sudan*) kurulabilecekti.

Bu dönemde birçok devlet korumacı gümrük politikalarına döndüğü halde, sanayileşmiş İngiltere serbest ticaret esasından ayrılmamış, sahip olduğu ticaret filosuyla yalnız nakliyecisi bir devlet olmakla kalmayıp, aynı zamanda “dünya çapında bir atölye” (*workshop of the World*) haline gelerek ihracatçı bir devlet de olmuştur. Bu ticari rekabette gerek hammadde, gerekse üretegeldiği sanayi ürünlerine pazarlar temin edebilmek için İngiltere, Fransa’nın yanı sıra Almanya ve İtalya gibi yeni sivrilmekte olan sömürgeci devletlerle yeni arazi kazanımı yarışına girişmiştir. İngiliz emperyalizminin karşısına, önce Avrupa’da zayıflamış olan durumunu takviye etmek

üzere sömürgelerini genişletmek ihtiyacı duyan Fransa'nın emelleri, sonra da Alman sömürgeciliğini kurmak isteyen Bismarck'ın beklenmeyen aşırı talepleri çıkmıştır.³⁵

Bu yeni emperyalist genişlemenin öncelikli hedefini ise 1880'lere gelindiğinde bile çoğunluk itibarıyla Batılı istiladan masun kalmış Afrika coğrafyası oluşturuyordu. 1875'de Afrika'nın sadece %10'u Avrupa kontrolünderken, 1895'e gelindiğinde bu oran %90'lara ulaşır. Bu dönem zarfında Avrupalı güçler, eldeki mevcut müstemlekelerine yaklaşık 23.000.000 km²'lik bir araziye ilave ederler. Bununla birlikte Afrika'nın yanı sıra, Avrupa güçlerine Japonya'nın da katılımıyla, Uzakdoğu ülkeleri ve Doğu Asya kıyısı açıklarındaki deniz üsleri de göze çarpar biçimde toprak kapma mücadelelerine sahne olmuştur.

1884-1885 Berlin Konferansı, Avrupalı devletlerin, Afrika ülkelerini paylaştığı ve bu özelliğiyle de bu ülkelerin bugünkü siyasi, sosyal ve kültürel durumlarına birincil derecede etkide bulunmuş, sömürgecilik tarihinin dönüm noktalarından biridir. Konferans, Afrika'daki sömürgeci Avrupalı güçlerin aralarında artarak devam eden kolonyal ihtilaflara bir hal çaresi bulmak için 1884 yılında görünüşte Portekiz'in talebi, gerçekte ise Alman lider Bismarck'ın büyük Batılı güçlerin arasındaki Afrika toprakları konusunda yaşanan belirsizliği gidermek için görüşmeye çağırmasıyla toplanmış ve bu konferansla sömürgecilik faaliyetleri uluslararası hukuka bağlanarak "sömürgeciliğin prensipleri" oluşturulmuştur.³⁶ Ancak Berlin Konferansı'nın üzerinden çok geçmeden 1889 Eylül'ünde güneydoğu Sudan'da İngiliz ve Fransız kuvvetleri birbirlerine karşı mevzilenecek ve muhtemel bir çarpışma son anda engellenecektir. Tarihe Fashoda Vak'ası olarak geçen bu hadise yeni ittifaklara yol açar ve bu suretle 1904 İngiliz-Fransız itilafnamesine (*Entente Cordiale*) ulaşılmış olur. 1914'de gelindiğinde I. Dünya Savaşı'nı doğuran amillerden en önemlilerinden bir tanesini de işte bu sömürgeci rekabet oluşturacaktı.

Afrika'da henüz Avrupalıların eline geçmemiş bulunan araziye "karpışma yarışı"nda İngilizler arka arkaya 1862'de doğu Griqualand'ı, 1868'de Güney Afrika'da

³⁵ "Britanya İmparatorluğu", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Maarif Basımevi, Ankara, 1956, s. 164

³⁶ Davut Dursun, "Afrika-Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. Cilt, İstanbul, 1988, s.421

Basutoland'ı (bugünkü Lesotho), 1871'de batı Griqualand'ı, 1885'de Bechuanaland'ı, yine aynı yıl Stelland Boer Cumhuriyetini, 1887'de Zululand'ı, 1888'de Swaziland ve Güney Rodezya'yı, 1889'da Kuzey Rodezya'yı ve Portekizlilerden Nyasland'ı ve 1890'da Tongaland'ı elde eder, öbür taraftan da *British East African Company* (Doğu Afrika Şirketi)'yi kurarlar. 1887'de Kenya'nın yönetimi Zengibar Sultanı'ndan alınır ve bu şirkete bırakılır. Benzer şekilde 1894'de de Uganda şirket yönetimine bırakılır. Daha sonra 1895'de her ikisi birleştirilerek *East Africa Protectorate* (Doğu Afrika Himayeli Ülkesi) adını alır ve bölgenin idaresi söz konusu Şirket'ten alınarak *Foreign Office*'e devredilir.³⁷ Daha kuzeydeki Britanya Somaliland ise 1884'de Mısırlılardan alınmıştır. Birçoğu geçici olan bu işgaller zamanla daimileşmiş ve “mahmî / himayeli ülke” (*protectorate*) adıyla sömürge haline getirilerek Britanya İmparatorluğu'na ilhak edilmişlerdir. Batı ve Orta Afrika'da, Lagos 1861'de, geri kalan Nijerya da 1886'da fethedilerek, 1899'da kuzey ve güney himaye ülkelerine bölünmüş (*Protectorates of Northern and Southern Nigeria*), 1914'de de bunlar birleştirilmiştir.

Sir John Robert Seeley, *the Expansion of England* (İngiltere'nin Yayılışı, 1883) ve de *the Growth of British Policy* (İngiliz Siyasetinin Gelişimi, 1896) çalışmalarıyla edebiyatta İngiliz emperyalizminin mücahidi olmuş, bu hareketin Afrika'daki öncüsü olan Cecil Rhodes da Cape'i Kahire'ye aralıksız olarak uzanan bir İngiliz sömürgeler dizisi ile bağlamak hayalini kurmuştur. Bu planın gerçekleştirilmesi için, 1899'da *British South Africa Company* (Britanya Güney Afrika Şirketi) kurulmuş ve anavatanda yapılan şiddetli tenkitlere rağmen, 1899-1902 yıllarında Güney Afrika'da Boerler ile savaşa girişilerek önce 1852'deki Sand River Konvansiyonu ile hükümranlığı İngiltere tarafından tanınmış olan Oranj Serbest Devleti ve sonra 1881'deki Pretoria Konvansiyonu ile hükümranlığını kazandıktan sonra 1886'da altın madenlerine sahip olduğu anlaşılan Güney Afrika Cumhuriyeti, şiddetli çarpışmalardan (İngilizlerin Mafeking'de Kimberley'de ve Ladysmith'te kuşatılması, 1899-1900) sonra mağlûp edilerek 1900'de Britanya İmparatorluğu'na Oranj Nehri Sömürgesi (*Orange River Colony*) ve Transvaal Sömürgesi adları altında ilhak edilmişlerdir.³⁸ Bu arada Fransızlar

³⁷ *Türk Ansiklopedisi*, s. 164

³⁸ a.g.e., s. 165

da 1830'da Cezayir'in işgalinden sonra 1881'de Bardo Antlaşması ile Tunus üzerinde himaye yönetimi kuruyorlardı. Fransızlar yüzyılın sonuna kadar yavaş yavaş Kuzey, Batı ve Orta Afrika'yı (bugünkü Moritanya, Senegal, Gine, Mali, Fildişi Sahilleri, Benin, Nijer, Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Kongo Cumhuriyeti) ve Doğu Afrika sahilinde Fransız Somaliland'ı (bugünkü Cibuti) elde ettiler. 1901'de Emir Rabih'i öldürerek Çad Askeri Bölgesini kurdular. 1911'de ise Agadir Krizi esnasında İngiltere'nin de desteğini alarak Fas'ın himayesini elde ettiler.

1884'de Kamerun'da seyyah Dr. Nachtigal'in ileri gelen bazı kabile reisleriyle yaptığı himaye anlaşmaları ile sömürgecilik faaliyetlerine başlayan Almanya ise Togo ve Güneybatı Afrika'ya (bugünkü Namibya) müdahale ederek 1884'de bölgeyi sömürgesi haline getirdi. Diğer taraftan XIX. yüzyılın sonlarına doğru Cari Peters adlı bir gemici, Zengibar'da kabile şefleriyle yaptığı bazı anlaşmalarla, 140.000 km²'lik bir bölgede hak sahibi olmuş ve bu hakkını devletine devretmesiyle de Almanya'nın Doğu Afrika'daki sömürgesi kurulmuştur (1885). Bahsi geçen Berlin Kongresi ile de Almanya'nın, Kamerun, Togo ve Güneybatı Afrika üzerindeki himayesi teyit edilmiştir.³⁹ Alman Güneybatı Afrikası'nda 1904-1907 yılları arasında cereyan eden katliamlar Herero Soykırımı olarak adlandırılmıştır.

Güneybatı Afrika'da Yeşil Burun adaları, Sao Tome, Gine Bissau, Angola, güneydoğuda ise Mozambik ile Afrika'da sömürgecilik faaliyetine ilk başlayan ülkelerden biri olan Portekiz ise bu dönem zarfınca Pembe Harita adını verdiği projesiyle Angola ve Mozambik arasını ele geçirmeye çalışsa da buna muvaffak olamadı. Cecil Rhodes'un Cape'den Kahire'ye projesiyle çakışan Portekiz ihtirası, İngiliz ultimatomu ile nihayet buldu (1890). XVI. yüzyılda Kanarya adalarına yerleşen İspanya da İspanyol Ginesi'ni, Fernando Po (Bioko) adasını ve Rio Muni'yi (bugünkü Mbini) işgal ederek sömürge haline getirdi.

Afrika'daki sömürgeci devletlerden bir diğeri Belçika, Kral II. Leopold tarafından 1882'de kendi şahsî hâkimiyeti altında bağımsız bir devlet olarak kurulan ve Leopold'un uzun uğraşları sonucu Berlin Kongresi'nce de bağımsızlığı kabul edilen

³⁹ Davut Dursun, "Sömürgecilik", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İstanbul, 1990, s. 500

(1885) Kongo'yu 1908'de –büyük bir meblağ- karşılığında kendi topraklarına kattı.⁴⁰ Kongo Serbest Devleti'nin Berlin Kongresi'nde tanınması için serbest ticaret ve yerli halka medeniyetin sunulması teminatını veren Belçika, yerli halka idarede söz hakkı tanımadığı gibi onları eğitim alanında da geri bırakmaya gayret göstermiş, buna karşılık sağlık ve misyonerlik hizmetlerine önem vermişti. Geniş yetkilere sahip olan şirketler, özellikle yönetimde etkili olmuşlardı.⁴¹

Diğer Avrupa ülkelerine göre Afrika'da sömürgecilik faaliyetlerine daha geç başlayan İtalya ise önce Kızıldeniz kıyısındaki Eritre'ye yerleşti (1889), ardından Somali'nin güneydoğu kıyılarını ele geçirdi (1893). Daha sonra Habeşistan'a saldıran İtalya, ummadığı bir mukavemetle karşılaşarak Adva (Adoua)'da yenilgiye uğradı (1896).⁴² Afrika'da son koparılabilecek parçalardan bir kaçı ise Afrikâ-yı Osmânî'den Trablusgarp ve Bingazi oldu (1912). İtalya 1896'da ele geçiremediği Habeşistan'ı ise II. Dünya Savaşı öncesinde milletlerarası şartları daha elverişli bulduğu bir ortamda hâkimiyeti altına alacaktı (1935).

Yeni sömürgeciliğin diğer bir ilgi alanını da Asya oluşturuyordu. İran ve Afganistan XIX. yüzyılda Rus ve İngiliz nüfuz yarışına konu oldu. Bu ülkeler Hindistan ile Rus Çarlığı arasında bir tampon vazifesi görüyordu. 1907 Rus - İngiliz antlaşmasıyla İran iki nüfuz bölgesine bölündü ve İngiltere Afganistan üzerinde egemenlik kurarak 1919'a kadar bu ülkenin dış politikasını belirleme hakkını elinde tuttu.⁴³

XIX. yüzyıl ortalarına kadar dışarıya kapalı bir ülke olan Çin ise İngilizlerin Hindistan'dan getirip buraya soktukları afyonu yasaklamasıyla çıkan savaşı (Afyon Savaşı) kaybetmesi üzerine imzaladığı Nankin Antlaşması (1842) ile Batılı güçlerin etkilerine açılmış oldu. 1844'de Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri İngilizlerin Nankin Antlaşmasıyla elde ettikleri hakların benzerlerini Çin'den kopardılar.⁴⁴ 1860'dan sonra bu rekabete Çarlık Rusya'sı da katıldı. Böylelikle Batılı güçler yavaş

⁴⁰ Türkkaya Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 22

⁴¹ Dursun, "Sömürgecilik", s. 500

⁴² a.g.e., s. 501

⁴³ Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1972, s. 90

⁴⁴ a.g.e., s. 94

yavaş Çin'in dış ticaretini ele geçirerek, değerli hammadde ve madenlerini dışarıya aktardılar. Batı'nın Çin üzerindeki bu ekonomik ve siyasi etkisi, Boksör Ayaklanması ya da Boksör Hareketi olarak adlandırılan kıyama yol açtı. 1900 yılı Mayıs'ında tüm yabancıların ülkeden çıkartılmasını hedefleyerek başlayan bu ayaklanma, başta Almanya ve ABD olmak üzere İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'nın da asker vermiş olduğu bir milletlerarası ordu tarafından bastırıldı (7 Eylül 1901).⁴⁵ Ayaklanma ve ayaklanmanın bastırılması sırasında binlerce asi, yabancı ve sıradan Çinli hayatını kaybedecek ve sonrasında Çin hükümetine imza ettirilen antlaşma ile de Çin hükümeti ve halkı, gümrük ve tuz gelirlerinin Avrupalılarca temlik edildiği, dolayısıyla yabancı boyunduruğu demek olan, ağır bir maddi tazminat ödemeye mahkûm edilecekti.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Asya'daki Müslüman-Türk hanlıkları da Rus emperyalizmine sahne oldu. Fergana (1865), Semerkant (1868), Hive (1875) ve Buhara (1920) Ruslar tarafından sömürgeleştirildi. Rusya bu çağın sonlarına doğru Uzak Doğu'ya yayılmaya başlamışsa da Japonya bu ülkenin arzularına set çekti ve 1904-1905 savaşında yenilgiye uğratarak bazı sömürgelerini elinden aldı.⁴⁶

Asya'da sömürgecilik hareketine katılan bir diğer ülke de Japonya'ydı. Meiji dönemi yenileşme hareketleri ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında limanlarını dışarıya açan Japonya, kısa zamanda iktisadî ve sosyal kalkınmasını gerçekleştirerek yayılma politikası izlemeye başladı. İlk önce kendisine yakın olan Kore'yi ele geçiren (1894) Japonya, bir müddet sonra burasını ilhak etti (1910). Daha sonra ise Formosa, Pescadrose ve Leaotanf adalarının bu ülkenin hâkimiyetine geçmesiyle Japon genişlemesi devam etti. Japonya'nın 1904-1905 savaşında Rusya'yı yenilgiye uğratması Mançurya'ya nüfuz etmesini sağladı. Daha sonraları ise Japonya burada “kukla” ya da diğer bir ifadeyle kendisine bağlı Mançuko Devleti'ni kurduracaktı (1932).

Yeni sömürgecilik sürecinde edindiği müstemlekelerin çoğunluğunu, 1870-1871 Fransız-Alman savaşını müteakip kurulan Üçüncü Cumhuriyet sonrası elde eden Fransa, XVIII. yüzyılda nüfuz etmeye çalıştığı Annam, Tonkin ve Kamboçya ile

⁴⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyâsî Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 780

⁴⁶ Dursun, “Sömürgecilik”, s. 505

birlikte Çinhindi'nin tamamını ancak 1885'lere gelindiğinde sömürgeleştirebildi. Bu ülkeler Fransa tarafından birleştirilerek 1887'de Fransız Hindçini sömürge idaresi tesis edildi. Daha sonra ise bu idareye 1893'de Laos ve 1900'de Kwan-Chou Wan ilave edildi.⁴⁷ Çin'de ise 1849'da Şangay şehrinde imtiyazlı (yönetimi Fransa başkonsolosluğunca deruhte edilen) bir Fransız mahallesi kurulmuştu; bu Fransız imtiyazı ise 1946'ya kadar sürecekti.

Almanya Uzak Doğu'da Shantang adalarını ele geçirmişse de I. Dünya Savaşı'ndan sonra burası İngiltere'nin denetimine geçti. Amerika Birleşik Devletleri ise 1833'te Arap yarımadasındaki Maskat Sultanı ile bir ticaret anlaşması imzalayarak Ortadoğu'ya nüfuz etmeye başladı. Güneydoğu Asya'daki bazı Sultanlıklarla ikili antlaşmalar yaparak ticareti ele geçirmeye yöneldi. İspanya'nın elindeki Filipinler ise 1898'de ABD'nin eline geçti ve bu ülkenin sömürgesi oldu.⁴⁸

1.4 SÖMÜRGEÇİLİK VE EMPERYALİZMİN MEŞRUIYET ARAÇLARI

Amerika kıtasının İspanyollar tarafından istila edilmesi ile birlikte, yabancı topraklar üzerinde askerî güç kullanarak kurulan hâkimiyetin meşruiyetine dair teolojik, siyasî ve ahlakî tartışmalar da başlamıştır. Dinsel bir söylem çerçevesinde yapılan bu ilk tartışmalarda askerî fetihler, yerli halkların selamet ve ihtidasını mümkün kılıcı bir gelişme olarak meşrulaştırılıyordu. İspanyol fatih ve sömürgecilerin Amerika kıtasında yapageldikleri tüm faaliyetlerde açıkça ortaya koydukları gerekçelendirme, tamamiyle dinî bir vazifenin ifası, diğer bir deyişle yerli halklara Hristiyanlığın benimsetilmesinden ibaretti. Bu bağlamda Haçlı seferleri, söz konusu fetih ve toprak kazanımlarını meşrulaştırıcı hukuki bir doktrinin gelişimi için başlangıçtaki itici gücü oluşturdu. Zira Haçlı Savaşları başlangıçta gayr-ı Hristiyan unsurlar tarafından fetholunmuş topraklar üzerinde, tekraren bir hak talebi niteliğini hâiz müdafaa savaşları

⁴⁷ a.g.e., s. 506

⁴⁸ a.g.e., s. 506

olarak şekillendirilmişti; sonrasında ise Amerika kıtasının istilasını meşrulaştırıcı gayretlerde yeni nazariyelerin üretilmesinde önemli bir rol oynadı.⁴⁹

Bununla birlikte Hristiyanlığı yayma fikri denizötesi istilaları problemsiz bir şekilde meşrulaştırmaya yetmiyordu. Amerika'nın İspanyollar tarafından istilas, kilise içindeki hümanist din adamalarının, Thomas Aquinas gibi teologların geliştirdikleri doğal hukuk teorilerinden gittikçe daha fazla etkilenmeye başladıkları bir ıslahat döneminde vuku buluyordu. Papa IV. Innocentius'a göre sırf inanmadıkları için kâfirlere karşı savaş açılmaz ve sahip oldukları emlak ve emvalden mahrum bırakılamazlardı. Thomasçılığın etkisiyle Papa IV. Innocentius, meşru güç kullanımını ancak kâfirlerin tabii hukuku ihlal ettiği yerlere münhasır kılıyordu. Böylelikle kâfirler, bizatihi kendileri ile maliki oldukları emlak ve emval üzerinde, meşru bir tasarruf ve yönetme hakkının sahibi oluyorlardı. Ancak, bu hakkı kullanırken, hem kendilerini hem de sahip oldukları zenginlikleri, her bilinçli varlığın idrak edebileceği ilkelere uygun olarak yönetmek hususunda acze düştükleri açıkça ortaya çıktığı takdirde, söz konusu hak mülga kabul edilecekti. Ne var ki çok geçmeden İspanyollar, Amerikan yerlilerinin çıplaklıktan tembelliğe ve iddia olunan yamyamlığa kadar sahip oldukları yaşam alışkanlıklarıyla tabii hukuku idrak hususundaki “acizliklerini” açıkça gösterdiklerine hükmedecekler ve bu itibarla, medeniyetin öğretilip, Hristiyanlığın sunulabilmesi için geriye kalan tek çıkar yolu yerlilerin geniş çaplı olarak köleleştirilmesinde görerek, bu eylemlerine meşruiyet vereceklerdi.⁵⁰

Felsefî tartışmalar anlamında Pandora'nın kutusu İspanyol ve Portekiz sömürgeciliğini meşrulaştıran Papa VI. Alexander'ın (1431–1503) papalık fermanı ile açıldı. İspanya'ya Yeni Dünya'da bir nevi “Tanrı Naipliği” payesi veren bu fermana göre İspanyol monarşisi, yeni keşfedilen Amerika kıtasını işgal etmek ve yerli nüfusun ihtidası vazifesini deruhte etmek hakkına sahip oluyordu. Yeni Dünya'nın eski yerleşimcileriyle vuku bulan bu karşılaşma, tüm Dünyanın evanjelize edilmesi gibi Hristiyanı bir ümit ile tahkim edilmişti. Tüm insanlığa ait uygarlığın yükseltilmesi gibi daha dünyevi bir sâik ise daha ileride ödünç alınacak, Hristiyanlaştırma ve uygarlaştırma misyonu birbirini

⁴⁹ Kohn, “Colonialism”, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2006/entries/colonialism>

⁵⁰ a.g.m.

tamamlayan iki ideal olarak yaklaşık beş yüzyıla yakın bir süre zarfında Avrupa sömürgeciliğinin hareket noktası olacaktı.

Bu suretle İspanyol fatihler, faaliyetleri için Papa'dan aldıkları icazetle, Yeni Dünya'nın Hristiyanlaştırılması ve barbarların eğitilmesi için teşvik edildiler. Üstelik keşfedilen topraklar kralın oluyor, ancak kâşifler bu topraklarda *encomienda* adı verilen ayrıcalıklı haklara sahip oluyorlardı Böylece, birçok İspanyol misyoner soluğu Yeni Dünya'da aldı. Ancak çok geçmeden köle işgücünün acımasızca sömürülmesi ne kadar yaygınsa, aynı oranda dinsel öğretilere içten yaklaşımın da o denli gayr-ı mevcut olduğu fark edildi.⁵¹ Özellikle de Dominikan tarikatı mensupları, yirmi senelik İspanyol idaresi altında bir biçimde uygulanagelen istila ve harp durumunun neticesi olarak köleleştirmenin barbarlıkla suçlanan yerli Hispanyola nüfusunu 250.000'lerden 15.000'lere nasıl düşürdüğünü bizzat müşahade ettiler. Bu tükeniş öyle boyutlara varacaktı ki 1501'e gelindiğinde sömürgeciler madenlerde ve plantasyonlarda çalıştırılacak yeterli yerli kalmaması dolayısıyla tarihte yeni bir kara sayfa olarak zenci köle ticaretine başvuracaklardı.⁵²

İspanya'dan gelen "hidayet", soykırım meyveleri vermişti. Hâl böyle olunca da Dominikanlar söz konusu "ihtida vazifesi" fikrini açık ve yüksek sesle sorgulamaya başladılar. Bartolomé de Las Casas (1474–1566) ve Franciscus de Vitoria (1483-1546) İspanya tarafından uygulanan kolonyal politikaları kıyasıya eleştirdi. Dominikan rahibi ve Chiapas Piskoposu Las Casas, yerli Amerikalıların doğuştan özgür olduklarını belirterek Katolik inancına göre diğer insanlarla eşit muamele haklarının olduğunu savundu ve İspanya'nın Amerika'da uyguladığı *encomienda* sistemiyle yerlilere yapılan barbarlığı ifşa etmek için yıllar boyu uğraş verdi. Ortada 1537'de yerlilerin de ruh sahibi olduğunu, hürriyet ve mülkiyetlerine sınırlama getirilemeyeceğini ilan eden Papa III. Paul'un fermanı vardı. Las Casas ve takipçilerinin uğraşları sonucu İspanya kralı V. Carlos tarafından yerel halka yönelik baskılar konusunda bir konseyin toplanmasına karar verildi. Vallodoid şehrinde yapılan müzakerelerde Las Casas'ın fikirleri Amerika'daki *encomienda* sahibi İspanyolları kontrol etmek isteyen krallıkta ve kilisede

⁵¹ a.g.m.

⁵² Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, E Yayınları, İstanbul, 1975, s.64-65

yandaş buldu, karşı fikri savunan Dominikan rahibi Juan Ginés de Sepúlveda ise Amerika'daki yeni nesil sömürgeci askerler ve toprak sahiplerince destekleniyordu. Yapılan tartışmalarda her iki taraf da kendisini müzakerenin galibi ilan etti. Ancak daha sonra Las Casas'ın bu çabaları ile 1542 yılında yürürlüğe girerek *encomienda* sisteminin -en azından kâğıt üzerinde- geçerliliğine son veren *Leyes de Indies* (Yerli Yasaları) kabul edildi.⁵³

Franciscus de Vitoria ise verdiği bir dizi konferansta İspanyol idaresi altındaki yerlilerin haklarını, Tomasçı hümanizm ile mikyasa vuruyordu. Ona göre tüm insanlar rasyonel hareket edebilme istidadını haiz olarak bu istidatlarından neşet eden doğal hakların da sahibi durumundaydılar. Vitoria buradan hareketle, Papa tarafından İspanya'ya Kuzey ve Güney Amerika'nın hâkimi olduğunu ilan eden unvanın bahşedilmesinin gayr-ı meşru olduğu sonucunu çıkarıyordu. Papa IV. Innocentius'un aksine Vitoria, yerlilerin zina ve benzeri doğal hukukun ihlali gibi görülen eylemlerinden ötürü cezalandırılabilmeleri için, Papa ya da İspanyollar tarafından boyunduruk altına alınamayacağını savunuyordu. Papa'nın sırf zâni ya da hırsız diyerek Hristiyanlara karşı savaş açamayacağına, onların mallarını mülklerini müsadere edemeyeceğine dikkat çeken Vitoria, zaten aksi durumun söz konusu olması halinde hiçbir Avrupalı hükümdarın sahip olduğu egemenlik hakkının güven altında olamayacağını belirtiyordu.⁵⁴ Hristiyan ümmetinin dışında ve dolayısıyla da Papalığın yetki sahası dışında kalan kâfirleri, İlâhî emirlere uymaya zorlamak Papanın ve Hristiyan hükümdarların nispeten daha az sahip oldukları bir haktı.

İspanyol istilasını meşrulaştırıcı en öncelikli gerekçelendirmelere yönelttiği kuvvetli eleştiriye rağmen Vitoria da sonuç olarak akıl yoluyla bulunabilecek ve dolayısıyla da herkesi bağlayıcı bir takım ilkelerden oluşan Milletler Hukuku'nun yerli topluluklarca ihlal edilmesi halinde Yeni Dünya'da kuvvet kullanımının meşruiyetine hükmetmişti. Diğer bir deyişle, yerlilerinin doğal hukuku değil de Milletler Hukuku'nu ihlal etmeleri Vitoria tarafından istilaların meşruiyeti olarak görüldü. Vitoria'ya göre Milletler

⁵³ E. Uzun ve E. Uzun, "Uluslararası Hukukun Temelleri ve Francisco De Vitoria", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 5, no: 18, 2009, s. 48

⁵⁴ Kohn, "Colonialism", <http://plato.stanford.edu/archives/sum2006/entries/colonialism>

Hukuku bağlayıcıydı, çünkü “bu hususta dünyanın çoğunluğunu oluşturan kısmında kâfi derecede açık bir mutabakat” mevcuttu ve “prensiplerin genel menfaate hizmet etmesi” gerekiyordu.⁵⁵ Bu ayırımın dayandığı nokta, zina ve putperestliğin yasaklanması gibi doğal hukukla ilişkilendirilen prensiplerin genellikle bu hükümleri uygulamaya rıza göstermeyenleri etkilediği; barışçıl seyahat ve ticaretin engellenmesi gibi Milletler Hukuku’nun ihlalini tazammun eden hallerde ise bu hükümlere rıza gösterenler için olumsuz neticeler doğurduğu kaziyesine istinat ediyordu.⁵⁶ Vitoria, askerî yöntemlerin barışçıl ticaret ve misyonerlik faaliyetleri gibi meşru maksatları elde etmek üzere asgari tedbirlerle sınırlandırılmasını istese de sonuç olarak geliştirdiği Milletler Hukuku anlayışı onu İspanya’nın sömürgeci uygulamalarını müdafaaya götürdü. Dolayısıyla Vitoria’nın İspanyol kolonyalizminin hukukiliği ve ahlakiliği üzerine eleştirileri -ölçülü bir istila da olsa- istilanın aklileştirilmesinden ibaretti.

İspanyollar gibi İngilizler de İrlanda’nın fethedilmesinde meşruiyet iddialarını yerlilerin Hristiyanlaştırılması üzerine bina etmişlerdi. Kendi iddialarınca İrlanda “hal-i vahşet” içinde yaşamaya devam ettikçe bu gayeye ulaşmaları mümkün değildi. İngiliz diplomat Sir Thomas Smith (1513–1577)’in nazarında İngilizler İrlandalıları için yeni Romalılarıydı. Nasıl ki vaktiyle pek kudretli Romalıları Britonları medenileştirmişse, benzer şekilde İngilizler de İrlandalıları medenileştirmek için gelmişlerdi.⁵⁷ İrlandalıların İngilizlere nazaran hars olarak daha düşük ve İngilizlerin pek gerisinde olduğunu iddia eden bu ilerlemeci tarihsel bakış İngiliz istilasına cesaret veriyordu. İngiliz sömürgecilerin akıl yürütmesine göre İrlandalıları özgür kılmak onları boyunduruk altına almak yoluyla olacaktı.

Aynı akıl yürütme, İngilizlerin Kuzey Amerika kolonileri için de geçerliydi. Burada da İngilizler kendilerini, kâfir Amerikan yerlilerini Hristiyanlaştırmak vazifesi ile sorumlu görmekteydiler. *Divers Voyages Touching the Discoverie of America* (1582) and *The Principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discoueries of the English Nation* (1598–1600) adlı eserleriyle Kuzey Amerika topraklarına İngiliz yerleşimini

⁵⁵ a.g.m.

⁵⁶ a.g.m.

⁵⁷ Gabriel Paquette, “Justification for Empire, European Concepts”, *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*, haz. Thomas Benjamin, cilt: 1, Macmillian Reference USA, Detroit, 2007, s. 674

destekleyerek teşvik eden İngiliz yazar Richard Hakluyt (1552-1616)'a göre müstemleke teşebbüslerinin ana ve temel gayesi Hristiyanlığın anlatılması ve benimsetilmesiydi.⁵⁸ Fakat Hakluyt, Sir Walter Raleigh'a yaptığı benzer bir uyarıda ise gelecek asırlardaki emperyalistler için oldukça önem kazanacak uygarlaştırma görevini de şöyle eklemekteydi:

Konu ikbal ise barbarları fethetmekten, vahşileri ve putperestleri medeniyete davetten, cahilleri ise aklın yörüngesine sokmaktan daha büyük bir muvaffakiyet yoktur.⁵⁹

Ancak buradan hareketle Avrupa emperyalizminin barındırdığı dinî öğeleri zaman içinde tamamiyle terk ettiği söylenemez. Geç XIX. asır İngiltere'sinde bile birçok Hristiyanın nazarında emperyal genişleme, dünya çapında bir ihtida hareketini desteklemek için tasarlanmıştı. O kadar ki güç kullanımı dahi ihtidanın getireceği faydalar nazarı dikkate alınarak meşru görülüyordu. 1895 senesine gelindiğinde bile bir misyonerin, İngiliz ordu ve donanmasını Tanrının evanjelik misyonu ile boyanmış ve onu tekamül ettirtici olarak gördüğüne şahit oluyoruz.⁶⁰

Sömürgeciliğe meşruiyet arayışlarında İngiliz düşünür John Locke (1632-1704)'un düşünceleri önemli bir yer tutar. Locke'a göre kişi emeğini toprağa kattığında (mesela zirai olarak onu işlediğinde) artık meşru olarak onu kendi mülkiyeti olduğu iddiasına kalkışabilirdi.⁶¹ Bu anlamda İspanyolların aksine İngiliz sömürgeciliğinde, bir kralın yerli bir halk üzerinde hükümferma olmasından ziyade, kendine temellük ettiği mal ile gerekçelendirme söz konusudur. Zaten bu gerekçelendirme, işgal edilmemiş araziler de dâhil olmak üzere hâlî şeylerin kullanıma girmediği sürece, tüm insanlığın ortak mülkiyeti olduğunu iddia eden Roma Hukuku'nun *res nullius* (sahipsiz mal) kavramından istihraç edilmiş daha geniş bir argümanın parçasıdır. Bu argümana ilk olarak Amerika kıtasındaki İngiliz varlığını gerekçelendirmek için başvurulacak ve

⁵⁸ A.g.m., s. 674

⁵⁹ Anthony Pagden, "The Struggle for Legitimacy and the Image of Empire in the Atlantic to c. 1700", *The Oxford History of the British Empire*; Cilt 1: *The Origins of Empire*, der. Nicholas Canny, Oxford University Press, Oxford, 1998, s. 35

⁶⁰ Paquette, "Justification for ...", s. 674

⁶¹ Sankar Muthu, *Enlightenment Against Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2003, s. 187

bilahare de Avustralya ve Afrika'nın sömürgeleştirilmesi için kullanılacaktı. Hatta aynı argüman Amerika'nın bağımsızlık hareketleri esnasında İngiliz idaresinin sürmesini isteyenler tarafından da dillendirilecekti. İskoç düşünür Adam Ferguson (1723-1816) 1776'da “yeryüzünde İngilizler kadar hiçbir millet yoktur ki müstemlekelerinde bu denli hürriyetperver ve asil bir dokunuşla onların gelişimine çalışsın” iddiasında bulunarak, bağımsızlıklarını isteyen Amerikalılara “bu müşterek dava için sarf edegeldiğimiz servet ve kanlarımızı bize geri ödemeleri gerekmektedir” demektedir.⁶² İngiliz devlet adamları da Orta Amerika ve Kuzeybatı Pasifik’de İspanyollarla yaşanan ihtilaflarda *res nullius* kavramına müracaat edecekler ve İngiltere’nin işgalini, söz konusu toprakların İspanyollar tarafından yerleşime ve ziraate açılmadığını söyleyerek savunacaklardı.

Sömürgeciliğin meşruiyeti meselesi XVIII. ve XIX. yüzyıl filozoflarınca da tartışılmıştır. İskoçyalı iktisatçı Adam Smith (1723-1790), Fransız yazar ve filozof Denis Diderot (1713-1784) gibi aydınlanma dönemi düşünürleri, sömürgeci barbarlığı tenkit etmişler ve Avrupalı sömürgecilerin dünyanın geri kalan kısmının “medeni” kılınmasına dair kendilerine biçtikleri yükümlülük fikrine karşı çıkmışlardır. Zira kölelik ya da yarı-feodal tarzda zorla istihdam edilen işgücü ile kişilerin mallarına el konulmasını tazammun eden sömürge hâkimiyet düzeni, her ferdin akledebileceğine ve kendini idare edebilme kabiliyet ve kudretini haiz olduğunu âmir en temel aydınlanmacı ilkenin antitezini oluşturuyordu.⁶³ Aslında, daha önceleri de kültürü önemseyen ve kültürel çoğulculuğun olabileceğini savunan aydınlanma dönemi öncesi düşünürlerinin etki uyandıran sömürgecilik eleştirilerinden bahsedilebilir. Ancak daha önce ifade olduğu üzere sömürgeciliğin eleştirilmesine kaynaklık eden evrenselcilik ve Tomasçı hümanizmin nispi zayıflığı tebarüz etmişti. Soyut doğal hukukun evrenselciliği ile yerli halkların bizzat ortaya koydukları kültürel uygulamalar arasındaki gerilim göz önüne alındığında, yerel farklılıklar gayet kolaylıkla doğal hukukun ihlali gibi yorumlandı ve vakti gelince de sömürgeciliğin gerekçelendirilmesi haline dönüştü.

Avrupa koloni hareketinin en şiddetli muarızlarından biri de Diderot’ydu. Diderot *Histoire Philosophique et Politique des Deux Indes* (İki Hindistan'ın Felsefi ve Politik

⁶² Paquette, “Justification for ...”, s. 675

⁶³ Kohn, “Colonialism”, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2006/entries/colonialism>

Tarihi) adlı eserde, yerli halkların Avrupa medeniyetinden istifade ettiği görüşüne meydan okuyarak aslında gayr-ı medeni olanın Avrupalı koloniciler olduğunu savunmaktaydı. Diderot'ya göre kültür (milli seciye) ahlakiliği telkin ederek saygılı ve kurallara bağlı olmayı sağlamaktaydı. Fakat insanlar kendi vatanlarından uzaklaştıkça bu değerler gittikçe kaybolmaya yüz tutuyor ve dolayısıyla en canice uygulamalar sıklıkla sömürge imparatorluklarında ortaya çıkıyordu. Zira kolonist, hem yasal kurumlardan hem de mensubu bulunduğu toplumun gayr-ı resmi müeyyidelerinden gittikçe uzaklaştıkça, onu tedip eden alışkanlıklardan da uzaklaşıyor, şiddete meyilli içgüdülerinin çekici tuzağına düşüyordu.⁶⁴

Diderot, Avrupa müstemlekeciliğini meşrulaştıran en güçlü gerekçelendirmeyi de çürütmektedir. Diderot hâlî bulunan arazinin kolonize edilmesini meşru buluyordu ancak yabancı tüccar ve kâşiflerin tamamiyle meskûn arazilere girme hakkına sahip olmadıkları hususunda ısrarcıydı. Bu önemliydi, zira ticaret yapma hakkı (bu ticaret, alış veriştikten ibaret olmayıp, misyonerliği ve coğrafi istikşafı da kapsamaktaydı) XVI. ve XVII. yüzyıl İspanyol düşünürleri tarafından sömürgeleştirmenin gerekçesi olarak kullanılmaktaydı. Bu yaklaşımın timsali ise, yerli halkların, barışçıl amaçlar besleyen tüccar ve misyonerlerden, Milletler Hukununu ihlal etmeksizin sarf-ı nazar edemeyeceğine dair Vitoria'nın yapmış olduğu çıkarsama olmuştu. Bu çıkarsamaya göre yerli halklar bu kabil saldırganlığa devam ettikleri takdirde, İspanya pekala savaş ilan edebilir ve onların topraklarını istila edebilirdi. Diderot ise bilhassa bu görüşe karşı çıkıyor ve dikkat nazarlarını Avrupalı tüccarların “tehlikeli konuklar” olduğuna yöneltiyordu.⁶⁵

Sömürgecilik ve emperyalizm taraftarı görüşle Diderot'yu ayırtıran anahtar husus ise kültür, tarih ve ilerlemenin birbiriyle olan münasebetine dair mülâhazalarıdır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Fransa ve İngiltere'de yazılar kaleme alan birçok düşünür ise Diderot'nun aksine İskoç Aydınlanmasından uyarlanmış ilerlemeci tarih yaklaşımını benimsemişti. Zaten İskoçlar da işin öncülüğünü Montesquieu'den gayet bilinçli bir surette devralmışlar, XVIII. yüzyılı derinlemesine etkileyen tarihsel rivayeti, yeni ve

⁶⁴ Muthu, *Enlightenment ...*, s. 74

⁶⁵ a.g.e., s. 75

özgün dört merhale tezini geliştirmeye koyulmuşlardı. Bu hikâyede bütün toplumlar sırasıyla, avcılıktan, besiciliğe, oradan da çiftçilik ve ticarete uzanan ilerlemeci bir süreçte hareket ediyorlar ve bu süreçle eşzamanlı olarak da “hâl-i vahşet”ten “barbarlık” yolu ile “medeniyete” uzanan kıvrımlı kültür yolunu takip ediyorlardı. Hal böyle olunca İskoç aydınlanmacılar için medeniyet sadece maddi kalkınmışlığın değil, aynı zamanda toplumun ahlakî gelişmişliği hakkında da hüküm vermeye elveren normatif bir göstergenin ifadesi demek oluyordu.⁶⁶ İskoç Aydınlamacı düşünürler, kendini özellikle muamelata dair hususlarda bir incelme ile gösteren ve böylece ticaret toplumunun ilerlemesi ile ilişkilendirilip medenileştirici bir süreç olarak tasvir edilen tarihî bir muhayyilenin üssü’l-esasını oluşturdular. Bu suretle söz konusu tarihsel rivayet üretilmiş oldu. Bu rivayet Batı medeniyetinin zuhurunu ticaret ve servetin zuhuruna müstenit görerek onu sena etmekteydi.

Adam Smith, John Stuart Mill ve Karl Marx gibi birbirinden oldukça farklı düşünürlerde medeniyet, hal-i vahşet ve barbarlık söylem ve dili oldukça yaygındır. Gerçi Smith hem iktisadî sebeplerden hem de tarihsel süreç teorisini göz önünde bulundurarak sömürgeciliğe karşıydı. Metropol ve çevre arasındaki bağımlılık ilişkisinin, kendi kendini regüle edebilen pazar mekanizmasını tahrip edeceğini hissediyor ve askerî hükümrancılığın getireceği maliyetin vergi mükelleflerinin sırtına bineceğinden endişe ediyordu. Diğer bir endişesi de dörtlü tarihsel kalkınma aşaması tezine göre sömürgeci teşebbüslerin, kendi doğallığı içinde bir aşamadan diğerine geçecek halklar üzerinde doğal ilerlemeyi bozucu etkileri sebebiyle zararının dokunacak olmasıydı. Smith’in hem sömürgeciye hem de sömürgeleştirilen için zararlı görmesine rağmen, yine de medeniyeti tarihsel gelişim sürecinin doruğu olarak gören liberal düşünce, sömürgeciliğin meşrulaştırılmasına yardımcı oldu. Her ne kadar liberalizm öğretisinin özünü herkesin fert fert akledebilme ve kendini idare edebilme yeteneğine sahip olduğu düşüncesi oluştursa da, gelişimsel tarih teorisi, söz konusu yeteneğin ancak tarihin belirli bir aşamasında zuhuruna tahsis etmekteydi. Mesela John Stuart Mill’e⁶⁷ göre vahşilerin kendi özgürlüklerine karşı aşırı düşkünlükleri, kendi kendilerini

⁶⁶ Kohn, a.g.m.

⁶⁷ John Stuart Mill 1806’da Londra’da doğmuştu. 1823’de kâtip olarak Doğu Hindistan Şirketi’ne girdi. Ömrünün yaklaşık kırk yılını bu şirkette geçiren Mill, en nihayet 1856’da başmüfettiş olacak ve 1858’de

idare edebilme yeteneğinden yoksun olmalarına yol açıyordu. Barbar toplumlarda serfler, köleler ve köylüler itaate o denli alıştırılabilirlerdi ki rasyonel davranabilme yetileri boğulmuş bir vaziyet alabilirdi. Bireylerin kendi potansiyellerini fark ederek onları icra etmesine imkân tanıyacak ideal kültürel ve maddî şartlar sadece ticari toplumlara mahsustu. Bu mantığın sonucu olarak söz gelimi İngiltere gibi uyulaşmış toplumlar, az gelişmiş halkları yönetmek suretiyle onların menfaati adına hareket ediyordu.⁶⁸ Bu bakış açısıyla emperyalizm, siyasi tahakküm ve iktisadi sömürünün bir biçimi olmaktan ziyade, yerli halkların tarihin bir aşamasından diğetine intikale yüreklendirelebilmeleri için onlara medeniyet ihraç eden baba rolüne soyunmuş bir hükümetin uygulamasından ibaretti. Diğere bir deyişle emperyalizm, geri kalmış halkların iyileşmesini sağlamak fikriyle, ancak bunu Batı medeniyetinin rehberlik ve vesayeti olmaksızın kendi kendilerine ilerleyemeyecekleri inancını yansıtan bir paternalizm ile uygulamak demektir.

XIX. yüzyıl liberal düşünürleri yabancı tahakkümünün meşruiyetini müdafaa etmişler ancak bu maksadı gerçekleştirmeye matuf hangi taktiklerin kullanılması gerektiği hususunda birbirlerinden ayrılmışlardır. Mesela Alexis de Tocqueville (1805-1859) örneğinde sömürgecilik, “vazife-i temeddün” fikrine istinat etmez. Tocqueville sömürge yönetimleri ile yerli hakların iyi bir yönetime kavuşamayacağını müdrik olsa da bunu pek önemsemez. Zira gerekçelendirmesini tamamen Fransa’nın menfaatleri üzerinden yapar. Ona göre Kuzey Afrika’daki Fransız müstemlekeleri Fransa’nın İngiltere karşısındaki itibarını arttıracak, Fransa’nın başını ağrıtmaya başlamış olan nüfus fazlalığını ihraç için bir menfez vazifesi görecek, materyalizm ve sınıf ihtilafları gibi merkezi bir konum kazanmış modern güçler karşısında vatanseverlik hissiyatını okşayarak, sosyo-politik bir dengenin kurulmasına yardımcı olacaktı.⁶⁹

emekli olarak kendini tamamiyle felsefeye verecekti. Bu dönemde 1859’da *On Liberty* (Hürriyet Üzerine)’yi ve 1861’de *Utilitarianism* (Faydacılık) ve *Considerations on Representative Government* (Temsilî Hükümet Üzerine Mülâhazalar) adlı eserlerini neşretti. Kısa bir süreliğine *Westminster*’da parlamenter olarak görev alan Mill, emekliliğini müteakip Avigno, Fransa’ya gitti ve 1879 yılında orada öldü. Kadın haklarının ilk savunucularından olan Mill, hayatı boyunca temsili demokrasi, genel seçim hakkı ve dinî hoşgörü fikirleriyle Liberal demokrasinin önde gelen filozoflarından biriydi.

⁶⁸ Uday Mehta, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought*, University of Chicago Press, Chicago, 1999, s. 70

⁶⁹ Kohn, “Colonialism”, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2006/entries/colonialism>

Tocqueville Cezayir'in Fransa tarafından sömürgeleştirilme projesinin ilerlemesi ile aktif olarak meşgul oluyordu. Tocqueville'in Fransız müstemlekecililiği üzerine ilk tahlili 1837'deki meclis seçimleri esnasında neşrolundu. Bir milletvekili olarak Tocqueville, Cezayir'deki Fransız mevcudiyetinin genişlemesi lehinde müzakerelerde bulunuyordu. 1841'de Cezayir'e yaptığı seyahatle *Cezayir Üzerine Denemeler*'i yazdı. Bu çalışma parlamento tarafından hazırlanacak iki rapora kaynak teşkil etti “Vazife-i temeddün” fikrinin naif savunucularının aksine Tocqueville, ne medenileştirmenin ne de iyi idarenin acımasız bir askerî işgâl ile sunulamayacağını anlamıştı. İskoç Aydınlanmasının dört safha teorisinden sarahatle sapılması demek olan açıklamaları ile “halihazırda bizzat Arapların kendi barbarlıklarından daha fazla barbarca savaşmaktayız” ve “şayet medeniyete tesadüf edilecekse, bu onların tarafında olacaktır” demektedir.⁷⁰ Bununla birlikte bu farkındalık, Fransa'nın mezalimini eleştirmek için bir temel oluşturmuyordu. Bilakis, Tocqueville hasım askeri birliklerin imhası, arazilerin müsaderesi ve silahsız sivillerin dertdest edilmesi gibi hususlarda ihtilaftan âri olmayan bir takım taktikleri müdaafa etmekteydi. Zaten kaleme aldığı metinler, pek de felsefi bir meşruiyet arayışında değildi, adil savaş örfünü bir kenara atarak ceffekalem “inancım odur ki savaş hakkı bize ülkeyi tarumar etme salahiyetini veriyor” demektedir. Tocqueville'in Cezayir üzerine yazılarında Fransız milli çıkarları tartışmasız ağır basar, pek açık olarak ahlaki mülahazalar siyasi maksatlara tâbi kılınmıştır.

Tocqueville'in Cezayir konusundaki analizlerinden yansıyan, meşruiyet endişesinin fazla yer bulamamış olması, buna mukabil ilgisinin daha ziyade, etkin müstemleke idaresinin pragmatikliğine yönlenmiş olmasıdır. Ona göre, rejimin istikrarı, Cezayir'e yerleştirilecek Fransız yerleşimcilerin iyi bir müstemleke idaresi altında yaşamalarına mütevakıftı. Tocqueville bir taraftan Paris'ten işleyen karar mekanizmasının aşırı merkezileşmesi, bir taraftandan da buna eklemlenen, mahalli askeri yöneticilerin keyfe ma yeşa uygulamalarına vurgu yaparak Fransız kolonicilerin bırakın Fransa'da sahip oldukları siyasi ve medeni hakları, kendi mal güvenliklerine bile sahip olamadıklarına vurgu yapmaktaydı. Tocqueville örfi idarenin yerli halka getirdiği sıkıntılardan pek

⁷⁰ Alexis de Tocqueville, *Writings on Empire and Slavery*, trc. Jennifer Pitts, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001, s. 70'den aktaran, Kohn, a.g.m.

rahatsız olmamakla beraber, örfi idarenin Fransız yerleşimcilerine karşı uygulaması halinde, beklentinin ters istikametinde bir aksülamel oluşturabileceğini düşünüyordu. Tocqueville için Fransa'nın Cezayir'deki gayretlerinin başarılı netice vermesi, tamamıyla, mümkün mertebe daha fazla sayıda Fransız yerleşimcinin ülkeye yerleşmesine bağlıydı. Yerli halk ile samimane bir ittifak kurulamayacağı gerçeği göz önünde bulundurularak koloniciler tarafından teşkil olunacak makul büyüklükte bir topluluk oluşmadan Fransa'nın Cezayir'i elde tutabilmesi mümkün değildi. Yerliler askeri tahakküm ile yönetilmeli, yerleşimciler ise mümkün mertebe Fransa'da mazhar oldukları kültürel ve siyasi hayata müşabih, iktisaden de zenginleşecekleri bir ortamın cazibesi ile yerleşimleri sağlanmalıydı. *Cezayir Üzerine İkinci Mektup*'ta bahsi geçen "halkların imtizacı" kısa süreli iyimserliğinin sonrası Tocqueville kolonyal dünyanın, yerleşimcilerin ekonomik çıkarlarını sağlamaya yönelik olarak biçimlendirilmiş, yerleşimci ile yerli arasından cereyan eden daimi bir ihtilaf demek olduğunu anlamıştı.⁷¹

XIX. yüzyılda serbest ticaret söylemi, iyileştirme söylemi ile birlikte emperyal güçlerin genişleyerek yayılabilmesi için bir meşruiyet aracı haline geldi. Mesela engelsiz serbest ticaretten yana olan İngilizler, Güney Amerika gibi Britanya İmparatorluğu'na resmen dâhil edilmeyen bir coğrafyada bile, yeni bağımsızlıklarını kazanan Güney Amerika ülkelerine yönelecek sermaye istilalarına meşruiyet verebilmek için iyileştirme misyonunu hatırlatıyorlardı. 1820 ve 1830'larda uyanan yaygın görüşe göre İngiliz sanayi ve teknolojik becerisi, İspanyollarca ilkel usuller ve tembellikle heba edilen verimli kaynakları değerlendirmek suretiyle orada servet ve refahın husule gelmesini sağlayacak güç ve kudreti haizdi.⁷²

Serbest ticaret daha iyi bir dünya ve iktisadi menfaatleri denizötesine taşımaya yarayan bir araç olarak telakki ediliyordu. Kapitalizm, teşebbüsün yayılması ve sıkı bir çalışma ahlakı ile dünyayı uygarlaştıran bir ahlaki güç olarak görülüyordu. Palmerston ticaretin insanoğlundaki refah duyarlılığını geliştirdiğini söyleyerek, medeniyetin en önde gelen öncüsü olarak ticareti görüyordu.⁷³ Bu durum sadece İngilizlere özgü değildi. Serbest

⁷¹ Tocqueville, *Writings on ...*, s. 25

⁷² Paquette, "Justification for ...", s. 675

⁷³ a.g.m., s. 677

ticaret, bölgeyi ele geçirip kendi kolonisini kuran Belçika kralı II. Leopold (1835–1909) için de ana meşruiyet gerekçelerinden birini oluşturuyordu. Kral kendi hükümlerinin diğer Avrupa güçlerinin nazarında meşru ve muteber kılabilmek için kurduğu bu yeni idarede Avrupalı devletlere karşı bir ithalat vergisi uygulamasına geçilmeyeceği sözünü verdi. Böylelikle serbest ticaret ve Avrupalıların Avrupalı olmayan halklara karşı yüklenmiş olduğu medenileştirme sorumluluğu bu kabil müstemleke maceralarını meşrulaştırmak için toplanmış oldu.

1.5 MARKSİST PERSPEKTİF

Marksist perspektif, kapitalist devletlerin iddia olunan emperyalist yayılmacılığına karşı en mufassal ve etkin eleştirileri ihtiva eder. Sosyalizmin kuramcısı Karl Marx (1818-1883).yazılarında, emperyalizm kelimesini modern anlamıyla kullanmamış da olsa (III. Napolyon'un şahsi yönetimini tavsif etmek için başvurduğu bir terimdi), döneminin diğer iktisatçıları gibi sömürgecilik uygulamalarının her şeye kâdir bir "dünya pazarı"na yol açtığını düşünür.⁷⁴ Ona göre endüstriyel kapitalizmin dünyanın her tarafına yayılması kaçınılmaz bir gerçektir ve nesnel olarak bakıldığında ilerlemecidir. Bu özelliğiyle kapitalizm, devrini tamamlamış olan eski iktisadi ve sosyal düzenin ortadan kalkması, önce burjuva ve nihayetinde de komünist topluma doğru ulaştıracak zaruri bir safhadır. Hal böyle olunca burada zımni bir onaya tesadüf ederiz ki devasa iktisadi mıntikalar ve dolayısıyla emperyalizm, karşı konulması anlamsız dünya tarihinde yaşanılması gereken bir safha olarak tebarüz eder. Böylece tarih nokta-i nazarından sözgelimi Hindistan'daki İngiliz istilasını nesnel anlamda ileridir. Avrupa, kendi emperyalizmi sayesinde Avrupalı olmayan halkların kendilerini yönetebilecek seviyeye ulaşacaklarını düşünürken Marx örneğinde ise bu, Avrupa dışındaki bir dünyada vuku bulacak müstakbel bir komünist ihtilal zemininin, Avrupalı emperyalistlerin istekleri bu olmasa dahi, bu suretle hazırlanacağı fikrine dönüşmüştür.⁷⁵

⁷⁴ Wolfgang J. Mommsen, *Theories of Imperialism*, trc. P.S. Falla, University of Chicago Press, Chicago, 1982, s. 31

⁷⁵ Muthu, *Enlightenment ...*, s. 279-280

Böylelikle, Marx'ın geri kalmış feodal bir topluma modernizasyonu getirici, ilerlemeci sömürgecilik tahlili, yabancı tahakkümünün şeffaf bir surette meşrulaştırılması gibi durur. Aslında İngiliz sömürgeciliğine verdiği bu destekteki kararsız tutuma Avrupa'daki kapitalizme yaklaşmasında da tesadüf edilir. Her iki durumda da Marx, feodaldan burjuvaziye geçiş sürecinde husule gelen yoğun ıstırapları müdrük de olsa, bu geçiş evresinin zaruri ve nihayetinde ilerlemeci olduğu hususunda ısrarcıdır. Ona göre yabancı ticaretin Hindistan'a hulul etmesi, sosyal bir devrimi netice verecek ve bu ihtilal de hem olumlu hem de olumsuz anlamda teferru edecekti. Marx köylülerin bir taraftan işlerini kaybederek, pek elim ıstıraplara duçar olacaklarını ifade ederken, diğer taraftan da geleneksel köy topluluklarının pek de müşfik yapılar olmadığına, baskı, köleleştirme, ıstırap ve vahşete yataklık ettiğine dikkati çekiyordu. Bu sürecin ilk safhası, İngiliz idaresinin tesis ve idamesi için ağır vergi mükellefiyetini ve de ucuza üretilen İngiliz pamuğunun bollaşmasıyla baş verecek iktisadî bir kargaşayı getirmesiyle tamamiyle olumsuz özelliklere sahiptir. Ancak zaman içerisinde İngiliz tüccarlar bu gidişata bir dur denilmediği takdirde Hindlilerin İngiltere'den ithal edilen ne giysilere ne de idarecilere daha fazla güç getiremeyeceğini görecekti ve bu durum İngilizleri daha verimli bir ticari ortamın sağlanabilmesi için üretim ve altyapı yatırımlarına teşvik edecekti. Marx, Hindistan'da bir İngiliz idaresi tesis edilmesinde İngiltere'yi harekete geçiren saikin açgözlülük ve uygulamalarını da mezalim olarak nitelendirse de yine de - niyet bu olmasa dahi- ilerlemenin bir aracı olarak görmeye devam eder. Sonuç olarak Marx Hindistan'daki İngiliz idaresini üç farklı boyutuyla tartışıyordu: Birinci olarak yabancı bir idarenin ilerlemeci karakteri, ikinci olarak insanî acılara sebebiyet vermesi, üçüncü ve sentez olarak da söz konusu bu ilerlemeci özelliğin kuvveden fiile geçirilmesine müsaade edilmesi kaydıyla İngiliz yönetiminin geçici olmak zorunda olması.⁷⁶

Marx'ın Batı'nın siyasi ve iktisadi tahakkümüne ait görüşlerini geliştiren ise Lenin olmuştur. Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* (1916) adlı eserinde, emperyalizmi kapitalist iktisadi sistemin en üst aşaması olarak görür.⁷⁷ Aslında Leninist

⁷⁶ Kohn, "Colonialism", <http://plato.stanford.edu/archives/sum2006/entries/colonialism>

⁷⁷ V.İ. Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, trc. Cemal Süreyya, Sol Yayınları, Ankara, 1979

emperyalizm teorisi Marx tarafından öngörülen bir kavramı, onun görüşlerini geliştirerek ve güncelleyerek anlatmaktadır. Kapitalizm evre değiştirdikçe, gittikçe küresel bir sistem olma yolundadır ve dolayısıyla slogan “Bütün Dünya İşçileri, Birleşin!” şeklinde tezahür eder. Söz konusu emperyalizm teorisinin merkezinde, ilerlemiş kapitalist endüstriyel milletlerin, kolonyal ülkeleri zaptedebilmek için bu ülkelere gittikçe artan bir surette sermaye ihraç edeceği düşüncesi yatar. Müteakip süreç bu sömürgelerdeki kaynak ve yatırım imkânlarının sömürgeciler tarafından sömürülmesidir. Bu fakir ülkelerin sömürülmesiyle ileri ülkelerin işçilerinin geçim standartlarında nispî bir yükselme meydana gelir ve bu sayede kendi işçilerinin -hiç olmazsa bir kısmının- destek ve rızasını almış olurlar.⁷⁸

Bu sebeplerden dolayı Lenin’e göre, emperyalist küresel sistem bir sarsıntı yaşamadığı sürece proleter bir devrimin, ilerlemiş kapitalist ülkelerde husule gelebilmesi mümkün değildi. Buradan hareketle Lenin, ilk proleter devrimin üssünün daha az gelişmiş bir ülke olması gerekliliğini savunuyor ve bu meyanda dönemi itibariyle küresel kapitalizmin en zayıf halkası olarak telakki edilen Rusya’yı buna en uygun aday olarak görüyordu. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ile mukayese edildiğinde oldukça geri kalmış bir durumda olan o dönemki Rusya ekonomisi, Petersburg ve Moskova bir kenara bırakılacak olursa öncelikle tarım temelliydi ve köylü sınıfı tarafından iptidai usuller ile işlenmekteydi. Devrimden önce 1915 senesinde Lenin şu satırları yazmaktaydı:

Eşitsiz ekonomik ve siyasal gelişme, kapitalizmin mutlak yasasıdır. Böylece, sosyalizmin zaferi, önce birkaç, ya da hatta yalnızca bir tek kapitalist ülkede olanaklıdır. Bu ülkenin başarılı proletaryası, kapitalistleri mülksüzleştirdikten ve kendi sosyalist üretimini örgütledikten sonra, öteki ülkelerin ezilen sınıflarını kendi davasına çekerek ve sömürücü sınıflara ve onların devletine, gerektiğinde silahlı kuvvetlere bile karşı koyarak, dünyanın geri kalanının kapitalist dünyanın karşısına çıkacaktır.⁷⁹

⁷⁸ R.N.C. Hunt, *the Theory and Practice of Communism*, Penguin Books, Middlesex, 1966, s. 208-210

⁷⁹ V.İ. Lenin, *Marx Engels Marksizm*, (trc. Vahap Erdoğan), Sol Yayınları, Ankara, 1976, s.333

2. BÖLÜM

OSMANLI MÜNEVVERİ ve GARB MÜSTEMLEKECİLİĞİNİN İSTİNADGÂHLARI

2.1. TANZİMAT NESLİ VE MEDENİYETÇİ İDEOLOJİ

Osmanlı Devleti'nin var olabilme sorunsalı, doğrudan doğruya küresel anlamda hükümferma olan emperyalizm ve sömürgeciliğin türevleri ile ilişkiliydi. İleride inceleyeceğimiz üzere bu düşüncenin yansımaları II. Meşrutiyet aydınlarında daha sarıh bir şekilde görülebilmektedir. Bununla birlikte bu muhalif tutum II. Meşrutiyet aydınlarının kendilerinden bir önceki nesilden tevarüs ettikleri bir gelenek değildi. Aksine Tanzimat aydınlarında daha sarıh görebilmekte olduğumuz tutum, imparatorluk refleksi ya da medeniyetçi anlayıştır.⁸⁰ II. Meşrutiyet aydınlarının fikrî ve siyasî selefleri olan Yeni Osmanlılar ve onların mücadele içinde olduğu Tanzimatçı dünyanın “medeniyetçi ideoloji”si, yani medenileştirme misyonunu sömürgeciliklerinin birinci gerekçelendirmesi gören Batı karşısında ayakta durabilmenin Batı’dan geçtiği iddiasıyla gittikçe Batılılaşmakta olan bir devletin aydınlarının bu bağlamdaki görüşleri ile II. Meşrutiyet döneminde tartışılan konuların bu bağlamda ciddi farklılıklar arz etmesi oldukça tabiidir.

Bu hususta *Mecmua-i Fünun* [Fenler Dergisi] bunun güzel bir örneğini teşkil eder. *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin yayın organı olarak müspet bilimleri tanıtmak ve yaygınlaştırmak amacıyla, Şinasi'nin *Tasvir-i Efkârı*'nın yayın hayatına girmesinden sadece iki gün sonra 29 Haziran 1862'de İstanbul'da neşrolunmaya başlanılan *Mecmua-i Fünun*, ilk bilim “dergi”si olması hasebiyle bilim ve matbuat alanında ayrı bir önemi haizdi ve müelliflerinin müstemlekecilik hususundaki kanaatleri sanıldığıının aksine daha çok medeniyetin nakli noktasından bu yayılcılığı olumlu bir tarzdaydı. Felsefe, pedagoji ve antropoloji konularında yankı uyandıran yazılarıyla derginin en önde gelen

⁸⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001 [1956], s. 152

yazarlarından olan Münif Paşa'nın idaresindeki dergide; fizik, kimya, jeoloji yanında tarih, coğrafya, mantık ve maliye gibi konularda da makaleler ve çeviriler yer almıştı. Ancak bizim açımızdan ilgi çeken husus *Mecmua-i Fünun* müelliflerinin müstemlekecilik hususundaki kanaatleridir. Sömürgecilerin müstemleke edinmeleri ve müstemlekelerinde takip ettikleri politikalar, bu yazarlar tarafından tabii görülür ve adeta Osmanlıların da aynı şeyi yapmaları önerilir. Hilmi Ziya Ülken, Münif Paşa'nın evrimci ve terakkici bir medeniyet öğretici olduğuna dikkat çeker ve Münif Paşa'nın Ansiklopedistlerin XVIII. yüzyılda Fransa'da gördükleri hizmete benzer bir hizmeti Osmanlı Devleti'nde gördüğünü savunur.⁸¹ Dolayısıyla bu tutum, sömürgecilik ve emperyalizmin en temel “meşruiyet gerekçelerinden” birini oluşturan Aydınlanmacı filozofların savunduğu ilerlemeci tarih görüşünün temessül edilmesinin sonucudur.

Evrimci ve terakkici görüşlere paralel olarak Münif Paşa da medenî milletlerin bilim ve sanayideki üstünlükleri sebebiyle kendi vatanlarındaki kaynakları verimli bir şekilde kullandıkları gibi, uzak memleketlere kadar giderek, orada ihtiyaç duydukları kaynakları sömürdüklerini anlatır. Münif Paşa'nın bu süreçte, medeniyeti temsil eden sömürgeci güçlerin yaptıklarını tabii ve kaçınılmaz bulması, Avrupa'nın gayri medeni olarak addettiği memleketleri sömürmesini meşrulaştırıcı bir ideoloji gibi sunarak, medeniyet kavramını dünya siyaseti içerisinde merkeze koyması, Tanzimatçıların medeniyetçi ideolojileri ile irtibatlıdır. Münif Paşa İngiltere'nin uzak bölgelerde müstemleke edinmesini gayet tabii bularak şunları söylemekteydi:

Afrika ve Amerika ve kıtaat-ı sairede ama-ı cehl ü bedeviyetde bulunan akvam en ziyade zaruri ihtiyaçlarının def'inde aciz olub ve esbab-ı temettu' ve hoş-güzeraniden pek az şeye malik oldukları halde milel-i mütemeddine ulum ve sanayii-i müktesebeleri semeresi olarak arazilerini güzelce ziraat ve ham mahsulatlarını işlerine yarayacak surete ifrağ ettikten sonra başka berren ve bahren memalik-i baideye azimet ve onlara mahsus olan her türlü erzak ve eşyanın celbiyle mütemetti' olurlar. İşte refah-ı hal ve ferağ-ı bal cihetiyle alim ve cahil beyninde şu fark-ı azim şöyle dursun, tavaif-i cahile heman daima milel-i mütemeddinenin mağlub ve esiri olup, İngiltereli gibi bir taife-i sagirenin mücerred fünun ve sanayide yed-i tulası olmak hasebiyle memleketlerinin yirmi katından

⁸¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, Cilt:1, Selçuk Yayınları, Konya, 1966, s. 84

mütecaviz memalik-i ecnebiyyeyi zabt ü istila ve dünyanın her tarafında az çok nüfuzunu icra eylediği sıdk-ı müddeaya delil-i vazıhtır⁸²

Anlaşılan o ki bu bilim dergisinin müelliflerine göre, Avrupa'nın sömürgeci güçleri herhangi bir müstemlekeyi sömürmekte bile olsalar, bu sırada o bölgelere medeniyeti de taşımakta; benzer şekilde müstemleke olmayan ülkelerin Avrupa'nın dayatması ile kurdukları ilişkiler de onların medeniyet sahasında ilerlemelerini sağlamaktaydı. Tanzimat devlet adamları için sömürgecilik ve ırkçılık medeniyetin doğal, haklı ve kaçınılmaz bir sonucu olarak görülür.⁸³

Bu bağlamda Japonlar örnek veriliyor, Japonların ilim ve medeniyete ilgi duyan bir millet olmalarına rağmen diğer ülkelerle pek fazla ilişki kurmadıkları için fazla ilerleme kaydedemedikleri ifade olunarak, Avrupalılarla ilişkileri arttıktan sonra onlardan medeniyeti öğrenmeye başladıkları iddiası şöyle öne sürülüyordu:

Japonyalıların ulum u marifete ziyade rağbetleri var ise de memleketleri Bahr-i Muhit-i Şarkî'nin vasatında vaki olup memalik-i saireden münferid bulundukları cihetle ulûm u fûnûnda terakkî edememişler ve muahharan Avrupalılar ile vuku bulan münasebetleri mûlabesesiyle onlardan bazı malumatı ahz ve tahsil etmişlerdir.⁸⁴

Bunların yanı sıra çalışmada görüleceği üzere sömürgecilik ve emperyalizmin fikrî temelleri üzerine çalışırken bile Osmanlı Devleti'nin spesifik dış politika sorunlarına değinmekten kaçınılması imkansızdı. Aslında bu özellikle XIX. asır İngiltere'sinin kendine biçtiği emperyal rolden kaynaklanır. Zira Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen siyaset, Batı dünyasının ve dünyanın başat gücü İngiltere'nin yeni medeniyetçi emperyalizminin belkemiğini oluşturmaktadır. Bu politikaya göre Osmanlı Devleti'nin idarî yapısına yapılan müdahaleler "Doğu despotizmiyle yapılan savaş" olarak görülür; "barbar Türk" imajı işlenir; Türkler hem Batılıların hem Şarklıların yaşadığı tüm dertlerin günah keçisi haline getirilir. Medeniyet ihraç etmek isteyen Avrupa için medeniyet düşmanı Türk imajı bu suretle hem siyasî hem kültürel emperyalizmin temel

⁸² Münif Paşa, "Mukayese-i İlm ü Cehl" *Mecmua-ı Fünûn*, no:1, Muharrem 1279, Haziran 1862, s. 21

⁸³ Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce -Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (Der. Mehmet Ö. Alkan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

⁸⁴ Mehmed Şevki, "Japonya Memleketi", *Mecmua-ı Fünûn*, no:41, Şaban 1283/ Aralık 1866, s. 314

istinadgahlarından biri olmuştur. Ancak İngilizlerin açtığı bu kültür savaşına karşı bireysel anlamda karşı koyuşlar da olacaktı. Mesela, Ali Suavi'nin “Malum Ola Ki Kur'ân-ı Azîm'üş-şân”, “Müslümanlık Manî-i Terakkî” değildir adlı makaleleri Türklükle özdeşleşmiş İslam'ı mahkum eden İngiltere'ye karşı bir reddiye karakteristiğini hâizdir. Benzer gayretler Ziya Paşa, Ahmed Midhat, Şemseddin Sâmî ve Mehmed Tâhir gibi aydınlar da görülür. Verilen bu apolojetik mücadele, mâruz kalınan kültür emperyalizminin, mensubu oldukları medeniyetin bizatihi temellerine yönelik saldırılarına karşı bir müdafaadır ve siyasî emperyalizmin şubesi konumundaki kültürel emperyalizme karşı verilen bu mücadelenin, antiemperyalist hususiyetler taşıdığı bedihidir.

Öte yandan sömürgecilik karşıtı görüşün de özünü oluşturan “hürriyet” kavramının Yeni Osmanlılar ile birlikte Tanzimatın medeniyetçi ideolojisine eklenmesi ile birlikte esir halklar ve Müslümanlara gönderilen referansları, II. Meşrutiyet aydınlarındaki sömürgeci karşıtı duruşun öncülü sayabiliriz. Asıl temasını “medeniyet” kavramının oluşturduğu makalesinde Namık Kemal, Hindistan ve Cezayir'e de atıf yaparak yabancı boyunduruğu altında yaşamamak için şu çağrıda bulunuyordu:

Bir de insanın hak ve maksadı yalnız yaşamak değil, hürriyetle yaşamaktır. Bu kadar milel-i mütemeddineye karşı kabil midir ki, akvâm-ı gayr-ı mütemeddine hürriyetlerini muhafaza edebilsinler? 'Bize şu lazım, onunla kanaat etmeliyiz', ve 'pederlerimizden bunu gördük, onun haricinde ne var ise bidattır, dersler, talimler, kitablar, makinalar, terakkiler, icadlar ne işe yarar' diye diye Hindliler, Cezayirliler gibi ecanibin kahr ve galebesi altında iza'a-ı hürriyet, şân-ı insaniyete hiç bir suretle yakışır şeylerden değildir⁸⁵

Yine aynı makalede serdedilen görüşler Namık Kemal'in Batı'nın şekillenmekte olan emperyalizminin yanı sıra kültür emperyalizmine karşı da gösterdiği bir tepkinin varlığını bize gösteriyordu. Kemal gazetesinde neşrettiği “Medeniyet” adlı makalesinde şöyle diyor:

⁸⁵ Namık Kemal, “Medeniyet”, *Mecmua-ı Ulûm*, no: 5, 1 Safer 1297/ 14 Ocak 1880, s. 383. Aynı makalenin daha eski bir neşri için bkz. Kemâl, “Medeniyet”, *İbret*, no:84, 2 Zilkade 1289/ 20 Kanunuevvel 1288, s. 1-2

Medeniyet insanın ictima üzere [toplum içinde] yaşaması manasına alınır... evet, kârgir binalar ecele, hastalığa mukavemet etmez. Fakat yanmağa, yıkılmağa karşı durur... Bir de insanın hak ve maksadı yalnız yaşamak değil, hürriyetle yaşamaktır... İktisab-ı medeniyete çalışan [uygarlaşmak isteyen] akvam [toplumlar] için tamamı tamamına Avrupa'yı taklîd etmek neden lâzım gelsin.... Birtakım hakayık-ı ilmiye vardır ki dünyanın hiç bir tarafında değişmez. Temeddün [uygarlaşmak] için Çinlilerden sülûk kebabı ekl etmeği almağa muhtaç olmadığımız gibi, Avrupalıların dansına, usûl-i münakehatını [evlenme biçimlerini] taklîd etmeğe de hiç mecbur değiliz.⁸⁶

Bu örneklerle bakarak Tanzimat aydınlarının sömürgecilerin yaptıklarından bihaber olduğunu söylemek haksızlık olur. Daha 1872 gibi bir tarihte Namık Kemal “Garb Şark’ı bilmez” demiş, D’ohsson gibi, Hammer gibi tarihçilerin önyargılarından kurtulamadıklarını, İslam ve Osmanlı tarihi ile ilgili çok temel hususlarda bile yanlışlıklarını, konuları çarpıttıklarını anlamıştı.⁸⁷ Bu bir Şarkiyat eleştirisi şeklinde kalabilirdi. Ancak Namık Kemal’in yazdıklarına tepki gelince “Mukabele” başlığı altında kaleme aldığı, Avrupalı büyük devletlerin sömürge uygulamalarından örnekler veren şu çok çarpıcı satırlara rast ediyoruz:

Biz hele Avrupa ile Türkistan beyninde bir mukayese yapmağı hiç arzu eylemedik. Eğer öyle bir maksadımız olaydı Eflak’dan Şeytan voyvodayı, Macaristan’dan Hunyat’ı aramağa ne hâcet? Avrupa’nın hal-i hâzırını ele alırdık. Ve ona nazaran diyebilirdik ki: “Vâkıa Avrupa’nın her tarafında hukuk-ı beyne’l-ümem hayli terakki etdi. Fakat bu nimet yalnız o kıtaya münhasırdır. Asya’da, Afrika’da bulunanlar hala insan addolunmuyor. Daha geçen gün Fransızlar Cezayir’de yerliden bu kadar biçâreyi diri diri ateşe yakdılar. Daha İngilizler Hind’in ihtilal-i ahirinden evvel oranın yerlilerine para tahsili için yemek, su vermezler. Uyku uyudmazlar. Boğazlarına istikrah olunur ecza ile gerdanlıklar takarlar. Kollarına ağır ağır taşlar koyarak ayak üstü durdururlar. İki kişinin başlarını birbirine çarparlar. İki kişiyi bir uçurumun başına götürerek ve saçlarından birbirine bağlayarak kaparlar, salıverirler. Şunu bunu saçından eşek kuyruğuna bağlarlar, sokaklarda sürüklerler. Tepesi delik Hindistan cevizine sokucu keler veya başka böcek korlar, vücudun nâzik yerlerine yapıştırırlar. Bir âdemin bir azasını ipe sıkırlar, vücudun o cihetinde kanın cevelânına mani olurlar. Kollarını arkasına bağlayarak bir ağaca asarlar. Veyahud öyle bağlı iken kuyuya ve dereye atıp boğulacağı zaman çıkarırlar. Topuklarından baş aşağı asarlar. Başını bir ağaca, ayaklarını diğer ağaca gererler. Bileklerinden ağaca asarak sallandığı sırada kırbaçla döverler. Ağaca bağlanmış olduğu halde altına ateş yakıp dumanda bunaltırlar. Parmaklarını bir yarılmış ağaç dalının arasında sıkıştırırlar. Kırmızı karınca yuvasına oturturlar. Parmaklarına bez sararak yakarlar idi.

⁸⁶ a.g.m., s. 1

⁸⁷ Kemal, “Avrupa Şark’ı Bilmez”, *İbret*, no: 7, 16 Rebiulahır 1289, s. 2

Biz ise Karadağ'da, Girit'de tekrarına hâcet olmayan muamelât-ı vahşîyaneye uğramış iken yıllarca teenni etdik. Kan dökmek istemedik. Bilâhare zarurî silâha sarılarak galebemizi istihsâl etdikden sonra dahi karşımızda silâh tutan haydutları kendi vapurlarımızla mükerrerem kendi memleketlerine gönderdik.⁸⁸

2.2. MEDENİYET-İ CEDİDE VE TAHAKKÜMÜN DEĞİŞEN DİLİ

II. Meşrutiyet aydınlarında ilk göze çarpan algı, değişen dünyada değişmeyen gerçekler, tâbir ya da söylemlerdeki değişimlerin tahakkümün yeni dili olduğuna dair algıdır. Batı politikalarının ahlaksızlığı, sanayi devriminden sonra gelişmekte olan teknolojinin siyasi, sosyal ve askerî sahalarda nasıl yıkımlar getirdiği örnekleriyle anlatılır. Kendilerinden önceki Tanzimatçı neslin “insanlığın ortak medeniyeti” vurgusundan daha çok farklılıkların önplanda olduğu “modern medeniyet” maskesine dair eleştirilere rastlanır.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi⁸⁹ (1865-1914), Şeyh Mihr-i Dîn Arûsî müstearıyla kaleme aldığı *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa - Müslümanlara Rehber-i Siyaset* adlı eserinde, medeniyet-i cedidenin insanlık âlemini hâkimler ve mahkûmlar olmak üzere iki büyük kısma ayırdığına dikkat çeker. Batı, ulaştığı teknoloji özellikle de savaş teknolojisi sayesinde geride kalan halkları ezmektedir. Öyleki, dört yüz milyon Avrupalı, mütebâki bir milyar insâna tahakküm etmektedir. Filibeli tarafından yeni bir derebeylik ve esirlik devresi olarak tavsif edilen bu ilişki biçimi, Ortaçağ'da Avrupa'da câri olan efendi-serf ilişkisinden daha büyük ölçeklidir ve cihanşümul bir özellik

⁸⁸ Kemal, “Mukabele”, *İbret*, no: 12, 23 Rebiulahir 1289, s. 1

⁸⁹ Ahmed Hilmi 1865'de Filibe'de doğdu. Babasının mesleğinden dolayı Şehbenderzade ve memleketinden dolayı Filibeli olarak da anılan Ahmed Hilmi, Filibe'de başladığı öğrenimine İstanbul'da devam etti. Gördüğü tahsil ile ilgili çeşitli görüşler varsa da genelde kabul edilen Ahmed Hilmi'nin kendi kendini yetiştiren otodidakt bir fikir adamı olduğu yönündedir. Memuriyet için gittiği Beyrut'tan (1890), Jön Türklerle irtibatı yüzünden Fizan'a sürüldü (1901). Burada tasavvufi tettebbuatta bulunarak Kuzey Afrika'da tarikatleri inceleme şansına sahip oldu. 1908 inkılabını müteakip İstanbul'a dönerek felsefe hocalığı yaptı. Ancak Filibeli Ahmed Hilmi'nin asıl faaliyet alanı matbuattır. Hemen hemen tek başına muhtelif müstear adlarla yazılar yazıp çıkardığı günlük ve haftalık gazetelerde tasavvuftan felsefeye, siyasetten iktisada çok farklı konularla ilgili yazılar yazdı. Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi derecede bilen, dinî ve fikrî eserlerin yanısıra edebî eserler de veren bu velud fikir adamı görece genç yaşta bakır zehirlenmesi yüzünden 1914'de vefat etti. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, haz. Ahmet Koçak, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005; Abdullah Uçman, “Şehbenderzade Ahmed Hilmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s. 424-425

almıştır. Bu def'a Avrupalılar derebeyi, geri kalan halklar ise bu derebeylerinin zulmü altında yaşayan serfler ve esirlerdir.⁹⁰

Şehbenderzade'nin dünyasında bu yeni medeniyetin Avrupa'nın intibahı ve terakkisi sonucu olduğu bedihidir. Şehbenderzade Batı'da bilimsel gelişmelerin nazariyatta bırakılmayıp gündelik yaşama uyarlanmış olduğunu vurgular. Yani Avrupa geliştirdiği bilimsel teorilerini yalnız bir kısım entelektüellerin düşünce dünyalarını süslemek şeklinde bırakmamış, bunları sanayie de uyarlamıştır. Buhar, elektrik, telgraf, tıp, fabrikalar, vapurlar, trenler, mükemmel silahlar yeni bir âlemi vücuda getirmiştir. Bu yeni üretim ve tahrip araçlarına sahip olanlara karşı bu araçlara sahip olamayanların direnebilmeleri mümkün değildir ve zaten sonuç itibariyle de karşı koyamamışlardır.

Böylelikle bu yeni medeniyet insanları hâkimler ve mahkûmlar olmak üzere ikiye ayırmıştır. Şehbenderzade'nin tanımıyla esirler de "ale'lîtlak mahkûmlar" yani sömürgeleşmiş ülkeler ile hâlâ bağımsızlığını korumakla birlikte Avrupalıların "mahkûm-ı nüfuzu" ve "haraç-güzâr-ı iktisadiyatı" olan yani emperyalizme maruz kalan Osmanlı, Çin, İran ve benzeri ülkeler olmak üzere iki farklı kategoride tahlil edilir.

Şehbenderzade'ye göre toplumların felsefesi kendilerini oluşturan fertlerin felsefesiyle aynıdır. Nasıl ki kendi içine kapanan fertler mutlu olamazlar, kişisel zenginlik ise ancak başkalarının emekleri üzerinden olabilir; benzer şekilde milletler de ancak kendi coğrafi hudutları haricindeki mesailer ile mesut ve payidar olabilirler. Dolayısıyla milletler de tıpkı fertler gibi kendi servet ve saadetlerini hudutları haricinde aramaya, zayıf toplumların esaret ve istilasında bulmaya çalışmışlardır. Tarih bunun örnekleriyle doludur. Babil hükümdarı Keyhüsrev'in sarayının ihtişamı Ninova hazineleri ile olmuş, İskender'in tacının çiçekleri Irak ve Hindistan'ın gülistanlarından toplanmıştır. Bunlara kadim Roma'nın, Yavuz'un, Kanuni'nin elde ettiği zenginlikler de eklenebilir. Aksine setler inşa edip Çin gibi kendi içine kapanan milletler ise dört yüz milyonluk muazzam bir kitle oluşturmuş olsalar bile, bir avuç Avrupa askerine karşı başındaki kadın saçlarını yolmaktan başka bir şey yapamamaktadırlar. Ancak bazı milletler Amerika

⁹⁰ Şeyh Mihr-i Din Arusî, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa (Müslümanlara Rehber-i Siyaset)*, Hikmet Matba'ası, İstanbul, 1327, s. 17

gibi efendisini karşısında titretmeye ya da Japonya gibi müstevlilerini kendisine muhterem bir dost ya da meddah bir dalkavuk haline getirmeyi başarabilmişlerdir. Esaret zincirini kesemeyen bedbahtlar ise ya Hindistan ve Mısır ahalisi gibi altınlarını efendilerinin gemilerine yüklemek göreviyle yükümlü olmakta ve yahut Buhara, Cezayir sefilleri gibi mütegalibenin ayakları altında hissizce ve ruhsuzca uyumaktadırlar. Bazı toplumlar ise esaret ve tagallüp sınıfları arasında ortada bir yerde kalmışlardır. Bu biçareler görünüşte müstakil yaşarlar. Fakat gerçekte er geç kuvvetlilerin bölüşüm pergelleri ile esaret sınıfına katılacaklardır. İran ve Fas bu gruba girer. Ya da rekabet ipine bağlı olarak ebediyyen iktisadi esarete maruz kalırlar. Tek kurtuluş çareleri medeniyettir ancak bunun da yegâne gıdası ihtiras ve istiladan geçer.⁹¹

Sonuçta, ister dolaylı ister doğrudan olsun birtakım halklar başka diğer halkların mahkûmu durumundadır. Şehbenderzade, Avrupalılarca seslendirilen “hukuk, adalet, mürüvvet, müsavat, uhuvvet, hürriyet gibi değerlerin” ancak Avrupalıların kendi arasında bir manası, bir hükmü olup, mahkûmlara bunların hiçbir şümûlü olmadığını söyler.⁹² Zaten uluslararası hukuk ve benzeri kavramlar kuvvetlinin istediğini elde etmesinden sonra revaç bulmuştur ve dolayısıyla aslında söylem haricinde yeryüzünde değişen hiçbir şey olmamıştır:

Artık Avustralya, Afrika, Amerika yamalı boğça halini aldıktan sonra ve her kavî bayrağını za'îfin ensesine dikdikden sonra, kavîlerin vâsıta-i temyîzi olan istilâ sıfatı yerine i'tilâf, ittifak, hukûk-ı düvel, muhafaza-i mülkiyet, muvazene, hukûk-ı müktesebe, te'mîn-i menâfi', iktisâd ve ticâret gibi ta'birât; za'îflerin esâret sıfatı yerine itâ'at ve tâbi'yyet gibi sözler vâsıta-i tefrîk ve temyîz oldu. Dikkat olunur ise görülür ki medeniyet-i hâzıranın yegâne lütf ü keremi, ta'bîrâtı değiştirmekden başka bir şey değildir. Yoksa hayat yine o hayat, ma'nâ yine o ma'nâdır.⁹³

Şehbenderzade, bu medeniyet-i hâzıranın ürettiği siyaset yapma biçiminin dayandığı esasları farklı açılardan ele alarak inceler. Ona göre insafsız esaslara dayanmakta olan Avrupa siyaseti öncelikle insanlık dışı muameleleri hoş karşılamaktadır. O kadar ki beşer tarihi hiçbir vakit, hâlihazırda Avrupa tarafından takip olunan siyaset kadar

⁹¹İslam, "Hakimiyet ve Mahkumiyet (Milletlerin Felsefe-i Hayâtıyesi)", (İctimâ'iyât), *Hikmet*, Nr:26, 30 Eylül 1326, s. 6

⁹² Arusî, *Yirminci Asırda...*, s. 19

⁹³ [Şehbenderzade], "Hakimiyet ...", s. 6

insanlık ve ahlakın hafife alınarak dalga geçildiği bir devreye şahit olmamıştır. Şehbenderzade Avrupa tarafından takip edilen siyasetin iğrenç ve çirkin esaslara dayandığı fikrini, isim tasrih etmeden, bir diplomat tarafından ifade edildiğini söylediği "Allah insana konuşmayı düşüncelerini gizlemek için vermiştir" ve "siyasette cinayet afv olunur, lakin hata afv olunmaz" sözleri ile örneklendirir.⁹⁴ Hâlihazırdaki politikanın temel prensipleri yalan, hile, tezvîr ve iğfalden ibarettir. Politika insanoğlunun daha önce görmediği derecede kirlenmiş, siyaset bir kurum olarak artık yalan ve hilesini gizlemek için bilimin ulaşmış olduğu son noktadan yararlanmaya başlamıştır. Şehbenderzade insanlığın en “vahşi” dönemlerinde bile “ulvî” duyguların gösterildiği anların olduğunu, eskiden yapılan vahşetlerin, kötü yola yönelmiş doğal içgüdülerin, hayvanî ihtirasların sonucu iken, modern Avrupa siyasetinin attığı adımlarda ve yapa geldiği işlerde yüksek ve insanî duyguların zerresinin bile görülmediğini söyler. *Âmâk-ı Hayal* yazarının “uygar vahşet”i tanımlarken süluk ettiği meslek ise *hayalîyyûndan* ziyade *hakîkîyyûn* mesleğine denk düşer. Öyleki Ahmed Hilmi bu uygar vahşetin aritmetiğinin yapıldığını belirtir; onun satırlarında olup biten “*riyâzî* [matematiksel] bir vahşet” olarak tavsif olunur.⁹⁵ Avrupa'da çoktan beri erdemli davranmak için dinin bir rolü kalmadığını ifade eden Şehbenderzade, ahlakın ise doğal tarihin gülünç bir şubesi durumuna indirilmesinden ötürü faziletin "kemal-i şeytanetle müzeyyen ve muşâşâ bir şekle konulmuş menfaat" olduğuna hükmedildiğini belirterek, böyle bir ahlaktan zarardan başka bir şey gelmemesini doğal görür.⁹⁶ Ona göre saygın ve kutsal bir temele sahip olmayan XX. yüzyıl ahlakında "vefa, sabır, kanaat, afv, setr, müsaade, mücâmele [iyi geçim], meveddet gibi kelimelerin hiç bir manası yoktur".⁹⁷ Genelden özele geçilerek İslam âleminin hâlihazırdaki durumuna göz atıldığı takdirde, ortaya çıkan manzaranın bize kan ağlatacağını söyleyen Şehbenderzade,

Hiç bir asırda, mukadderât-ı beşerîyyeye hâkim olan akvam, bu günki Avrupalılar derecesinde bir fikdân-ı mürüvvetle, hissizlikle [diğer milletleri] ezmemişlerdir,

⁹⁴ Arusî, *Yirminci Asırda...*, s. 3

⁹⁵ *a.g.e.*, s. 4

⁹⁶ *a.g.e.*, s. 5

⁹⁷ *a.g.e.*, s. 6

der.⁹⁸ Avrupa milletlerinin bugün ulaşmış oldukları "kemâlât-ı sînâ'îyye"nin her mütefekkeri hayran edecek bir azamette olduğunu belirten Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, ancak iş manevi uygarlığa gelince, Batı'nın tarihte görülmemiş aşağı bir noktaya, *hadîd-i zillete* düştükleri fikrindedir.⁹⁹

Şehbenderzade'ye göre bu felsefe sosyalizmi doğurmuştur. Bununla birlikte sosyalizmin de ara bir "durak" olduğu düşüncesini savunan düşünür, bunun doğal bir şekilde *iştirakiyyun* (komünizm) mezhebini doğurduğunu

herkesin gaye-i hayaliyesi şeklinde tecelli-sâz olduğu halde 'fiilen' hiç kimsenin razı olamayacağı bir mezheb olan komünizm dahi bir menzile olub, ondan sonra varılacak merhale[nin] anarşi-fevzâ

olacağı varsayımında bulunur.¹⁰⁰ Böylece Avrupa'nın bir "inkıraz" ve "in'idâm" çukuruna dev adımlarla yürümekte olduğunu iddia eden Şehbenderzade, Avrupa'nın kendisiyle birlikte âlemi de bu çukura sürüklemeye çalışmakta olduğunu ifade eder.

Eski ve yeni despotizmin mukayesesini yapan Şehbenderzade'nin tespitleri dikkat çekicidir. Eski devirlerde geçerli olan şahıs istibdadının yerini artık tüzel kişilerin daha çirkin istibdadının doldurduğunu düşünen Şehbenderzade, eski müstebitlere hiç olmazsa "kalben" ve "hafiyen" herkesin muhalif olduğunu, şimdiki tüzel kişiliklere ise çoklarının itiraz edemediğini söyler. Bunu çıkar ilişkilerinin ulaştığı boyut ile irtibatlandıran düşünür, eskilerin daha dar bir çevrenin menfaatine hizmet ettiğini, yeni müstebitlerin ise beşerin ihtiraslarını daha geniş ve daha genel bir ölçekte okşamanın yolunu bulduklarını ifade eder. Şehbenderzade'ye göre bu istibdadın anahtar kelimeleri "hürriyet ve insaniyet"tir. Bir parti başkanının, bir bankerin, bir finans kurumunun, bir filozofun bu kavramlarla yapa geldikleri despotizm, Haccac'ın, Caligula'nın zulüm ve istibdadından, görünüşte olmasa bile hakikatte daha etkin ve daha iğrençtir.¹⁰¹

⁹⁸ a.g.e., s. 6

⁹⁹ a.g.e., s. 6

¹⁰⁰ a.g.e., s. 7

¹⁰¹ a.g.e., s. 7

Mutluluğun sadece "maddi ihtiyaçları temin ederek, duyguları memnun etmek"ten ibaret kaldığını belirten Şehbenderzade, bu maksada ulaşanların ise çok ufak bir azınlığı teşkil ettiğini söyler. Geri kalan büyük çoğunluğun tek uğraşısı ise bu mutlu azınlığın zevk ve ihtiyaçlarını karşılamaktan öteye gidememektir. Padişah II. Abdülhamid'i bu meyanda örnek veren Şehbenderzade, otuz milyon halkı bir çeyrek yüzyıl ezdiğini iddia ettiği Padişah'ın biriktirebildiği serveti, bir Amerikan serserisinin beş senede edinmeyi başardığını anlatır; düşünür buradan hareketle yasal haydutluğun boyutlarının ne derecelere ulaştığını gösterme gayretindedir.¹⁰² Hal böyle iken Şehbenderzade'ye göre Avrupa ülkelerinde sosyal patlamaların yaşanmamasının tek sebebi, ordularının mevcudiyetidir. Ancak Şehbenderzade sosyalizm ve anarşizm fikirlerinin Avrupa ordularına yayılmaya başladığını düşünmektedir. Bu gün için düzenin bekçileri olan (kuvâ-yı müessise ve meşruiyet-i kâzibeye hâdim ve zahir) orduların, yakın bir gelecekte silahlarını o kuvvetlere karşı çevireceği muhakkaktır. Şehbendarze'nin bu meyanda verdiği örnek ise ilginçtir: Osmanlı ordusu. Orduların meşru iktidarın aleyhine dönmesini "ordumuzun istibdada yaptığı gibi" cümlesiyle örneklendirir. Avrupa ordularının azametinin inkâr edilemeyeceğini belirten Şehbenderzade ancak bunun sadece mekanik bir hal olduğunu söyleyerek, Sosyalizmin, geleceğin ordularındaki "vatanperverlik" ve "fedakârlık" duygularını yok edeceğinden, bu felsefeye kapılmış milletlerin bekası için büyük bir tehlike oluşturduğunu belirtir. Ona göre günümüz siyasetçilerini görünüşte dahi olsa barışsever politikaları takip etmeye sevk ederek onları savaştan alıkoyan şey, işte bu söz konusu tehlikeden kaynaklanan korkudur.¹⁰³

Şehbenderzade'ye göre çeyrek asır sonra Avrupalıların çoğunluğu sosyalizm yolunu benimseyerek sermaye ve sermayedarların aleyhinde bir tutum takınacak, hatta işbaşındaki yönetimler sermaye gruplarını kollamaya kalktıkları takdirde, kitleler hükümetlerin aleyhine dönerek onlara isyan bayrağını açacaktır. Şehbenderzade buradan hareketle, Avrupalıların hâlihazırdaki dünya hâkimiyetlerini sağlayan ordularının güçlerini korumayı düşünseler bile, kişilerin moral dünyasında meydana

¹⁰² a.g.e., s. 8

¹⁰³ a.g.e., s. 9

gelecek bu değişimlerin neticesinde bir çeyrek, bilemedin bir asır sonra canını feda edecek tek bir asker bile bulamayacakları tahmininde bulunur. Dolayısıyla Şehbenderzade'ye göre Avrupa'yı bekleyen akıbet inkırazdan ibarettir.

Bütün sosyal olguların gıdasını hikmet, din ve ahlaktan aldığını ifade eden Ahmed Hilmi, bugünkü Avrupa siyasetinin yapıtaşlarını bulabilmek için Batı dünyasına hâkim olan felsefe ve ahlaki incelemeye alır. Şehbenderzade'ye göre Avrupalılar, Darwinizmin ilkelerini sosyal sahaya genişletmişler, böylelikle *rekabet-i hayat* (yarış), *ıstıfâ* (seleksiyon) ve *galebe* (üstün gelme) gibi kavramlar sosyal bilimlere uyarlanmışır. Şehbenderzade Avrupa siyaset ve içtimaiyatının Sosyal Darwinizmin cidal, rekabet, ıstıfâ ve tekâmül nazariyeleri prensiplerine istinat ettiğini belirtir.¹⁰⁴ Dolayısıyla Avrupa medeniyetinin mabudu kuvvettir. Avrupa ancak kuvvet-i kâhirenin huzurunda baş eğer. Kuvvetin fevkinde olmak icap eden hak ve adalet, nısfet [insaf] ve insâniyet gibi kelimelerin Avrupalılar için hiçbir anlamı yoktur.¹⁰⁵ Bunun çok acımasız sonuçlar doğurduğunun altını çizen Şehbenderzade;

evvelleri zayıflar ezilse bile, onlara karşı bir nevi hiss-i terahhum [acıma duygusu] beslenir; ve onlara karşı müsaade ve ulüvvücenab, fazilet addedilirdi. Hâlbuki Darwin nazariyatına göre cidal-i hayatda yalnız gaye ve maksad nazar-ı itibare alınmak lazım geldiğinden tabiatın mahv ü fenaya mahkûm ettiğı zayıflara karşı müsaade ve ulüvvücenab, gayr-ı tabii bir takım ihtisasat-ı eblehane menzilesine indi! Evvelleri “mağdur” sıfatına malik olanların bir "hakk-ı mazlumiyet ve menkubiyeti” var idi. Nazariyat-ı ahireye göre zulüm ve tahakküm bir kaide-i zaruriye ve tabiye; mağduriyet ise pek tabii bir netice hükmüne girdi.¹⁰⁶

diyerek alicenap olmayı aptallık olarak gören bir anlayışla karşı karşıya olunduğunu ifade eder. Artık politika yapıcılar, din ve ahlakın sınırlı da olsa var olan etkisinden tamamen azade olarak davranmaktadır. Bunun sonucu olarak da eskiden bir millet şerefini menfaatine, namusunu maddiyatına tercih edebilirken, bir hükümdar verdiği

¹⁰⁴ Sosyal Darwinizm sahasında yapılmış ciddi bir tetkik için bkz. Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006. Sosyal Darwinizmin Jöntürk aydınlarının bilimci arkaplanlarının inşası üzerindeki tesirleri için bkz. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, [1981], s. 177-180.

¹⁰⁵ “Bugünkü Ahvâl ve Ehvâl” (İcmâl-i Siyâsî), *Hikmet*, no:46, 23 Haziran 1327, s.1

¹⁰⁶ Arûsî, *Yirminci Asırda...*, s. 4

sözde durma zorunluluğunu hissedebilirken, şimdiki felsefede bu tür davranışların "mahzâ hamâkat" addedileceğinden şüphe bile duyulmaz.¹⁰⁷

Yukarıdaki benzer yaklaşımlara diğer Osmanlı aydınlarında da rastlanır. Doğal ayıklanmacı Darwinist düşünceye göre her canlının sahip olduğu tek amaç her ne şekilde olursa olsun hayatta kalmayı başarabilmektir. Bu kaçınılmaz bir doğa kanunudur ve insanoğlu da bu kanunu gözetmek, her canlı gibi bu kanuna uymak, dolayısıyla hayatta kalmak için ne icap ediyorsa onu yapmak zorundadır. Bu durum Abdullah Cevdet'in cümlelerinde şöyle ifadesini bulur:

Şark kafasının söylediği yanlış değildi. Fakat bize doğru olan değil, müfid olan lazımdır. Bence müfid olan ve muhyî, insanı hayat mübarezesi meydanında azm ü iradette silahlandıran herşey, her yalan, her sahte, her saçma mahz-ı hak, mahz-ı hakikattir. Çünkü hayatda en büyük hakikat hayat kavgasıdır.¹⁰⁸

Abdullah Cevdet (1869-1932) sömürgeciliği ve sömürgeciliğin ürettiği yerel devletletlerin emperyalist güçlerle mücadelesini de *kanun-ı tekâmül* gözlüğüyle ele alır. İspanya adına Meksika'yı ele geçiren Hernan Cortes de İngilizlere karşı mücadele veren Boerler de evrim yasalarına göre hâkimiyet kurmuş ya da ezilmişlerdir. Cevdet Sosyal Darwinist bir anlayışla Jean Jacques Rousseau'yu da eleştirirken şunları diyordu:

Medeniyet-i hâzıranın, medenî olmayanlara merhameti yoktur. Kanûn-ı tekâmül bir kanûn-ı bî-rahîm ve insâfdır. Zâifleri, câhilleri, ehliyetsizleri helâke mahkûm eder. Jan Jak Rûso "kuvvet, hukuk vermez" demişdi. Onun nokta-i nazarı başka idi. Evet "kuvvet, hukuk vermez". Fakat kuvvete hukuk verdirmek de yine kuvvet ile olur. Transvâlliler, Transvâle gittikleri yani Hollanda'dan oraya hicret ettikleri vakit yerliler bunları misafir-perverâne istikbâl etmiş, kendilerine avuç avuç altûn tozu vermişlerdi. Bu Hollandalılar bu mihmândarlarını kırdılar, geçirdiler; Trasnsvaal hükûmetini te'sîs etdiler. Bunların kuvve-i silâhiyeleri kendilerine bu hukûk-ı istiklâli bahş etmişdi. Bu bir hakk-ı nâ-meşru' idi. Fakat meşru' hukûk gibi hükümrân ve mer'î idi. Sonra daha büyük bir kuvvet Transvaalilerin cebr ü zor ile iktisâb etmiş oldukları hukûk-ı hâkimiyeti ellerinden aldı. Meksika'nın alçak (Fernan Korteş) tarafından kumanda edilen müsellağ 700 neferle teshîri de böyle olmuşdu. Mel'un Korteş, hükümdar-ı mahallînin tekmîl mâmelekini aldıktan sonra

¹⁰⁷ a.g.e., s. 4-5

¹⁰⁸ Abdullah Cevdet, "Que Vadis İran: İran Nereye Gidiyorsun", *İctihad*, no: 106, 15 Mayıs 1330, s. 106,

müsafir-perver adamı ihraku-bi'n-nâr etdi. Bu gibi i'tisâfât-ı iblisâne mütegaliblere hukûk bahş etmekden hâli kalmadı.¹⁰⁹

Celal Nuri¹¹⁰ (1882-1938) de aynı yaklaşımı uluslararası ilişkiler bağlamında ele alır. Tabiat âleminde aciz, miskin, sefil, biçare olanın daima mevkiini kaybettiğini söyleyen Nuri'ye göre “mübareze-i hayatda kavinin galebe ve tefevvuku ile tekâmül ve terakki hâsıl” olmaktadır. Ancak bunu tabiat âlemi ve onun tekâmülü ile sınırlandıran Nuri, konu medenî toplumlar olduğunda belli bir terakkiden sonra bu kuralın geçerliliğini yitirdiğini savunur. Ona göre “âlem-i medeniyetin ilerlemesi hakkın galebe ve tefevvuku” iledir. Eski toplumların da mübareze-i hayat nazariyesine göre yaşadıklarını ve ancak sonraki asırlarda adalet ve hakkaniyet hissini yükseldiğini söyleyen Nuri'ye göre ancak bu sayede o toplumlarda salah ve tekâmülün eserleri görülmüştür.¹¹¹

Celal Nuri, Darwin nazariyesinin medeni toplum ilişkilerine gelince geçerliliğini kaybettiğini savunsa da uluslararası ilişkiler bağlamında hâlâ daha devletlerin mübâreze-i hayat nazariyesine bağlı olduklarını düşünerek bu durumu kıyasıya eleştirir:

¹⁰⁹ Abdullah Cevdet, “Fas Hükûmet-i İslamiyesi'nin İnkırazı”, *İctihad*, no: 5 (birinci sene), Nisan 1905, s. 71

¹¹⁰ Celâl Nuri, 15 Ağustos 1882 yılında Gelibolu'da doğdu. Babası Meclis-i Âyan üyesi Mustafa Nuri Efendi, Girit'in Kandiye eşrafından Helvacızade ailesine mensuptur. 1905'de Hukuk Mektebi'nden mezun olur. Ancak mizacı itibarıyla avukatlık ve memuriyetle kaynaşamadığı için gazetecilik mesleğine atılır. Celâl Nuri, Fransızca ve Türkçe gündelik bir çok gazete ve dergide yazdığı gibi, zaman zaman kendi de bizzat yayın dünyasına atılarak dergi ve gazeteler çıkarmıştır. . Bu gazetelerden bazıları *Le Courier D'Orient*, *Le Jeune Turc*, *Tanin*, *Âti-İleri*, *İkdam*, *Anadolu'da Yeni Gün*, *Yılmaz*, *Vakit* ve *Yeni Adam* isimlerini taşıırken, dergiler ise *İctihad*, *Hürriyet-i Fikriye-Serbest Fikir-Uhuvvet-i Fikriye*, *Türk Yurdu*, *Resimli Kitap*, *Edebiyat-ı Umûmiye*, *Yarın*, *Ceride-i Adliye* ve *Hayat Mecmuası* gibi yayınlardan oluşmaktadır. Özellikle Abdullah Cevdet tarafından çıkarılan *İctihad* dergisindeki katkıları ve Kılıçzade Hakkı ile berebar neşrettiği *Hürriyet-i Fikriye*, II. Meşrutiyet Osmanlı basınındaki en önemli gazetecilik faaliyetlerinden birini teşkil eder. Zira bu iki dergi etrafında toplanan yazarlar, II. Meşrutiyet fikir cereyanları arasında "Garbçılık" cereyanı olarak adlandırılan hareketin nüvesini oluşturmuşlardır. Celâl Nuri'nin siyasi hayatı ise 22 Kasım 1919'da Gelibolu milletvekili olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na girme hakkı elde etmesiyle başlar. Malta sürgününden sonra TBMM'de I.ve II. dönem Gelibolu, III. ve IV. dönem Tekirdağ milletvekili olarak yer almıştır. Celâl Nuri, Meclis-i Mebusan'da Misak-ı Milli'nin yazımı, TBMM'de ise 1924'de kabul edilen Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun Mazbata Muharrirliği (anayasa yazım komisyonu) gibi önemli görevlerde bulunmuştur. 2 Kasım 1938 tarihinde ölene dek çok sayıda eser veren Celal Nuri'nin siyaset, edebiyat, tarih, sosyoloji, hukuk ve diğer sahalarda elliye yakın çalışması vardır. Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Necmi Uyanık, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı", erişim tarihi: 26 Kasım 2007, www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s16/uyanik.pdf; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, [1946], s.80-81; Recep Duymaz, “Celal Nuri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:7, s. 242-245

¹¹¹ Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukûk-ı Düvel*, Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1330, s. 56

El-yevm devletler mübareze-i hayat nazariyesine mürâ'ât-kârdırlar. Hüküm her vakit kavinindir. Kavi her istediğini yapar. Binaen aleyh hâl-i hâzırda cem'iyyet-i düveliyenin münkad olduğu mübareze-i hayat nazariyesi ile âlem-i medeniyet hâricindeki behâim, hayvanat ve cem'iyyâtı mütekaddime-i insaniyenin sâlik bulundukları mübareze-i dâime mesleği beyindeki müşâbehet derhal göze çarpar. Demiş idik ki terakki ve tekâmül behemehâl mübareze-i vahşiyane-i hayatdan huruçla olur. Her türlü teali bundan sonra başlar. Teessüf olunur ki devletlerde henüz ilk mübareze devresinde bulunuyorlar ve beşerin başına gelen hesapsız felaketler, hukûk-ı düvel ile hukûk-ı medeniyet beyinde olan dehşetli, gayr-ı muhik olan, gayr-ı mantıkî farklar hep bundan ileri geliyor.... Acaba devletlerin mübareze usûlünü terklerine kadar daha kaç devlet mahv ü munderis olacak, daha kaç küçülecek, ne kadar kanlı muharebeler vukû' bulacak, ne kadar zulümler irtikâb edilecek!¹¹²

Celal Nuri'nin bu konuda iktibas yaptığı bir diğer düşünce adamı da Elisee Reclus (1830-1905) dir. Yazdığı 19 ciltlik mufassal coğrafya kitabı ile şöhret bulmuş bu Fransız düşünür aynı zamanda ihtilalci/anarşist risaleler de neşretmiştir.¹¹³ Celal Nuri medeniler arasındaki *mübareze-i hayat* fikrine karşı çıkarken Reclus'in görüşlerine de başvurur. Reclus, Darwin'in "mübareze-i hayat"dan başka şeyler de söylediğini, "hayat için i'tilâf", "teâvün-i umumi" gibi kavramların ihmal edildiğini ifade ederek güçlünün zayıfı ezmesini eleştirir:

Vaktâ ki on dokuzuncu asrın ikinci nısfında Darwin ve Wallace ve şakirdleri efrâd ve eşhâsın (muhit) kaidesine ittiba' ve inkıyâdları ile uzviyetlerinin tekâmülü kaidesini şâyân-ı takdîr bir sûretde şerh ve beyân etmişlerdi; bu mesleğe sâlik olanlar Darwin'in ancak bu câlib-i merak ve sade nazariyesine kapıldılar; mübareze-i hayatdan başka şu umumi ve nihayetsiz âlem dramında bir şeyi görmediler. Halbu ki Origine of Species (Esâs-ı Ecnâs) ve Descent of Man (Nüzul-i İnsan) müellif-i meşhuru (hayat için i'tilâf)dan da bahs etmiş idi. Müşârün ileyh âzâsının birbirine muâvenet ve müşâreket ettiği heyet-i hayat için i'tilaf sayesinde müterakki bir nesl-i cedid teşkil ettiklerini kemal-i sitâyîşle tezkâr etmemiş mi idi? Fakat ne kadar sahte Darwinist varsa cümlesi (teavün-i umumi) kaziyesini unutmak istediler ve kudurmuşlar misillü bağırıp, revân olan insan kanının manzarası kendilerini sanki kıtale tahrik ediyor gibi dünyayı derununda (gladyatör) pehlivanların vahşiyane ibraz-ı hüner etdikleri Roma (arena)ları gibi zannetdiler. Bütün mahlûkatı kavga için yaratılmış farz etdiler ve fen kisvesi altında ne kadar hâin ve şedîd'üt-tab' kimseler varsa cümlesi harekât-ı gâsıbane ve fütuhât-ı mecnunaneleri için sebebler, bahaneler, esbab-ı muhaffefeler buldular. Bunlar

¹¹² a.g.e., s. 57-58

¹¹³ "Reclus", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s. 255

kuvvetliler zümresi arasında bulundukları için i'lân-ı bahtiyârî ile za'iflere hücum ve mağlublara felâket size! diye bağıldılar.¹¹⁴

Celal Nuri'nin teşrih masasına yatırdığı Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık portresi de oldukça karamsardır. Egemenliğin birçok yönü itibariyle sakatlandığını, topraklarının yabancılara rehin verilmiş olduğunu söyler. Osmanlı bir taraftan iç ve dış karışıklıklar ile boğuşurken diğer taraftan da siyaset adamlarının fesadından yorgun bir halde Trablusgarp ve Bingazi'yi Haçlıların istilasına karşı müdafaya çalışmaktadır.¹¹⁵ Fakat Celal Nuri özelde Osmanlı Devleti'nin genelde ise İslam ve Doğu dünyasının içinde bulunduğu durumu anlatırken *mübâreze-i hayat* tabirini kullanmakta tereddüt etmez. Vakıa budur ve bu zorlu sürece karşı koymak gerekmektedir:

Şu dakikada Osmanlı hükûmeti, Osmanlı milleti, İslam âlemi, şark akvamı tarihlerinin en mühim buhranları içinde bulunmakda, mübâreze-i hayatın en hev-engiz [korkutucu] akabelerini geçmekdedirler.¹¹⁶

Bu Darwinist seleksiyon, güçlünün galebesi, Şark-Garb mukayesesinde devamlı karşımıza çıkar. “Medenî” olan, olmayanı yutmakta, “zâlimâne” de olsa “Darwin’in hayvan neslinin üremesi için koyduğu bu müdhiş düstur” devletlerce de tatbik edilmektedir. Ali Kemal¹¹⁷ (1867-1922) “Batı ve Şarkın durumu bir mi?” diye soruyor

¹¹⁴ Nuri, *Hukûk-ı Düvel ...*, s. 58-59

¹¹⁵ Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukûk-ı Düvel*, “İslam'da Vücûb-ı Teceddüd”, Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1330, s. 165

¹¹⁶ Celal Nuri, *1327 Senesinde Selanik'de Mün'akid İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıradır*, Müsterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1327, s. 3

¹¹⁷ 1867 yılında İstanbul'da doğdu. 1882'de Mekteb-i Mülkiyye'ye girdi. Ancak mezun olamadan bir arkadaşı ile birlikte gizli bir cemiyet kurmaya kalkıştıkları ihbarı sonucu tevkif edildi. Dokuz ay süren tutukluluktan sonra affedilerek Halep'e sürgün olarak gönderildi (1889). Halep'de çeşitli memuriyetlerde bulunsada da izin almadan İstanbul'a döndü. Sürülmesi için tekrar karar çıktığını öğrenince Paris'e kaçtı (1895). Burada bir taraftan *İkdam* gazetesinin muhabirliğini yaparken diğer taraftan da yanm kalan tahsilini tamamladı ve Siyasal Bilgiler Okulu'ndan (Ecole Libre des Sciences Politiques) diploma aldı (1899). “İkdam'ın Paris Muhabiri” adıyla “Paris Musahabeleri” başlığı altında *İkdam*'a gönderdiği yazılarla Türk okuyucusuna Batı dünyasını, Batı sanat ve edebiyat anlayışını tanıtmaya çalıştı. Bu arada Paris'teki Jön Türkler'le irtibata geçti ve Mizancı Murad'ın gelmesiyle yeni bir şekil kazanan Jön Türk hareketinin içinde yer aldı. Jön Türk hareketini bir bütün olarak yürütüp kontrol etmek maksadıyla kurulan teftiş ve icra heyetinin yayın komitesi üyesi oldu. Ancak Murad Bey'in Ahmed Rızâ ve arkadaşlarıyla ihtilâfa düşüp İstanbul'a dönmesinden sonra Ali Kemal de Jön Türkler'den ayrıldı ve bütünüyle onların aleyhine döndü. 1900 yılında Kahire'ye giderek Mısırlı bir prensin çiftliğinde yöneticilik yaptı. Burada oldukça rahat günler geçiren Ali Kemal hem gazetecilik mesleğiyle uğraştı hem de borsada oynayarak ciddi bir servet elde etti. Ancak bu yıllarda Mısır'da ortaya çıkan iktisadî buhran sebebiyle o da sıkıntıya düştü. Hükümetin izniyle Meşrutiyetin ilânından kısa bir süre önce Paris

ve amiyane tabiri ile “altta kalanın canı çıksın” şeklinde ifade olunduğunu söylediği görüşlerini şöyle tavzih ediyordu:

Biz mazide gömülmüş kalmışız. Garb ise bir cihân-ı bedâyi olmuş, maarifde ilerlemiş, sanayi’de ilerlemiş. Öyle havarık vücuda getirmiş ki adeta demiryoluna nisbeten kervan, ziya-ı kehrübâyâ göre yağ mumu ne ise Garba karşı da Şark odur.

Fakat felâket o ki Garb o derece kemâl bulduktan, o kudret ve azameti iktisab eyledikten sonra biçare Şark’ı öyle âsude bırakmadı, temeddün ve terakki nâmına hırpalamaya, didiklemeye başladı. Garblılar medeniyetde ilerledikçe bittabi daha ziyade havâice mâlik oldular, daha çok servete muhtac kaldılar. Çalışıyor, çabalıyorlardı, tabiatdan bu serveti istihsal ediyorlardı. Lakin gitgide saha-yı Garb o mesâiye elvermez oldu. Herifler derhal Şark’a göz diktiler. Şark ki henüz o yolda bıkır idi, defineleri muhtevî idi.

İşte asrımızda Garb ve Şarkın yekdiğerine karşı vaziyeti bu heyettedir. Şayed Şarktan bir parça, bir memleket devlet-i Garbın tama’-yı hırs ve tama’ı olmak istemiyorsa, büyüsün, yükselsin, efrâd ve cemiyet itibariyle büyüsün yükselsin de memâlik-i Garbiye mertebesine ersin. Ancak o zaman yakayı o müdhiş pençeden kurtarabilir, o zaman hukukunu müdafaa edebilir, millet ve milliyeti için hurşîd-i medeniyetin zir-i sâye-i feyzinde nasibe-i hestisini isteyebilir. Öyle yapmazsa

üzerinden İstanbul’a döndü ve böylece yirmi yıllık sürgün hayatı sona erdi (1908). İstanbul’da bir taraftan *İkdam* gazetesinin başmuharrirliğini yaparken diğer taraftan da Mekteb-i Mulkiye’de siyasî tarih, Dârülfünun’da Osmanlı tarihi okutmaya başladı. Yeni kurulan Ahrar Partisi’ne katıldı. *İkdam*’daki yazılarıyla İttihat ve Terakki tarafından desteklenen hükümeti şiddetle tenkit etti. 31 Mart Vak’ası’nı takip eden günlerde yeniden iktidara geçen İttihatçılar tarafından idam edilmek korkusuyla önce Paris’e kaçtı daha sonra ise Londra’ya yerleşti. Sık sık gidip geldiği Paris’te *Yeni Yol* adlı bir dergi çıkardı (1909). Ancak söz konusu derginin Türkiye’ye girişi yasaklanınca kapatmak zorunda kaldı. 1912 yılı Temmuz’unda yeni hükümet tarafından genel af ilân edilince Ağustos ayında İstanbul’a döndü ve yeniden *İkdam*’da başmuharrir olarak yazmaya başladı. Ancak altı ay sonra Babiâli Baskını’yla hükümet devrilip İttihatçılar tekrar iktidara geçince Ali Kemal Viyana’ya sürüldü. Üç ay sonra İstanbul’a döndü. I. Dünya Savaşı çıkınca maddî durumu iyice bozulan Ali Kemal bu yıllarda öğretmenlik yaptı ve ticaretle uğraştı. Harbin sonuna doğru basın üzerindeki kontrol gevşeyince tekrar yayın ve yazı faaliyetlerine döndü. Mütarekeden sonra politikaya atılan Ali Kemal önce Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti’nin kurucusu ve idare meclisi üyesi (1918), ardından da Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın genel sekreteri oldu. Damad Ferit Paşa kabinelerinin ilkinde Maarif, ikincisinde ise Dâhiliye nâzırı oldu. Bu sırada Anadolu’daki valilere, Paris’te başlayan banş görüşmelerinden aleyhte bir karar çıkması endişesiyle, görüşmeler sonuçlanıncaya kadar herhangi bir çatışma ve karışıklığa sebep olacak ve düşmanın yeniden müdahalesini gerektirecek faaliyetlerden kaçınılmasını isteyen, Kuvâ-yı Milliye aleyhine ve Mustafa Kemal’in azline dair iki tamim gönderdi. İngiliz mandası taraftarı İngiliz Mühipleri Cemiyeti’nin Merkez Kurulu üyesi oldu. Ali Kemal nazırlıktan istifa ettikten sonra da Millî Mücadele aleyhindeki tutumunu sürdürdü. Nihayet Yunan kuvvetlerinin bozguna uğraması üzerine düştüğü hatayı kabul ederek, 10 Eylül 1922 tarihli “Gayelerimiz Bir İdi ve Birdir” adlı son başmakalesinde yanlış olduğunu açıkladı. Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasının ardından Ankara hükümeti, İstanbul polisinden Ali Kemal’in tutuklanıp yargılanmak üzere Ankara’ya gönderilmesini istedi. Bunun üzerine Ali Kemal İstanbul’dan kaçırıldı ve trenle Ankara’ya gönderileceği sırada İzmit’te Nûreddin Paşa’nın emriyle linç edilerek öldürüldü. Detaylı bilgi için bkz. Ali Kemal, *Toplu Yazıları (1908- 1909)*, Cilt: 1, Haz. Safiye Kıranlar, İsis Yayıncılık, 2010, Gövsa, “Ali Kemal”, *Türk Meşhurları ...*, s. 36.

medeniyet bî-amandır. Zuafa için bî-amandır. Bir aralık Lord Salisbury meşhur Darwin'in insâl-i hayvaniye için vaz' eylediği bir düstur-ı müdhîşi devletlerce de tatbiki kalkışmadı mı? “Nasıl hayvanatda nâkısü'l-aza, tekemmüle gayr-ı sâlih, aciz bir nesli insâl-i kaviyeyi ikmâl ve i'lâ-yı tabiat için, tekâmül için, bel' ve mahv ediyorlarsa öylece düvel-i muazzama ve mükemmeleden sevk-i zarurî-i temeddünle kabiliyet-i salahiyetden bî-nasîb devletleri yutuverirler” demek istemedi mi? Bu bir kaide-i zaruriye-i zalimânedir ki lisan-ı amiyane de adeta “altıda kalanın câmi çıksın” kavî-i marufuyla tercüme olunur.¹¹⁸

Celal Nuri örneğinde olduğu gibi, evrensel bir kimlik için Batı düşünce ve medeniyetine yönelmiş, ancak Batı düşüncesi ile Batı'nın yapageldiği, özellikle de Batı'nın sömürgecilik ve emperyalizm bağlamındaki uygulamaları arasındaki derin uçurumu fark ederek yaşadığı hayal kırıklığıyla Batı emperyalizmini eleştiren ve Batı'dan yüz çeviren diğer bir Doğulu aydın da Ahmed Rıza'dır ve Batı emperyalist politikalarının ahlaksızlığına dair en sert eleştiriler, Paris'de çıkardığı gazetesinde, milad olarak 1 Ocak 1789'u kabul eden August Comte'un pozivitist takvimini kullanacak kadar kendini iflah olmaz bir pozitivist olarak gören bu son dönem Osmanlı aydınından gelecektir.

Ahmed Rıza¹¹⁹ (1858-1930) tıpkı Şehbenderzade ve Celal Nuri gibi Batı'nın siyasette ahlak mefhumuna yer vermediğinin altını çizer. Avrupalıların nazarında hak kuvvete dayanmakta, Avrupa'da siyaset dinî ve maddi menfaat üzerine kurulmaktadır. Ancak bugün için dini sebepler görünüşte Batı politikasının başlıca saiki olmaktan çıkmıştır. Bu gün hâkim olan maddi menfaattir. Bu da büyük topraklar elde etmek veya verimli

¹¹⁸ Ali Kemal, “Vaziyeti Bir mi Garb ve Şarkın”, *İkdam*, no: 5131, 6 Eylül 1908, s.1

¹¹⁹ 1858'de İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Galatasaray Sultanisinde tamamladı. Bab-ı Ali Tercüme odasında görev yaptı. Daha sonra 1884'de ziraat yüksek tahsili için Paris'e gitti. Yurda dönüşünde Bursa'da öğretmenlik ve müdürlük yaptı. 1889'da yeniden Paris'e giderek evvelce benimsediği Pozitivizmin mürevvici çevrelerle yakın ilişkide bulundu. 1895'te İttihat ve Terakki'nin ilk resmi yayın organı olan *Mechveret*'i Fransızca ve Türkçe olarak çıkartmaya başladı. 1908 inkılâbından sonra İstanbul milletvekili seçilerek, Meclis-i Mebusana girdi ve meclis başkanı seçildi. Üç sene Meclis başkanlığı yapan Ahmed Rıza, ikinci seçimde Halil Bey'in reis yapılmasıyla 1911'de Meclis-i Ayan azalığına tayin edildi. Bu süreçte İttihâd ve Terakkî partisi liderlerinden fikirce ayrılmış olan Ahmed Rızâ, I. Dünya Savaşı sonunda pâdişâh Mehmed Vahideddin tarafından Âyan Meclisi başkanlığına getirildi. Mütâreke devrinin ilk günlerinde bâzı hareketleri sebebiyle Âyan Meclisi başkanlığından uzaklaştırıldı. Tekrar Paris'e gitti. İstiklâl harbi sona erince İstanbul'a döndü ise de siyasi hayattan çekildi. 26 Şubat 1930'da İstanbul'da vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eminalp Malkoç, “Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun Kaleminden Ahmet Rıza Bey ve Yazışmaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, no:12, 6/2007, s.107-163; Gövsa, “Ahmet Rıza”, *Türk Meşhurları ...*, s. 25-26.

imtiyazlar koparmak suretiyle tecelli etmektedir.¹²⁰ Ancak burada ilginç olan, Ahmed Rıza bir taraftan Avrupaî saldırganlığı, Haçlı seferlerinden beri ırsiyetle tevarüs eden bir atavizm olarak görürken, diğer taraftan da Hristiyanlık esaslarına istinat eden eski yönetimlerin şimdiki Avrupa'dan daha çok ahlak sahibi olduğu görüşünü savunur. Ahmed Rıza'nın Kapitalizm eleştirileri ile harmanlaşmış bu görüşlerine göre artık Kilise ve Papa devlet adamlarını sevk ve idare etmemektedir. Onun yerini Plutus (servet tanrısı) almıştır. İş projelerini hazırlayan idare eden bu tanrıdır. Banka, bütün mezheplerin birleşip "Altın Buzağı" ibadetini yapmak için buluştukları gerçek mabet olmuştur. Evvelce Kilise tarafından belirlenen gerçeklerin yerini, artık muhtelif dışişleri bakanlıklarının kurguladığı gerçeklikler almıştır. Siyasetçiler ise gerçekte birkaç kapitalist grubun himaye ettiği gizli bir politika ile yönlendirilmektedir. Maddî menfaat, sermayedarların kudretiyle üstünlük sağlamakta, kılıç, kendine rağmen borsanın emrine girmekte; silahlı insanlar (askerler), paralı insanların işleyecekleri sahaları hazırlamaktadırlar.¹²¹

Ahmed Rıza'nın telakkisinde Avrupa'da değişen bir şey yoktur. Avrupa kendini seküler görünümlü dini metafizik telakkilerden sıyrıramamıştır. Ahmed Rıza buna yeni Rusya'ya da ilave ederek Rusya'da artık çar ve emperyalist politikalar olmasa da Müslümanlara karşı yürütülen çarlık politikalarının baki olduğunu savunur. Zaten Avrupa'da politikanın nevi gelişmiş olsa da gaye bütün bencilliğiyle baki kalmıştır. Gayeye ulaşmak için her yol meşrudur, Avrupa'nın aşağılık, âdi projeler tasarladığını, doğal olarak hile ve yalana başvuracağını belirten Ahmed Rıza Prusya Kralı Frederik ve Bismark'dan naklen Avrupa'nın siyaset tanımını okuyucuya şöyle aktarır:

Büyük Frederik *L'Art de Regner* (İdare Etmek Sanatı) adlı eserinde politikadan bahsederken, "bütün insanlar arasında hemcinsini aldatmanın aşağılık, bayağı bir hareket olduğu kabul edildiğinden, durumu geçerli kılmak için bir deyim arandı ve 'politika / siyaset' kelimesi seçildi" der. Frederik'ten beri "politika" bu yolda büyük gelişme gösterdi. İftira, yalan yemin, yemini tutmama, kahpelik, ihanet, askerî ve siyâsî müdahaleleri sağlayan bugünkü politikanın geçerli silâhlarıdır. "Bu dünyada

¹²⁰ Ahmed Rıza, *Batı Politikasının Ahlaksızlığı*, trc. Ziyad Ebuzziya, Seha Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 33 (*La Faillite Morele de La Politique Occidentale en Orient*, Paris, 1922.)

¹²¹ A.g.e., s.34

riyakârlık ye ihanetten başka bir şey yoktur" gerçeğini bu işleri lâıykıyla bilen Bismark söylemiştir.¹²²

Avrupa'nın siyaset tanımı bu olunca Avrupa'nın politik egoizmini tanımlamak da Ahmed Rıza için zor değildir. Ahmed Rıza, I. Dünya Savaşı'nın sonunda, diğer mağlup milletlerden farklı olarak Türklere karşı takınılan tutumdaki negatif ayrımcılığın, Avrupa'daki kapitalist ahlak ve yaşam biçiminin devam edebilmesinin Doğu'nun yok edilmesine mütevakkıf olması gerçeği bağlamı içinde şaşırtıcı bulmaz.¹²³ Aynı egoizm Avrupalıların unutturmaya çalıştığı doğulu bilginler hususunda da tebarüz eder. Zaten Ahmed Rıza görüşlerini seslendirdiği *La Faillite Morale de La Politique Occidentale en Orient* adlı kitabının büyük bir bölümünü Doğu dünyasının Avrupa medeniyetine yaptığı katkılara ve bunun mukabilinde Avrupa'nın gösterdiği minnetsiz tutuma ayırır.

Ahmed Rıza, pozitivist ekolün mensubu olarak, ne dinlerin geçmişte icra ettiği rolü küçümsüyor, ne de "dinlerin birleşmesi gibi kutsal bir görev başarılarına kadar"¹²⁴ dinin icra edeceği rolü göz ardı ediyordu. Bugünkü resmî Avrupa yöneticileri, Hristiyanlıktan gelen faziletlerle ilgilerini kesmeleri ve de Avrupa'nın yetiştirdiği Descartes ve sair büyük tefekkür ve ilim adamları tarafından söylenip yazılanları tatbik sahasına koymamaları sebebiyle, eski yöneticilere nazaran çok daha zalim olduğu görüşünü savunan Rıza, Kraliçe Elizabeth ve III. Napolyon idarelerinin Hristiyanlık esaslarına istinat ettiği için Türkiye'ye karşı çok daha adil olduğunu söyler. Halbuki bugünkü Avrupa politikaları ise her türlü dini mecburiyetten azade, hiçbir kutsala riayet olunmadan icra olunmaktadır.¹²⁵

Ahmet Rıza'nın progresif/ilerlemeci analizlerinde diplomasi reaksiyoner/irticaî bir rol üstlenir. Ona göre diplomatik bakış açısı her zaman için gericidir, sömürmek için böyle bir bakışa ihtiyaç duyar. Bu bağlamda Ahmed Rıza'nın Haçlı seferlerine katılan adi suçlular ile diplomasi kisvesi altında Müslümanları tahakküm altına alan diplomatlar arasında kurduğu analogi de hayli dikkat çekicidir. Diplomasinin de kilisenin yolunda

¹²² A.g.e., s. 37

¹²³ A.g.e., s. 42

¹²⁴ A.g.e., s.61

¹²⁵ A.g.e., s. 44

olduğunu hatta ondan da daha da “ahlaksızça” bu yola koyulduğuna dikkat çeken düşünür şunları söylüyordu:

Vaktiyle halkı Haçlı Seferlerine davet eden Kilise, adam öldürmek gibi işlenmiş günahların bile, bir Müslüman kanı dökmekle satın alınabileceğini ve günahattan arınılacağını ilân etmemiş miydi? İstavrozu sırtlanan âdi mücrimlerden daha az suçlu olmayan diplomasi, müslümanların hayatlarını ve mülklerini ellerinden almakla aynı derecede ahlâk kaidelerini ayaklar altına almıyorlar mı? Düşünce ve saik aynıdır, ancak, çağdaş günahkâr, kefaret düşünmüyor, onun peşinde koştuğu tövbe değil, ihtikârdır. Şu halde, dürüst olmayan projeleri tahakkuk ettirebilmek için, eski uydurmaları işlemek ve canlı tutmak gerekiyordu. Eserlerin yokedilmesine kadar müslümanlara karşı takibedilen kindarlık, halen de, hâtıralarında da, vakıalarda da muhafaza edilmektedir.¹²⁶

Halil Halid¹²⁷ (1869-1931) de Avrupa’nın eski ve yeni saldırganlığını mukayese ettiği satırlarında, “medenileştirme kisvesi” altında “diyanetten ziyade siyasete mebnî” yeni

¹²⁶ A.g.e., s. 234

¹²⁷ Son devir Osmanlı âlimlerinden Halil Halid 1869’da Ankara’da doğdu. Çocukluğu ve gençliği Ankara ve İstanbul’da geçmiştir. Genç Halil Halid babasının vefatından sonra İstanbul’a gelerek, önceleri Küçük Ayasofya’da bir medreseye devam eder ve daha sonra geleceği parlak bir meslek edinebilmek için Hukuk Mektebi’ne girer. Halil Halid, mezuniyetini müteakip Ebüzziya Tevfik’in yanında çalışmaya başlar. 1894 yılında İngiltere gider, burada İngilizcesini ilerletmesiyle birlikte, İngiliz gazetelerine Osmanlı’daki sosyo-ekonomik ahvali anlatan yazılar kaleme almaya başlar. Jön Türklerle temas eder, ancak yine de 1897’de Londra konsolos muavinliği vazifesine getirilir. 1902’de Cambridge Üniversitesi’nde Türkçe derslerine girmeye başlar. Yine aynı sene Cambridge’de fahri yüksek lisans diploması ile taltif edilir. 1905’de Cezayir Müsteşrikler Kongresi’ne katılan Cambridge heyetinin üyeleri arasında yer alır. Daha sonra bu izlenimlerini *Cezayir Hatıratından* adlı bir kitap ile okuyucuyla paylaşır. 1907 senesine gelindiğinde Halil Halid’in *The Crescent Versus the Cross* adlı kitabı neşrolunur. Kitabın gerek İngiliz kamuoyunda, gerekse İslam dünyasında büyük yankı uyandırdığı, müellifin kendisi tarafından Türkçeleştirilerek *Hilal Salip Münazaası* adını verdiği eserin sonuna konulan ekten anlaşılmaktadır. 1902’den 1906’ya kadar The Board of Indian Civil Service Studies’de (Hindistan Memurları Araştırmaları Merkezi) sürdürdüğü çalışmalarını, 1906-1911 yılları arasında İngiliz Dışişleri mensuplarının yetiştirildiği Foreign Service Students Committee ve Board of Oriental Studies’de devam ettirir. Yine 1902-1911 tarihleri arasında The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Cemiyeti) adlı kuruluşun azalığında bulunur. İngiltere ve kıta Avrupa’sı şarkiyat çalışmalarının mukayeseli bir dökümü sayılabilecek *Oriental Studies in England and on the Continent* adlı çalışmayı İngiltere’deki bu görevleri esnasında neşretmiştir. 1909 -1911 yılları arasında *Sırat-ı Müstakîm* (daha sonra *Sebilürreşad*) dergisinde makaleleri neşrolunur. Kendisine daha önceden teklif edilmiş olan Ankara mebusluğunu, İngiltere’deki şartlarının uygun olmasıyla birlikte kabul ederek, Nisan 1912’de yapılan seçimlerle İttihat ve Terakki Fırkası’nın Ankara mebusu olarak Meclis-i Meb’usan-ı Osmani’ye girer. Milletvekili olarak bulunduğu dönem içerisinde Encümen-i Maârif Reisliği yapar ve Tedrisât-ı İbtidaiye Kanunu’nun çıkarılmasında büyük rol oynar. Ancak Halil Halid’in mebusluk görevi kısa sürecek, meclisin dört ay sonra 4 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmesi üzerine siyasî hayatı sona erecektir. Eylül 1913’de Bombay’a Başkonsolos olarak atanan Halil Halid, Mayıs 1914’e kadar bu görevde kalır.

Birinci Dünya Savaşı ve mütareke yıllarını Almanya’da geçiren Halil Halid, orada gazetecilik mesleğini sürdürür. Alman basını için yazdığı yazılar, çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanır. 1919 Şubatında Bern

saldırganlığın İslam âlemi için çok daha zararlı sonuçlar doğurduğuna dikkat çeker. Zira son zamanlarda makine sanayinde görülen gelişmeler, Batı'ya karşı konulması gayrıkabil saldırı silahlarını bahşetmiştir. Batılılar sahip oldukları bu öldürücü taarruz silahlarıyla, bu silahlara sahip olmayan Müslümanalar üzerinde, durmaksızın tahakküm etmektedirler. Halil Halid bir Şark milletinin irfan, adap, faziletli ve insansever kurumlara sahip olması halinde bile Batılılarca o milletin dünyaya *gayr-ı mütemmeddin* olarak tanıldığını ifade ederek şunları söyler.

Hâdim-i medeniyet olan bu düvel-i garbiye kuvâ-yı mütecavizesinin pişdarları Şark'ın her köşesine sokuluyorlar da hâkimiyetlerinin fevâid-i âliyesini terennüm-i mefharet ile çağırıyorlar, râh-ı istilâlarına müsâdif olanlara heybet gösteriyorlar, tahakkümlerine muti' olmayanları bilâ-âman eziyorlar, bir İngiliz şâ'irinin kavline mâ-sadak olacak sûrette "İblisler arş ileri koşuyorlar, seyl-i tûfân gibi önlerine gelenleri süpürüyorlar, amelleriyle yalnız insânları değil melekleri bile ağlادیyorlar"¹²⁸

şehrinde yapılan milletlerarası Sosyalistler kongresinde İngiliz delegasyonu üyelerine sunulmak üzere bir tebliğ hazırlar. Söz konusu bu tebliğ *The Turcophobia of the English Imperialists* adı ile yine aynı şehirdeki matbaada hem İngilizce hem de Fransızca olarak tab edilir.

1922 yılında İstanbul Darülfünunu'na muallim olarak tayin edilir. Bir müddet Edebiyat Fakültesi'nde görev yapan Halil Hâlid Bey, vazifesine daha sonra İlahiyat Fakültesi Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Muallimi olarak devam eder. Burada İslam Felsefesi, Müslüman Milletlerin Etnografyası, Antropoloji gibi dersler okutur. Bir müddettir yakalanmış olduğu zatürree hastalığı vefatından bir yıl kadar daha da ağırlaşır. Hastalığı ve emekliliğinin de gelmiş olması sebebiyle verdiği dersleri bırakan Halil Halid Bey hastalığın son aylarda daha da kötü bir hal alması üzerine dostu Said Halim Paşa'nın oğlu ve talebesi Mısırlı Halim Bey tarafından sıcak havanın iyi geleceği düşünülerek Kahire'ye götürülür. Ancak hastalığı orada da ilerlemeye devam eder. Tedavisine bir müddet hastanede devam edilen Halil Hâlid Bey, durumunun ağırlaşması üzerine memleketine dönmek ister. Doktorlarının da müsaade etmesi üzerine deniz yoluyla İstanbul'a gelir ve bir gün sonra 29 Mart 1931'de vefat eder. Daha detaylı bilgi için bknz. Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008; Ahmed İhsan, "Halil Hâlid Merhum", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1931; Hamit Er, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Hoca ve Yazarları*, Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, İstanbul, 1993; İnci Enginün, *Abdülhak Hamid'in Mektupları II*, İstanbul, Dergâh Yay., 1995; Murat Çulcu, "İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: Die Islamische Welt", *Müteferrika*, sy. 2, 1994; Mustafa Uzun, "Halil Hâlid Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 15, İstanbul, 1997; Necati Güneyceli, "Servet-i Fünûn'daki Horasanî Müstearı Kimindir?", *Dergâh*, no: 26, 1992; S. M. Tevfik, "Hindistan Müslümanları ve Halil Hâlid Bey", *Sebilürreşad*, XII/299, 10 Recep 1332-22 Mayıs 1329; S. Tanvir Wasti, "Halil Hâlid: Anti-Imperialist Muslim Intellectual" *Middle Eastern Studies*, Cilt: 29, No: 3, July 1993.

¹²⁸ Halil Hâlid, *Hilal ve Salib Münazaası*, Matbaa-i Hindiye, Mısır, 1907, s. 207

2.3. HUKUKSUZLUĞUN HUKUKU

Osmanlı aydınlarının sömürgecilik ve emperyalizm eleştirilerinde Batı Devletler Hukuku ve hukuk felsefesinin adaleti tek taraflı olarak dağıttığına dair düşünceler önemli bir yer tutar. Bu bağlamda özellikle kendisi de Hukuk Mektebi'nden mezun bir "hukukşinas" olan Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukûk-ı Düvel* adlı kitabında sömürgecilik ve emperyalizmi Uluslararası Hukuk açısından ele alarak Batı'nın bu faaliyetlerinin hukuksuzluğunu ve bu faaliyetler için zemin hazırlayan hukuk yaklaşımlarını şiddetli bir tenkide tabi tutar.

Celal Nuri'nin ilk dikkat çektiği husus Avrupa siyasetine hakim olan oportünist anlayıştı. Makyavelizm'den bahseden Celal Nuri, dönemin Avrupalı siyaset yapımcılarının, Nikolay Makyavel (Niccolò Machiavelli)'i politikanın bir Musa'sı, bir İsa'sı, Makyavel'in başyapıtı *Prens'i* ise onun bir Tevrat'ı ve bir İncil'i olarak gördüklerini ifade eder. Celal Nuri buradan hareketle Avrupalı politikacıların maksatlarına ulaşmak için her türlü vasıtayı kullanabildiklerini, kullanılan bu vasıtaların meşru olup olmadığına bakmadıklarından yakınır. Ona göre Uluslararası Hukuk bir vücut olarak tasavvur edildiği takdirde –hele de Türkiye söz konusu olduğunda– Makyavelizm o vücuda can veren ruha tekabül etmektedir ve bu özelliğiyle hâlihazırda uluslararası hukuk, şekli ve şemâili belirmemiş bir cenin mertebesinde kalmıştır.¹²⁹

Celal Nuri, Makyavelizmin Avrupalıların kendi aralarında bir takım koşul ve sınırlandırmalar ile tatbik edildiği halde, iş Osmanlı Devleti ile münasebetlere geldiğinde, Makyavelist anlayışın Avrupalılar tarafından tüm çıplaklığıyla tatbikata koyulduğuna dikkat çeker.¹³⁰ Hatta bu durumun siyasî ilişkilerle bile sınırlı olmadığına, hukukun ilmî/nazarî kısmında bile açık bir çifte standardın varlığına hayıflanır. Müslüman ve diğer esir milletleri, daha da zelil kılmak için F. D. Martens, Lorimer gibi hukukçular tarafından geliştirilen hak ve adalet fikrine aykırı düsturların, tarafsız bilim adamlarının eserlerinde sorgulanıp, eleştirilmediğini ifade eder.¹³¹

¹²⁹ Nuri, *Hukûk-ı Düvel* ..., s. 11

¹³⁰ a.g.e., s. 11

¹³¹ a.g.e., s. 12

Celal Nuri'ye göre gerçek manada Uluslararası Hukuk'un mevcudiyetinden söz edilemez. Uluslararası hukuktan bütün darülfünunlarda, bütün ilmî mahfillerde sanki bir matematik olgusundan bahsedilir gibi bahsedilmekte, böylelikle kendisine sanal bir gerçeklik atfedilmektedir. Ancak Celal Nuri bu duruma,

hakaik-ı resmiyeye aldanmak lazım gelmez. Hukuk muntazam cemiyetlerde
câridir, haricinde değil

diyerek itiraz eder ve ulusların arasındaki mevcut ilişkilere bakıldığında böyle bir intizamdan bahsetmenin mümkün olmadığını söyler.¹³² Büyük devletleri yamyama benzeten Celal Nuri, bir yamyamın avına karşı herhangi bir empati geliştirmemesi gibi, güçlü devletlerin de kendilerinden daha aciz devletlere karşı istediklerini reva gördüklerini düşünmektedir. Bunun en bariz örneğinin Arabî vakasını bahane ederek Mısır'ı işgal eden İngiltere olduğunu söyleyen Celal Nuri'ye göre, Fransızlar da Uluslararası Hukuk açısından hiçbir yetkiye sahip olmayan Sadık Paşa'ya zorla imza ettirilen Bardo Andlaşmasını bahane ederek Tunus'u işgal etmişler ve

1789'da kemal-i debdebe ve tantana ile i'lan edilen hukûk-ı beşere rağmen ora
ahâlî-i mazlûmesini komşuları Cezâirliler gibi kayd-ı esârete giriftâr

etmişlerdir.¹³³

Devletler Hukuku'nun yaptırım gücünün olduğunu ileri süren ilim adamlarının görüşlerine karşı çıkan Celal Nuri'ye göre "ittifâk ve i'tilâflar hukuk-ı düvele bir kuvve-i te'yîdiye" vermediği gibi aksine bu birliktelikler "bazı ihtirasât-ı siyâsiyenin alet-i mürevvici" konumundadır. Denge politikalarının işe yaramadığını söyleyen Celal Nuri, aksi halde on dokuzuncu asır boyunca birçok devletin ortadan kalkmayacağını, "müsta'merât politikasına, emperyalizme kemâl-i kermî ile devam" edilemeyeceğini savunur.¹³⁴

¹³² a.g.e., s.16

¹³³ a.g.e., s. 16-17

¹³⁴ a.g.e., s. 21

Kamuoyu baskısının da Uluslararası Hukuk üzerinde bir güç oluşturabilmesinin "hayal-i muhal" olduğunu savunan Nuri, kamuoylarının dezenformasyon (galata ibtida ederek) ile yanıltıldığını, bunun en açık örneklerinin Fransa ve İtalya kamuoyları olduğunu ancak bunun tek istisnasını "mesâlik-i ictimaiye erbabı" (sosyalistler)'nın teşkil ettiğini düşünmektedir.¹³⁵ Her milletin kendi devletinin dış politikasını haklı görmesinin tabii olduğunu düşünen Nuri, Rusya'nın Finlandiya'yı yutarken birçok Rus hukukçusunun bu durumu haklı kılabilmek için çırpındığını hatırlatır. İtalyanların Trablusgarp'ı işgali hengâmında Fransız kamuoyunun bile İtalyanları destekleyerek "Latin medeniyetinin hukuk-ı âliyesinden, İtalyanların kâbiliyet-i temeddüniyesinden dem" vurulduğunu anlatan Nuri, kamuoylarının kolaylıkla istenilen tarafa yönlendirildiğini düşünür ve "Mısır'ın, Tunus'un işgalinde, Trablusgarb muharebesinin ilânında heyet-i düveliye, efkâr-ı umumiye nerede idi?" diye sorar.¹³⁶

Celal Nuri tarafından Devletler Hukuku'nun mevcut olmadığına dair verilen diğer bir örnek, İngiltere'nin Güney Afrika siyasetine dair yorumlarında tezahür eder. Britanya İmparatorluğu 1899-1902 yıllarında Güney Afrika'da Boer Harbi'ne girişerek, önce Oranj Serbest Devleti'ni ve sonra da 1886'da altın madenleri ihtiva ettiği anlaşılan Güney Afrika Cumhuriyeti'ni, Oranj Nehri Sömürgesi (Orange River Colony) ve Transvaal Sömürgesi adı ile ilhak etmişti. Dönemin İngiltere kamuoyunda bile tepkiyle karşılanan bu savaşı Celal Nuri, İngiltere tarafından takip olunan politikalarda, uluslararası hukukun "düstur-ı amel" olarak ittihaz edilmemesinin bir örneği olarak görür ve

eğer İngiltere bu hakka riayeti kendisine düstur'ul-amel olarak telakki etse idi,
Transvaliler ve Oranjlılar ile olan ihtilafını neye harben hâlletti

diye sorar. Bu meselenin gündeme gelir gelmez İngiliz Hukuk-ı Düvel mütehassıslarının "Hukuk-ı Düvel Avrupa hukuk-ı düvelidir, ânın hâricindeki düvele şâmil değildir" dediklerine dikkat çeken Nuri,

¹³⁵ a.g.e., s. 21

¹³⁶ a.g.e., s. 22

eğer Hukuk-ı Düvele İngiltere zerrece ehemmiyet verse idi aslı Avrupalı ve Flemenkli olan biçare Boerlere karşı dom dom kurşunu istimal etmezdi

diyerek durumun çarpıcılığını ortaya koyar.¹³⁷

Celal Nuri Kırım savaşını müteakip imza edilen Paris Andlaşması ile Osmanlı Devleti'nin artık Avrupalı kabul edilip, Avrupa Uyumu'na (Concert of Europe) dâhil olduğuna dair görüşlere de karşı çıkar. Esasen Mustafa Reşid Paşa'nın da andlaşma metninde Islahat Fermanı'na atıf yapılması ile diplomatik sorunları da beraberinde getirdiğini düşündüğü Paris Andlaşması, Celal Nuri'nin nazarında, Avrupalıların Devletler Hukukunu Hristiyanlara mahsus görmeleri ve Avrupalılarca Osmanlı Devleti'nin medeni devletler kategorisine sokulmamasının bir nümunesini teşkil eder. Osmanlı Devleti'nin Avrupa-i manzume-i düveliyesine iştirakının "bâtıl bir hayâl" olduğunu düşünen Nuri, Uluslararası Hukukun, konu Osmanlılar olunca geçerli olmadığını, zira böyle bir durumda kapitülasyonların kalkmış, yabancı postaların kapanmış olması gerektiğini söyler. Celal Nuri'ye göre bu tür kapitülasyon hükümlerinin olduğu gibi bırakılması Paris Andlaşması'nın Osmanlı Devleti'nin "Avrupa hukuk-ı umumiyesinden istifadesi kaziyesi" ile zıtlık oluşturur.¹³⁸ Eğer Osmanlı Devleti, büyük devletler tarafından bir Avrupa devleti olarak görülmüş olsaydı, Osmanlı hükümetinin gümrük tarifeleri, temettü vergisi gibi hususlarda tek yetkili karar mercii olma hakkına Avrupalılar tarafından saygı gösteriliyor ve sahip olduğu bu hakka riayet ediliyor olması gerekirdi. Ancak değil bu hususlarda, ülkenin toprak bütünlüğüne bile saygı duyulmadığını söyleyen Nuri, Trablusgarp'ın İtalyanlarca işgal edilmesine atıfta bulunarak "işte İtalya'nın hareketi, işte İtalya ve Avrupa'nın imzası, işte bu imzaların şerefi, mahiyeti, haysiyeti, künhü, hakikati" der.¹³⁹ Sonuçta Celal Nuri'ye göre 1856 Paris Muahedesinin 7. maddesi bir kenara bırakılacak olursa, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu haklar ile Avrupa devletler sistemine dâhil herhangi bir devletin Avrupa ve Amerika Hristiyan devletler hukuku noktasından haiz olduğu

¹³⁷ a.g.e., s. 22

¹³⁸ a.g.e., s. 119

¹³⁹ a.g.e., s. 22-23

hakların karşılaştırılmasında ortaya çıkacak manzara, Osmanlı Devleti'nin gerçekte tam bağımsız bir devlet olarak nitelendirilmesini bile güçleştirir durumdadır.¹⁴⁰

Celal Nuri Avrupalı hukukçuların görüşlerinden örnekler vererek Avrupalıların *Hukûk-ı Düveli* sadece Hristiyanlara mahsus gördüklerini ve böylece devletler hukukunun gerçekte mevcut olmadığını anlatır. Lorimer ve Martins gibi hukuçulara göre Devletler Hukuku Müslüman ve Uzakdoğu devletlerine teşmil edilemez. Bu devletler ile Avrupa ve Amerika'daki devletlerin arasında içinde bulundukları sosyal ve siyâsî şartlar noktasından büyük bir uçurum vardır. Celal Nuri yine başka bir hukuk adamı olan Henry Bonfils'den iktibasla bu bakış açısının getirdiği vahim sonuçlara şöyle işaret eder:

Tatbikatda düvel-i mütemeddine kuvvetlerini suiistimal ederek çok defalar bu esaslara tecavüz etdiler. Afrika zencîlerinin, Amerika Hindûlarının, Okyanusya'daki Polenezyalıların hatta kendi ahlâk ve âdâtlarına iştirâk etmeyen sâir devletlerin hukûkunu pâymâl eylediler.¹⁴¹

Bu bağlamda Bonfils'den iktibaslara devam eden Celal Nuri, bu Avrupalı hukukçunun diliyle Osmanlının Avrupalılarca nasıl algılandığını aktarır. Bonfils'e göre Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Kamu Hukukuna katılımı kısmidir ve bu bağlamda “medenî insanlık” ile “vahşî insanlık” arasında bir yer olan “barbar insanlık” kümesine girmektedir:

1856'ya gelinceye kadar Avrupa'da arazisi ve merkez-i saltanatı bulunan Devlet-i Osmaniye Avrupa heyeti düveliyesinden hariç addediliyor idi. Türkiye Avrupa'dan sefir kabul eder, Avrupa devletleri nezdinde sefir i'zâm ederdi. Bir çok seneden beri Türkiye ile Avrupa devletleri beyninde muâhedat mevcut idi. Bu devletlere karşı veya o devletlerle müştereken harb etmişdi. Yunan istihlası ve Mehmed Ali isyanları esnasında Avrupa devletleriyle müsâvi derecede muameleye mazhar olmuyordu. Kırım muharebesinden sonra 30 Mart 1856 tarihli muâhedenin yedinci maddesi Bâb-ı Âli'yi hukuk-ı umumiye ve Avrupa heyet-i düveliyesi menafiine iştirak etdiriyordu. Fakat bu beyânatdan sarf'ün-nazar düvel-i muazzama Avrupa ve Amerika'da her devlet-i muntazamanın hakk-ı saltanatına mugâyir olan ecnebî şebhenderlerinin hakk-ı kazâsıyla, kapitülasyon ahkâmının ref'ine dair Devlet-i Osmâniye tarafından vukû bulan talebi red etdi. Binâen-aleyh bugün Türkiye'nin bu hukûka iştiraki kısmendir. Şebhenderlerin hakk-ı kazası elân İran ve Çin'de de câridir. (Bu hak Japonlarda zâil olduğu gibi, son zamanlarda Çin, Siyam ve İran

¹⁴⁰ Nuri, *1327 Senesinde ...*, s.27

¹⁴¹ Nuri, *Hukûk-ı Düvel ...*, s.60

Lahey Konferansına davet edilmişlerdir. Binâen-aleyh bir dereceye kadar onların Avrupa devletleriyle müsâvâtları kabûl edilmiş demektir)...

Lorimer devletleri üç kümeye taksim etmiştir:

1-Medenî insaniyet

2-Barbar insaniyet

3-Vahşî insaniyet

Birinci küme tamamen hukuk-ı düvele, hukuk-ı hakikiye ve müsbete-i düvele iştirak eder. Bu gün alelumum Avrupa devletlerinden (Türkiye müstesna), Avrupa müsta'merâtından ve Avrupa'nın himayesi câri olan (Tunus, Tonkîn, Madagaskar, ilaahir) yerlerden, Amerika devletlerinden (ki bunlar vaktiyle Avrupa müsta'merâtı idi) teşekkül eder.

İkinci küme kısmen hukuk-ı düvele iştirak eder. Bu gün Türkiye ve müstakil Asya hükümetleri, İran, Afganistan, siyam, Çin, ve Afrika'da Fas ve sâir küçük Müslüman ve putperest hükûmetlerden Soktu, Bâkîrmî gibi devletlerden ibarettir.

Üçüncü küme Afrika ve Okyanusya adalarında gayr-ı muntazam vahşilerden mürekkebdır. Bunlarla olan ihtilatda Avrupa ancak kavaid-i insaniyeye mürââtkâr olmalıdır.¹⁴²

Avrupalıların kendinden olmayan halklarla kurdukları ilişkilerde Devletler Hukukunun geçerli olamayacağına dair bu görüşleri şiddetle eleştiren Celal Nuri, bir hâkimin huzuruna Avrupalı olmayan birisi ile bir Avrupalı çıktıklarında, hâkimin, Avrupalı olmayana, “vakıa sen haklısın ama ırkından, dininden, mensup olduğun medeniyetten ötürü suçlu ve kusurlu olan sensin” diyemeyeceğini, tatbiki ile sorumlu olduğu kanunların buna mani olduğunu belirtir.¹⁴³ Dolayısıyla Nuri'ye göre farklı âlemlere mensubiyetin hukuk üzerinde etkisinin olmaması gerekmektedir. Aksi halde bu açıktan açığa zulüm ve vahşetin tercih edilmesinden başka bir şey değildir:

¹⁴² a.g.e., s.67-69

¹⁴³ a.g.e., s.73

Madem ki Avrupa Hristiyan olmayan devletlerle münâsebetde bulunuyor demek olur ki münâsebât-ı hukûkiyye te'sis ediyor; eğer Avrupa hey'et-i düveliyesi bu münâsebâtın hukûk-ı düvele göre hallini istemiyorsa açıktan açığa zulm ve vahşeti ihtiyâr ediyor demektir... Acaba kapitalizm, küül-perestî [alkolizm], fuhşiyat netîcesi olan emrâz-ı zühreviye, borsa, spekülasyon, Monte Carlo, ruhbanlık, asalet farkları, sulh-ı musellah, fenâ ma'nâsıyla militarizm Avrupa medeniyetinin iftihar edeceği şeyler midir?... Zaten sosyalizm diye bir mezheb-i ictimaiyenin zuhûru bu medeniyetin münasebetsiz aksâmı bulunduğu delîl değil de nedir? ¹⁴⁴

Ali Kemal de hemen hemen aynı metinleri Lorimer'den iktibas eder. Şu farkla ki daha çok Lorimer'in düşüncelerini meşrulaştırıcı, Osmanlı Devleti'nin gerçekten de medeni devletler grubuna girmediği için mütemeddin devletlere verilen haklardan yararlanamadığı gibi bir tema üzerine kurgulanmıştır. Lorimer tarafında yapılan üçlü tasnife herhangi bir eleştiri getirmez. Osmanlı Devleti; Asya'nın diğer müstakil devletleri İran, Afganistan, Siam; Afrika'dan Fas gibi devletler bu üçlü tasnifin ikinci muhitini oluştururlar ve mütemedddin devletler, sayılan bu devletlerle olan muamelelerinde, devletler hukukunun tüm şartlarına uymakla mükellef değildirler. Ali Kemal, birinci muhiti oluşturan mütemeddin devletler için kendi aralarında imtiyazat-ı ecnebiye yani bir devletin usul-i adliyesine, mali durumuna karışmak söz konusu olmadığı halde, iş bu ikinci grubu oluşturan devletlere gelince, her biri için bu durumun "caiz ve vaki" olduğunu anlatır. ¹⁴⁵

Ancak Ali Kemal'in de serzenişlerine, teritoryal olarak Osmanlı Devleti'ne yapılan biteviye tecavüzlerden yılmış ve bıkmış olarak, Avrupa'nın çifte standardına dikkat çektiği yazılarına, rastlamak mümkündür. Ali Kemal, Sırpların Kosova Savaşı'ndaki hezimetlerini her yıl büyük bir ihtifalle kutladıklarını şaşkınlıkla anlattığı yazısında, iş Türklere gelince Avrupalıların hukuku gözetmekten ne denli uzaklaştıklarından bahisle şunları diyordu:

İş Türklere taalluk etdi mi, cihân-ı Nasraniyetin, Avrupa kanun-ı adl ve ahlâkı o saat tebeddül eder, böyle kan, can bahasına feth olunmuş kıt'aları başka bir milletden olsa istirdada kalkışmayı Avrupa hukuk-ı düveli kat'iiyen tecvîz etmez, hakk-ı feth büyüktür. Bâhusus böyle asırlarca temâdî etdikden sonra bir hakk-ı

¹⁴⁴ a.g.e., s.73-74

¹⁴⁵ Ali Kemal, "Hakk-ı Müdahale Yahud Vazife-i Adem-i Müdahale-II", *İstişâre*, no: 8, 12 Teşrin-i sani 1908.

meşru' sarıdır. Lakin Türklerden ne kadar sarıh olursa olsun bu hakkı gasb eylemek yine aynı hukuk-ı düvelce mübahdır. Haklı haksız, mağlub muzaffer biz dâima mahkûmuz. Şimdi cihanda bu bir kaide-i düveliyedir. İnkılâb-ı ahirimize kadar böyle idi. Acaba o zamandan beri değişti mi?¹⁴⁶

Ali Kemal bir başka yazısında ise bu hakk-ı fetihi biraz daha açarak –bu hakkın çiğnenmesini daha ziyade eski rejimin fenalıklarına bağlayarak- şöyle der:

Devr-i merdûd-ı sabıkın mesâvîsinden istifade ile devletler bizi sadece hükûmetce değil, kavmiyetce de öyle düşürdüler, düşürdüler ki, geçenlerde bir nebze arz ettiğimiz gibi, “Salibin tasarrufuna geçmiş bir kıt’a hiçbir zaman hilâle ric’at edemez, fakat hilâlin temellükünde bulunan her yer sâlibe alıştır” diye hukuk-ı düvelce acib, acib olduğu kadar fikr-i adle münâfi bir kaide vaz’ etmeye kadar vardılar.¹⁴⁷

Üç Tarz-ı Siyaset’in yazarı ve bir devlet politikası olarak Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncelerinin karşısında Türkçülük düşüncesini yeni bir siyasi yöneliş olarak teklif eden Yusuf Akçura¹⁴⁸ (1876-1935) da Avrupa güçlerinin Devletler Hukuku

¹⁴⁶ Ali Kemâl, “Kosova Muzafferiyeti”, *İkdam*, no: 5343, 10 Nisan 1909, s.1

¹⁴⁷ Ali Kemâl, “Siyasetimiz ve Siyaset-i Umumiye”, *İkdam*, no: 5177, 22 Teşrin-i evvel 1908, s.1

¹⁴⁸ 2 Aralık 1876’da Moskova’nın doğusundaki Ulyanovsk’ta doğdu. Kazan’a göç etmiş Kırım Türkleri’nden zengin bir ailenin mensubudur. İki yaşında iken babasını kaybetti ve annesi ile birlikte yedi yaşına gelmeden İstanbul’a geldi. Kuleli Askeri Lisesi’nde öğrenim gördükten sonra 1895 yılında Harbiye Mektebi’ne girdi. Erkân-ı Harbiye sınıfına ayrıldıktan sonra darbe girişimlerine katıldığı gerekçesiyle askeri mahkeme tarafından müebbet kalabentlik cezasına çarptırıldı. Fizan’a sürgün edilen diğer 83 kişi ile beraber 1899’da Trablusgarp’a ulaştı. Aynı yıl, kendisiyle birlikte sürgün edilmiş olan Ahmet Ferit Bey (Tek) ile Fransa’ya kaçtı. Paris’te üç yıl Siyasal Bilgiler Okulu’na devam eden ve İstanbul’a dönme imkanı olmayan Yusuf Akçura 1903 yılında amcasının yanına Kazan’a gitti ve dört yıl orada kaldı. Kazan yıllarında tarih, coğrafya, ve Osmanlı Türk Edebiyatı öğretmenliği yapan Akçura, Ahmet Rıza’nın çıkardığı Şura-yı Ümmet ve *Meşveret* gazetelerine makaleler gönderdi. Ancak onu Türk tefekkür hayatında meşhur eden "Üç Tarz-ı Siyaset" isimli dizi makalesi, 1904 yılında, Mısır (Kahire)’da yayın hayatını sürdüren başka bir Jön Türk yayın organı, *Türk* gazetesinde neşrolundu. Türkçülük akımının manifestosu olarak kabul edilen bu makalesinde Akçura, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türk milliyetçiliği akımlarını tahlil ederek, Osmanlı Devleti’nin tekrar toparlanabilmesi için en uygun siyasetin Türk milliyetçiliği olduğu tezini savundu. Akçura, Temmuz İnkılabı’nı müteakip İstanbul’a döneceği 1908 yılına kadar Kazan’da siyasi ve kültürel faaliyetlerde bulundu. Türkçülük fikrini yaymak üzere *Kazan Muhbiri* adlı bir gazete çıkardı. Gaspıralı İsmail Bey, Alimardan Bey, Abdürreşit Kadı İbrahimof gibi Türkçülerle birlikte 1905’de "Rusya Müslümanları İttifakı" adında bir parti kurdu. 1908 yılı Ekim’inde İstanbul’a döndü. İstanbul’a geldikten sonra Darülfünun’da ve Mülkiye Mektebi’nde tarih dersleri verdi. Bütün ısrarlara rağmen İttihat ve Terakki Partisi’ne girmedi. 25 Aralık 1908’de İstanbul’da, Ahmet Mithat, Emrullah Efendi, Necip Asım, Rıza Tevfik ve Ahmet Ferit gibi isimlerle birlikte Türk Derneği’nin kurucuları arasında yer aldı. Bu derneğin yerine kurulan Türk Yurdu Derneği’nin yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinin 1917’e kadar idareciliğini yürüttü. 1919 yılı sonlarına doğru İstanbul’un işgalinden sonra İngilizler tarafından tutuklandı. Millî Mücadeleye katılmak üzere 1920 yılının Mart ayında İstanbul’dan ayrılarak Anadolu’ya geçti. Önce Maarif Vekâleti’nde daha sonra kurmay yüzbaşı rütbesiyle Kazım Karabekir’in karargâhında çalıştı. Cumhuriyetin ilanından sonra

yaklaşımlarında, kendi medeniyetleri ile öteki algısının arasındaki kategorik farklılığın, hukukî eşitlikten ne derece uzak sonuçlar doğurduğuna dikkat çeker. Bu hususta Celal Nuri'nin aktardığı görüşlere o da değinir. Kendilerini medenî sayan devletlerin, kendileriyle eşdeğer gördükleri diğer medenî devletlerle savaş ya da savaş dışı ilişkileri, gayr-i medenî devletlerle olan münasebetlerinden çok farklıdır. Avrupalılar, şimdiye kadar tespit etmiş oldukları devletlerarası hukuk kaidelerini, yalnız medenî sayılan kavimlere inhisar ettirip, yarı-medenî, barbar ve vahşî olarak gördükleri kavimler tarafından kurulan devletleri, devletlerarası hukuk sahasından hariçte tutarlar. Bu sebeple Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki savaş veya barış durumlarında az çok göz ettikleri kurallar, Avrupalı saymadıkları devletlerle, meselâ Türkiye, İran ve Çin ile olan münasebetlerinde gözetilmez. Akçura, bir aralık Avrupalı devletlerin Asyalı Türkler tarafından kurulmuş Devlet-i Osmaniye'yi “mütesavî hukuku hâiz bir aza suretiyle kendi aralarına aldıklarını resmî muahedelerle ilân” ettiklerini belirtir.¹⁴⁹ Böylelikle, Devlet-i Osmaniye Avrupa medeniyet ailesi içine girecek, medenî devletler payesine yükselip, medenî devletlerin hukukuna nail olacaktı. Diğer bir deyişle bunun anlamı Avrupalıların kendi aralarındaki muamelelerle Türklere karşı yaptıkları muameleler aynı olacak demektir. Ancak Akçura bu vaatlerin hiçbir zaman tutulmadığını, Avrupalıların Osmanlı Devleti içindeki farklı unsurlara bile yaklaşımlarında eşitliği gözetmediğini belirterek bu konuda şunları söyler:

Avrupalı devletler Türkiye'yi hiçbir zaman hukukça kendilerine müsavî bir devlet saymadılar. Hatta Avrupalı devletlerin Türkiye'de sâkin muhtelif kavimlere nazarları bile bir değildir. Memleketi tesis eden Türkleri, memlekette hâkim bir unsur bulunan Müslümanları gayr-i müslimlerden daha az medenî ve daha az haklı telakkî ederler. Devlet-i Osmaniye tebaası Nasranîlerin Avrupa devletleri nazarında daha ziyade hukuku hâiz bulunduğu vekayi ile sabit olduktan başka resmî mükâlemeler, muhaberele, nutuklar, beyannamelerle de ilân ve kabul edilmiştir.

Atatürk'ün yakın çevresinde yer aldı. Hariciye Vekâleti'ndeki görevinden sonra İstanbul mebusu olarak meclise girdi. 1922'de Dışişleri Bakanlığı Doğu Ülkeleri Dairesi Müşavirliğine getirildi. 1923'de Kars milletvekili seçildi. Ankara Hukuk Mektebi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tarih dersleri verdi. 1932 yılında Türk Tarih Kurumu başkanlığına getirildi. İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşunda yakınçağ siyasi tarihi profesörü olarak İstanbul'a gitti (1934). 11 Mart 1935'de geçirdiği kalp krizi sonucu İstanbul'da öldü. Akçura'nın hayatı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yusuf Akçura, *Hatıralarım*, haz. Erdoğan Mura, Hece Yayınları, Ankara, 2005; Gövsa, “Akçuraoğlu Yusuf”, *Türk Meşhurları ...*, s. 28.

¹⁴⁹ Safes, “Devletler Arasındaki Münasebete Dair-I”, *Türk Yurdu*, Sayı:108, 21 Nisan 1332-4 Mayıs 1916, s. 62

Bunun aksine olarak Nasranî devletlerin tabiiyeti altında bulunan Müslümanların daha az hukuku hâiz olmaları da bir emr-i tabîî telâkki olunmaktadır.¹⁵⁰

Yusuf Akçura'ya göre son asırda Avrupa hukukundan tamamen istifade edebilen Asyalı tek bir millet vardır: Japon milleti. Akçura, Japonların bu hakkı antlaşma maddelerinden kazanmadıklarını, sırf kuvvetlerini artırmak ve sahip oldukları bu gücü göstermekle elde ettiklerini belirtir. Ona göre Avrupa devletleri, medenî saymadıkları devletlerle kurdukları iktisadî münasebetlerde, o gayr-i medenî devletlere müstemleke nazarıyla bakarlar ve o devletlerle ancak sömürge esasına istinaden iktisadî ilişkide bulunurlar. Onlarla kurulacak siyasî ve askerî münasebetlerinin gayesi ise o gayr-i medenî devletleri, kendi sömürgeleri haline çevirmekten ibarettir. Akçura, bu yüzden sömürgeci devletlerin askerî, siyasî ve diğer mesâîlerini sırf bu gayenin kazanımına sarf ettiklerini ve dolayısıyla da bu sömürgeci devletlerin sömürgelerinin iktisadi bağımsızlıklarını kazanmalarına ve kendilerini savunmalarına razı olamayacaklarını ifade eder. Bu bağlamda kapitülasyonlara değinen Akçura, kapitülasyonların, Avrupalı devletlerin medenî addetmedikleri devletlerle kurdukları münasebetlerinde hukukça eşitliği esas kabul etmediklerinin, en açık örneği olduğunu vurgular. Akçura'ya göre Japonya kapitülasyonları lağvederek hukukta eşitlik iddiasında bulunmuş, medeniyet ve silâh kuvvetleriyle de iddiasında haklı olduğunu ispat etmiştir.¹⁵¹

2.3.1 Devletler Hukuku Açısından Devletlerin Sahip Olduğu Haklar

Düşünürlerimiz tarafından sömürgecilik ve emperyalizme dair geliştirilen yaklaşımlarda Devletler Hukuku üzerinden ele alınan konulardan bir tanesi de devletlerin sahip olduğu haklardır. Bu meyanda çeşitli hukukçulardan alıntılar yapılarak devletlerin sahip oldukları haklar anlatılır, “sömürgeci” ve “emperyalist” devletlerin yapageldikleri hukukî ihlaller vurgulanır.

Celal Nuri'ye geri dönersek, Nuri çalışmalarında başvurduğu çeşitli Avrupalı hukukçuların zikrettiği devletlerin sahip oldukları hakları;

¹⁵⁰ A.g.m., s. 62

¹⁵¹ A.g.m., s. 63

hakk-ı muhafaza, hakk-ı hürriyet, hakk-ı tekâmül, hakk-ı müdafaa, hakk-ı hâkimiyet, hakk-ı istiklâl, hakk-ı mülkiyet, hakk-ı teşri', hakk-ı muhâkeme, hakk-ı müsâvât, müteakiben ri'âyet görme hakkı, hakk-ı sefâvet [hakk-ı sefâret?], hakk-ı mu'âhede, hakk-ı harb, hakk-ı ticâret hakları

olarak sayar.¹⁵² Fakat her şeyin başında en önemli haklardan bir tanesi olan “hakk-ı beka”nın, diğer devletlerin hakk-ı bekasına bir engel teşkil etmemesi gerekmektedir. Yoksa “hak, zulme munkalib olmuş olur”.¹⁵³ Celal Nuri Avrupalı güçlerin bu hakka saygılı olmadığını, saygılı olsalardı

Kırım, Finlandiya, Lehistan, Buhara, Hîve, bir çok Hind hükûmetleri, Bupal, Kore İmparatorluğu, Hannover Krallığı, müteaddid İtalyan hükûmât-ı sagiresi, Tunus Emareti, Transvaal Hür Hükûmeti, Oranj Nehri Hür Hükûmeti ve kıs aleyhil-bevâki [geri kalanları da bunlara kıyas et] mevcut bulunmak lazım idi.¹⁵⁴

diyerek bağımsızlıklarını kaybeden ülkeleri sayar.

Celal Nuri'ye göre devletlerin kendilerini geliştirebilme hakkı Batı Devletler Hukuku'nun temel unsurlarından biridir. Fakat uygulamada bu kaideye uyulmamakta, siyasî ve iktisadî emperyalist politikalarla Osmanlı ve İran gibi devletlerin gelişimine engel olunmaktadır. Celal Nuri bu meyanda iktisadî bağımlılıktan arkeolojik eserlerin gasbedilmesine kadar oldukça zengin örnekler verir. Osmanlı Devleti tarafından yabancı devletlere verilen sayısız kapitülasyonlar, devletin içinde bulunduğu mâli tutsaklık, Avrupalıların içişlerimize müdahaleleri, “kendini geliştirebilme hakkı” ihlallerinin ilk akla gelen örneklerini oluşturur. Hatta Celal Nuri, meşrutiyetle kazanabilecek terakkilerin önünün kesilebilmesi için Rusların 1877 harbini başımıza sardığını ifade eder. İran'ın da benzer şekilde egemenlik hakları çiğnenmiş, borçlanabileceği devletler bile Rusya ve İngiltere ile sınırlandırılmıştır. Himaye statüsü ile korunan devletlerler, elçilik açabilmekten bile men edilmişlerdir:

Fakat, heyhât! Tatbikâtta bunun ne kadar şevâzını görüyoruz. Ez-ân cümle hükûmet-i Osmaniye lâ-yüad kapitülasyonlarla, esâret-i mâliyesiyle, müdahalât-ı

¹⁵² Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 82

¹⁵³ *a.g.e.*, s. 83

¹⁵⁴ *a.g.e.*, s. 84

ecnebiye ile, Avrupa devletlerinin hakkında revâ gördükleri dürüş [onur kırıcı] mu'ameleler ile pek esâslı bir sûretde bu hakdan mahrûmdur. Diyebilirim ki bilcümle düvel-i Hristiyâniye ve Asyâiye bu ni'metden istifadeye lââyık addolunmuyor. 1877 muharebesini başımıza açan Rusya bunu ilk meşrutiyetle iktisâb edebileceğimiz terakkıyâta mâni' olmak için açmadı mı?

İran'ın akd-i istikraz için Rusya ve İngiltere'den başkasına müracaat etmek hakkından mahrumiyeti bu hakka karşı bir darbe değil midir?

Bazı düvel-i mahmiyenin hakk-ı sefaretten yani mevcudiyet-i hariciyeden mahrum bulunmaları hep buna binâen değil midir?

Bir memleket dâhilinde âsâr-ı nefise ve atîkanın hârice çıkarılması derecesine varan ve buna istinaden İtalya mehâkimince hükümler verilen bu hak (elhükûm limen galebe) karşısında bir hak değildir.¹⁵⁵

Celal Nuri'nin ele aldığı haklardan biri de “hakk-ı müsavat” yani eşitlik hakkıdır. Celal Nuri'ye göre eşitliğin bir “emr-i tabii” olması gerekirken, mesela Çin'in, sırf ticari serbestlikten yana olmaması, Avrupalı hukukçuların nazarında bu ülkeye, diğer devletlerle aynı muamele gösterilmesine engeldir.¹⁵⁶ Türkiye'ye yapılan diplomatik muamele, ona reva görülen hürmetsizlik, hakaret, baskı ve zor kullanımı, bu mütalaanın bütün Avrupa tarafından kabul edilip, desteklendiğini göstermektedir.¹⁵⁷

Celal Nuri “düvel-i muazzama” tabirinin de hukuki bir mana taşımadığını, dönem dönem devletlerin güçlenip zayıflayabileceğini ve tüm devletlerin diğer bir devletin “haysiyetine, menafi-i maddiyesine, şahsiyet-i medeniyesine” saygılı olmak zorunda olduğunu söyler. Fakat Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki muamele ile Türkiye ve Asya devletleri ile olan muameleleri arasında büyük farklar görülmektedir. Celal Nuri özellikle de Osmanlının maruz kaldığı “kötü muamele” ve Osmanlı Devleti'nin “maddi çıkarlarına vurulan darbeler”in çok açık olarak ortada olduğunu belirtir.¹⁵⁸

¹⁵⁵ a.g.e., s. 85

¹⁵⁶ a.g.e., s. 88

¹⁵⁷ a.g.e., s.89

¹⁵⁸ a.g.e., s. 89-90

Osmanlı devletine dayatılan gümrük vergileri ve sömürgeci devletlerin sömürge ve himayelerindeki gümrük duvarlarını kaldırmaları da Celal Nuri tarafından hakk-ı ticaretin engellenmesi ve aslî haklara yapılan bir saldırı olarak nitelendirilir.¹⁵⁹

Hakk-ı hâkimiyetin bir diğer yönünü de bir devletin kendi idare tarz ve şeklini belirlemedeki serbestliği olarak gören Nuri, Rusya'nın 1877'de Osmanlı'ya savaş ilan etmesini, bir devletin kendini geliştirme hakkına yapılan tecavüzün yanı sıra, hakk-ı hâkimiyetine de yapılan bir saldırının neticesi olarak değerlendirir. "İlân-ı harbin sebebi zâhîrisi başka gösterilmiş ise de" savaşın altında Rusya'nın, "1292 meşrutiyet-i Osmaniyesini kendi mevcudiyet ve terakkisine muzır" görmesi yatmaktadır.¹⁶⁰ Celal Nuri benzer bir müdahalenin de İngiltere tarafından Mısır'a yapıldığını savunur. Ona göre İngilizler daha önceden ilan edilmiş olan Mısır'daki meşrutiyetin yeniden ilanına, dolayısıyla Mısır halkına hukuk-ı hürriyelerinin verilmesine mani olmaktadır.¹⁶¹

2.3.2. Sömürgeci Güçler Tarafından Yapılan İ'tisafılar

Sömürgeci devletlerin uygulamalarını i'tisâf (haksızlık) kavramı altında inceleyen Celal Nuri'ye göre büyük devletlerce irtikâp edilen belli başlı kategorik i'tisafılar şunlardır:

İ'tisafat-ı hukukiye: Bunu medenî ve mülkî haklara karşı yapılan tecavüzler olarak ele alan Celal Nuri, medenî (sivil) haklarından mahrum bırakılan halklara örnek olarak Cezayirlileri verir. Rusya idaresi altında yaşayan Yahudiler de bunun bir diğer misalini oluşturmaktadır. Celal Nuri'ye göre bu çeşit mülkî haklara ait haksızlık örneklerine sıklıkla rastlanabilir. Rusya'nın yaptıkları hakkında daha tafsili bilgi için Victor Berard'ın ve Dmowski'nin Leh meselesine dair yazdıklarına bakılabileceğini belirten Nuri, yine Yahudilerden örnek vererek Romanya'da Yahudilerin ecnebi telakki edildiğini ancak işin garibinin Yahudilerin yabancı telakki edilmekle birlikte yine de askerlik hizmetiyle mükellef tutulduğunu anlatır.¹⁶² Yine Rusya'da yaşayıp Rus

¹⁵⁹ a.g.e., s. 90

¹⁶⁰ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s.91

¹⁶¹ a.g.e., s.91

¹⁶² Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s.32

olmayan halkların parlamentoda adil bir surette temsil edilmediğini belirten Nuri, Müslümanların ve Lehlerin git gide daha az mebus çıkarabildiğine vurgu yapar. Bununla birlikte, bu kabil hukukî haksızlıklar yapan devletler, Rusya gibi dönemi itibariyle otokratik görülenlerle sınırlı değildir. Celal Nuri Avrupalıların ellerinde tuttukları sömürgelerde de hukuki haksızlıkların geçerli olduğunu örnekleriyle anlatır:

Bütün Avrupa müste'meratında i'tisafat-ı hukukiye câridir. Belçika Kongo'sunda ahali İngilizlerin bile müdahalesini icab ettirecek tarzda hukukdan mahrum edilmekte, cebren, esir gibi çalıştırılmaktadır. Bundan az bir müddet evveline gelinceye kadar Rusya'da (servaj) denilen esaret vardı. Hâlâ ötede beride esaret bakidir. Cezâir'de "Tribunaux Repressifs" denilen bazı mehakim-i zalime mevcud olduğu gibi şimdiki Bank-ı Osmanî müdiri Mösyö Revol'in [Revoil] zaman-ı vilâyetinde [valiliği döneminde] Code de l'indigénat¹⁶³ namıyla bir takım kavanin-i zecriye tatbik edilmeğe başlanmıştır.¹⁶⁴

İ'tisafât-ı mâliye: Bu başlık altında emperyalist devletlerce uygulanan iktisadî sömürü örneklerini anlatan Celal Nuri, mâlî haksızlıkların türlü türlü yöntemlerle kendini gösterdiğini düşünmektedir. Fransız himayesinde bulunan Tunus'da Müslüman ahali, himayeci Fransızlara göre, daha yüksek vergi oranlarına maruzdur. Osmanlı'da ise durum tam tersi olup, yabancılar daha az vergi vermektedir. Celal Nuri bunu, "bütün âlem-i medeniyetin" Osmanlı'ya karşı işlemekte olduğu "umumi bir zulm ü i'tisafı olarak" görür.¹⁶⁵ İleride detaylı olarak ele alınacağı üzere, Nuri'ye göre Osmanlının maruz kaldığı iktisadi emperyalizm bununla da sınırlı değildir. Kendine ait doğal kaynaklarını kullanamamakta, dengeli bir bütçe hazırlayamamaktadır. Vergi oranlarında, gümrük vergilerinin ayarlanabilmesinde yabancılar Osmanlıyı serbest bırakmamakta; işletme imtiyazları, tekeller, temettü vergisi, postalar Osmanlı Devleti'nin kendisini istediği gibi idare edememesi sonucunu doğurmaktadır. Bu

¹⁶³ İlk örneği Cezayir olmak üzere zaman içerisinde (1887-1946 yılları arasında) Fransız kolonilerinde uygulanan ve sömürgelerinde yaşayan yerli halklara daha düşük bir hukuki statü vermek üzere teşri edilen Code de l'indigénat, dolaylı sömürge idaresinin örneklerinden kabul edilir. Belli bir ülkeyi doğrudan imparatorluğun bir vilayeti yapmadan, geleneksel mahalli güç yapısının sömürge idare yapısına eklenmesi siyasetine dayanan dolaylı idare yöntemin de Fransızlar teşri usulünü kullanırken, Britanya İmparatorluğu'nun oldukça geniş bir bölümünde yerel beyliklerle işbirliğine gidiliyordu. Özellikle, 1858'de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin lağvedilip atanmış bir Genel Vali marifetiyle doğrudan İngiliz Kraliyeti idaresine bağlanmasına kadar Hindistan'da veya Malaya dâhil olmak üzere Asya'nın başka yerlerinde uygulana gelmiştir.

¹⁶⁴ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 33

¹⁶⁵ a.g.e., s. 33

hususlar Osmanlı'nın aleyhindedir ve onun iktisaden terakkiyatına mani olan Avrupa'nın yapa geldiği en esaslı zulüm ve haksızlıklardan bir tanesini oluşturur.¹⁶⁶ İran örneğinde ise, Rusya ve İngiltere taht-ı inkıyatlarına aldıkları bu ülkenin, kendilerinden başka devletlerden kredi almasına müsaade etmemektedirler. Celal Nuri Fransa'nın da kendi vatandaşlarından topladığı fonlarla, "beyne'd-düvel bir takım husûsâtda pek mühim mezâlim ibka' etmekte" olduğunu söyler.¹⁶⁷

İ'tisâfât-ı hissiye, terbiyeviye, lisâniye: Celal Nuri bu başlık altında büyük devletlerce kültürel sahada yapılan haksızlıkları ele alır. Ana dilde eğitim, milli lisanların yasaklanmaya çalışılması, mahkûm milletlerin kendilerinden ve tarihlerinden öğrenmelerine yönelik yapılan propagandalardan bahsedilir. Bu hususta verilen ilk örnek Rus emperyalizmi altında olan Polonya'dır. Celal Nuri Lehistan'da Lehçe, tadrîs edilemediğini söyler. Daha sonra Nil vadisine geçen Nuri, İngilizlerin Arapça yüksek öğrenim yapılamayacağı iddiasıyla oradaki bir takım yüksekokulların yaşamlarına son verdiklerini anlatır. Almanya ve Danimarka'da Lehçe'nin adeta yasak olduğunu ifade eden Celal Nuri, birçok yerde milli dillerin konuşulmasının bile yasak olduğunu belirtir. Bir lisanın tamamen yasaklanmadığı memleketlerde ise o lisanı öldürebilmek için sarf-ı mesai edildiğine dikkat çeken Nuri, örnek olarak Cezayir'de Arapça'yı köreltmek için Berberi lehçesi diye bilinen, ancak asla yazıya dökülmemiş yerel kabilelerce kullanılan galat bir Arapça'nın ön plana çıkarılmaya çalışıldığını söyler.¹⁶⁸

Celal Nuri'nin değindiği bir diğer önemli husus da sömürge halklarının kendilerine biçtiği ve sömürgeci algısının oluşumunda önemli bir rol oynayan kendini hakir görme ve yabancı üstünlüğünün kabul edilmesini tazammun edecek bir eğitim sisteminin mahkûm halklara dayatılmasıdır. Celal Nuri bu durumu şöyle ifade eder:

Avrupa tarafından feth edilen bir çok kıta'âtda milel-i mahkûmenin târihi okutdurulmaz ve tadrîsâtda kendilerinin aşâğılık bir millet oldukları gösterilerek dâima hissiyâtı rencide edilir. Misâl: Lehistan, Cezâir, Tûnus. Kezâlik mezkûr

¹⁶⁶ a.g.e., s. 34

¹⁶⁷ a.g.e., s. 34

¹⁶⁸ a.g.e., s. 34-35

milletlerin bir terbiye-i mahsûseleri, an'anât-ı târîhiyeleri bulunduğu inkâr edilir, beşeriyete hiçbir hizmetleri geçmediği çocuklara öğretilir.¹⁶⁹

İ'tisâfât-ı mezhebiye: Din konusundaki baskıların anlatıldığı bu başlık altında pek fazla sömürgelere değinilmez. Genel olarak bahsedilen husus, büyük devletlerin kendi teb'ası da olsa, ana akımın dışında kalan dinî cemaatlara pek de hoşgörüyle bakmamalarıdır. Celal Nuri, Rusya Müslümanlarının bundan mutazarrır olduğunu, Sünni müftüler ve Şii şeyhülislamın Rusya Müslümanlarının arasında tefrikayı mucib olabilmesi için çoğunlukla münasebetsiz kimselerden seçildiğini belirtir.¹⁷⁰

İ'tisâfât-ı siyâsiye: Güçlü devletler zayıf devletlere istediklerini yaptırabilmektedir. Bu meyanda ilk zikredilen daha önce de bahsi geçmiş olan Bardo Muahedesidir. Daha sonra yine Fransa-Osmanlı ilişkilerinden örnekle, Osmanlı borçlarının bahane edilerek Midilli adasının Fransızlar tarafından geçici işgali (5 Kasım 1901) hakkında¹⁷¹ pek tafsilat verilmeden "Türkiye'yi tehdid için vakt-i sabıkda Fransa Midilli'yi işgal etmiştir"¹⁷² denerek güçlü olanın istediğini yaptırabilmesine sadedinde tadat edilir. Dört sene sonra yine Midilli'nin işgalini intaç edecek olan Makedonya mâlî komisyonunun teşkili meselesi de¹⁷³ siyasi baskılar arasında zikredilir. Celal Nuri İran'dan da bahsederek bu ülkenin siyasi tazyike maruz kaldığını ve topraklarında İngiliz ve Rus askerlerinin bulunduğunu belirtir. Ancak işin ilginç yanı, Celal Nuri, İngiliz ve Rus askerlerinin yanı sıra Türk askerini de bu işgalci güçler arasında sayar ancak bu konuda herhangi bir yorum getirmez.¹⁷⁴ Rusların Orta Asya Türklerine karşı izlediği baskı politikaları da bu başlık altında sayılmıştır. Celal Nuri, 1873 Muahedesince Rus pasaportu taşımayan hiçbir yabancıyı Buhara'ya giremediğini, yine benzer şekilde

¹⁶⁹ a.g.e., s. 34

¹⁷⁰ a.g.e., s.35

¹⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2008, s. 116-117

¹⁷² Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s.37

¹⁷³ Detaylı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 160-161

¹⁷⁴ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s.38

1873 tarihli bir antlaşma ile Hîve Hanı'nın civar han ve hükümdarlar ile temastan men edildiğini söyler.¹⁷⁵

İ'tisâfât-ı mülkiye: Almanya ve Rusya'da yabancılar özellikle de Lehler bu tür baskılara maruz kalmaktadır. Sahip oldukları mülkler istimlâk edilmekte, yeni arazi satın almaları engellenmektedir. Bu baskılara maruz kalan diğer bir halk Tunuslulardır. Tunus'ta da ehl-i bâdiye (kırsalda, çölde yaşayanlar) arazilerini her ne olursa olsun Fransız sömürgecilere satmak zorundadır.¹⁷⁶

2.3.3. Dış Müdahale

Celal Nuri'nin tanımına göre müdahale, bir devletin, diğer bir devletin iç ve dış işlerine karışması, o devletin işlerinde ve işleyişine yabancı görüş ve düşüncelerin "nâfiz" bulunması demektir. Ona göre bir devlet diğerine şu sosyal ve siyasi biçimi kabul edeceksin, kaynaklarını şu şekilde işleteceksin, ticaret ve sanayiini genişleteceksin, falan birlik ya da ittifaka gireceksin, şu ihtilafı şu şekilde ortadan kaldıracaksın gibi emirler vermekte haklı olamaz.¹⁷⁷ Celal Nuri bunu bir egemenlik hakkı ihlali olarak görür ve "hakk-ı hâkimiyet mucibince her devletin kendi teb'asına karşı icraatda müstakil kalması icab eder" der.¹⁷⁸

Celal Nuri'ye göre XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa-Osmanlı münasebeti, "silsile-i müdahalat" şeklinde cereyan etmiştir.¹⁷⁹ Bu müdahaleler silsilesinin bahanelerinden biri Hristiyan azınlığı himaye iddialarıdır. Büyük devletler ve özellikle de Rusya, Hristiyanlığı himaye maksadıyla, Osmanlı Devleti'nin bu hukukuna tecavüz etmektedirler. Celal Nuri Fransa ve İtalya'nın Şark Katoliklerini, Avusturya'nın da Latin Arnavutları himayeye çalışmasını da aynı "hakk-ı hâkimiyetin" ihlali olarak görür. Celal Nuri'ye göre böyle bir müdahale hakkı mutasavver değildir ve zaten dinî sebepler müdahale için gerçek bir sebebi teşkil edemez. Devletlerin yaptığı şey bunu siyasi bir

¹⁷⁵ a.g.e., s. 37

¹⁷⁶ a.g.e., s. 37

¹⁷⁷ a.g.e., s.93-94

¹⁷⁸ a.g.e., s. 90

¹⁷⁹ a.g.e., s. 96

silah makamında kullanılmaktan ibarettir. Celal Nuri Osmanlı tarihi boyunca, çeşitli devletlere tanınan bu yöndeki bazı hak ve imtiyazları gayrimeşru ve fuzuli olarak değerlendirir:

Binâen-aleyh 1740 târîhli kapitülasyon mûcibince Türkiye'de Fransa'nın Katolikleri himâyesi, Pasarofça ve Belgrad muahedenâmeleri mûcibince Avusturyalıların Bosna, Arnavudluk ve Tuna eyaletlerindeki Katolikler üzerindeki hakkı, Küçük Kaynarca muâhedeşi mûcibince Rusya'nın Ortodokslar üzerinde iddiâ ve 1853'de Âli Paşa'nın cerh ve muâheze eylediği hukûk kâmilen fuzûlî ve gayr-ı meşrû'dur.¹⁸⁰

Batılı siyasilere için azınlıklar, içişlerimize karışabilmenin bir enstrümanı olarak kullanılırken, Avrupa'daki dinî taassup ve ruhbanın devamlı surette kışkırtmaları da Nuri tarafından Osmanlının geri kalma sebeplerinden biri olarak görülmüştür. Özellikle gittikçe sekülerleşen Avrupa'nın dünya ve de özellikle Osmanlı topraklarına din ihraç etme çabalarına yapılan vurgularda, söz konusu durumun Avrupa'nın halisiyetsizliğinin açık bir örneği olarak ifade edilmiştir. Celal Nuri bu hususta şunları söyler:

Avrupa'nın tedenniyâtımıza bâis olan husumetinin esbab-ı asliyesinden biri de her ne denirse densin, ta'assub-ı dinî, ruhbanın aleyhimizdeki hatt-ı hareketidir. Bu ta'assub o derece şiddetlidir ki, Nasraniyetden bütün bütün tecerrüd eden hürriyet-i fikriye tarafdarlarından, mücâhidlerinden en büyükleri bile hükûmetimiz mevzû'bahs olur olmaz son derecede husûmet göstermişlerdir. Rusya'nın aleyhimizdeki bu kadar tahrikâtı, mühâcematı şübhesiz bir takım esbâb-ı siyâsiyyeye mebnî ise de bu esbâbı bir kat daha teşdîd eden ta'assub-ı dinîdir. Teb'âmızın bir kısmının Hristiyan bulunması bizim için mûcib-i felâket olmuştur. Bunlar Avrupa'nın memleketimizde rol oynamasına âlet olmuşlardır. Teb'a-i Hristiyanemizin düvel-i ecnebiye tarafından himâyeleri hakk-ı saltanatımıza doğrudan doğruya bir tecâvüz olup hiç bir sûretle devamı tecviz olunamaz, kezaik Avrupa devletlerine istinad eden ve onlardan müzaheret gören patrik ve rüesâ-yı ruhânîyenin umûr-ı idareye müdâhaleleri pek muzır bir te'âmüldür.¹⁸¹

Büyük güçler tarafından Osmanlı Devleti üzerinde siyasi nüfuz ve müdahale enstrümanlarından bir tanesi ülke içinde bulunan azınlıklardır. Celal Nuri azınlıkların Batılılarca kendi siyasi nüfuzları için kullanılmasını, Osmanlının geri kalma sebeplerinden biri olarak görür. Şark meselesinde ellerini güçlendirmek isteyen

¹⁸⁰ Celal Nuri, *Târih-i Tedenniyât-ı Osmâniye*, Matba'a-i İctihâd, İstanbul, 1330, s. 99

¹⁸¹ *A.g.e.*, s. 134-35

devletler Osmanlı Devleti içindeki azınlıklardan kendilerine birer av seçerek, tahriklere başlamışlar ve bu da Osmanlı'nın varlığını oluşturan organların bütünlüğünü bozarak, geri kalmamızın en önemli sebeplerinden birini oluşturmuştur. Bu meselenin çözümü ise gerçekleştirilememiş bir düş olarak kalacak olan ittihad-ı anasırda yani Osmanlılıktadır. Celal Nuri bu minvalde imtiyazat-ı mezhebiyenin sadece dini konuları içererek, medenî ve siyasî imtiyazların kaldırılmasını ister.¹⁸² Tedenniyatımıza bâis olan “unsurî te'sirât” Nuri'nin kaleminde şöyle anlatılır:

Devlet kuvvetden düşmüş, düvel-i gâlibe-i mütecavize cem'iyet-i Osmâniye dâhilinde böyle anâsır-ı mütezâde bulunmasından istifâde ve onları tahrik etmişlerdir. Bu Şark meselesi de öyle hadd bir dereceye gelmiştir ki düvel-i muazzama rekabete düşmüş, her biri bir milleti himâyesine almış, tahrikâta başlamıştır. Uzak olan devletler bile iştihâsı açılmış, onlar da anâsırımız arasında bir şikâr aramışlardır. Mesela Protestan bir unsur-ı Osmânî bulamayan İngilizler Dürzîleri elde etmişler; rekabet-i umumiye arasında Papa'ya iltihâk etmeyen Nastûrî aşâirini kendilerine celb etmek istemişlerdir. Elhâk unsurî te'sirât en ziyâde uzviyyet-i Osmâniyeyi ihlâl etmiş, tedenniyâtımızın en mühim esbâbından birini teşkil eylemiştir.¹⁸³

Avrupa'nın halisiyetsizliği hususu Celal Nuri gibi II. Meşrutiyet fikir akımları içinde *Garbî* olarak yer almış bir düşünürün serzenişleri olarak gerçekten ilgi çekicidir. Meşhur “Şime-i Husumet”¹⁸⁴ makalesinin yazarı söz konusu makaleyi yakın arkadaşı Abdullah Cevdet'in *İctihad*'ında neşrettiği zaman, Cevdet tarafından fevri bir teessürün eseri olarak kaleme alındığı ifade olunmuştu.¹⁸⁵ Ancak Batı'nın genler yoluyla taşınan bir Osmanlı-Müslüman düşmanlığı bulunduğunu ifade eden ve Hristiyanlık baki kaldıkça bu husumetin devam edeceğini söyleyen Celal Nuri'nin görüşlerindeki ya da gazabındaki tutarlık aşağıdaki satırlara şöyle yansiyordu:

Avrupanın aleyhimize buğz-ı cibillîsi Ehl-i Salib zamanından kalmış, atavizm suretiyle ahfada intikal ve gitdikçe ehemmiyetini tezyîd etmiştir. Ma'a-teessüf fûnun-ı cedidenin, hürriyet-i fikriyenin, dinsizliğin terakkisi bile bu adavât-ı diniyyenin zevâline bâdi olmamıştır. Dünyada Nasraniyet bâki kaldıkça, kiliseler bir konferans salonuna kalb olunmadıkça, Vatikan ve Saint Pierre bir harabeye

¹⁸² a.g.e., s. 84

¹⁸³ a.g.e., s. 73

¹⁸⁴ Celâl Nuri, “Şime-i Husûmet”, *İctihad*, No. 88, 9 Kanunusânî 1329, s. 1949-1951.

¹⁸⁵ Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet”, *İctihad*, No. 89, 16 Kanunusânî 1329, s. 1979-1984.

dönüb Roma'daki "Fovrum" şekline girmedikçe, Saint Paul'ün sergüzeşterleri, Mecdeli Meryem'in hayâlâtı, Avrupa'da Alice'nin Maceraları, Müşterinin muaşakaları mertebesine nüzûl etmedikçe -emin olalım- Garb Şark'ı daima bir nazar-ı husumetle, daima nazar-ı hakaretle, bir başka cihan, bir başka beşeriyet olmak üzere görecektir. Bu husumet, bu buğz esbab ve sevaik-i siyasiye ile, icabat-ı nezaket ile ne kadar yumuşarsa yumuşasın yine mevcuddur. Avrupalılar ne kadar temeddün ederlerse etsinler yine -belki bilmeyerek- aleyhimize bulunacaklardır.¹⁸⁶

Halil Halid de ileride sıklıkla başvurulacak muhtelif yazılarında, Avrupa'nın halisiyetsizliği ve çifte standardını vurgulayacaktı. Ona göre de Avrupalılar tarafından Hristiyanlığı İslam dünyasına kabul ettirmenin imkânsızlığı bilindiği, hele de mensup oldukları dine karşı kendileri lakayt ve inançları zayıfken ve saldırganlıklarının gerçek saiki dinden ziyade siyaset olduğu halde Hilal ve Haç ihtilafını bir araç olarak kullanan politikacılar, Avrupa halklarının Haçlılar zamanından beri genlerine sinmiş olan dinî düşmanlık hislerini çoşturma gayreti içindedirler. Resmî bir dini bile olmayan Fransa Cumhuriyeti'nin bakanları "Hristiyan medeniyetinin fikirlerinin ve eserlerinin Fas'ta ve daha bilmem nerede âcilen uygulanması lüzumundan" bahseder. Ya da benzer şekilde,

İngiliz vükelâsından bulunan kimseler memâlik-i Osmaniye ahali-yi Hristiyanıyesi için ıslahat lüzumunu taleb ederken bir mevki'-i mühimm-i resmî sâhibi gibi değil âdetâ papaslık icâzetnâmesini hâiz bir vâ'iz-i dinî sûretinde Nasraniyet gayreti¹⁸⁷

gösterdiklerini belirten Halil Halid, Hristiyanlık ve Hristiyan medeniyeti namına ortaya konan bu gayretin asıl amacının, ya iktisaden yeni imtiyazlar ya da siyaseten yeni topraklar koparmak olduğu düşüncesindedir. Bu yüzden Avrupalı politikacılar eskiden beri Avrupalıların kalplerinden silinmemiş olan İslam düşmanlığını bir koz olarak kullanagelmektedirler.

Ancak yine Celal Nuri'ye göre yabancı müdahalesi mutlak manada hoş görülemese de bazı hallerde yabancıların yaptıkları müdahaleler içeriği bakımından müdahale değil yardımlaşma görevidir. Şu kadar ki müdahale edilecek o ülkedeki zulmün çok açık olması ve bu müdahalenin uluslararası bir güç tarafından yapılması gerekmektedir:

¹⁸⁶ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s. 135

¹⁸⁷ Halil Halid, *Hilâl ve ...*, s. 206

Fakat bundan daha mühim bir mesele vardır ki o da bir devletin diğer devlet ahalisini zulm ü i'tisâfdan kurtarmak için müdahaleye tevessül edip edememesidir. Keyfiyet-i mezkûre, mahiyeti itibariyle, bir müdahale değildir; âdetâ bir teâvün vazifesidir. Meselâ Abdülaziz gibi, Abdülhamid gibi, Muhammed Ali Şah gibi, Hidiv İsmail Paşa gibi, Reis Castro gibi, Birinci Napolyon gibi, Mösyö Stolypin gibi zâlimenin ribka-i esâretine giriftâr olan ve ba'zı müessirât-ı siyasiyyeden dolayı elini kaldırmağa mecâli olmayan milletleri kurtarmak hakikaten bir vazife değil [mi] dir? Buna muvafık cevap vermekde tereddüd edemeyiz. Şu kadar ki hukûk-ı düvele -mutlak suretde- böyle bir hak derc edilirse dehşetli bir suiistimal kapısı açacağından bunun iki şarta muallâk olması lâzımdır: Evvelâ vukû' bulan zulüm herkesce zulm-ı sarîh addedilmelidir. Yoksa yalnız bir cihetden, bir nokta-i nazardan i'tisâf addedilmesi kâfi değildir. Sâniyen, işbu müdahale keyfiyetinin bir iki devlet tarafından değil, muhtelif ittifak ve ittihadlara, muhtelif i'tilâflara dâhil bir hey'et-i müctemi'a tarafından icrâsı vâcibedendir.¹⁸⁸

Celal Nuri gibi şartlı müdahaleye cevaz verenler olduğu gibi, uluslararası hukukun hiçbir vecihle dış müdahaleye olumlu bakmadığını düşünen yazarlar da mevcuttu. Ali Kemal, “hakk-ı müdahale”nin uluslararası hukuka göre “medhûl” yani ayıplı ve kusurlu olduğunu savunur. Çünkü istiklal olmazsa hâkimiyet (egemenlik) olmaz, bir devlet müstakil olmazsa “devlet-i mütemeddine” kabul edilmez. Müdahale çağrısı bir devletin bizatihi kendisinden bile gelse bu müdahale merduttur. Ali Kemal 1849 Macar kalkışmasında Avusturya’nın daveti üzerine Rusların Macaristan’a müdahalesini bile hukuksuzluk olarak görüyordu. Zaten ona göre davete icabet edenler de hukuku değil kendi çıkarlarını gözetiyordu:

Bir devletin umur-ı dâhiliyesine devlet-i diğerin karışmaya gerek hukuken, gerek kaideten ne salahiyeti olabilir? Macarların isyanı meşru mudur? Gayrimeşru mudur? Rusya bilir mi, bilse de takdîr eder miydi? Böyle mesâilde bile devlet-i ecnebiye hukuk ve kavaide değil, ağraz ve menâfi’-i hususiyyeye ittibâ’ eylemez mi? Hükûm-i şun, tabiat-ı eşya, fitrat-ı beşer öyle iktiza etmiyor mu?¹⁸⁹

Ali Kemal Kanun-i Esasinin tesis edilmesi gibi, demokratik adımların bile dış müdahaleyle gerçekleştirilmesine karşı çıkar. “Her kimse kendi âleminin padişahıdır” ve “her memleket de muradının, emelinin hâkimidir. Ancak Ali Kemal mahmî devletlere karşı kullanılan sözde müdahale hakkını yine soğukkanlılıkla tecviz edişi

¹⁸⁸ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 98-99

¹⁸⁹ Ali Kemâl, “Hakk-ı Müdahale yahut Vazife-i Adem-i Müdahale- I”, *İstisâre*, no: 7, 5 Teşrin-i Sâni, s. 295

dikkat çekicidir. Ali Kemal bu ülkelerin hamileriyle bu çeşit muahedeler akdetebileceklerini belirtirken, bu anlaşmaların esas itibariyle cebren ve kahren yapıldığını göz ardı ederek şunları söylüyordu:

Ancak bazı ufak devletler vardır ki Tunus, Annam, Zengibar ve saire gibi esasen büsbütün müstakil değil, mahmûdirler. Bu devletler hamileriyle bu çeşit muahedeler akd edebilirler. Bu muahedelere istinâden müdahaleye cevâz verilir. Çünkü o düvel-i mahmiyye kâmilan müstakil olmadıkları için müdahaleden o derece müteessir olamazlar.¹⁹⁰

Ali Kemal dış müdahaleye karşıdır; hiçbir dış müdahale o ülkeye refah ve saadet getirmemiştir. Zira müdahale eden devlet, önce kendi menfaatini düşünür. Böyle olunca da bu müdahaleler neticede sırf müdahale edenlerin menfaatine yarar. Bu meyanda Lehistan örneğini veren Ali Kemal, Lehlerin birbirine giriştiklerinde Prusya'sı, Rusya'sı, Avusturya'sının hep bu ülkenin işlerine karıştığını ve bütün bu müdahalelerin akıbet Lehistan'ın taksimine ve izmihlaline netice verdiğini hatırlatır. Benzer bir durumun Fas ve İran'da da yaşanmakta olduğunu ve İran şahının tarihten ders çıkarmayarak, kendi iç karışıklıklarından neşet eden sorunları, yabancı güçleri çağırmak suretiyle çözmeye çalıştığını söyleyen Ali Kemal, İran şahının bu durumuna hayıflanarak şunları söyler:

Öyle büyük bir kavmin riyaset-i hükûmetinde bulunan bir insan bu hakaik-i basiteyi nasıl idrak edemiyor, hayretdeyiz! Gerek müdahale-i ecânib ile, gerek başka bir suretle o devlet bu müzâhime dayanamaz da maazallah çöker, giderse, bu musibetden mutazarrır olanların birincisi yine şah olmaz mı?

Esefâ ki bela-yı cehl fikri zebûn, hırs-ı intikam ise kalbi berbad edince efrad gibi hükümdarlar da nuru zulmetden, hakkı batıldan fark etmez oluyorlar, uçurumlara doğru adeta isteyerekden koşuyorlar. İşte İran'ın İran şahının hâli bu hakikatin bir bürhânıdır.¹⁹¹

Halil Halid de ironik bir dille özellikle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesini eleştiriyor ve “iyi idare” baskılarıyla Osmanlı Devleti'ne yönetici

¹⁹⁰ A.g.m., s. 296

¹⁹¹ Ali Kemâl, “İran Ahvâli-Rusya ve İngiltere'nin Karar-ı Ahirleri”, *İkdam*, no: 5270, 27 Kanun-ı sani 1909, s. 1

atanmasına kadar varacak olan bu baskıların, Şark meselesini kurcalamak için üretildiğini söyleyerek, İngilizlere, kendi “iyi idâreci”lerini önce Boerleri memnun etmek üzere istihdam etmeleri, tavsiyesinde bulunuyordu:

Yine her iki gruba mensup bu zevat Şark meseleleri ile alakalı hususları inceden inceye tahlil edebilecek zekadan mahrum bulunan Avrupa devletlerine pek zekice çözümler önerirler ki bu öneriler umumiyetle kendi memleketimizin idaresinden bizleri el çektirmek ve takdir-i ilahiye bakın ki doğuştan idareci meziyetleri ile donanmış olan Hristiyan valileri, vazifeye tayin etmekten ibarettir. Bu suretle uzatılan dil sadece ordumuzu hedef almıyor, aynı zamanda hayatlarını askerlik mesleğinin hem nazariyatına hem de tatbikatına adanmış olan erkan-ı harbiyemizin stratejilerini istihzayı tazammun ediyor. Bu beyefendiler, kapitülasyonlar ile elleri kolları bağlanmış ve bir taraftan ajan provokatörlerin kurnazca hazırlanmış entrikaları ile yüz yüze, diğer taraftan da Avrupa devletlerinin dışardan müdahaleleri ile engellenmiş olarak görevlerini yerine getirme uğraşısındaki yetişmiş mülkî ümeramızın dahi idare usullerini takbih etmekten geri durmuyorlar. Bu zevat tarafından ortaya konulan mahsulat-ı ilmiyeyi mütalaa ettikçe aslında biz pek merak ediyoruz, niçin İngiliz efkar-ı umumiyesi kendi aralarında yaşayan bu adamların mevcudiyetini daha Güney Afrika savaşı başlamazdan evvel keşfedemedi? Çok muhtemel ki bu adamlar sayesinde İngiltere Boerleri itaat altına almak için yaklaşık üç yüz bin askerini seferber etmekten, yaklaşık üç milyon sterlin masraf yapmaktan ve dahi üç sene düşmanla yaka paça olmaktan kurtulmuş olacaktı. İdarede görülen karmaşa karşısında bizzat İngilizler tarafından idarenin mevcut halinin esef verici olduğu söylenen İngiltere’de Harp ve sair Nezaretlerde bir takım ıslah amelîyelerinin hayata geçirebilmesi adına Türk idaresinin ne kadar kötü olduğunu pek mahirane bir surette tenkit eden bu zevatın ilmi eserlerinin füyuzatından istifade edilememesi pek şaşırtıcı değil midir?¹⁹²

Halil Halid Batılıların ıslahat maskesi altında devletin içinde yeni özerk yönetimler oluşturma çabasına dikkat çeker. Zaten bu müdahaleler ıslah sürecini hızlandırmadığı gibi yönetsel zorlukları da beraberinde getirmektedir. Halil Halid yine ironik bir dille¹⁹³, Batılı siyaset teorisyenelerine seslenerek, bu kadar müdahale altında görevlerini yapmaya çalışan Osmanlı idarecilerinin yerine, kendileri görev aldıklarında, ne kadar başarılı bir idareci olacaklarını, sorgulamaya davet ederek şunları söyler:

¹⁹² Halil Halid, “İngiliz Türkofobisi Üzerine Bir Çalışma”, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 176

¹⁹³ Halid’in özellikle İngilizce eserlerinde kullandığı ironi dilinin İngiliz gazetelerinin dikkatini çekmesi, hatta Voltaire’in kullandığı alaycı dile benzetilmesi için bkz. Halil Halid, *The Crescent Versus Cross*, Luzac & Co, Londra, 1907, s. [II]

Bu eski dostlarımızın “kendi ülkenizde ıslahat yapmaya istekli olmayan sizsiniz” demeleri bedihi bir mugalâtadan öte değildir. Islahat, yeni bir *imperium in imperio*, yani Türkiye’nin her hangi bir parçasında yeni bir muhtariyet (Osmanlı hükümlanlığına ve Müslüman ahalinin haklarına yeni bir darbe) üretmeyerek bilakis mamuriyet ve umum milletin refahına bir tezayüt getirecekse, buna can u gönülden yaklaşıyoruz. Bizim ihtiyacımız olan, ancak sâlimen bunları tatbik sahasına koymamız her defasında Avrupa tarafından müsaade olunmayan ıslahat ile mevzubahis siyasetçilerin bize pek coşkulu bir surette cebir ve tahakküm yoluyla vaz’ ve tayin etmeye çalıştıkları ıslahat iki farklı şeydir. Biz onların bu hayırhah tekliflerinin ne manaya geldiğini pekala biliyoruz. Üstelik bu siyasetçiler bizim her hangi bir reformu tatbik sahasına koyabilmekten aciz olduğumuz hususunda takriri kelam ederler. Bu nazariyatçı politikacılar buradan çağrıda bulunmak istiyoruz: Hadi bakalım öne çıkın ve ortalama bir Osmanlı valisinin karşılaştığı aynı kaide harici sakatlıklar, entrikalar ve memalik-i Osmaniye’de hiç eksik olmayan beynelmîl mâniâlar karşısında, herhangi bir vilayeti, oranın Türk valisinden daha iyi yönetebileceğinizi gösterin.¹⁹⁴

Büyük devletlerin, Hristiyanları koruma maksadıyla, Şark meselesine müdâhil olup, Osmanlı Devleti’nin içişlerine karışması, Ahmed Rıza’nın antiemperyalist duruşunda ele alınan konulardan bir tanesidir. Ahmed Rıza, Avrupa siyaset ve kilise âleminin bu husutaki tutumlarını, “danışıklı bir dövüş” şeklinde resmeder. Zira Avrupalılar kendileri kiliseden uzak durdukları halde, Kiliselerin bu husustaki kışkırtmaları, kendi sömürgeci emelleri ile denk düşmektedir. Avrupa’da yaşayan ruhbanın, kendi ülkelerinde, bizdeki Hristiyan din adamlarından daha geniş bir hürriyete sahip ve daha hürmetkâr bir muameleye tâbi imişler gibi, kendilerinin bu zelil hallerini bir kenara bırakıp, "Doğu Hristiyanlarını koruma" bahanesiyle Şarklıları suçladığını belirten Ahmed Rıza, Türklerin, kendi ülkelerinde onlarla birlikte yaşayan dinî cemaatlerin, büyük güçler tarafından sadece yayılma ve istila aracı olarak kullanıldıklarının, farkında olduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla, Avrupalıların Doğu Hristiyanlarının çıkarlarını ve varlıklarını koruma iddiası, aslında gerçek düşüncelerini, yani Müslüman devletleri istila ve imha tasavvurlarını örtmek için kullanılan bir “riya maskesi”dir. Keza Avrupa devletlerince teklif edilen ıslahat projeleri, huzur ve sükûnun tesisi ve gelişmeyi sağlamak namı altında başka maksatlar gütmektedir.¹⁹⁵

Ahmed Rıza Avrupalıların bu yaklaşımlarının Müslüman halklar üzerindeki reaksiyonuna da değinir. Ona göre Avrupalılar tarafından Doğu’da ve Batı’da aynı

¹⁹⁴ Halid, a.g.m., s.176-177

¹⁹⁵ Rıza, *Batı Politikasının ...*, s. 46-47

şekilde cereyan eden olaylara, farklı tepkiler gösterilmektedir. Bu çifte standart olduğu müddetçe Avrupa ile İslâm âlemi arasında hiçbir anlaşmanın, hiçbir yakınlığın meydana gelebilmesi mümkün değildir ve Şarklılarca ikiyüzlülüğünü kaba kuvvete dayandıran devletlerden uzak durulması gayet tabî bir şeydir.¹⁹⁶

İçerdeki yönetim ne kadar zalim olursa olsun, dışarıdan müdahalenin ya da milli egemenliği vesayet altına alacak her türlü dış kaynaklı idarenin, Müslümanlar toplumlar arasında asla kabul edilemeyeceği hususuna Halid Halid'in satırlarında rastlarız. Halil Halid, kendileriyle milli ve hissi bağları bulunmayan bir ecnebi müstevli idaresinin, o zülümünden daha ziyade bir nefretle reddedileceğini belirterek bunun sebeplerini şöyle izah eder: Herşeyin başında sözkonusu ecnebi hâkimiyeti, “kahren” ve “kerhen” gelmiştir. Bu kabul edilebilir bir durum değildir. Millî ve dinî şerefini düşünen her Müslüman için, kendi “yerli” idaresinde ne kadar tahammülü zor zulümlere maruz kalırsa kalsın, yabancı hâkimiyetini görmek çok daha çok ürküntücüdür. Zira, içerdeki zalim idare bir gün düzelebilir; ancak yabancı boyunduruğu altında yaşayan bir halkın bireylerinin, kendilerini idare eden o yabancıların çizdiği o düşük sınırların dışına çıkabilmesi mümkün değildir. Öte yandan kendilerini idare etmek için akın akın ülkelerine dolaşacak olan memurlar, hem kendilerine has bir takım sosyal işleyiş prensiplerini zaman zaman yumuşaklıkla, zaman zaman zaman tehditle dayatacaklar, mahalli dillere nispet kendi dillerini ikame edeceklerdir. Tüm bunlara bakıldığında bu durum, “medeniyet nâşirleri”ne nice faydalar bahşederken, istila olunan ülke halkının ise sosyal, siyasi ve teknolojik olarak kalkınma gücüne zararlar vermektedir.¹⁹⁷

Devletlerin sahip olduğu hakların en başlıcası olan “hakk-ı istiklal” ve “temamiyet-i mülkiye” gibi kavramların Batılıların dilinde çok farklı anlamlara gelebileceğini ifade eden Halil Halid, Çin'in güçlenerek kendi hükümrانlığını korumaya başladıkça Avrupa basınında “artık Çin'in bağımsızlığını ve bütünlüğünü koruma görevinden ötürü Avrupa devletlerinin taşıdığı endişeler hafifleyecektir” şeklinde çıkan ibarelerin gerçek anlamlarının çok farklı olduğunu ifade eder. Halil Halid, Osmanlı Devleti'nin de toprak bütünlüğüne dair verilen sözlere de hatırlatmada bulunarak, Çin örneğinde geçen

¹⁹⁶ A.g.e., s. 47-48

¹⁹⁷ Halid, *Hilal ve ...*, s. 172-173

“endişe”, “hakkı-ı istiklal” ve “temamîyet-i mülkiye” tabirlerinin gerçek manalarını mizahi bir dille eleştiriyor, medenileştirme gayretleri gibi gerekçelendirmeler ya da diplomatik söylemlerle ifade edilen siyasetlerin, gerçekte ne olduğunu şöyle anlatıyordu:

[Çin hakkındaki] Bu fıkranın ne kadar ma'nîdâr olduğu hakkında beyân-ı mütalaaya hâcet yoktur. Yalnız şurası îzâh olunmalıdır ki fıkra-i mezkûre de ki “endişe” kelimesi düvel-i muazzama-i Nasâra'nın gayr-ı mütemeddin veya nîm mütemeddin add olunan akvam-ı Şarkıyyenin seâdeti için –mahzâ niyât-ı müşfikane ile- ber-mu'tâd gösteregeldikleri “merak” demektir! Netekim birkaç kerre bizim de muhafaza-i istiklâl ve temâmiyet-i mülkiyemiz onlar için mûcib-i merâk bir vazîfe olmuşdu. “Muhafaza-i istiklâl” ile temâmiyet-i mülkiye” ta'birlerinin hakikatde ne ma'nâları mutazammın olduklarını ahval-i câriye bize pekâla şerh etdi; şöyle ki: Bu tabirlerden birincisi istiklâl-i vazife edilen bir devlet-i Şarkıyye hukuk-ı hükümrânisinin tedricen takyîdi, ikincisi de temâmiyet-i mülkiyeye mâlik olan bir memleketin taksîmi demektir. Binâen-aleyh *Tayms* [Times] gazetesinin mezkûr fıkrasının mâhiyeti şu mealde îzâh olunabilir:

Avrupa düvel-i muazzaması Çin'in teshîr ve taksîmi gibi merak ve sevdalardan artık vaz geçmelidir. İnsâniyete hıdmet ve ıslahât-ı medeniyeye himmet şeklinde zuhur eden bu endişelerini izâle etmek isterlerse ba'de-mâ [bundan böyle] bu makûle vazifeleri icraya ancak Şark'ın daha elverişli bir cihetinde yani memâlik-i İslâmiye'de fırsat bulabilirler!¹⁹⁸

¹⁹⁸ Halid, *Hilal ve ...*, s. 186-187

3. BÖLÜM

MÜSTEMLEKECİLİK ve ASLÎ MEŞRUIYET SÖYLEMİ: VAZİFE-İ TEMDİN

3.1. MÜSTEMLEKECİLİĞİN TARİHİ GELİŞİMİ VE MAHİYETİ

Kolonizasyonun her şeyden önce göç etmek, göç edilen topraklara yerleşmek ve bu toprakları işlemekle alakalı olduğu ilk bölümde zikredilmişti. Mustafa Subhi de *Vazîfe-i Temdîn* adlı kitapçığında siyasî karakteri haiz bu göç olgusunu, *isti'mar* (sömürgeleştirme) düşüncesinin esası olarak görür. Bu bölümde sık sık atıf yapacağımız *Vazîfe-i Temdîn*, yazarı Mustafa Subhî¹⁹⁹ (1882-1921)'nin Türkiye'de yayınlanmış olan tek telif eseridir. 1912 yılında İstanbul'da yayınlanan bu risale, Osmanlı Devleti'nin 1912 başlarında uğraştığı en önemli siyasî ve askerî sorunu olan Trablusgarp savaşı üzerinden yapılan anti-kolonyalist bir çözümleme çalışmasıdır. Mustafa Subhi, Osmanlı Devleti'nin Afrikâ-yı Osmânî'de elde kalan tek vilayeti olan Trablusgarp'ı, bir İtalyan kolonisi haline getirmek isteyenler tarafından öne sürülen argümanları, bilimsel olarak

¹⁹⁹ Mustafa Subhi 1883 yılında Giresun'da doğdu. İlk öğrenimini Kudüs ve Şam'da, orta öğrenimini ise Erzurum'da tamamladı. 1905 yılında İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olduktan sonra Paris'te Sorbonne Siyasal Bilgiler Okulu'nu bitirdi. II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip Paris'ten İstanbul'a dönen Subhi, *Tanin*, *Servet-i Fünun* ve *Hak* gazetelerine yazılar yazdı, Ticaret Mekteb-i Alisi'nde, Darülmuallimin-i Aliye ve Mekteb-i Sultani'de hukuk ve iktisat dersleri verdi. 1912 yılında Ahmet Ferit (Tek)'in başkanlığında kurulan ve aralarında Yusuf Akçura'nın da bulunduğu Millî Meşrutiyet Fırkası'nın kurucuların biri oldu. 1913 yılının sonlarında başlayan muhaliflere karşı sürgün furyası sonucu Sinop'a sürüldü. 1914 yılının başlarında bir grup arkadaşı ile birlikte bir tekne ile Rusya'ya iltica etti. Rusya'da Türk kökenli çeşitli devrimcilerle ve Bolşevikler'le tanıştı. Ekim Devrimi'nden sonra Josef Stalin'in yardımcılarında Mir Seyyit Sultan Galiyev'in sekreterliğini üstlendi. 10 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan, Türkiye Komünist Partisi (TKP) I. Kongresi'nde başkanlığa seçildi ve parti çalışmalarının ağırlığının Anadolu'ya kaydırılmaya karar verilmesiyle birlikte 14 arkadaşı ile birlikte Anadolu'ya geçti. Ancak gelişen olaylar onu ve heyeti geri dönmeye zorladı. 28 Ocak 1921'de Trabzon açıklarında deniz yoluyla geri dönerken yanında olduğu arkadaşlarıyla birlikte öldürüldü. Detaylı bilgi için bknz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s. 100-123; İsmet Bozdağ, *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü? Atatürk mü, Lenin mi?*, Emre Yayınları, İstanbul, 1992.

yanlışlamaya çalışmış, büyük devletlerce uygulanan kolonyal politikaların tarihsel gelişiminden ve hakiki mahiyetinden bahsetmiştir.²⁰⁰

Göç olgusunu kâinat tarihinin esas noktası olarak gören Mustafa Subhî, yeryüzünün ilk kolonistleri olan Fenikeliler, Kartacalılar ve Yunânîlerin -kolonilerini farklı farklı sebeplerle kurmuş olsalar da- ortak temel noktalarının göç olduğuna dikkat çeker. Modern zamanlarda da bu göç dalgalarının devam edegeldiğini, XV. yüzyılın sonlarında Amerika'nın keşfi, Afrika, Asya ve Avustralya kıtaları hakkındaki coğrafi bilgilerin genişlemesinin Avrupa'dan çok miktarda göçe sebep olduğunu hatırlatan Subhî XVI. yüzyılda güney Amerika'ya, XVII. yüzyılda kuzey Amerika'ya Avrupa nüfusunu sarsacak derecede gerçekleşen göçlerin sebeplerini, “insanların altına olan aşkından başka bir şeyde aranmamalı” diyerek Hristiyanî bir şevki de haiz olan bu sömürgeleştirme dalgasını sadece iktisâdi sebeplere bağlar.²⁰¹ Mustafa Subhi Avrupa'nın muhtelif yerlerinden gelen bu maceraperestler sayesinde bugün o topraklarda müşahade edilmekte olan “muallâ bir medeniyet kurulduğunu” söylese de, bu göçlerin yerli ırkları mahvedecek neticeler doğurduğunu belirtmeyi de ihmal etmez.²⁰²

Mustafa Subhi, Kuzey Amerika'nın çoğunluğunun Saksonlar tarafından (İngiliz ve Alman) küçük bir kısmının ise Keltler ve Latinler (Fransız, İrlandalı ve İtalyanlar) tarafından temdin edildiğini söyler. Bundan başka evvelce nakledilmiş olan zenciler ve artık göçleri yasaklanmış olan Çinliler ve Japonyalılar vardır. Güney Amerika ise İspanyol, Portekiz ve bir miktar da Fransız ve İtalyanlardan ibaret olarak Latinler

²⁰⁰ Dönemin *Hakk* gazetesi, yeni çıkan kitapların tanıtımı için ayırdığı sütununda Mustafa Subhi'nin kitapçığını şu şekilde tanıyordu:

“Muâvinîn-i muhtereme-i tahririyemizden dar'ül-muallimin iktisâd muallimi Mustafa Subhi Bey biraderimiz Avrupalıların isti'mâr ve temdîn nâmına icrâ etdikleri harekâtın esbâb ve sevâikini, mâhiyet-i asliyesini göstermek maksadıyla bu nâm altında gâyet mühim ve muhtasar bir eser-i kıymetdâr neşr etmiştir. İtalyanların Trablusgarb'a karşı icrâ etdikleri taarruz-ı gâsıbanenin mâhiyet-i reddiyesini de pek iyi gösteren bu eser, büyük bir vukûf ve iktidârın mahsûl-i güzînidir. Şimdiye kadar neşr ettiği âsâr ve makâlât- âlimânesiyle mübâhese-i ktisâdiye ve ictimaiyedeki ihtisâsını isbât etmiş olan refik-i fâzılıımızın bu mahsûl- i nüveyt-i irfânını kâri'lerimize bilhâssa tavsiye eyleriz.” (*Hakk*, “Vazîfe-i Temdîn” (Âsâr-ı Münteşire), No: 27, 21 Rebiyyülahir 1330, 27 Mart 1328, 9 Nisan 1912, s. 4)

²⁰¹ *a.g.e.*, s. 11

²⁰² *a.g.e.*, s. 11

tarafından iskân ve temdin edilmiştir. Asya kıtasına ise fazla göç olmamıştır.²⁰³ Mustafa Suphi Asya'da meskûn Avrupalıların nüfus olarak az olduğuna dikkat çektikten sonra, az nüfuslarına rağmen siyasi nüfuzlarının bu denli fazla olmasından ibret alınmasını ister. XX. yüzyılın başı itibariyle Afrika da XIX. yüzyılın Amerikası olmuştur. Bu kıtanın hemen hemen her tarafı, kâh bilfiil işgal, kâh himaye ve de kâh da hinterland denilen farazi nüfuz hatları ile Avrupalılar tarafından istila edilmiştir. Yerli ırkın Kuzey Amerika'da olduğu gibi tamamen yok edildiği Avustralya kıtası ise önemli bir kısmı Anglo-Sakson olmak üzere Avrupalı ahali ile iskân edilmiştir.²⁰⁴

Mustafa Subhi, göç ve yerleşim olgusuna dikkat çektikten sonra isti'marın tanımına geçer. Göçmenler teşekkül etmiş, sosyal bünyesi oluşmuş toplumlardan kopan parçalardır. Dolayısıyla göç edilen bu yeni topraklarda metropolden bağımsız yeni bir devlet kurulsa da anayurtla olan inanç birliği, duygusal bağ sürdürülmektedir. Yeni yerleşimciler gittikleri yerde kendi dillerini, gelenek ve göreneklerini yaşatmışlardır. Sonuç olarak Mustafa Subhi'ye göre kolonistlerin neşet ettikleri ülkenin menfaatine adına yaptıkları bu mamurlaşma isti'mârdır.²⁰⁵ Subhi Fransızca *colonisation interieur* ve *colonisation exterieur* denilen dâhilî ve hâricî mamurlaşma için Arapçanın belagatinin sırasıyla *i'mâr* ve *isti'mâr* denilebilmesine imkân verdiğini söyler.²⁰⁶

Mustafa Subhi modern sömürgeciliğin ilk temsilcileri olan Portekiz ve İspanyolların bütün bir Amerika kıtasını kendi ülkeleri adına kaydetmek arzularının bu *isti'mâr* düşüncesi ve esasına istinat ettiğini belirtir. Ancak zaman içerisinde bu sömürgeler anavatanlarından kopmuş, bağımsız kimlikler kazanmışlardır. Fakat beyaz sömürgelerdeki bu bağımsızlaşma hareketi diğerlerine örnek teşkil edebilmekten uzaktır. Zira Mustafa Subhi buradaki bağımsızlaşma hareketlerini diğer kıtalardaki sömürgelerden farklı olarak Avrupa medeniyetinden daha üstün bir Amerikan medeniyetinin kurulmuş olmasına bağlar. Bu daha üstün medeniyet, artık Avrupa'nın siyasi ve iktisadi esaretine lüzum görmemiş ve Avrupa'nın hizmetçiliğini yapmaktan kurtulmuşlardır. Diğer kıtalar ise daha çok zaman bu vaziyette kalacaklardır:

²⁰³ a.g.e., s. 12

²⁰⁴ a.g.e., s. 12-13

²⁰⁵ a.g.e., s. 19

²⁰⁶ a.g.e., s. 20

[Bunun sebebi], Avrupa ahalisinin milyonlarca hicret ve içtimâ üzerine oralarda da bir Garb medeniyetinin, -tâbirimize ta'riz edilmemek üzere- belki Garb medeniyetine fâik bir Amerikan medeniyetinin teessüsü ile vücûd bulan müstakil bir vicdan-ı umumîdir. Bu vicdan-ı umumî başka bir âlem temsil etmiş ve artık bu yeni âlemin Avrupa esaret-i iktisadiye ve siyasiyesine mahkûmiyetine lüzûm görülmemiştir; yoksa Amerika da Avrupa âleminin çok zaman hâdimi idi. Nasıl ki, Asya ve Afrika hâlâ bu hâdimlik vaziyetindedir ve daha çok zaman bu vaziyette kalacaktır: Hindistan'da, Hindicini'de, Belûcistan'da, Afganistan'da, Türkistan'da, İran'da ve hatta Çin'de ve belki, Japonya'da ve Osmanlı elindeki müstahsalât-ı iktisadiyenin yüzde bir kaç fazla nisbeti İngilizler, Fransızlar, Almanlar, bir parça da Amerikanlar ve Ruslar için ayrılıyor. Sonra, Afrika bugün Avrupa nukud-ı zer ve sîni ile tesviye ve islah edilmektedir. Bir müddet sonra bütün bu kıt'anın kuvâ-yı mihânikiye-i istihsaliyesi de, Belçika, Felemenk, İsviçre, İtalya dâhil olduğu halde, Avrupa ailesi için çalışacaktır.²⁰⁷

Sömürgecilikte inisiyatif fertlerle başlamıştır. Fertler evvelce anlatılan sebeplerden ötürü anavatanından koparak, bilmedikleri yeni ülkelere göç etmişler ve o toprakları sömürge haline getirmişlerdir. Fakat bunu nasıl başarmaktadırlar? Mustafa Subhi, göç eden bu fertlerin önce kendi kuvvetlerini sarfettiğini söyler. Ancak sadece bireysel kuvvetler bunu başarmak için yeterli değildir. Bir toprağın sömürge haline getirebilmesi için sermayeye, hem de büyük sermayelere ihtiyaç vardır. Bu büyük sermayeler içinsé bir ferdin servetinden daha fazlası gerekmektedir. Bu yüzden ihtiyaç duyulan bu sermaye, birçok ferde ait servetlerin toplanıp birleşmesiyle vücuda getirilir. Bunun anlamı, ortaya bir şirketin çıkmış olması demektir. Dolayısıyla *isti'mar* bir kişinin tek başına yapabileceği bir iş değildir. Zaten son zamanlara kadar sömürgeler böyle şirketler halindeki büyük kumpanyalar tarafından yönetilmiştir. Hatta bu kumpanya usûlü, İngiltere tarafından hala daha kullanılmaktadır. Ancak bu kumpanyaların şimdiye kadar izledikleri yöntem ve araçlar, uygarlaştırma gayesi ile kolayca telif edilecek mâhiyette değildir. Bu şirketler tarafından son zamanlara kadar takip olunan yöntemin, faaliyet sahalarını daha verimli kılabilmek için tahdit etmek, bazı ürünleri ve hububât ticaretini inhisâr altına alıp sonra da bu ürün ve hububâtın miktarını sınırlamaya çalışmak olduğunu söyleyen Mustafa Subhi, sömürgeci ticarî döngüde en büyük esasın düşük fiyata satın alıp yüksek fiyata satmaktan ibaret olduğunu belirtir. Bu tarz bir sömürgeciliğin getireceği fayda geçicidir ve bu yüzden birçok önemli iktisatçı sırf

²⁰⁷ a.g.e., s. 20-21

iktisadî açıdan kolonyal uygulamalara karşı çıkmıştır.²⁰⁸ Mustafa Subhi bunu şöyle ifade eder:

Bu tarz isti'mâr o topraklardan muvakkat bir zaman zarfında müsta'mir vaziyetinde bulunanlara bir miktar fayda temîninden başka bir şey yapmaz. Fakat o toprak bu muvakkat zaman nihâyetinde iflâs eder, akim olur; üzerinde yaşayan insanlar da o ellerde artık duramazlar ve başka yerlere çekilirler. Bakon (Bacon), Jan dö Vit (Jean de Witt), Jan Batist Sey (J. B. Say) gibi mehere-i iktisadîyûnun isti'mâr aleyhinde bulunuşları bir manzûme-i ihtikârdan başka bir şey olmayan bu kumpanyaların seyyiâtı dolayısıyladır.²⁰⁹

Bu kumpanyaların şahsi teşebbüsten sayılmalarını, bir zamanlar doğrudan doğruya hükûmetler tarafından himâyeye ihtiyaç duyulmamasına bağlayan Mustafa Subhi, yeni dünyanın keşfini müteakip çok fazla boş yerlerin bulunduğunu, dolayısıyla modern dönemin bu ilk sömürgeciliğinde bu gibi topraklara bir bayrak dikilmesiyle söz konusu ülkelerin fethedilmesinin mümkün olduğunu hatırlatır. Bu kumpanyaların şahsî teşebbüsler olmalarına rağmen, yine de bir şahsiyet-i milliyeyi haiz olduğunu belirten Mustafa Subhi, daha sonraları ise bu gibi yerlerin azalması ile birlikte isti'mârın bir devlet faaliyeti haline gelerek, bu konulara hasredilmiş resmî birimlerin kurulduğunu ve artık bireylerin değil hükûmetlerin müteşebbis olduğunu ifade eder. Bununla birlikte yine de hükûmetler fertlere muhtaçtır. Bir devlet bir yeri *isti'mâr* fikriyle işgal edince kendi memleketinin uygarlık göstergelerini o ülkeye nakledebilmek ve kendisi için oralardan bazı menfaatler temin edebilmek için fertlere kesinlikle ihtiyaç duyar. Dolayısıyla sömürgeci devlet bu yeni memleketlere kendi halkından ne kadar çok kişiyi göç ettirebilirse o kadar çok istifâde edecektir ve bu yüzden de hükûmetler kendi halklarından sömürgelerine gidenlerine bazı imtiyazlar bahşetmişlerdir. Ancak Mustafa Subhi *colon* namı verilen bu Avrupalı göçmenlerin ekseriya memleketlerinde bir işe yarayamamış, kendi geçimlerini sağlayamamış kişiler olduğunu söyler. Bu kolonlar sömürgelere gelip, biraz hayat, biraz refah görünce, bütün bir sömürgeyi kendi mâlikâneleri addederek imtiyazlarını sû-i isti'mâl ederek zaten pek az bir servete sahip yerlileri mahvetmeye çalışırlar. Mustafa Subhi bu insanların ekseriya içlerinde yerlilere

²⁰⁸ a.g.e., s. 30-32

²⁰⁹ a.g.e., s. 32

karşı bir haset, bir kin ve garaz olduğunu ve bu duyguların kolaylıkla söndürülemediğini belirtir. Bu kolonların bir diğer özelliği de kendi memleketlerinde tatbik olunan kanunların, iyi-fena her türlü müessese ve âdetlerin yerleştikleri bu sömürgelerde de geçerli olmasını istemeleridir. Bütün bu hallerin iptidâî bir memleketin yok oluşunu getireceğini ifade eden Subhi, böyle kolonlar tarafından yönetilen bir memleketin kısa bir süre içinde müthiş buhranlarla karşılaştığını ve özellikle de her türlü medeni haklarından mahrum edilen yerlilerin kendi memleketlerinde çalışacak kuvvetlerinin kalmadığını söyler.²¹⁰

Keşifler çağının sömürgecilik uygulamaları da Ahmed Rıza tarafından merccek altına alınır. Hristiyanlaştırma şevkiyle yapılan bu fetihlerin İspanyollara dinî propaganda dışısında bir şey kazandırmadığı iddiasında bulunan Ahmed Rıza, sömürgeciliğin bu kanlı sayfasını anlatırken sömürgecilik tarihi ve sömürgeciliğin meşruiyeti tartışmalarına da giren ender Osmanlı aydınlarından birisi olmasıyla tebarüz eder. Ahmed Rıza dinî söylemler çerçevesinde gerçekleştirilen keşifler çağı sömürgeciliğinin yerliler üzerinde etkisini, Las Casas'ın bu konudaki görüşlerini anlatır. Gerçekten de Dominikan tarikatı mensupları, İspanyol idaresi altında bir biçimde uygulanana gelen bu istila hareketi ve köleleştirmenin yerli nüfusun mahvıyla neticelendiğini müşahe etmişler ve İspanya tarafından uygulanan kolonyal politikaları kıyasıya eleştirmişlerdi. Dominikan rahibi ve Chiapas Piskoposu Las Casas, yerli Amerikalıların doğuştan özgür olduklarını belirterek Katolik inancına göre diğer insanlarla eşit muamele haklarının olduğunu söyleyecek, ileride “Yerli Yasaları” adıyla anılacak yasaların çıkmasına önayak olacaktı. Ahmed Rıza da bu hususlara değinerek şunları anlatır:

Kolomb'un keşiflerinden, Vasco nun fetihlerinden Hristiyan İspanya, dinî propagandayı güçlendirmek ve yüzbinlerce Amerika ve Afrika yerlisinin hayatına mal olan zorla din değiştirmelerini arttırmaktan başka bir kazanç elde etmesini bilemedi. Bu bîcâreler, ülkelerine misyonerler gelmeden evvel dünya cennetinde yaşıyorlardı. Ne ezâ, ne cefâ görmüşler, ne de "Kilisenin şânı uğruna" din muharebeleri ile karşılaşmışlardı.

²¹⁰ a.g.e., s. 32-34

Korkunç kıtaller ile İspanyollar ve Portekizliler, Hristiyanlığın letafetini, Yeni Dünya'nın saf ve kolayca itimâd eden insanlarına tanıttılar. Kılıçtan geçirilmeyenler, zorla mâdenlerin ve toprağı işlemenin ağır ezasına sürüldüler. Galip müstevliler, bazı bölgelerde o derece merhametsiz davrandılar ki, kısa zamanda yerli ahâliden sağ olarak kimse kalmadı.

Dominiken tarikatı mensubu, Chiapas Piskoposu Las Casas Şariken'e sunduğı bir lâyhada, onları imha edenlerin itirafı ile, tek suçları Hristiyan olmamaktan ibaret bulunan, 15 milyon insanın katledildiğini bildirir.

Las Casas, Haiti'nin Jamaika'nın, Küba ve Meksika'nın, bu memleketlerin keşifleri sırasındaki zenginliklerinden ve müreffeh hayatından, halkının, iyiliğinden, âdetlerinin inceliğinden bahseder. İspanyollar onların hazinelerini alıyor, en barbar bir şekilde kızlarına tecâvüz ediyor, sakatlıyor, zevk için çocuklarını yerlere çalarak parçalıyor veya taşlar altında eziyorlardı. Chiapas Piskoposu ve bir Fransiskan tarikatı rahibi Marc de Nisse bu korkunç facialara bizzat şahid olmuşlardı.²¹¹

Rıza'ya göre Yeni Dünya'da olup biten tüm bunlar, İspanyolların tamah ve hırslarının ve Papaların kanlı taassuplarının sonucuydu. Evvelâ İspanyolların bu işe başladığını, sonra onları Almanlar ve İngilizlerin takibettini söyleyen Ahmed Rıza'nın, Portekiz ve Fransa yerine Almanları zikretmesi ilginçtir. Ahmed Rıza insan avının asırlar boyunca devam ettiğini söyler ve yine sömürgeciliğin muarızlarından Diderot'tan iktibasla sömürgecilerin medeniyet vazifesi maskesi altında yaşanan barbarlığı şu satırlarla anlatır:

En akıl almayacak husus, hükümetin, bu kadar korkunç faciaları tasvip etmesi ve maaşlı memurlarla özel köpekler yetiştirerek zevk için bunları yerlilerin peşlerine salıp sonra parçalayıp yemelerini sağlayacak kadar aşağılık bir barbarlığa sapmalarıdır. Acaba İspanyol valisi, bu mahlûkların da, İspanyollar gibi hisseden, düşünen, iki ayaklarıyla yürüyen insanlar olduklarını ciddiye alıyor muydu?²¹²

Kölelik konusuna da değinen düşünür, birçok Hristiyan yazarın, Müslümanların köle bulundurmalarını tenkit ettiğini, halbuki, Yeni Dünya'da köle değil, "esir" bulunduran Hristiyanların binlerce olduğunu, ve bu sosyal düzenin "son derece Katolik"

²¹¹ Rıza, *Batı Politikasının ...*, s. 139-141

²¹² *A.g.e.*, s. 141

İspanyollarca, İspanya'ya ait meselelerde XIX. asra kadar sürdürüldüğünü ifade eder. Ahmed Rıza, Hristiyanlığın resmî temsilcilerinin de

Hz. İsâ yolunda kardeş oldukları bu insanların, o ülkelerdeki barbarca davranışlarını âslâ takbih etmedikleri gibi, bu hareketleri önlemek için de bir şey yapmadılarının

altını çizer.²¹³

Sömürgecilik tarihinin mühim bir ayağını oluşturan kölelikle ilgili olarak Celal Nuri, insanlık tarihinin geçmişinde asıl olanın esaret olduğunu, gerek hususi gerekse şahsi hakların çok sonraları tekâmül ettiği düşüncesindedir. Asurlularda, Mısırlılarda, Yunan ve Roma medeniyetlerinde insanların alınıp satılabildiğini, katledilebildiklerini; sonuçta bir hayvan, bir sermaye bir metadan başka bir şey olmadığını savunan Nuri, insanların "hukuk-ı tabiiyye-i hürriyeye iştirakları lâzım geldiği"nin düşünülmesinin bile imkânsızlığını,

bu gün bir arabacı koşturduğu atların, bir mezbahacı boğazladığı koyunların hakkını ne mertebe hatırına getirebiliyorsa eski efendiler de o oranda o biçareleri düşünüyorlardı

diyerek izah eder.²¹⁴ Amerika kıtasının keşfedilip o topraklardaki zenginliklerin Avrupalılara ve özellikle de İspanyollara intikal etmesiyle gemi gemi "adeta bir hamule-i câmide gibi" insanların Afrika'dan yeni dünyaya naklolunduğunu anlatan Nuri, bununla birlikte bu köle ticaretinin sebepleri üzerinde durmaz ve köleliğin ilgasını bir çırpıda İngiltere'de hukukun gelişimine ve insan doğasının yumuşamasına bağlar.²¹⁵

²¹³ A.g.e., s. 141

²¹⁴ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s.38

²¹⁵ Köle ticareti ile daha geniş bilgilere Halil Halid de rastlıyoruz. Özellikle Batıların İslamiyetin esarete izin verdiği suçlamalarına apoloji olarak yazılan satırlarda Halil Halid, Hristiyanlığın esir ticaretini ne değiştirdiğini ne de ilga ettiğini söyler. Hristiyanlığın çıkışından köleliğin kaldırıldığı tarihe kadar bin sekiz yüz senelik bir vakit geçmiştir. XVI. yüzyılda Portekizliler, İngilizler ve İspanyollar köle ticaretinde gemi azya vermişler, XVIII. yüzyılın başlarında Fransızlar köle ticareti ile uğraşan bir şirket kurmuş, müteakiben İngilizler bu kârlı ticareti Fransızların ellerinden almışlardır. Halil Halid, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere ve Fransa'da görülen köle ticareti karşıtı akımları ise Hristiyanlıktan ziyade maddi ihtiyaçların dayatması olarak görür. Halid, *Hilal ve ...*, s. 150-167

Avrupa'da ale'l-husus İngiltere'de hukûk-ı şahsiyye olanca ehemmiyetiyle tezâhür eyledikten ve fenn-i hukûkda tabîatiyle bir tekâmül hâsıl olub emzice ve tabâyî'ada bir derece yumuşaklık geldiğinden esaret-i zenciye lağv edildi.²¹⁶

Daha sonra kişisel hak ve özgürlüklere değinen Celal Nuri, bunun da meşrutî idarelerin ortaya çıkmasıyla başarıldığını, yeryüzünde hâlâ daha tek tük hüküm süren mutlakî rejimler haricinde şahsi hukukun “mahfuz” ve “adîm'üt-taarruz” (dokunulamaz) olduğunu söyler.²¹⁷

Üçüncü aşama, siyasî hürriyettir. Celal Nuri, siyasî hürriyeti, kişisel özgürlüklerine sahip bir ferdin, kendi kararlarını kendi istediği doğrultuda almasının yanı sıra "insanlardan birçoğunun da keyfe-mâ-yeşâ ve mâ-yühtar kendi umur-ı siyâsiye ve ictimaiye ve mâliyeleri, kâsırinden mâadâsının umur-ı memlekete teşrikleri" şeklinde tanımlar. Bu hakların bazı ülkelerde kâmil (ABD, İsviçre gibi), bazı ülkelerde de (Almanya, Avusturya gibi) eksiklerle de olsa bulunduğunu belirten Nuri, ancak bazı halkların hala daha boyunduruk altında yaşadığında dikkat çeker:

Lakin, maateessüf bir çok yerlerde bir çok milletler, bir çok akvâm, Lehler, Kafkasyalılar, Tunuslular, Hindûlar gibi bu hakdan, hukûk-ı siyâsiye ve hürriyet-i ictimâiyelerinden mahrûm bulunuyorlar. Bu esâret-i siyâsiyye ve ictimâiyyedir. Esâret-i âdiyenin ilgasına kıyasen esaret-i siyasiyyenin de ilgâsı esbâbını istikmâl etmeliyiz.²¹⁸

Celal Nuri'nin bu bağlamda ümidi Fransız Devrimi ile ilan edilen kişisel hak ve özgürlüklerin uygulamaya konulmasıdır. Siyasi katılımcılık mazlum milletlerin kurtuluşunu mümkün kılacak ve mahkûm milletler meselesini sonsuza dek ortadan kaldıracaktır:

Hürriyet-i şahsiyye ve hukûk-ı beşer sûret-i müdebdebede Avrupa'da 1789 da neşr edildiği misillü her ferd-i insâniyetin hürriyet-i siyâsiyyeye mâlik olduğu, herkesin vatanını idâreye teşrîk edildiğini de neşre sâi olmalıyız [çalışmalıyız]. Elbette o zaman hürriyet temâm olur, işte o vakit hulûl etdikde esâret-i siyâsiyye, şimdiki esâret-i âdiye gibi târihten başka bir yerde anılmaz. Bu ümniyenin husûlü milel-i

²¹⁶ a.g.e., s.39

²¹⁷ a.g.e., s.39

²¹⁸ a.g.e., s. 40

mazlûmenin bâis-i felâh ve necâtı olacak ve bu, milel-i mahkûme meselesinin de ortadan ebediyyen kalkması demektir.²¹⁹

Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Kanada başta olmak üzere Britanya İmparatorluğu'nun önemli bir parçasını teşkil eden beyaz kolonileri için İngilizlerin daha gevşek bir sömürge politika izlemesi Celal Nuri tarafından övgüye değer bulunmuştur. Aslında daha 1783 gibi erken bir tarihte İrlanda asıllı İngiliz yazar ve devlet adamı Edmund Burke (1729-1797), Kuzey Amerika'nın kaybedilişini bir ibret konusu olarak ileri sürmüş, sömürgelerin dostluğunu kazanabilmek için, onlara hürriyet vermenin zaruri olduğunu belirtmişti.²²⁰ Bu konuya Celal Nuri'de dikkat çeker ve beyaz kolonilerin kazandığı bu sınırsız özerkliği, İngilizlerin Amerika'daki kolonilerini kaybetmesinden çıkardıkları dersin sonucu olarak görür:

İngiltere'nin bir takım müsta'meratına muhtariyet-i gayr-ı mahdude vermesi şübhesiz Amerika'daki müstemlakatını gâib etmesinden hâsıl olan acı bir ders-i ibret neticesi olmuştur. Açık söyleyelim: Eğer İngiltere onlara hürriyet-i vâsi'a vermese idi Kanada'da bir Lafayet [Lafayette], Kâb'da bir Vaşington [Washington] hürriyet-i milliyeyi istihsal eder, aksi halde hiç olmazsa devlet-i haylice işgal eylerdi. İşte bu korku İngiltere'yi tarîk-ı intibaha sevk etdi.²²¹

Celal Nuri'nin nazarında bu İngiltere'nin bir başarısıdır ve bu süreci,

İngiltere tarafından Anglosakson ırkıyla ve Avrupa urukuyla meskûn olan müsta'merâtını mükemmel bir suretde, kemal-i hürriyetle, kemal-i adalet ve hakkaniyet ile yetiştirib, meydana yeni İngiliz milletleri, yeni Anglosakson cem'iyetleri

nin çıkartılması olarak görür.²²² Ancak Celal Nuri bu durumu diğer beyaz ırklarla meskûn olmayan İngiliz sömürgeleriyle de kıyaslamayı ihmal etmez:

Diğer müsta'merâtını ribka-i esâretde [boyunduruk altında] bulundurmak İngiliz milletine ve bâhusûs İngiliz devletine ne kadar mûcib-i şeyn [kusur] ve âr ise böyle

²¹⁹ a.g.e., s. 40-41

²²⁰ "Burke", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1958, s. 439

²²¹ Nuri, *Hukuk-ı Düvel...*, s. 43

²²² a.g.e., s. 41

ahrârâne, hakk-perverâne yeni İngiltereler yetiştirib onlara istiklâlden asla farkı olmayacak derecede muhtâriyet-i gayr-ı mahdûde vermesi mûcib-i şeref, medâr-ı fahr ve mübâhâtdır.²²³

Bu beyaz koloniler artık tamamiyle özgürlüklerini elde etmişlerdir. Celal Nuri Britanya İmparatorluğu'na olan bağlılığın ise protokolden ibaret olduğuna dikkat çeker:

Avrupa ırklarıyla meskûn müstemlekât ahâlisi bugün kâmilten muhtâriyetlerini elde etmişlerdir. İngiltere'nin oralardaki hukûku, hukûk-ı âliyyeden ibâretidir. Mülkü idâre eden ahâlîsidir. Ahâlî-i mahalliye ise istiklâl-i dâhilîlerine pek kıskançca nighbândır.²²⁴

Öte yandan, pek ironiktir ki Celal Nuri yine de diğer sömürgelerin aslında bağımsızlıklarını kazanmaya hazır olmadıklarını düşünür ve bunun için İngiltere'yi suçlar:

Şuna tereddüt edilmemeli ki İngiltere'nin taht-ı idaresinde bulunan Hindistan, Birmanya, Kâb, Yeni Zelanda derecesinde müterakki değildir. Ahalileri ol rütbe-i kaabiliyeti gayr-ı hâizdir. Fakat medeniyete, ulûm ve funûna, sanâyi' ve ticarete bu kadar hizmet eden ve husûsiyle ânîf'ül-beyan milletleri yokdan vâre eyleyen İngilizler geri kalmış müsta'merâtını yetiştiremezler mi idi? Hind gibi bütün bir âlemi şehrah-ı medeniyete [uygarlık yoluna] sevk edemezler mi idi?²²⁵

Celal Nuri İngiltere'nin böyle bir politika izlemesi halinde "tarih-i medeniyetde takriben beşerin sülüsünü taht-ı esâretde tutmak şeref-i vâhisinden daha ziyade bir şeref-i hakiki ihraz" edeceğini savunur. İngiltere'nin böyle davranmasının, harikulade diye nitelediği ticaretini ve hakk-ı saltanatını (egemenliğini) de etkilemeyeceğini savunan Nuri, aksi halde zaten teb'ası olan beşeriyetin üçte birinin gün gelip o müsta'merât devletini parçalayacağını ifade eder.²²⁶ Celal Nuri böyle bir politikanın sömürge halklarını daha gönülden İngiltere'ye bağlayacağı hususunda ısrarlıdır ve ancak bu şekilde sömürge halklarının İngiliz "temamiyet-i mülkiyesini" (bölünmez bütünlüğünü) candan savunmaya hazır olacaklarını Hindistan örneğiyle şöyle açıklar:

²²³ a.g.e., s. 41

²²⁴ Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 245-246

²²⁵ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s.42

²²⁶ a.g.e., s. 43

Halbuki müsta'merât ahalisi İngiltere devletinin kendilerini böylece yetiştirdiğini, muhafaza ettiğini, görerek İngiliz temamiyet-i mülkiyesininin hârici düşmanlara karşı müdafaaya candan, gönülden hâhiş göstermezler mi? Mesela Hindûlar İngiltere'den memnûn olur ise Rus istilâsına kendileri bir sedd-i âhenîn teşkil etmezler mi? Bil'akis İngiltere'den zulm görürlerse, doğru yanlış, Rusları bir halaskâr telakki ve esbab-ı fetih ve zaferlerini teshîl eylemezler mi?²²⁷

Ancak II. Meşrutiyet devri, İngilizlerin sömürgelerine özgürlük getirmesini beyaz kolonilerle sınırlı tutmayan Osmanlı aydınlarına da tesadüf edecekti. Bu bağlamda Ali Kemal'in ismini zikretmek şaşırtıcı olmasa gerektir. "Ezelden cihanda hürriyetin nâşiri ve ve müdafii olan İngiliz kavmi", Ali Kemal'in ictihatınca, İspanya'nın esareti altındaki ülkeleri özgürleştirmiş, doğal olarakda kendi menfaatlerini, özellikle de ticari çıkarlarını kollamışlardı. Ali Kemal, bu "helal" kazancı ve özgürleştirme söylemini, 1908 inkılâbına İngilizlerin verdiği destek bağlamında şöyle anlatıyordu:

İngiltere'nin idare-i hazıra-yı ahraranemize karşı sergilediği hubb ü hayırhâhînin sebepleri hem ictimâî hem siyâsî hem iktisâdîdir.

İngiliz kavmi ezelden cihanda hürriyetin nâşiri, müdâfiidir. Şarkda olsun, Garbda olsun hangi cihette olursa olsun, hürriyet ile istibdad mukateleye tutuşursa İngilizler mutlak ahrardan yana taraftırlar.

Vaktâ ki İspanya bir devlet-i müstebide idi. Amerika'da, Asya'da bilhassa cenubî Amerika'da temellük eylediği müstemlekât-ı uzmâyı zulm ile, kahr ile kas kas kavuruyordu. İngiliz hükûmeti bütün o müstemlekeleri bu istibdada karşı isyanda adeta himâye eyledi, neticede İspanyolların izmihlâline, bütün o kıtaların ise hep bir bir cumhuriyet olarak peyderpey istiklâlâline bâdi oldu.

Filhakika o izmihlâl, bu istiklâl bilhassa Cenubî Amerika'yı baştan başa bir serbest-i ticârete mazhâr ederek âlemin bi- hakkın en şecî, en büyük tâcirleri addolunan İngilizlerin inşirâh ile menâfiine yaradı. Lakin bir kavim için cihanda bu suretle kâr ü kesbden helâl ne vardır? Alelhusus böyle meşru menfaatleri öyle mes'ud, insâniyet için mes'ud tecellîlerle te'lif etmek ne büyük bir faziletdir.²²⁸

Ancak hürriyet nokta-i nazarından Avrupa medeniyetinin sömürgelerine hürriyet getirdiği tezine karşı en mukni cevap Halil Halid'den gelecekti. Halil Halid, bir halkın

²²⁷ a.g.e., s. 44

²²⁸ Ali Kemâl, "Yaşasın İngilizler! Yaşasın Osmânlılar", *İkdam*, no: 5166, 11 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

kendisine verilen hürriyetten istifadesinin ancak onun hürriyet anlayışının gelişimi ile paralel olduğu gerçeğinden hareketle bunun bir kandırmacadan ibaret olduğunu savunur. Siyasî bağımsızlık duygusu yok edilmiş sömürge toplumlarında bahsedilen hürriyetin ilüzyondan öte bir anlam taşımadığı görüşündedir; bunun minnetle anılacak bir tarafının olmadığını söyler ve şu çarpıcı örneği verir:

Dişleri sökülen bir köpeğin istediğiniz kadar şiddetle kuyruğuna basınız; bağırır ve belki avava [havlama] ile biraz sonra size doğru hücum da etmek ister; fakat ısırılmaz hatta ısırmağa yeltense bile dişi yok ki te'sîrini hiss etdiresin.²²⁹

Bu sözde konuşma hürriyeti ve basın özgürlüğünün bir diğer yönü de özellikle de İngilizler için halkını nabzını tutup, bir millî birlik hareketinin emarelerini gördüklerinde söz konusu hareket daha doğmadan bu hareketi boğabilme imkânını bu sömürgeci güçlere vermesidir. Böylece bu hürriyetten aslında en çok istifade eden yine o ecnebi devletin memurları olmaktadır ve bu yöntem başta İngiltere olmak üzere Doğu ülkelerinde hâkimiyetlerini genişletme meşgul bulunan devletler tarafından kullanılmaktadır.²³⁰

3.2. MAHİYETİ İTİBARIYLA VAZİFE-İ TEMDİN YAHUD TEMEDDÜN

İtalya Hükûmeti Bâb-ı Âli'ye tevdi ettiği 28 Eylül 1911 tarihli notada Trablusgarb ve Bingâzi kıt'alarının bulundukları hâl-i metrûkiyetden ve şimâlî Afrika'nın aksâm-ı sâiresince görülen terakkiyât-ı medeniyenin bu havâliye de teşmîli zaruretinden ve bunda komşu olan İtalya'nın alâkadâr olduğundan bir lisân-ı şiddetle bahsediyor. Ve birkaç gün sonra (29 Eylül 1911) Devlet-i Osmânîye'ye ilân-ı harb etmiş olmakla Trablusgarb ve Bingâzi'de bir vazîfe-i temdîn (Mission civilisatrice) deruhde etmiş oluyor. Vazîfe-i temdîn! Bütün âlemin bir Osmanlı toprağı olduğunda tereddüd etmediği Trablusgarb'a ve Bingâzi'ye tecâvüz için fırlatılan bu iki kelime karşısında umum Osmanlılar, Osmanlılığa merbût bî-hudûd bir âlem-i İslâm ve nihayet insanlığa hürmetkâr büyük bir âlicenâb şahsiyetler uzun bir vakfe-i elem ve hayret geçirdiler.

²²⁹ Halid, *Hilal ve ...*, s. 174

²³⁰ A.g.e., s. 174-175

Gazeteler ilk bir iki günde böyle bir vazifenin mânâsızlığını ileri sürdüler; hele İtalya'nın Sicilya'sı bütün haydutlarıyla meydanda dururken, bu (vazîfe-i temdîn)i başka millet ve memleketlere silâh-ı tecavüz ittihâz etmesini abes buldular. Fakat, biraz sonra meraklı, hararetli şuûn-ı harb matbuât sütunlarını doldurdukça bu iki kelime mestûr kaldı. İnsaniyetin kaidelerini teşkil eden bazı meseleler vardır ki, herkesce bilinmiş, tanınmış zannolunduğu halde günlerin yığıldığı tozlar altında hakikaten âtıl ve mahfî kalmıştır. İnsanlar arasında teâvün ve tenâsur üss-i ictimâî olduğuna göre son asırlarda bir aile efrâdı gibi münasebetde bulunan muhtelif millet ve memleketlerin vezaîf ve hukuk-ı mütekabileleri acaba İtalya'nın ileri sürdüğü (vazîfe-i temdîn) mâhiyetinde bir manzûme-i kanuniye de tevliid etmiş midir?²³¹

29 Eylül 1911'de İtalya Devleti Osmanlı Devleti'ne savaş açar. İlân-ı harpten bir gün önce verilen İtalyan notasında Trablusgarb ve Bingazi'nin geri kalmışlık ve terkedilmişliği vurgulanarak Osmanlı Devleti'nden Trablusgarb'ın yirmi dört saat içerisinde tahliyesi talep edilir. İşte Mustafa Subhi İtalyanlarca saldırmak için bahane olarak kullanılan *vazîfe-i temdîn* söylemini bu şekilde kınıyor, detaylı surette ele alacağımız bu “uygarlaştıma görevini”nin hukuki geçerliliğini sorguluyordu. II. Meşrutiyet aydınlarımız da bu uygarlaştırma görevini farklı vechelerden ele almışlar, meşruiyet ve geçerliliğini sorgulamışlardır. Esasen *vazife-i temdin* görüşünün cerhedilmesi, antiemperyalist ve müstemleke karşıtı duruşun merkezinde yer alır ve bu itibarla hususi bir önemi haizdir.

Yusuf Akçura, sömürge edinme hırsının yanı sıra, kendini “medenileştirme vazifesi” ile özdeşleştiren Batı'nın, bu misyonu nasıl yüklediğine daha önce de bahsi geçen *darü'l-harb* kavramı içinde değinir. Avrupa'da tarihsel olarak kendilerini seçilmiş, imtiyazlı ve medenî sayan her kavmin, kendi sınırları dışında oturan başka kavimlere vahşî ve barbar dediğini hatırlatan Akçura, dönemin kolonyal politikalarını motive ederek, aşağı ırklar karşısında, üstün ve seçilmiş ırkların kendi üzerlerine aldıkları bu medenileştirme vazifesini şöyle anlatır:

Kendi kendilerini seçme, imtiyazlı ve medenî sayan her kavim hudutlarının haricinde oturan başka kavimlere vahşî ve barbar derdi. Barbarların yerini yurdunu almak, arazi ve emlâkini istilâ ve zapt etmek, kendilerini mahkûm ve esir etmek caizdi. Hududun harici daima harp olunacak bir saha, yani "darü'l-harb" idi. Darü'l-harbde yaşayanlar mabud veya mabudlar tarafından müntehab ve âlemi

²³¹ Subhi, *Vazîfe-i ...*, s. 3-4

temeddüne memur mümtaz ümmetin mabudlarına inanıncaya kadar yahut amirliğini, efendiliğini kabul edinceye değin katl olunmaya mahkûmdur.

Bu cihetle Avrupa haricindeki kavimlerin ilk devrede olduğu gibi vahşî ve barbar telâkkisi bugüne kadar carîdir. Eski Yunanlılar, eski Romalılar gibi bugünün Avrupalıları da kendilerini diğer âdemoğullarından ayrı, imtiyazlı ve kendilerinin Ma'bûd tarafından seçilmiş olduğuna inanırlar. Avrupaî olmayan kavimlerin vücudunu umumî medeniyete pek de lüzumlu saymazlar. Onları hüküm ve idareleri altına almak, mahkûm ve esir değilse bile muti ve ecîr hizmetçiler haline getirmek isterler. Avrupa hududunun harici hala istilâ ve istimlâk olunacak bir sahadır. Bir nevi "darü'l-harb"dir. Avrupa haricinde yaşayan kavimler, ma'bud tarafından seçilmiş, âlemi temeddüne memur edilmiş Avrupalılardır (Amerikalılar da Avrupalılardır). Avrupalıların hâkimliğine, amirliğine, efendiliğine rıza gösterinceye kadar yahut ma'budlarına secde edip medeniyetlerini tamam ve mutlak bir surette kabul edinceye değin hasım telâkki olunacaklardır. Bir Avrupalı nokta-i nazarından âdemoğullarının hepsi ya Avrupalılığa temessül etmeye, Avrupalılaşmaya, Avrupa medeniyetinin ehlilik haklarını kazanmaya yahut zamanımızın bir nevi esir veya parçası demek olan muti ve zelil bir müstemleke zinciri olup kalmaya mahkûmdurlar.²³²

İslam fıkında mevcut bulunan *darü'l-harb* nazariyesi, “Tanrı tarafından seçilmiş” Avrupalılarda hukuken değilse bile fiilen vardır. Avrupalılar kendi aralarında bir denge siyaseti güderler. Bu dengeyi bozmaya çalışan hükümetlere karşı ittifaklar kurup savaşırlar. Ancak iş Avrupa dışı “gayr-ı medeni” ülkelere gelince, bu ülkeler sömürgeleştirilinceye kadar aralarındaki ilişki harp durumudur. Barış durumunda kendi aralarında uygulamadıkları cebir ve şiddeti Avrupa dışı ülkelere uygulamaktan çekinmezler. Avrupalı devletlerle Avrupalı sayılmayan devletler arasında bazen barış durumu da müşahade olunur. Ancak Akçura’ya göre bu durum birden fazla Avrupa devletlerinin aynı ülkeyi sömürgeleştirmeye uğraşırken birbiriyle uyuşamayıp rekabete kalkışmalarından ve bu şekilde biri diğerinin faaliyetini önlerken, söz konusu Avrupalı olmayan bu devlete saldıracak kuvvetlerin geçici olarak meşgul bulunmasından kaynaklanmaktadır. Müstemleke peşinde koşan Avrupalı devletlerin rekabeti bazen çok şiddetlenerek kendi aralarında harp durumuna yol açar. Akçura asr-ı hâzırda Avrupa muharebelerinin mühim bir kısmının müstemleke yüzünden ve özellikle de potansiyel müstemlekeler arasında birinci sırayı tutan Devlet-i Osmaniye'nin istilâ ve zapt edilme arzusu ve rekabetinden çıktığını söyler. Şark Meselesi de bu bağlamda bir nevi

²³² Safes, “Devletler Arasındaki Münasebete Dair-2 (Darülharb ve Muvazenet-i Siyasiye)”, *Türk Yurdu* no: 110, 19 Mayıs 1332-1 Haziran 1916, s. 93-94

müstemleke meselesidir. Bazı tarihçiler Napolyon savaşlarının asıl sebebini Bonapart'ın Şark'ı yani Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirmek istemesinde bulurlar. Şark Meselesi; XIX. yüzyılın ilk yarısında bütün Avrupa devletleri arasında, son çeyreğine doğru ise özellikle Rusya ve İngiltere arasında; XX. asır arefesinde ise Almanya, İngiltere ve Rusya devletleri arasında büyük ihtilâfları beraberinde getirmiştir. Akçura, XIX. asrın devletlerarası siyasî meselelerinin genel bir kategorizasyon ile müstemlekât meselesi olduğu ve bunun bir nevi olan Şark Meselesi ve Milletler Meselesi gibi birkaç meseleye irca edilebileceği düşüncesindedir.²³³

Celal Nuri ise öncelikle yabancı müelliflerden alıntılar yaparak *vazife-i temdin* kavramının hukuki boyutunu ele alır. Bonfis'e [Bonfils] göre *vazife-i temdin* hukuken kabul edilebilir bir olgu değildir:

Bir devletin medeniyetin fevâidinden diğerini nasîbedâr etmek için onun umûrına müdâhelesi, diğer müdâhaleler gibi, istiklâl-i düvele karşı bir sûikasd teşkîl eylediğinden merduddur.²³⁴

Belunçli [Bluntschli] ise bu fikre karşı çıkmıştır. Celal Nuri, bu müellifin medeni milletlere barbar ya da vahşi kabileleri yönetmek, onları eğitmek hakkını verdiğini söyler. İnsan hürriyetini kolaylıkla saldırıya maruz bırakacak bu görüşün, bazılarının ilgisini çekebileceğini, ancak tasvip etmenin mümkün olmadığını ifade eden Nuri'ye göre, zaten bu müellifin kendisinin de medenilerin, medeni olmayanlar hakkında acımasız davrandıklarını tasdik ettiğini belirtir. Medeniyetin neşrine karşı olmadığının altını çizen Nuri, ancak bunun "telkînat-ı sulhperverâne" şeklinde uygulanması halinde makbul olabileceği görüşünü savunur.²³⁵

Celal Nuri'nin alıntılardığı ve görüşünü paylaştığı bir diğer müellif de Hefter [Heffter]'dir. Hefter'e göre hiçbir milletin, ister bedevi hatta vahşi olsun, başka halklara kendi kanunlarını kabul ettirme hak ve yetkisi yoktur. Hefter'in Fransız Devrimi sonrası

²³³ Safes, "Devletler Arasındaki Münasebete Dair-1", s. 63

²³⁴ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 100

²³⁵ a.g.e., s.100

Fransa'ya müdahale etmek isteyen Avrupa koalisyon güçleri ile sömürgeciler arasında analogi kurarak sorduğu soruyu, Celal Nuri okuyucuya şöyle aktarır:

Eğer insaniyet nâmına Afrika'da zencî hükümdârların umûr-ı dâhiliyesine müdâhale kabûl edilirse, ne için 1793'de Avrupa'nın Fransa hududunu tecâvüzü keyfiyeti düçâr-ı muaheze edilsin? Bir adamın, bir hey'etin hakk-ı hürriyeti tasdik edilebilmek için o adamın, o hey'etin diğerlerin hukuk-ı hürriyesine mürâ'ât-kâr olması lâzimedendir.²³⁶

Celal Nuri'ye göre bir devletin sömürge edinmeye hakkı yoktur. Bir memleket ancak ahalisine aittir. *Mâl-ı mütekavvim* değildir. Alınıp, satılamaz. Milyonlarca insan Avrupa tüccarının malı ve mülkü olamaz.²³⁷

Celal Nuri tarafından alıntılanan müelliflerin yaptığı tasnife benzer bir tasnif, Mustafa Subhi tarafından da aktarılır. Mustafa Subhi, sömürgecilerin kendi iddialarınca başka ülkelere intikal ve göç etmelerinin sadece iktisadi sebeplere dayanmadığını ifade eder. *İsti'mar* politikalarını destekleyen bir de işin felsefi yönü vardır: Geri kalmış halkları uygarlaştırmak. Bu zaviyeden bakıldığında temeddün seviyelerine göre yeryüzünde yaşayan halklar dört ana gruba tasnif edilmiştir: (1) Batı medeniyetine sahip olanlar, Avrupalılar gibi. (2) Farklı medeniyetlere sahip oldukları halde ulusal birliklerini sağlamış, hayat ve tarihleriyle bir millet olarak yaşamakta ve kendilerini yönetmek zorunda olan milletler, Çin ve Japonyalılar gibi. (3) Bir millet teşkiline yaklaşmış, mutedil mizaçlı, gelişime açık fakat istikrar kazanamamış ve karışmaya müsait kavimler, Hindûlar ve Cavalılar gibi. (4) Dünyanın büyük bir kısmını işgal eden, vahşi ve barbar aşiret ve kabileler gibi durmak bilmeyen savaşlar içinde hayat süren, sanayiden, sahip oldukları doğal kaynaklarından habersiz ilkel kavimler.²³⁸ Bu düşünceye göre tabiatın sunduğu her türlü feyze kaynaklık eden arzın büyük bir kısmının, ehil olmayanların elinde bırakılması ne makul, ne de adaletli bir davranıştır. Onun için, uygarlaşmış kavimlerin, yukarıda zikrolunan dört sınıf halktan son iki sınıfına müdahale ile onları vesâyetleri altına almaları meşru olduğu kadar bir insanlık görevi, ulvi bir uygarlaştırma görevidir.

²³⁶ a.g.e., s.100

²³⁷ a.g.e., s.150

²³⁸ Subhi, "Vazife-i ...", s. 22-23

Mustafa Subhi, sömürgeci anlayışa göre ticaret ve mahreç politikası ile isti'mârın birbirine karıştırılmaması gerektiğinin altını çizer. *İsti'mâr*, eşya alıp satmaktan başka bir şeydir. *İsti'mâr*ın insanlar ve bölge üzerinde derin bir yaptırım ve tesiri vardır; ilkel kavimlere bir eğitim, bir adalet düşüncesi verir, bilmiyorlarsa sermayenin mâhiyetini ve nasıl kullanılacağını öğretir, işbölümü tesis eder; ve bu vazifeyi ifâ edebilmek üzere yalnız ticari ilişkiler yetmez. Anavatanın yalnız mahsulât ve mamulâtı değil, sermayesi, tasarrufları, mühendisleri gibi bir kısım seçkin insanları da oraya hicret ettirilir. Buna göre *isti'mâr*, muntazam ve medenî bir kavmin, sosyal yapısı karışık veya hiç oluşmamış ilkel bir kavme karşı, bir usûl ve nizâm dairesinde gerçekleştirdiği bir medeniyet ve umrân hareketidir.²³⁹

Mustafa Subhi Garp medeniyetinin, dünyanın en ücra köşelerinde, dünyanın en barbar kabilelere doğru cebir ve şiddet kullanarak gerçekleştirdiği yayılmanın Avrupa'nın askerî ve ticarî kesimlerince olmasa bile, darülfünûn mahfillerinde *vazife-i temdin* felsefesi ile izah ve telif edildiği söyler. Bu felsefenin teorisye Fransız iktisatçı Pol Lörüva Bolyö (P. L. Beaulieu) dür. Ancak bu felsefeye ve *isti'mâra* muhalif önemli fikirlerin de yok olmadığını söyleyen Mustafa Subhi, sömürge karşıtı olarak Jan Batist Sey (J.B. Say), Gobden (Gobden) ve mösyö dö Molinari (M. de Molinari) gibi isimleri sayar. Mustafa Subhi'ye göre bu Avrupalı ilim adamları, *isti'mâr*ın meşrûiyetini inkâr etmişler ve bir uygarlaştıma görevi ile nezdine gidilen kavim ve kabîlelerin çoğunlukla mahvolarak, sarfedilen sermayelerden ve bu kadar zahmet ve zorluklardan da istifade edilemediğini ileri sürmüşlerdir.²⁴⁰

Daha üstün ırkların, hem insanlığı korumak hem de kendilerinden daha aşağı ırklara medeniyet götürmek için seçilmiş olduklarına dair iddialara Ahmed Rıza da değinir. Ahmed Rıza, sömürgeciler tarafından herhangi bir memleketin istilâ edilmesi ve halkının servetine el koyulması için herhangi bir siyasi bir vesile bulunamazsa, o topraklarda yaşayan halkların ikinci derecede bir ırka mensup oldukları ve "insanîyet" için potansiyel bir tehlike teşkil ettikleri fikrinin ileri sürüldüğünü ifade eder. Bu sömürgeciler tarafından ilâhî bir hak sahibiymiş gibi, onlara medeniyetin nimetlerinin

²³⁹ a.g.e., s. 23-24

²⁴⁰ a.g.e., s. 24-25

tattırılacağı iddia olunur. Bunu iç politikadaki yalanlara benzeten Rıza, tıpkı, bir hükümeti düşürmek isteyen politikacıların, ciddî, geçerli hiçbir sebep bulamamaları- üzerine, bir takım bahanelere başvurmak mecburiyetinde olduklarını sanmaları ve vatandaşlarının mutluluğunu sağlamaktan başka, kesinlikle hiçbir maksatları bulunmadığına kani olunmasını istemeleri gibi, sömürgeciler de bu bahanelerine inanılmasını beklemektedirler. Kendi sınırlarındaki ufacık toprak parçaları yüzünden birbirlerini boğazlayan Batılı devletler, dünyanın geri kalanını paylaşmak için utanmadan, arlanmadın birleşmektedirler.

Bununla birlikte sömürgecilerin boyundurukları altına aldıkları bu halklara mutluluk sağladıkları görülmemiştir. Ahmed Rıza, Kızılderili kabileleri için Amerikalılara, Pasifik adaları halkları için İngilizlere, Afrika siyahîleri için Fransızlara ve bilhassa Herrero (bugünkü Namibya) halkı için Almanlara, yönetimlerinin mutluluk getirip getirmediğini sorar.²⁴¹ Dünyaya barışçıl yollarla yapıldığı anlatılan bu sızmalar -zaten karşılarında silahla mukabele edebilecek bir güç yoktur- son derece meş'um neticeler doğurmuştur. Biçâre yerlilerin daha feci bir barbarlığa itildiğini belirten Ahmed Rıza, “eğer bu kavimlerin toptan imhalarına gidilmiyorsa, onlara el emeği ve harplerde lüzumsuz yere kırdırılacak insan varlığı olarak kullanılmaları ihtiyacının mevcut olmasındandır” diyerek Batı sömürgeciliğindeki sömürü zihniyetine vurgu yapar ve şunları söyler:

Geçen yüzyılların müstemleke idarelerinin meydana getirdiği şeyler nelerdir? Bütün bir âlemin altüst oluşu, hemen hemen tamamen yok edilmiş insanlar, yakılıp yıkılmış muazzam ülkeler; dün esirlik, bugün sefalet. Muvaffakiyet, barbarlığı ortadan kaldırmadı, onu sadece kibârlaştırdı.

Demiryollarının en ücra çölleri aştığı, mâdenlerin her yerde kazıldığı, büyük petrol yataklarının işletmeye açıldığı, her çeşit mamul yığınlarının Avrupa'ya doğru akın ettiği bir gerçektir.

Ancak "ikinci derecede yaratık" denilenler, bu zenginliklerin câhil sahipleri ne oldular? Onlar bu değişikliklerden, ne istifade sağladılar?

²⁴¹ Rıza, *Batı Politikasının ...*, s. 38

Yazılması lâzımgelen bir eser var, hem de faydalı olacak bir eser; yalnız ve yalnız bu "medeniyetce elde edilen bütün servetleri, tahrip olunan güzellikleri sayıp dönecek bir eser. Onun adına, bu medeniyetin namına, ne gaddarlıklar yapıldı, ne sağlam, ne sağlıklı ırklar kurban olundu. Halbuki daha müsamahalı bir medeniyet, onların muhitine daha uygun, onlara karşı iyi niyet besleyen bir medeniyet, bu iptidâî masum halkların tabiatındaki dürüstlükleri muhafaza edip geliştirecek, onları bu felâketlere düşmekten koruyabilecekti.

Elbette ki, Avrupa medeniyetinin rolünü ve maddî hayata getirdiği fevkalâdelikleri inkâr etmiyorum. Ama, bunun için de bugün birçok "medenînin mahrum bulunduğu, "vahşîlerin sahip oldukları ahlâkî meziyetlerini de unutacak değilim.

Maddî medeniyet, en üst nokta olan "ahlâk"a erişmek için bir basamak olduğunu unuttuğu anda zararlı bir kuvvet hâlini alır. Bu görüşle, "vahşîlerde uymaya mecbur tutuldukları, "medeniyetten doğrudan doğruya elde ettikleri ahlâkî bir gelişmenin izlerini, boşu boşuna aradım. Pierre Mille'le ile birlikte şu suali soruyorum: "Bizim müstemlekelerde "eğri" ve "doğru" mefhumu olarak kafalarına yerleştirdiklerimiz, onlardan sökülen bu telâkkinin yerini tutuyor mu?"²⁴²

Ahmed Rıza, bir Japon devlet adamının Batılılarla münasebet hususunda İngiliz filozofu Herbert Spencer'a fikrini sorduğu zaman "Mümkün olduğu kadar Amerikalıları ve Avrupalıları kendilerinden uzak tutmaları, onlara kanca takacak tutamak vermemeye çalışmaları ve bilhassa bütün şiddetleriyle, Avrupa'nın sivil ve askerî etkilerinden olabildiğince kaçınmaları" cevabını aldığını anlatır. Ancak bu derece bir tecerrüdün Avrupa'ya coğrafi yakınlığımızdan ötürü Türkler için imkânsızlığının farkında olarak Ahmed Rıza Spencer'ın fikrine iştirak etmediğini belirtse de Japonların bu tavsiyeden çok yararlandıklarını, zira Türkiye'de yaşamış Avrupalıların müşahedesiyle, Doğuluların kendilerini sömürmeğe uğraşan yabancılarla temasta bulunmadıkları müddetçe çok daha mutlu ve namuslu kalabildiklerini ifade eder.²⁴³

Halil Hâlid Bey de Batılı emperyalistlerin sömürge faaliyetlerini *vazife-i temeddüniye* (medenîleşme vazifesi) teziyle meşrulaştırmaya çalıştıklarını aktarır.²⁴⁴ *Vazife-i temeddüniye* Batılıların memleket içinde üretilen ürünlerine yeni pazarlar bulmak, sayıları artan memuriyet taleplerine Doğu ülkelerinde kadrolar bulmak ve artan nüfuslarına yerleşebilecekleri yeni yerler temin etmek için Doğu memleketlerini vahşî

²⁴² A.g.e., s.40

²⁴³ A.g.e., s. 50

²⁴⁴ Hâlid, *Hilal ve ...*, s. 6.

veya gayr-i medenî göstererek onları medenîleştirmek için üzerlerinde hak talep etmeleridir.²⁴⁵ Bu tanıma uygun olarak Batılılar, Şark'ta düşündükleri bu faaliyetleri gerçekleştirmek için zabt ve işgâline niyet edilen herhangi bir Doğu ülkesinin durumunu gayet perişan ve karışık bir şekilde tasvir ederek onları “gayr-i mütemeddin” (medenileşmemiş) olarak gösterirler.²⁴⁶ Şarklıların *vazife-i temeddüniyyeye* şiddetle ihtiyacı olduğunu düşünen Avrupa halklarından pek azı haricinde geri kalanları, bir zamanlar Doğu kavimlerinin de medenî bir hayata sahip olduklarını, Doğu'nun medeniyetin beşiği olduğunu ve ilerleme nurunun Doğu'dan geldiği gibi görüşler karşısında tamamen bilgisiz bırakılmışlardır.²⁴⁷

Celal Nuri'de oldukça detaylandırılmış olan maddi medeniyet-manevi medeniyet ayrımının bir benzerini Halil Halid'de de görürüz. Şarklıların nazarından bakıldığında, Batı'nın “medeniyiz” iddialarını “kerameti kendinden menkul” olarak görüldüğü düşünen Halil Halid'e göre, Batı âlemi bir “âlem-i terakki”dir; ancak bu gerçeklik, medeni olduklarının ispatı olamaz. Zaten bu “maddi terakkileri” sayesinde ki birkaç asırdır Avrupalılar, Şark üzerinde tahakküm icra edebilecekleri bir konuma gelmişlerdir. Teknolojik icadlar ve endüstriyel buluşlar sebebiyle Frenkler “kuvve-i musahharane”yi içeren üstün silahlara sahip olmuşlar ve bu sayede Şark'da emellerini gerçekleştirerek “icrâ-yı tahakküme” koyulmuşlardır.²⁴⁸ “Medeniyet” kelimesine tam bir mana verilemediği konusu üzerinde duran Halil Hâlid Bey, bu kavramın Avrupa kaynaklarındaki anlamlarına bakıldığında, Batılılarca “gayr-i mütemeddin” (medenileşmemiş) sayılan birçok milletin aslında medenî, özellikle Afrika ve Asya'da yaptıkları faaliyetlerle de bazı Batılı milletlerin “gayr-i mütemeddin” olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşünü savunur.²⁴⁹ Halil Hâlid medeniyet kavramını bu şekilde ortaya koyduktan sonra, Doğu milletleri arasında Batı hegemonyasına en çok Müslümanların maruz kalmasını, Batı medeniyetinin önderleri için gidip gelmesi kolay bir faaliyet alanı teşkil etmesine bağlar. Çünkü Müslümanlarla meskûn bölgeler, Afrika'nın Atlas okyanusu sahilinden Kafkasya'ya, tam Avrupa kıtasının karşısındaki

²⁴⁵ a.g.e., s. 10

²⁴⁶ a.g.e., s. 8

²⁴⁷ a.g.e., s. 10

²⁴⁸ a.g.e., s. 7

²⁴⁹ a.g.e., s. 9

memleketlerdir.²⁵⁰ Batılılar, Müslümanlara karşı yaptıkları sömürge faaliyetlerini haklı göstermek için, İslâm kuvvetlerinin güç birliği edip ittifakla Avrupalılar üzerine hücumu olarak nitelendirdikleri “pan-İslâmizm” tehlikesini göstermektedirler.²⁵¹ Bunu Avrupalı emperyalistlerin yeni pazarlara duyduğu ihtiyaca bağlayan Halil Halid, eşkıyalık olarak tavsif ettiği sömürgeciliğin medenileştirme arzusundan değil, sömürgeciler arasındaki rekabetten kaynaklandığını düşünür:

Emperyalist devletlerin her biri Şark'ta zapt ettikleri dominyonlarında veya ele geçirdikleri memleketlerde kendi ticari menfaatlerinin ağır basmasını teminen yeni yeni pazarları bulmayı arzu eder ve başka halklara ait lakin onlarca stratejik olarak ehemmiyetli gördükleri yerleri ele geçirmek için kendi aralarında rekabetkarane acele ederler ki bir diğerinin oraya girmesine mani olabilsin. Ve umumiyetle de her adi eşkıya gibi ganimetleri pay etmede ihtilafa düşüp birbirlerinin boğazına sarılırlar. İstikbalde dahi iş bu merkezde olacak ve bu suretle de silahlanma sahasında bir deli yarış kendi aralarında sürüp gidecektir.²⁵²

Batı Avrupa yayılmacılığını ve Batılı devletlerin uzak ülkelerde sömürge edinme siyasetini derinlikle ele alan Halil Halid emperyalist bir devletin sömürgeleştirmek için gittiği uzak bir memlekette iki türlü halktan biriyle karşılaşacağını söyler. Bunlardan bir tanesi, ele geçirilen ülkenin medeniyetten tamamen nasipsiz olan yerli halkıdır. Medeni müstevliler bu yerlilerin kendi menfaatlerine aykırı olacaklarını hissettiklerinde onları tamamen ortadan kaldırmak hususunda o kadar zorluk çekmezler. Geride kalanlar ise Hristiyanlaştırılır ancak yine de kendilerine mahsus düşük bir sosyal tabakada yaşamaya mecbur edilirler. İkinci tür halklar ise kendilerine mahsus bir medeniyete sahip olan halklardır. Avrupa sömürgecileri asıl zorluğu bu gibi halkların yaşadığı ülkelerin sömürgeleştirilmesinde yaşar. Bu halklar Avrupalıların anlayışına göre taassuptan basiretleri bağlanmış, bu yüzden kendilerine sunulan medenî idarenin nimetlerini takdir etmekten aciz topluluklardır. Halil Halid buradan hareketle Avrupalıların kendi

²⁵⁰ a.g.e., s. 10

²⁵¹ a.g.e., s. 188

²⁵² Halil Halid, “İngiliz Emperyalistlerinin Türk Husumeti”, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 212. (Halil Halid tarafından Ankara eski mebusu unvanıyla, 1919 yılı Şubat ayında, Bern’de yapılan Sosyalist Enternasyonal’in İngiliz katılımcılarına sunulan memerondumu hâvi kitapçığın künyesi: Halil Halid, *The Turcophobia of the English Imperialist*, Staempfli and Co., Bern, 1919)

idarelerine karşı çıkan bu halkları silahla bastırmanın ya da içlerine nifak tohumu atarak direnme güçlerinin kırılmasının meşruiyetine inandıklarını belirtir.²⁵³

3.3. VAZİFE-İ TEMDİN VE İLERLEME

Avrupalılar iyi yönetimleri ve medeniyeti taşıdıkları iddialarıyla övüne dursunlar, Celal Nuri bunun tam aksinin varid olduğunu düşünür. Zira Avrupalıların maksadı geri kalmış halkları medenileştirmek değildir. Öyle olsa, bilim ve teknikte son derece ileri giden, türlü türlü keşif ve icatlarla yeryüzünü tanınmaz hale getiren Avrupa, istediği takdirde bu halklara medeniyeti götürebilecek yetenektir. Ancak sömürgeciliğin getirdiği sonuç doğal, sivil, mülkî ve siyasî haklarını kaybetmiş mahkûmlar ve kendi becerileri körletilmiş halklardan ibarettir:

Elhâleti hazihi beşeriyetin ekseriyet-i azîmesi, bu mefrûz ve mekrûh hakk-ı isti'mârın isti'mâli netîcesinde mahkûm bulunuyor; hukûk-ı tabî'iyye, medeniye, mülkiye ve siyâsiyeden mahrûm oluyor. Âlem-i medeniyetin irtikâb ettiği bu medeniyet düşmanlığı, bu vahşet hey'et-i ictimâ'îye-i hâzırânın esâslı en afv olunmaz bir cinâyetidir. Halbu ki kışr-ı zemîni tanılmaz hâle getiren, (Saint-Gotthard), (Mont Cenis) tünellerini, (Süveyş) kanalını açan, telgraf, telefon, demir yolu hatlarıyla âlemi başka bir şekle ifrâğ eden sath-ı deryâyı muhîb drednotlar, mu'azzam trans atlantikler ile dolduran, teleskoplarıyla, mikroskoplarıyla bî-intihâlar keşf eyleyen, fenn-i hukûkda, tıbda, kimya ve hikmetde, edebiyât ve fenniyâtta, iktisâdiyât ve ve sanâyi'de bu kadar ileri giden İngilizler, Fransızlar, Flemenkler, Belçikalılar ribka-i esâretlerine geçmiş kısm-ı mühim-i beşeriyeti temdîn edemezler miydi?... Kendilerinde bu hâssa ve kaabiliyet-i temdîn ve terbiye vâir iken medenîlerin mütedennileri daha ziyade körletmek husûsundaki gayretlerine ne denir?²⁵⁴

Celal Nuri kendini savunmaktan aciz halkları, kendilerinde vehmettikleri hakla yönetmeye koyulan Batılı güçleri kıyasıya eleştirir. İster doğrudan, ister himaye şeklinde boyunduruk altına aldıkları bu ülkeleri kendi vatan toprağından saymayan sömürgecilerin, sömürge halklarını yetiştirip onları medeniyet yoluna sevk etmek gibi bir kaygı taşımaları söz konusu değildir:

²⁵³ Halid, *Hilal ve ...*, s. 169-170

²⁵⁴ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s.104

Dünyanın her neresinde âciz, müdâfaa-i nefse gayr-ı kâdir bir millet, bir kavim görmüşler ise hakk-ı mefruz isti'mârlarından bilistifâde onu ribka-i esârete almışlardır. Bu ribka-i esarete almak keyfiyeti alenen, sarâhaten bir yeri zabt ve işgal suretiyle cilve-nümâ olduğu gibi, himâye şeklinde de tezâhür eder. Hatta Mısır'da olduğu gibi iki şekilden de bilkülliye hâric bulunabilir. Devletler müst'amerâtını eczâ-yı vatandan addetmezler. Onu vatanın müstemlekesi, malı, mülkü telakki eylerler. Maksudları oradaki ahaliyi yediştirmek, tarik-i medeniyete sevk eylemek değildir. Eğer böyle olsa idi bu gün bu derece medenî olan Fransızların Cezâir'de, Tûnus'da, müsta'merât-ı sâirede yerlilerden hiç olmazsa beş on kişi yetiştirmeleri lâzım gelir idi.²⁵⁵

Celal Nuri Müslümanların ilerleme konusunda gerekli hassasiyeti göstermediklerinden yakınırken sömürge idaresin altında yaşayan Müslümanların durumunun da Mısır piramitlerini yapan işçilerden farksız olduğunu savunarak içinde bulundukları sosyal ve siyasi esareti şöyle anlatır:

Avrupa tarafından istila edilen memalik-i İslamiye ve Osmaniye ahalisi her dürlü halas ümidinden mahrum. İsti'dadlarını inkişaf ettirmekten memnu'. Âlem-i ictimâ'iyede medeniler ile diğerleri arasında bir mevki' tutuyorlar. Bu gün Hind'deki yetmiş milyon ehl-i tevhîdin, vüstâ-yı Asya'daki Müslümanların, Şimâlî Afrika'daki, Hind-i Şarkîdeki erbâb-ı dinin hiç bir ehemmiyet-i ictimâ'iyeleri, şu setâr-i zeminde [yeryüzü sisteminde] hiç mevki'-ı siyasiyeleri yoktur. Bütün bu milyonlarca nüfus ya (Birmingham) daki, (Manchester) daki fabrikalara mevadd-ı ibtidaiye yetiştirmekle meşgul, yahud Fransız müsta'merlerin yine kendi ellerinden aldıkları tarlaları ekmekle mütevaggıl [fazlasıyla meşgul], veya da Grandüklerin hazinelerini (Rotterdam)daki mücehhizlerin [tedarikçilerin] kasalarını imlâ [doldurmak] ile mükellefdir.

Acaba bu üç yüz milyon halkın ekseriyet-i azimesi ferâ'ine [firavunlar] zamanında ehrâmın inşâsında (Moris) gölünün kazılmasında veya Bâbil'de Semiramis'in asılı bağçelerini vücûda getirmekde kırbaç ile çalışdırılan esirlerden daha farklı bir surette mi istihdam ediliyorlar?

Müsta'merât halkının şahsiyeti, hukûk-ı siyasiyesi, hatta bir çok hususlarda hukûk-ı medeniyesi, sâir esâretlerle hakk-ı müsâvâtı bile müsaddak değildir. Bunlar nev'ân mâ [bir şekilde] bir mülk, bir mâl-ı mütekavvimdir. İngiltere'nin ictihâdı sayesinde vâkı'ân esâret-i maddiye çokdan kaldırılmış ise de bu gün, maateessüf, esâret-i ictimâ'ie ve siyâsiye esâret-i maddiyeye rahmet okudacak mertebede şiddetlidir. Müsta'merat sosyalistlerin mücâhedelerinden kat'ün-nazar tasrif olunur bir maldır. Fransa'nın büyük elçi unvanını hâiz Mösyö Harman [Jules Harmand]ın ta'rifince müsta'merât vatanın sâhib olduğu bir maldır, ayn-i vatan değildir. Onun için

²⁵⁵ Celal Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, Yeni Osmânî Matba'a ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331, s.101

müsta'merat para ile de alınır, satılır, ivaz olmak üzere, yahud meccanen, mübadeleten verilir.²⁵⁶

Celal Nuri hükümet-i sarrafiye dediği kapitalist finans devletlerinin idaresi altında yaşayan sömürge halklarının gelişemeyeceğini ifade eder. Zira bu halklar kasten eğitilmemekte, meslek sahibi kılınmamaktadır. Gittikçe uşak konumuna indirilen bu insanların mal ve mülkleri ellerinden alınmakta böylelikle malıyla, mülküyle kendi topraklarında Avrupa'nın esiri olarak yaşamaya mahkûm edilmektedirler:

Bu gün koca Tunus'da ehl-i İslam'dan ancak iki tabîb, dört avukat, sekiz mühendis varmış. Cezâir'de bu kadarı bile yokmuş. Ahâlî gitdikçe emlâkını zâyî' ediyor. Uşak mertebesine hükûmet-i sarrâfiyenin teb'ası menzilesine iniyormuş. İlm ü muârefetden bî-haber; insânca, râhatca yaşamak ümidinden mahrûm milyonlarca halk Avrupa müsta'merâtında Avrupalıların mâlî, mülkü, esîri bulunuyor.²⁵⁷

Celal Nuri'ye göre sömürgecilerin ilk yaptıkları şey ülkeyi iktisaden borçlu kılarak gelecek nesillerin özgürlüklerini de engellemektir. Yerli halkların kendi ayakları üzerinde durabilmesi istenmemektedir. Bu yüzden kalifiye mesleklere yönlendirilmemekte, pasif konumda bulunacakları mesleklerde kalmaları istenmektedir. Böylece hem verilecek hizmetler için bu halklar borçlandırılmış olacak, hem de milli bir uyanışın önüne geçilmiş olacaktır:

Avrupalılar evvel be evvel mesârif-i umumiye'yi mahv ederek insâl-i âtiyenin hurûcuna karşı vaziyetlerini te'min etmek istemişler ve hakka ki buna da muvaffak olmuşlardır. Medenîler mütedennilere; siz gürültü çıkarmaz ve çıkaramaz, uslu, sâkin amele, çiftci, uşak, olunuz; memur olmağa, mesâlik-i hürre erbâbından bulunmağa asla râğbet etmeyiniz. Bu gibi şeylere ihtiyacınız yokdur. Memur, hoca, avukat, doktor ... ister iseniz biz size bunlardan dilediğiniz mikdarını göndeririz derler.²⁵⁸

Celal Nuri'ye göre zaten sömürgeciliğin doğası gereği sömürgecilerin sömürge ülkelerinin gelişimine katkıda bulunabilmesi mümkün değildir. Doğal hakları ellerinden

²⁵⁶ Nuri, "İslam'da Vücûb...", s.169-170

²⁵⁷ Nuri, *1327 Senesinde...*, s. 24

²⁵⁸ Nuri, *Hukûk-ı Düvel*, s. 103

alınan, hür olmayan milletler gelişemez. Bazı sömürgelerde uygarlığa ait görünen tezahürler de Avrupalıların kendi malıdır, sömürgeleştirilen ülkelere mâledilemez:

Bir millet ancak kendi kendine, kendi vesâitiyle ve kendi hukûk-ı tabî'yesine mâlik olduğu vakit tekâmül edebilir. Vâkı'â istilâ-zede olmuş bir yerde epeyce salâh ve temeddün âsârı görülür. Cezâir'e, İskenderiye'ye, Bombay'a, Batavya'ya [Jakarta], Manila'ya varan bir seyyah muntazam caddeler, elektrikli tramvaylar, bankalar, âli binâlar görür fakat bunlar hep Avrupalıların malı, eseridir. Zavallı yerlilerin emlâki istimlâk, hukûk-ı hürriyesi, hukûk-ı mülkiyesi, hukûk-ı siyâsiyesi gayr-kaabil-i i'ade ve istirdad bir sûrette nez' edilmiştir.²⁵⁹

Celal Nuri'ye göre hâlihazırdaki ileri Avrupa medeniyetinin bizatihi kendisi, medeniyetin gelişmesine engel olmaktadır. Japonya ve Mısır karşılaştırması yapan Celal Nuri, Japonya'nın kendi girişimleriyle ilerlerken, kendi girişimleri engellenen Mısır'ın dışarıdan mamur edilmeye çalışılsa da geri kaldığı düşüncesindedir:

Bir devlet devre-i tekâmülünde başka devletlerden isti'âne-i medenîyede bulunabilir ise de her halde münhasıran kendi vesaitiyle, kendi teşebbüsâtıyla ilerleyebilir. Misal: Japonya

Bir devlet-i medeniye bir kıt'ayı mütedenniyeyi ne kadar i'mar ederse etsin, ahalisi mahrum-ı hürriyet olur ve kuvve-i teşebbüsiyesinin inkişafına mevânî tarı olacak olursa [engeller ekecek olursa] geride kalır: Misâl: Mısır ahâli-i asliyesi.²⁶⁰

Medeniyetin gelişmesi için sömürge düzenin ortadan kalkması gerekmektedir. Celal Nuri eşitliğin gelmesiyle gelişimin önündeki en büyük engelin kalkacağını düşünür:

Avrupa'nın Asya ve Afrika ve Avustralya'ya vukû' bulan bu zulm ü i'tisâfî -ki terakkiye bir mâni-i kavî teşkil etmektedir- zâil oldukda medeniyetin inkişâfı için başka bir devrin açılacağı şübhe yoktur; o zaman tarîh için bir devre-i müsâvât başlayacağından zulm ü şiddet hâricinde Avrupa'nın Şark ile imtizâcî medeniyetin iklim, bu'udiyet [uzaklık], mesâfe bakmayarak ta'mim edeceği muhtemeldir.²⁶¹

²⁵⁹ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 102-3

²⁶⁰ *a.g.e.*, s. 105

²⁶¹ Nuri, *Târih-i Tedenniyât-ı ...*, s. 20

Bu babda Amerika'nın bir numune teşkil ettiğini düşünen Celal Nuri, Yeni Dünya'nın hürriyetini kazandıktan sonra Eski Dünya'ya yetiştiğini ve aralarında hiçbir farkın kalmadığını ifade eder:

Aynı medeniyetin, Amerikalıların bir müddet mücâhedelerinden sonra bir cedîde sirâyeti ile medeniyet nokta-i nazarından yeni ve eski âlemler beyninde şimdi hiçbir fark kalmaması bu babda bir beraat-i istihlâldir [sezdirıştır].²⁶²

Celal Nuri bağımsızlığı kaybetmenin sonuçlarına da değinir. Bağımsızlıklarını kaybeden Lehliler ve Yahudiler ile analogi kurar. Ancak Osmanlı Devleti için durum daha da vahimdir. Lehliler bağımsızlıklarını ellerinden alan Ruslardan bile daha müterakki bulunduklarından, milli özelliklerini koruyabilmişlerdir. Yahudiler de dünyanın dört bir tarafında her türlü eza ve cefaya uğrasalar da sahip oldukları girişimcilik kabiliyetleri ile kendilerine mümtaz bir yer edinmiş durumdadırlar. Finans âleminde bugün söz kendilerininindir. Ancak zavallı bizlerin böyle bir imkânı da yoktur. Tekâmülümüze imkân verecek yegâne yol istiklalimizi muhafaza etmekten geçer. Celal Nuri bağımsızlığımızı kaybettiğimiz takdirde

Hind'in koyun sürülerinden başka bir şeye benzemeyen avamından, milyonlarca paryalarından, Buhâra, Hîve, Taşkend, Semerkand'ın o uzun kollu halkından farkımız kalır mı?²⁶³

diye sorar. Avrupa dünyanın dört bir yanında hâkimiyetini sürdürmek için özümsediği ve temsil ettiği medeniyeti sömürge halklarına yaymamak yolunu seçmiştir, tâ ki bir gün olup da o halklarda Avrupa silahıyla, Avrupa ilim ve irfanıyla, donanmış olarak Avrupalıları memleketlerinden kovmasınlar. Celal Nuri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün tüm unsurlar için bir şans olduğu düşüncesindedir. Osmanlı'daki tüm unsurlar Bulgaristan'daki Rumların, Rusya'daki Ermenilerin durumundan dersler çıkarmalıdır. Osmanlı'nın ortadan kalkması ile komşu devletlere katılabilecek Osmanlı sayısı az olacaktır. Fakat geri kalan çoğunluk, Avrupalıların, Rusların tâkati tüketen

²⁶² a.g.e., s.21

²⁶³ Nuri, 1327 Senesinde ..., s.23

hâkimiyetleri, zorba yönetimleri altında, toplumsal olarak fikren ve ahlaken mahvolup gideceklerdir.²⁶⁴

Celal Nuri büyük devletlerin sömürgelerinden vazgeçmelerini istemekle beraber statükonun korunmasından yanadır. Tarihi olaylara girilemeyeceğini, mesela İspanya ve Portekiz'in tekrar Araplara verilmesinin mümkün olamayacağını, ya da sözgelimi tarih boyunca muhtelif kavimlere ev sahipliği yapan Makedonya'nın gerçek sahibini bulmak için bu kavimler arasında bir tercih yapılamayacağını, "mazinin davasına bakacak olur isek, harita-i âlemi tashihe kalkışır isek, işin içinden" çıkılamayacağını ifade eder. Sömürgecilik tanımını içerisinde yer alan metropol (anakent, neşet edilen ülke) ve çiftlik (plantation) terimlerini kullanan Celal Nuri'nin vurguladığı husus, statüko korunurken metropol denilen devletlerin asıl kendi topraklarına bakılmasının gerekliliğidir:

Bunda da yalnız (metropol) denilen devletlerin asıl kendi arazilerine bakmalıyız. Yoksa çiftlik ittihaz ettikleri müstemlakata değil. Hukuk-ı hürriye ve medeniye ve mülkiyeye sahib olan efrad ile meskûn araziye itibar etmeliyiz. Yoksa taht-ı zulm ve itisafda bulundurulmuş teb'a ile dolmuş kıtaat-ı baideye değil.²⁶⁵

Celal Nuri'ye göre çözüm sömürge halklarına hürriyelerinin geri verilmesinde yatar. Ortaçağ'da geçerli olan esirlik anlayışının Ortaçağ'a bırakılması gibi, sömürgeciliğin de devrinin kapanması gerekir. Bu gerçekleştikten sonra geri kalmış halklar da gelişim yasalarına uyarak yavaş yavaş vahşet ve bedevilikten kurtulacak, medenileşerek terakkiden nasiplerini alacaklardır:

Bu gün hakk-ı isti'mâr kurûn-ı sâlifedeki esâret gibi ibka edilir ve müsta'merât halkına hakları iâde kılınır ise onların temdînlerine artık hiç bir mâni' kalmaz. Onlar da elbette kaide-i tekâmüle münkad olarak yavaş yavaş nasîbedar-ı terakki olurlar. Binâenaleyh bu husûsda hakkın zulme galebesi neticesi olarak bütün dünya temeddün etmiş, bedeviyet ve vahşet tedricen zâil olmuş bulunur. ...Netîce-i kelâm; şimdiki Avrupa medeniyete bir engel oluyor ve terakkiyat-ı medenîyesi vasıtasıyla garîbdir ki aynı medeniyetin ta'mim ve intişârına bir mâni'â teşkil ediyor.²⁶⁶

²⁶⁴ a.g.e., s.24

²⁶⁵ Nuri, *Hukûk-ı Düvel*, s. 31

²⁶⁶ a.g.e., s. 105

Celal Nuri, kapitalizm ve sömürgecilik ilişkisine de dikkat çeker. Celal Nuri insanlıktan, hukuka saygıdan nasipsiz bu sermayedar sınıfının, kendi devletlerine sömürge halklarının ezilmesi için baskı yapmakta olduğunu söyler. Çünkü kapitalizm, sömürge ahalisini hayvan gibi çalıştırıp, onların işgücünden, onların fakirliğinden, garibanlığından, perişanlığından istifade etmektedir. Bu bağlamda, halkta görülecek en ufak uyanış belirtisi kendi silinilerinin başlangıcı olacaktır:

Kapitalizm denilen hükûmet-i sermayedâran ise paralarını tezyîdden başka hiç bir hiss-i insâniyet, hiç bir hukûk-perestî ile it'âb-ı zihin eylemedikten devletleri tazyîk ve bu sâyede ahâlî-i müsta'merâtı âdetâ hayvan gibi çalıştırıp onların sa'y ve amellerinden, harâbî ve felâketlerinden istifâde ediyorlar. Ahâlî-i merkûmenin bir derece gözlerinin açılmasını sermayedârân orada mevcûd müessesâtının mahv ve indirâsı [izi kalmayacak şekilde mahv olma] mukaddemesi diye telakki eylediklerinden olanca kuvvetleriyle zavallı mütedennilerin bir mîkdar daha gözlerinin kapalı kalmasına bir müddet daha ellerini kaldırmağa mecâlleri olmamasına sarf-ı mechûd ediyorlar.

İşte medenî Avrupalılar pek geri olan Avustralya ve Amerika ve Okyanusya kabâilini bütün bütün mahv etmişler; onlardan bir az farkı olan akvâm-ı sâireyi bir gün gelib de kendilerine rekabet edecek bir mertebeye îsâl etmemek için bir nev' (kloroforma) [anestezide kullanılan, yatıştırıcı ve uyuşturucu bir madde] etmiş bulunuyorlar.²⁶⁷

Ancak bu durum sonsuza kadar devam etmeyecektir. Emperyalistlerin nazarında insan bile görülmeyen Şark toplumları elbet bağımsızlıklarını kazanacaklardır. İleride daha detaylı surette değineceğimiz “ittifak” bahsinde geçeceği gibi kapitalizm karşıtı fikirlerin Avrupa’da da hükümferma olmasıyla birlikte bu “hükûmât-ı sârrafân” tarihe gömülecektir:

Ehl-i İslâm Hristiyan metbu’ların ribka-i tâbî’iyet ve itâ’atinde beyn-en’nâs ve-n’nesnâs [insanla canavar arası bir yaratık] bir mahlûk gibi telakki olunuyor. Avrupa’nın hükümet-i sarrafiye veya hükümet-i sarrafânı paradan, temettu’dan, istifâdeden başka bir şeyi düşünmüyor. En büyük ihtisâsâtımızı, en necîb efkârımızı pâmal-i huyûl ediyor. Medeniyetin en müterakki şeklini temessül ve teşahhus etdiren Fransızlar, İngilizler bizim izzet-i nefsimizle hakk-ı hayatımızla, hukûk-ı tabî’iyemizle istihzâ ediyorlar. Bunlar bizim sufût-ı ahlâkıyemizden, sulh-perverî tab’ımızdan âsûde-gî [rahat] mizâcımızdan sarrafca, fabrikatörce, istifâde ediyorlar.

²⁶⁷ a.g.e., s. 103-104

Fakat âlem başka bir tarik ihtiyar ediyor. Müsta'meratın te'sîs olunduğu asırlardaki fikirler artık bu asırda köhneleşmiş bulunuyor. İleri fikirler, müttekâmil ve ihtiyacât-ı asriyeyi hakîkaten müdrik fırkalar reiskâra geliyor. Zulm üzerine müstenid Cengiz ve Tatar hükûmetleri, İskender saltanatı, Roma hükûmeti münkarız olduğu gibi İngiltere, imparatorluğu, Fransa müstemlakat hükûmeti, Flemenk devlet-i Hindiyesi de, er geç ol düvel-i sabıka idâdına dâhil olacaktır. Dünyada, zaten, hiç bir gayr-ı ma'kûl şeyin bekâ ve idâmesi kâbil değildir. Hukûk-ı tabi'ye hukuk-ı mevzu'aya, hakâik-i hakikiye, hakâik-i masnu'aya her vakit galebe edecektir. Zaten hiç bir tarz idarenin hiç bir şekl-i hükûmetin ilâ-nihâye bakî kalması asırlardan karınlardan beri, kuvvetlerine rağmen, görülmüş hâdisât-ı târihiyeden midir?²⁶⁸

Sonuç olarak Celal Nuri'ye göre sömürgeci devletler, sömürgelerine zulüm ve vahşetten başka bir şey getirmemişlerdir. Dünyanın muhtelif yerlerinden örnekler veren Nuri, sömürgelerin sömürgecilerin iddia ettiğinin aksine ilerlemediğini, tam tersine o memleketlerin gerilediğini söyler. Mesela, İngilizlerin Mısır'a hizmet ettiği iddiası efsaneden ibarettir. Dünyanın dört bir tarafında izlenen sömürgeci politikalar, kirli, ayıplı kusurlu olmaktan öteye gidememiştir:

Bil'akis İngilizlerin Hind'de, Afrika'da ve alelumum müst'amerâtında, Fransa'nın husûsiyle Tûnus ve Cezâir'de, Belçikalıların Kongo'da etmedikleri zulm ve vahşet kalmamıştır. Mecburi sa'y ve ameli ifâ etmeyen Kongoluların kesilmiş ellerinden tepecikler teşkîl edildiği, Sahrâ-yı Kebîr'de biçâre ve ma'sum kabâilin "dom dom" kurşunları, mitralyözlerle hâk helâke serildiği, Çinlilere cebren afyon kullanmaları için harb ilan eylediği ve sâir ve sâire beşerin cidden mûcib-i âr ve hacâleti olacak ahvâldir.

İstisnâsı olmayan bir kaide olarak şurasını dermeyer edebiliriz ki bu güne kadar geride kalmış akvâmdan hiç birini Avrupalılar tarîk-ı medeniyete sevk edememişlerdir.

Kezalik istisnâ ile düçar-ı tahdîd olamaz bir kaide olmak üzere şurasını dermeyer ederiz ki Avrupalılar akvam-ı medeniyeden cümlesini his edilir bir surette geriletmişler, medeniyet-i mevcûdelerinden teb'îd eylemişlerdir.

İngilizlerin Mısır'da hidmet etdikleri efsânesi tekrâr edilmesin; bu babda tereddüd edenler Mısır Hizb'ül-vatanî'si reis-i muhibbimiz Muhammed Bey Ferid'in konferanslarına ve henüz intişâr eden Bervekils kongresi mukarrerat-ı mühimmesine müracaat buyursunlar...

²⁶⁸ Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.336.

Müsta'merât-ı muhtelifede Avrupalıların şimdiye kadar yaptıkları mezâlimden, ihtiyar eyledikleri mülevves, ma'yûb, medhûl politikadan...²⁶⁹

Benzer görüşleri Halil Halid Bey de dile getirir. Ona göre, kimi sömürgelerde görülen medeniyete dair tezahürler, sömürgecilerin kendi malıdır, sömürgeleştirilen ülkeye mâl edilemez. Zira bu umran hareketinden asıl yararlanacak olan halk değil, sömürgecilerin kendisidir. Görünüşte ülkenin hazinesi de dolabilir. Ama bu gelirleri kontrol eden, serveti harcayan ve dağıtımını yapan yine ecnebi memurların kendisidir. Dolayısıyla servet kaynakları halkın istifadesine göre değil, müstevlilerin kârı dikkate alınarak işletilir. Zaten birçok sömürgeci devlet, sömürgelerini kumpanyalar, anonim şirketler vasıtasıyla yönetmektedir. Şirketler doğaları icabı, kendi kârlarını düşünür, halkı düşünmezler. Avrupa'da işçi hareketi uyanmaya başlamış, işçiler kendi haklarını savunabilecek duruma gelmeye başlamışlardır. Ancak Şark'ta sömürülen halklar, böyle bir hâmiden de yoksundur.²⁷⁰

Afrika ve Asya'da İngilizler tarafından işgal edilmiş memleketlerin iş merkezlerinden birkaç kilometre uzağa gidildiğinde görülen manzaranın, yoksulluğun en vahim halleri, kırık dökük evler, virane kamu binaları, sefalet içindeki mahalleler ve her yanı sarmış cehaletin izlerinden ibaret olacağını söyleyen Halil Halid, bir takım bencilce sömürgeci faaliyetler, ticârî merkezlerdeki bazı kazançlar, Avrupa ve Amerika'dan gelen ziyaretçilere İngiliz idaresinin medenileştirici sonuçları olarak takdim edilerek, suni bir tesir oluşturulabilirse de hükümranlılık hakları, İngiliz emperyalizmi tarafından meşru sahiplerinin ellerinden alınmış bu memleketlerin, ilerlediğine ve refahına, hakiki manada işaretçi olamayacaklarını belirtir.²⁷¹ Alaycı bir dille Kuzey Afrika'daki Osmanlı ve Fransız idarelerini karşılaştıran Halil Halid, sömürge idarelerinin ve emperyalist iktidarların Şark'ın gelişimine katkıda bulunmadığı gibi aksine onların geri kalmasına çabaladıkları tezini savunurak şunları söyler:

Geçenlerde müfrit bir vatansever olan Lord Curzon, Lordlar Kamerası'daki bir görüşmede, Irak'taki gelişmeler hakkında bilgi verdi. İngiliz devlet adamına göre,

²⁶⁹ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 101-102

²⁷⁰ Halid, *Hilal ve ...*, s. 175-176

²⁷¹ Halid, "İngiliz İşçi ...", s.237

Irak İngiliz işgalinden bu yana çok daha müreffeh, mesut ve düzenli bir ülke olma yolunda ilerlemekteymiş. Hiç şüphesiz iki yıldan beri ya da İngiltere'nin işgal etmesinden bu yana, göz boyayıcı bir takım gelişmeler, Irak'taki bazı şehir merkezlerinde ya da mücavir alanlarında husule gelmiş ve hatta o geniş coğrafyada yerleşik ya da göçebe bazı vahşi kabilelerin, muazzam surette arz-ı endam etmekte olan İngiliz silahlı kuvvetleri sayesinde, asayişini temin edilmiş olmalıdır. Ancak yine de İngilizlerin bu memleketi bir dünya cennetine dönüştürmeyi başardığına inanabilmek kabil değil. Pek muhterem asilzade Lord, aşırı milliyetçi ekole mensup bir çok siyasi şarlatanın sık sık dillendirdiği argümanı tekrarlıyor. Güya, İngilizlerin, kendi işgallerinden bu yana yapmış oldukları katkı, dört yüz senelik Türk idaresinin o memleketin refah ve ilerlemesine yapmış olduğu katkıdan çok daha fazlaymış. Mağrur İngiliz politikacıları, bu kabil mefhumları ancak meseleleri derinlemesine incelemeyen kendi vatandaşlarının kafasına ilka edebilir. Yoksa, tarihten getirdikleri sahte deliller ile dış dünyayı aldatabilmeleri bundan böyle mümkün olamayacaktır. Mesela, siyasi ve ticari maksatlarla "Ulu Türk"ün dostluğunu kazanmaya çalıştıkları Kraliçe Elizabeth döneminde, İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha gelişmiş bir düzeyde miydi? Batı Avrupa ülkelerinde ve bilhassa İngiltere'deki maddi kalkınmanın başlangıcı ancak bir buçuk asır evveline dayanır. Modern zamanlara gelindiğinde ise Şark'ta fetihler için saldırılar düzenleyen muhtelif Avrupa devletlerine karşı aralıksız müdafaa savaşları vermekten halkın yorgun düşmesi ve muhteris ve mütegalibe devletlerin yapmış olduğu entrikalar yüzünden siyasi yapının fiilen mefluc bir hal kesp etmesi, Türkiye'nin artık kalkınma yolunda bu ülkelere ayak uyduramamasını intaç etti. Avrupa devletlerinin diplomasi tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun temin-i hayatına bâis olacak tedbirlerin alınmasına mani olmak maksadıyla tertiplenmiş entrikaların misalleriyle doludur. Gururlanıp duran İngiliz siyasetçileri içinden herhangi bir tanesi, Türk İmparatorluğu'ndan kopartılıp, pek müessif kargaşa ve isyanlar içine sürüklenmemiş tek bir ülke gösterebilir mi? Yahud bu memleketlerde yaşayan farklı ırklara mensup vatandaşların eskiye nazaran daha dostane geçinebildiklerini iddia edebilir mi? Kör-topal haldeki Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar Afrika veya Asya'daki vilayetlerinden olan şu veya bu memleketin hâlihazırdaki perişanlığına dikkat çekmek meyanında bir çok Avrupalı siyasetçi, niçin bu memleketlerin şimdiki durumunun Türk idaresi zamanına nazaran daha fena olduğunu ifade etmekte?²⁷²

Halil Halid'e göre de sömürge idareleri yerlilerin gelişimine engel olmaktadır. İleride daha derinlemesine ele alınacak olan sömürge bürokrasisi, sömürgecilerin vazife-i temdin iddialarını kendi içerisinde yalanlamakta ve boşa çıkarmaktadır. Uygarlaştırma görevi gören bir devletin Hindistan ve Mısır'daki uygulamalarının bunun aksini ispatladığını belirten Halil Halid, yerlilerin pasifize edilmesini şöyle anlatır:

Zapt ettikleri Şark memleketlerinde istihdam edilen personelin çoğunluğu gayet iyi birer sporcu olsa da, aralarında ilmi ve teknik başarıları ile temayüz etmiş

²⁷² A.g.m., s.238-239

olanlarının sayısı pek fazla değildir. Nitekim zaman zaman bazı tâli pozisyonlarda görev alan yerli memurların daha vasıflı ve daha iyi eğitilmiş oldukları vaki oluyorsa da mutlu İngiliz kendi imtiyazlı ve daha yüksek maaşlı mevkiini kaybetmiyor ve bittabi hükümet meseleleriyle alakalı olarak karar merciinde yine bu zatlar oluyorlar. Yerli ahaliyi etkileyen kanun ve nizamnamelerin tespitinde çoğunlukla bu İngiliz resmi memurlarının serdettiği görüşler ağırlık kazanıyor. Bu memurlarca idare olunan memleketlerin aydınları ise despotça meriyete konulan bu kanun ve nizamnamelerin başka mülahazalardan ziyade sırf millet-i hakimenin çıkarlarını korumak için çıkartıldığını savunarak feryad u figan ile arz-ı matlup ediyorlar. Mahalli tebaanın alacağı yüksek tahsil dahi İngiliz yetkililerin kontrolündedir. Tabiatıyla bu yetkililer İngiliz dili ve edebiyatının ağırlıkla kullanılmasını teşvik ederlerken, taht-ı idarelerindeki insanların fen ve ticaret konularında ilmi çalışmalar yapmalarına soğuk yaklaşırlar. Yerli okul ve kolejlere ait laboratuvarlarının geliştirilmesine hiçbir vecihle taraftar olmazlar. Değil mi ya, bazıları bu laboratuvarlarda patlayıcı maddeler üretebilirler ve ürettikleri bu bombaları bazı şartlar oluştuğu takdirde başlarındaki baskıcılara karşı istimal edebilirler? Yeni üniversiteler kurmak ya da mevcutları geliştirmek adına tebaa tarafından atılan adımlar, hakiki mazeretleri bir türlü bilinmeyen hep bir takım mânialar ile karşılaştı. Aligarh'daki kolejin yedieminindeki hayırseverlerden toplanan iki yüz bin Pound'un üzerinde bir meblağ bir türlü istimal edilemedi ve Hind Müslümanlarına ait bu en önemli eğitim kurumunun, etkin bir üniversiteye dönüşmesine müsaade edilmemiş olundu. Daha geçenlerde Hindistan Islahat Kanunu'nun parlamentodaki müzakereleri esnasında tebeyyün etti ki Hindistan nüfusunun yüzde doksan dördü okur-yazar değil. Ne itibar ama! Uygurlaştırma görevi gören bir devletin, Hindistanlıların parasıyla, orada yaptığı askeri ve idari harcamaların meşruiyeti bu suretle ispat edilmiş oldu! Mısır'da vaktiyle halkın nazarında sevimsiz bir zat, eğitimle ilgili çok önemli bir makamı senelerce işgal etmişti, hem de hiç Arapça bilmemesine ve Mısır'ın içtimai ve entellektüel gelişimine dair zerre kadar bir heyecan taşımamasına rağmen.²⁷³

Mustafa Subhi, Avrupalıların uzak ülkelerdeki hareket ve teşebbüslerinin, belirtilen uygarlık ya da uygarlaştırma görevi namına değerlendirildiğinde, sonucun pek de beklenen gibi olmadığını, hatta aksi neticeleri doğurduğu fikrindedir. XV. asırdan XVIII. asra kadar Avrupalıların "iktisâb-ı servet için her şeyi yapmak" düsturundan başka bir düşünceleri olmadığı için bu dönemde böyle bir gelişmenin beklenmeyeceğini belirten Mustafa Subhi, bu yüzden keşfedilen topraklarda yaşayanları, kendi menfaatleri namına her şekilde kullanan, onlara maddeten ve ahlâken her şekilde zarar veren ilk müstevlîlerin, bir "vazîfe-i medenîye" değil, "zulüm ve vahşetden" başka bir şey getirmediğini belirtir.²⁷⁴

²⁷³ a.g.m., s. 251-252

²⁷⁴ a.g.e., s. 26

Mustafa Subhi'nin dikkat çektiği bir diğer konu da yüce ve medenî denilen Avrupa ırklarının, sömürgeleştirdikleri yeni ülkelerde çoğunlukla en sıradan ve ufak çıkarlar peşinde koşan adamlar tarafından temsil edilmeleridir. Bîçâre yerlilere bunlar tarafından medeniyetin en fenâ âdetleri, en alçak hisleri, en tehlikeli hırsları telkîn olunduğunu ifade eden Subhi'ye göre, hiç bir ahlâki çekince olmadan alkole, afyona, çalışmadan kazanmaya, tenbellik ve hırsızlığa alıştırılan bu zavallı yerliler, çaresiz yerlerini diğerlerine terk ederek, başka yerlere doğru çekilmeye ve kendi yaşam alanları dışında yaşamaya mecbûr ve mahkûm olmuşlar ve en dar, en fenâ yerlerde perişânlıktan, açlıktan, uzun süren savaşlar ve nihayet esaret yüzünden yok olup gitmişlerdir.²⁷⁵

Sömürgecilik Amerika'da bu neticeleri verirken, Afrika halklarının durumu da bundan da iyi değildir. Üç asır boyunca Avrupa ticaretinin, esirciliği kendi tekeli altına aldığını söyleyen Mustafa Subhi, bunun, zavallı siyahîlerin maddi ve ma'nevî gelişimlerine yaradığını kimsenin iddia edemeyeceğini belirterek, Kuzey Afrika'daki Arapların ırken bozulmaya başladıkları gibi maârif ve medeniyetten de istifade edemediklerini, bunun istatistiklerle sâbit olduğunu aktarır.²⁷⁶

Muhtelif kıtalardaki iptidâî kavimlerin daha medenileşmiş ve daha yüksek ırklarla temasından hâsıl olan bu gerileme ve yok oluşun beşeri yalnız maneviyat noktasından etkilemediğini söyleyen Mustafa Subhi, bir de işin maddi tarafına dikkat çekerek şunları söyler:

Bundan isti'mârın gayesi olan medeniyet ve umrân da kaybetmiştir. Çünkü, nüfus tenezzül ve inhitât ettikçe kuva-yı istihsaliye-i beşeriye kaybediyor demektir. Bu fenâ netice, yeni memleketlerde tatbik ve takip olunan sistemin (manzûme veya usûl) bozukluğuna hamledilmek lâzım gelirken garipdir ki, Darwinizm nüfuzuyla ortaya bir kanun demeyelim, fakat bir şu'be-i kanun çıkarılmıştır: "Hallerinden daha yüksek bir terbiye kabiliyetinde olmayanlar izmihlâle mahkûmdurlar." Fakat Amerika Otokton'larının ve Afrika, siyâhîlerinin daha yüksek bir terbiyeye müstaid olmadıkları neden sâbit oldu? Bu istidadı inkâr etmek nesl-i beşerin şerâfetini ayaklar altına almaktır. Şu kadar vardır ki, bir Otoktonu bir İngiliz gibi terbiyeye kalkışmamalıdır.²⁷⁷

²⁷⁵ Subhi, *Vazife-i ...*, s.26

²⁷⁶ A.g.e., s.27

²⁷⁷ A.g.e., s.27-28

Şehbenderzade'ye göre de Avrupa siyaseti, mağlup ve mahkûm kavimlere dayattıkları mahkûmiyet idarelerini sürdürebilmek için medeniyetin kendilerine “bâis-i kuvvet ve satvet” olan yönlerini değil, bilakis “zaaf ve sefâhât” olan yönlerini vermeye meyyaldir. Avrupalıların tahakkümüne düşen yerlerde zırhlılar, yüksek binalar, büyük köprüler, şimendiferler, fabrikalar meydana getirecek mühendisler, sanayiciler yetişmez. Ancak Şehbenderzade, özeleştirî niteliğinde bizim de Avrupalılardan ıktıbas ettiğimiz takdirde feyz verip bizi yükseltecek ticaret, ıktisat, ziraat yöntemlerine, yardımlaşma, şefkat ve faziletin himaye edilmesi gibi sosyal yapılanmalarına rağbet etmediğimizi ifade eder. Bizde Batılılaşmaktan anlaşılan piyano çalmak, alafranga teganni etmek, Frenk yemekleri, gayr-ı milli terbiye, kendisini bu vatanın yabancıısı yapacak fikirleri benimsemek, din ve fazilet fikrinden soyutlanmak, namus ve adetler konusunda kayıtsız kalmak, zevk ve sefâhati hayatın gayesi bilmek olmuştur.²⁷⁸

Ali Kemal de Fransa'nın hür bir memleket olduğu halde kendi idaresi altındaki Tunus ve Cezayir'deki Müslümanları bu hürriyetten nasipsiz bırakarak onların geri kalmalarına göz yumduklarına dikkat çeker. Her türlü siyasi haktan mahrum bırakılan Cezayir ve Tunus Müslümanları seçimlere katılamamakta, serbestçe gazete çıkaramamakta, toplanamaktadırlar. Ali Kemal Fransızların zâhiren ülkenin mamuriyetine katkıda bulundukları halde Müslümanların Fransız okullarına bile kabul edilmediklerini, bunun sonucu olarak da ülkede servetin Müslümanlardan hristiyanlara geçmeye başladığını, ehl-i İslam için kala kala rençberlik, hamallık gibi mesleklerin kaldığından yakınır.²⁷⁹ Ancak Ali Kemal İslam ahalisinin çektikleri ile o ülkelerin mamur edilmesini birbirinden ayırır. Ona göre sömürge idareleri o beldelerde yaşayan Müslümanların felaketine badi olsa da o memleketlerin maddi mamuriyetleri ve halkının refahiyeti artmıştır. Bunu hüsn-i idareye bağlayan Ali Kemal vaktiyle Osmanlı idaresi altında iken peyderpey ayrılan bu ülkelerin eski ve yeni idarelerini mukayese ederek şunları söyler:

²⁷⁸ Arûsî, *Yirminci Asırda ...*, s. 66-67

²⁷⁹ Ali Kemâl, “Tunus ve Cezayir Müslümanları ya İnkılab-ı Ahirimizin Cihan-ı İslam’a Te’siri”, *İkdam*, no: 5188, 4 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

Bu iddiamızın en parlak bürhanın bizden az çok infikak ederek peyderpey idare-i ecânibe giren, geçen vilayetlerimizin, eyaletlerimizin tarihce-i vekayiinde görürüz. Tunuslar, Cezayirler, Mısırlar, bhusus Mısırlar vaktiyle taht-ı kabza-yı tasarrufumuzda iken ne idiler? Sonra, elimizden çıkınca ne oldular? Filhakika bu tebeddül-i hükûmet ve hâkimiyet o memâlikde İslam için, ahali-yi İslâmiyye için ekseriyâ bir âfet, bir musibet oldu. Fakat inkâr edemeyiz ki o felâketle, felâketimizle beraber bu memleketlerin ma'muriyet-i maddiyeleri, refâhiyet-i halkıyyeleri arttı.²⁸⁰

Evet mamuriyet artmıştır. Evvelve bir kuruş eden bir arazi artık bin kuruş eder olmuştur. Ancak Ali Kemal'in de çeşitli vesilerle belittiği gibi kıymetlenen yerler o memleketin asli ahalisi elinden kolonizatörlerin eline geçmiştir. Bu durum sadece gayrimenkuller için geçerli değildir. Ülkenin ticaret ve diğer üretim araçları da artık sömürgecilerin eline geçiyor, yerli halka ise amelelik, rençberlik gibi işlerle iştigal etmek kalıyordu. Hatta Ali Kemal kendi tabiri ile *Frenklerin* yani Fransızların, bir aralık bu "zavallılara" bu cüzi refahı bile çok gördüğünü, ancak Leroy, Baulieu gibi hem o sömürgelerde mal-mülk sahibi hem de iktisat kanunlarının inceliklerine vakıf kişilerin uyarılarıyla bu girişimlerinden vaz geçtiklerini ifade ediyordu.²⁸¹

3.4. DÜNYA KAMUOYUNDA PROPAGANDA ARACI OLARAK VAZİFE-İ TEMDİN

Medenileştirici bir misyon olarak kolonyalizmin kullandığı araçlardan biri de metropol ve çeperdekilerin bu misyona itikat etmeleri zaruretiydi. Bu bağlamda meşruiyet krizi içinde kıvranan kolonyalizmin elinden geldiği kadar kamuoylarını bu doğrultuda hazırladıkları aşikârdı. Zaten 1908 Temmuz inkılâbını müteakip müthiş bir basın yayın faaliyetine girişen Osmanlı münevverleri de kamuoyunun önemini anlamıştı. Hatta II. Meşrutiyet'ten çok önce Tanzimat paşalarından Sadık Rifat Paşa (1807-1857) kamuoyunun Batı sayesinde modern dünyada kazandığı öneme şöyle dikkat çekmekteydi:

²⁸⁰ Ali Kemâl, "Şâhrâh-ı Selâmet", *İkdam*, no: 5338, 5 Nisan 1909, s. 1

²⁸¹ Ali Kemâl, "Tesâdüm-i Garb ve Şark", *İkdam*, no: 5195, 11 Teşrin-i sani 1908, s.1

Mîzâc-ı asr ve efkâr-ı zamâne cûş u hurûşa gelmiş bir nehre şebihdir ve cihânda deff ü izalesi muhâl olah ahvâlden biri i'tikâd ve diğeri efkâr-ı ammedir.²⁸²

Ancak bizim için kritik soru bu kamuoylarının sömürgeci devletlerin kendi emperyalist siyasetleri için kamuoylarını nasıl yönlendirdiklerinin devrin aydınları tarafından farkındalığı hususudur.

Halil Halid Emperyalist siyasetçiler tarafından yıllarca hep aynı iyileştirme söylemin tekrarlandığını, ancak artık kamuoylarını yanıltmanın mümkün olmadığının altını çizer. Emperyalist görüşlere sahip partilerden gelen devlet adamları, hükümet sözcüleri ve bu çevrelerin destekçisi yazarlar, Batı hâkimiyetindeki Asya ve Afrika topraklarına nizam ve intizam getirdiklerini ve bu suretle de buraları dış dünyaya açtıklarını iddia ederek, Avrupa ve Amerika kamuoylarını ikna etmek için gayretli bir seferberlik içinde olmuşlardır. Fakat son zamanlarda açığa çıkan hakikatler, Batılı güçlerin emperyalist faaliyetlerinin hakiki mahiyetini ve aslî maksadını ortaya koyarak, bütün dünyanın bu hakikatlerin büyük kısmına muttali olmasını temin etmiştir. Afrika ve Asya'nın çeşitli merkezlerinde İngiliz yönetimine karşı açık isyan bayrakları açıldığını söyleyen Halil Halid'e göre, sahip oldukları kara ve hava kuvvetleri ile cehennemî bir yıkıcılığa sahip her türlü vesaitle mücehhez İngiliz idaresine karşı, tamamiyle silahsızlandırılmış ve siyasi olarak mefluç hale getirilmiş müstemleke halklarının ortaya koyduğu ümitsizce mukavemet nazar-ı dikkate alındığında, pek övünülen bu yönetimlerin hâsıl ettiği neticelerin aslî mahiyeti anlaşılmış olur. Doğulular seslerini duyurdukça, yani Batıların kendi kamuoylarını yanıltarak Şark memleketlerinde işlerin gerçekte nasıl yürüdüğünün görülmesine engel olan perde yavaş yavaş kalktıkça, İngiliz emperyalizminin hâkimiyetine duyulan öfkenin ne derece derin olduğu anlaşılacaktır.²⁸³

Avrupalı Güçlerin, Şark memleketlerinin çoğunluğu üzerinde icra ettikleri “askerî fetihlerin” aslında “siyasi eşkıyalık” olarak tanımlanması gerektiğini ifade eden Halil Halid'e göre, zor kullanılarak yukarıdan dayatılan bu hâkimiyet için yapılan her türlü

²⁸² Aktaran, Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, trc. M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 210

²⁸³ Halil Halid, “İngiliz İşçi Hareketi ve Şark”, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 236

izahat ve öne sürülen mazeretlerin hepsi hakikatte külliyyen akla mugayirdir. Ancak inceden inceye hadiseleri araştırmayan Avrupa kamuoyu, vazife-i temdîn gibi görünüşte hoş ve mantıklı söylemlerle aldatılmakta; kendi kamuoylarını yanıltarak onların desteğini arkasına alan Avrupalı emperyalistler, böylelikle Şark'ta yeni yeni araziler iktisabı için aşk ve şevkle çalışmaktadırlar.

Kamuoylarının nasıl yanıltılarak kullanıldığına Ahmed Rıza da dikkat çeker. Ahmed Rıza Batı'da kamuoyunun, halkın iradesinin değil, bir grup zenginin iradesinin hüküm sürdüğü plütokrasinin sözcülüğünü yaptığını düşünür. Sözde *vox populi vox dei* (halkın sesi Hakkın sesidir) denilerek kamuoyları bu iktidarların istinadgahı olmakta ve aynı zamanda sinsî propaganda yöntemleriyle aldatılarak ahlaksız uygulamaları onaylayan bir merci, bir maşa haline getirilmektedir. Ahmed Rıza bu konuda şunları söyler:

Kendi iç meselelerinde şu veya bu yönde etkilenmek sadece halk topluluklarının hakkıdır. Bu konuya temas etmemin sebebi, hükümetlerin bize karşı davranışlarını memleketleri namına yaptıklarındandır. Dışlerini gösteren bazen Rusya, bazen Avusturya; kâh İngiltere veya Birleşik Amerika'dır. Ancak, acaba, yüzbin Amerika halkından bir kişiden fazla, Türkiye'nin gerçek siyâsî durumunu bilen çıkar mı? Orada, memleket Wilson'dur. Başka yerde Gladstone'lar, Lloyd Georges'lardır. Her yerde halk topluluklarının cehaleti, uyuşukluğu, aldırmazlığı yüzünden, dikte eden, istismar eden plütokrazi'dir. "Vox Populi, vox Dei" (halkın dileği hakkın dileğidir) denilen âmme efkârının kaç paraya ve ne çeşit usûllerle parlamentolarda meydana getirildiği malûm değil midir?²⁸⁴

3.4.1. Müslüman Taassubu

Emperyalist idarecilerin kamuoyu desteğini arkalarına almak için kullandıkları argümanlardan bir tanesi de "Müslüman taassubu"dur. Halil Halid, Batı'da olduğu gibi Şark'ta da mutaassıp fikirlere sahip birçok insan bulunabileceğini, ancak bir şahsın Şark'la ilgili verdiği tüm sözlü-yazılı beyanlarında meseleyi "Müslüman taassubu"na indirgemesi halinde, bu şahsın "alçaklığına hükmedileceğini" söyler. Şu veya bu emperyalist devletin, Şark meselesine dair görüşlerini dillendiren resmi-yarı resmi mahfillerinden elde edilen birtakım mesnetsiz bilgiler, böyle şahısların o ucuz şuurunu

²⁸⁴ Rıza, *Batı Politikasının ...*, s. 37

harekete geçirmekte ve buradan hareketle, Batı Emperyalizminin kurbanı Şark insanını, hiçbir ayırma tabi tutmadan, en ağır hakaretlerle eleştirmeye kalkmaktadır. Batı Emperyalizminin hedef tahtası haline gelmiş Şark insanının şerefini, hukukunu ve hayatî çıkarlarını zarar ve ziyana uğratmaya matuf olarak, her türlü küfür, yalan ve tezviratın siyasi ahlakları meşkûk bu adamlar tarafından dillendirilmekte olduğunu ifade eden Halil Halid, bu kabil beyanların hemen hemen her gün, hem İngiliz, hem de kıta Avrupa gazetelerinde neşrolunduğuna dikkat çeker.²⁸⁵

Halil Halid bu görüşlerini dillendirirken sonra, taassup iddialarına cevap olarak Doğu'nun medeniyetce daha eski temellere sahip olduğunu ve Doğuluların kendi ikbal devirlerinde bile Avrupalılarla olan münasebetlerinde taassuptan uzak bir şekilde dostluk yolunu tuttuklarını şöyle anlatır:

Eski devirlerden beri medeniyete sahip milletler, medenî gelişimlerini nispeten daha yeni çağlarda tamamlamış olan milletlere kıyasla daha rikkatli ve daha insanî temayüllere sahip bulunuyorlar. Bugün, Batı Emperyalizminin saldırgan hâkimiyetine karşı mücadele verirken, vahşiyane taassup ile ithâm edilen birçok Şark milleti, kendilerine mahsus medeniyetlere, tâ kadim zamanlardan beri sahiptir. Geçmiş çağlarda hiçbir Şarklı seyyah emniyet içinde Batı'ya seyahat edemezken, Batılı seyyahlar, kapitülasyon adı altında bir takım hak ve imtiyazlara sahipti. Gelen yabancıların ırklarına ve dinlerine has farklılıklar düşmanlığa sebep olmuyor, sadece görenlerin merakını celbediyordu. Halk Avrupa'dan gelenlere dost nazırıyla bakıyor, Şarklı idareciler de Avrupalılarla kurulacak ticari ilişkileri teşvik ediyordu.²⁸⁶

Ancak modern devirlere gelindiğinde, Şark ülkelerinin onlara gösterdiği dostluk çerçevesinde gelişen ticarî, sınaî ve iktisadî çıkarlarını daha da ileriye götürmeğe çalışmak, büyük nüfuz sahibi Avrupalı devlet ve siyaset adamlarını artık tatmin etmemeye başlamıştır. Halil Halid, Avrupalılar tarafından Şark milletlerinin maddi terakki hususundaki geri kalmışlığının ve dolayısıyla kendini müdafaada münasip vasıtalarla malik olmadığının görülmesiyle, arazi iktisabının öncelikli bir hedef haline geldiğini belirtir. Avrupalılar, Şark milletlerini kendi tâbiyetlerine sokmak ümidini besleyerek, bu milletlerin istiklalini ortadan kaldırabilmek ya da her halükarda kendi

²⁸⁵ Halid, "İngiliz İşçi", s. 243-244

²⁸⁶ A.g.m., s. 244

vesayetleri altına alabilmek için, durmak yorulmak bilmeyen bir gayretle mücadeleye koyulmuşlardır. Bu bağlamda Avrupa emperyalist basının üstüne düşen rolü son derece iyi oynadığını belirten Halil Halid, bu hususla ilgili olarak İngiliz kamuoyunun manipölasyonlarla yanıltıldığını ve kamuoyunun hazırlandığını ifade eder. Mesela Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkı gibi en temel hakları bile İngiliz basınında devamlı saldırılara maruz kalmaktadır. Özellikle de kapitalist gazetelerin çok daha ateşli bir şekilde bu işi görev edindiklerini belirten Halil Halid'e göre, emperyalizmin emrindeki bu yayın organlarınca sadece Türkler değil, Devlet-i Aliye'deki diğer Müslüman unsurlar da hakaretimiz bir surette "mutaassıp ve vahşi" olarak tavsif edilmektedir. Ancak son zamanlarda politika değiştiren bu güdümlü basın, İngiliz Emperyalizminin bugün takip etmekte olduğu en son siyasetçe, artık Türk olmayan diğer müslüman unsurları da "Türk zulmünün" mağdurları olarak tasvir etmeye başlamıştır. İngiltere ruhban çevreleri de bundan geri kalmamakta, onlar da müstevli siyasetçiler ve sermayedar matbuat eliyle başlatılan kampanyalara heyecanla iştirak etmektedirler.²⁸⁷

Müslümanların "taassubuyla" ilgili olarak Mehmed Akif'in de söyleyeceği bir iki sözü vardı. Mehmed Akif (1873-1936) Batılıların görünüşte dinsiz geçindiklerini, vicdan hürriyeti diye kâinatı aldatıp, Müslümanları ve Doğuluları taassupla itham edip durduklarını söyler. Halbuki, ona göre, yeryüzünde mutassıp aranacak olursa o millet Avrupalılardır; onlardan da daha mutaassıp bir toplum ise Amerikalılardır. Taassuptan hiç haberi olmayan bir millet istenir ise o da Müslümanlar, Şarklılardır. Ancak Batılılar Batılıların bütün insanlara, bilhassa da Müslümanlara karşı öyle kinleri, öyle düşmanlıkları vardır ki hiç bir şekilde yatıştırma imkânı yoktur.²⁸⁸

Ancak buradan hareketle Akif'in Avrupa'nın maddi medeniyetine karşı olduğu gibi bir anlam çıkarılamaz. Akif de dönemin diğer düşünürleri gibi özelde Osmanlı Devleti'nin genel de ise İslam âlemin Batı karşısındaki maddeten geriliğinin farkında olarak

²⁸⁷ Halid, "İngiliz Emperyalistlerinin ...", s. 215

²⁸⁸ "Muhterem Üstad Mehmed Akif Beyefendi'nin Kastamonu'da Nasrullah Cami-i Şerifinde verdikleri vaazın özetidir", *Sebilürreşad*, C. 18, no: 464, 25 teşrinisani 1336-15 Rebiülevvel 1339'dan aktaran Mehmed Akif Ersoy, *Düzyazılar- Makaleler, Tefsirler, Vaazlar*, (Haz. A. Vahap Akbaş), Beyan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 455

görüşlerinin Avrupa ilim ve fennine karşı çıktığı şeklinde algınlamamasını ister. Avrupalıların ilimleri, irfanları, medeniyetteki, sanayideki ilerlemeleri inkâr olunur şey değildir. Ancak insanlıklarını, öteki addettikleri insanlara karşı olan muamelelerini, kendilerinin maddiyattaki bu ilerlemeleriyle ölçmek, kesinlikle doğru değildir. Avrupalıların ilimleri, fenleri alınmalı, fakat kendilerine asla inanılmamalı, asla kapılmamalıdır. Zira Avrupalıların savundukları fikirlerle uygulamaları arasında kesinlikle bir münasebet yoktur ve işte bu yüzden bir taraftan adalet, hak, hukuk derlerken, diğer taraftan da özellikle de Müslümanlara karşı her türlü haksız muameleyi reva görebilmektedirler. Akif Batı hayranlığından onların riyakârlığına uzanan fikrî istihalesine şöyle anlatır:

Ben de bir zamanlar Kitabullah'ı tilavet ederken bu gibi ayet-i celiler geldikçe "Acaba diğer milletlere karşı biraz şiddetli davranılmıyor mu? Müslüman olmayan kavimler hakkında daha merhametli olmak icap etmez miydi?" gibi düşüncelere daldım. Gerçi bu hatıraların sırf şeytanî vesveselerden başka bir şey olmadığını bilirdim. Fakat velev şeytanî olsun, o düşünceleri içimden söküp atıncaya kadar hayli mücadelelere mecbur kalırdım. Acaba bu vesvesenin kaynağı neydi? Burasını araştırarak olursak işi biraz tabiî görürüz. Öyle ya, gözümüzü açtık, Avrupa medeniyeti, Avrupa irfanı, Avrupa adaleti, Avrupa kamuoyu nakaratlarından başka bir şey işitmedik: İngiliz adaleti, Fransız hamiyeti, Alman dehası, İtalyan ilericiliği kulaklanmızı doldurdu. Lisan bilenlerimiz doğrudan doğruya bu heriflerin eserlerini, bilmeyenlerimiz tercümelerini okuduk; edebiyatları, hele edebiyatlarının ahlâkî, insanî, sosyal konulan pek hoşumuza gitti. Yazarların ahlâkî ve insanî değerlerini eserleriyle ölçmeye kalkıştık. İşte bu karşılaştırmadan itibaren aldanmaya, hatadan hataya düşmeye başladık. Bu adamların sözleriyle özleri arasında asla münasebet, benzerlik olamayacağını bir türlü düşünemedik. İşte okuyan, yazanlarımızın çoğuna bulaşan bu yanlış düşünce, bu hata bir zamanlar bana da musallat oldu. Bereket versin ki yaşım ilerledi, tecrübem arttı. Özellikle Avrupa'yı, Asya'yı, Afrika'yı dolaşarak Avrupalı dediğimiz milletlerin esaret altına, tahakküm altına aldıkları zavallı insanlara karşı reva gördükleri zulmü, gadri, hakareti gözümüzle görünce artık aklımı başıma aldım. Demin söylediğim şeytanî vesveselere kapılmış olduğumdan dolayı Cenab-ı Hakk'a tövbeler ettim. Dünyada Avrupalıları hakkıyla anlayan ve anladığını da iki cümle ile özetleyebilen bir Müslüman varsa o da ümmetin büyüklerinden Allah'ın mağfiretine kavuşmuş fazilet sahiplerinden merhum Hersekli Hoca Kadri Efendi'dir. İslâm âleminin en fedakâr, en faziletli ileri gelenlerinden Mısırlı Prens Abbas Halim Paşa bir gün sohbet sırasında demişti ki:

— Hoca Kadri Efendi'yi zaten Mısır'dan tanırım. İrfanına, âlicenaplığına hayran olurum. Bir aralık Fransa'ya uğramıştım. Paris'te ilk işim bu muhterem Müslümanı ziyaret etmek oldu. Kendisiyle biraz hoşbeşten sonra dedim ki:

Hocam! Senelerden beri burada oturuyorsun. Doğunun, Batının ilimlerine, fennine gerçekten vakıf ender rastlanır bir şahsiyetsin. Yakînen gördüğün şeyler tabîidir ki tecrübeni, görgünü artırmıştır. Öğrenmek isterim. Avrupalıların nasıl buldun?

—Paşa! Bu adamların güzel şeyleri vardır. Evet, pek çok güzel şeyleri vardır. Fakat şunu bilmelidir ki o güzel şeylerin hepsi, evet hepsi yalnız kitaplarındadır.

Gerçekten, merhum hocanın dediği gibi Avrupalıların ilimleri, irfanları, medeniyetteki, sanayideki ilerlemeleri inkâr olunur şey değildir. Ancak insanlıklarını, insanlara karşı olan muamelelerini, kendilerinin maddiyattaki bu ilerlemeleriyle ölçmek kesinlikle doğru değildir. Heriflerin ilimlerini, fenlerini almalı fakat kendilerine asla inanmamalı, asla kapılmamalıdır.²⁸⁹

Akif'e göre Batılılar dinde tutuculuk meselesinde son derece ileri gitmişlerdir. Zira bu düşünceler Batılı çocukların eğitim süreçleri içerisinde zihinlerine yerleştirilir:

... doğar doğmaz beşikte, biraz büyüünce eşikte dinî, millî telkinlerle kulakları dolar, Müslümanlara karşı düşmanlık hisleri her fırsattan istifade kendilerine verilir.²⁹⁰

Kendi cinslerinden, kendi dinlerinden, kendi renklerinden olmayan insanların insan sayılamayacağı Batılıların kafalarına iyice yerleştirildiğini düşünen Mehmed Akif, o sebepten bir Avrupalının, bir Amerikalının bir Doğuluyu, hele bir Müslümanı sevmesine imkân olmadığı iddiasını savunur. Siyasiler hatta ilim adamları ve sanatkarlar bile hep bu duygu ve düşünce ile doludur. Batı'nın ressamaları meydana getirdikleri türlü türlü resimlerle, şairleri şiirlerle, hikâyecileri gayet maharetle yazılmış romanlarla, siyasîleri gazetelerle hep onların bu hislerini canlandırıp durmaktadırlar.²⁹¹ Mehmed Akif'e göre Hristiyan Avrupalılardaki bu dindarane tassub öyle bir hal almıştır ki Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü kaybetmesi -velev savaşdaki düşmanlarının eline bile geçmiş olsa- Hristiyan Avusturyalıları sevince boğmuştur. Akif, Avusturya polisinin bu sevinç gösterilerini bastırabilmek için çok çaba sarfettiğini söyler. Yine diğer müttefikimiz Almanların bile kamuoyları hala daha Osmanlı Devleti ile ittifak kurulup,

²⁸⁹ A.g.e., s. 455-456

²⁹⁰ A.g.e., s. 460

²⁹¹ A.g.e., s. 460

savaşa girilmesini hazmedebilmiş değildir. Mehmed Akif bununla ilgili bir hatırasını naklederek Avrupalılarda kökleşmiş Müslüman aleyhdarlığını şöyle anlatır:

Ortada bir olay var ki biz Almanlarla birlikte olarak harbe girdik. Yüz binlerce şehit verdik. Yüz binlerce ev bark söndü. Milyonlarca zenginlik kaynadı gitti, şimdi Almanlar için ne gerekiyordu? Ne yapacaklardı? Şüphesiz bütün dünyanın, bütün dünyadaki milletlerin kendilerine savaş ilan ettikleri bir zamanda böyle yegâne müttefikleri olan bizleri sinelerine basacaklar; bütün gazeteleriyle, bütün kitaplarıyla, bütün edipleriyle, bütün muharrirleriyle bizi alkış, teşekkür tufanları içinde boğacaklardı. Heyhat! Bu Umumî Harb'in ilk senesinde ben önemli bir görevle Berlin'e gitmişim. O aralık Almanya hükümeti bize dedi ki:

— Bizim Meclis-i Mebusammızdaki bilhassa Katolik mebuslar kıyameti koparıyorlar. Almanlar gibi medenî, aydın bir millet nasıl oluyor da Müslümanlar gibi, Türkler gibi vahşilerle birlik oluyorlar? Bu bizim için aşağılayıcı bir durum değil midir?.. diyorlar. Aman, makaleler yazınız, eserler yazınız, biz onları Almancaya tercüme ettirelim. Ta ki Müslümanlığın da bir din, Müslümanların da insan olduğu bunlar görsünler.

Almanya hükümeti haklıydı. Çünkü Alman milleti nazarında Müslümanlık vahşetten, Müslümanlara vahşilerden başka bir şey değildi. Onların gazetecileri, romancıları; hele müsteşrik denilip de Doğu dillerini, Doğu ilim ve fennini, Doğu ahlâk ve âdetlerini biliyor geçinen adamları mensup oldukları milletin fikirlerini asırlardan beri bizim aleyhimize o kadar müthiş bir şekilde zehirlemişlerdi ki arada bir anlaşma, barışma oluşturmaya imkân yoktu. Biz o sırada kendimizi onlara tanıtmak için tabîi elden geldiği kadar çalıştık. Fakat tamamıyla başarılı olduğumuzu asla iddia edemem. Heriflerin taassubu yaman! Kökleşmiş birtakım kanaatler hakkı görmelerine engel oluyor.²⁹²

Avrupa'yı hoşgörüsüzlük ve taassupla suçlayanlardan birisi de Ahmed Rıza'dır. Rıza'ya göre müsamaha, Avrupa'da ne dinî sahada, ne politika alanında ve de özellikle müstemleke siyasetinde hiç bir zaman millî bir fazilet olarak tecelli etmemiştir. Bir zenciyi horlayarak ondan, sadece başka renkte bir insan olduğu için nefret eden bir insan asla müsamaha sahibi olamaz.²⁹³ Ahmed Rıza, Batılıların kendi iddialarınca eski önyargılarından sıyrıldıklarını düşündüklerini, gerçekte ise pek çoğu itibarıyla hâlâ ecdatları olan Haçlıların düşüncelerini koruduklarını söyler. Ona göre Batılıların davranışlarını yönlendiren derin sâikler değişmiş değildir. Haçlı seferlerinin üzerinden

²⁹² A.g.e., s. 458

²⁹³ Rıza, *Batı Politikasının ...*, s. 34

dokuz asırlık bir süre geçmiş olmasına rağmen, bu uzun müddet Hristiyan milletlerden bu hisleri yok edemediği gibi, Batılı devlet adamlarının da Şark politikalarında bir değişiklik meydana getirememiştir. J. B. Say'dan iktibasla Ahmed Rıza, Avrupalıların genellikle barbarlık devirlerinde imâl edilmiş kanaatlerle yaşadıklarını aktarır.²⁹⁴ Geçmiştekilerden çok daha kötü insanların günümüzde görüldüğünü belirten Rıza, tek farkla ki onların tahribkâr, mutaassıb, muhteris ve müstebid emellerinin neticelerine doğrudan doğruya mâruz kaldığımız zaman farkedebilebildiğimizi söyler, modern bir medeniyet maskesi altında, Ortaçağ inanç ve düşünceleri vardır.

Siyasi fanatizmin koyu Katolik olan İspanya ve Avusturya'da olmasının şaşırtıcı olmadığını ancak Büyük İhtilâl'in meşru evlâtları olduklarını iddia eden, buna inanarak en sert bir ruhban düşmanlığı güden Fransız politikacılar arasında da bu fanatizmi görmek Ahmed Rıza için hayal kırıklığıyla doludur. Ahmet Rıza o tür politikacıları şöyle tanımlar:

Bunlar gelenek olarak Katolik, mizaç itibariyle hür fikirli, nutuklarında —hele toplulukları etkilemek istedikleri vakit— son derece demokratlardır. Fakat sözlerini uygulamaya gelince onları tanımak mümkün değildir!

Fransa ve İtalya hâlâ bir katolik yapıya sahiptir. Dinin mükellefiyetlerini fiilen yerine getirmeyen, fakat his itibariyle Hristiyan olan milyonlarca insan vardır ve his onlarda gerçeklere üstün gelmektedir. Hissî inançlar da kuvvetlidir.

İngiltere ve Amerika'da sofular, Hristiyanlık adına düşmanlıklarını açıkça belirtmekten kaçınmayacak kadar cesaret sahibi olduklarını gösteriyorlar. Türklere karşı cephe alanları teşvik edecek sözler sarfediyorlar. Gladstone bu mutaassıp dindarlardan biriydi. Fransa'da siyaset adamları, İngiltere'ninkinden farksız olan bir programı haklı göstermek için bir takım insanî hisler ileri sürmeği tercih ediyorlar.

İrsiyet, onlarda, bir takım sabit fikirlerden kurtulup vakıalar karşısında gerçekten tarafsız bir tutum edinmelerine imkân vermiyor. Doğu'ya karşı tavırlarındaki haksızlıklarının ve hatâlarının sebeplerinden biri de budur.²⁹⁵

²⁹⁴ Jean Baptiste Say (1767-1832) Fransız iktisatçı, ekonomide liberalizmi savunur.

²⁹⁵ A.g.e., s. 35

3.5. SÖMÜRGE İDARESİ VE İDARECİLERİNDEN DUYULAN İSTİKRAH

Şark milletlerinin yabancı boyunduruğu altında yaşamaktan duyduğu istikrah, sıklıkla tekrarlanan temalardan biridir. Halil Halid, Şehbenderzade, Celal Nuri gibi aydınlar emperyalist idarecilerin, ehl-i Şark'ı ve bilhassa da Müslümanlar olanlarını, kendi rızaları ile değil, sömürge yönetimleri vasıtasıyla cebren ve zecri yöntemlerle, onları kendi idarelerine sadık kalmaya zorladıklarını, görmek istememekte olduklarını vurgularlar. Ancak bu hususta Halil Halid, diğer aydınlara nazaran daha teferruatlı olarak sömürge halklarının psikolojisini ve sömürge yönetimlerini incelemeye alır, çağdaş yazarlardan en önemli post-kolonyalizm çalışmalarından birine imza atmış olan Tunus asıllı sosyolog Albert Memmi tarzında, sömürgeleştirilmiş toplum ve sömürgeci gibi tarihsel olgu ve gerçekliklerden hareket ederek sömürge ve sömürgeci yaşamı irdeler.²⁹⁶

Halil Halid'e göre bir millet, başka bir milletin boyunduruğu altında yaşarken, onun hissiyatına taziyekte bulunup, dışarıdan gelen o şahıslara sadakat ve vefa duymaya icbar olunamaz. Hal böyleyken bunun tam aksi istikametinde İngilizlerin kendilerini zorla sevdirmeye konusunda yaptıkları dayatmalara ilişkin çarpıcı bir misal, Halil Halid tarafından okuyucuya şöyle anlatır:

Benim elimde matbu bir vesika var ki İngilizce ve Urdu lisanı ile ihzar edilmiş olan bu resmi vesikayı Hindlilerden ne surette bir bağlılık beklendiğinin misali olarak arz ediyorum. İşbu formu Hindli muallimler ve mektep müdürleri imza ile mecburdur ki buna yarı-muhtar prensliklerdeki müstahdemin dahi dâhildir:

“Majesteleri Kral hazretlerine ve onun kanuni halifelerine tam bir sadakat ile bağlı kalmak boynumun borcudur;

“Mektepteki resmi makamların bana tevdi edeceği vazifeleri ve bilhassa da Majesteleri Kral hazretlerine sadakat ve bağlılığı kendi talebelerime ilka etme mesuliyetini bihakkın ifa etmek boynumun borcudur;

²⁹⁶ Karşılaştırma için bkz. Albert Memmi, *The Colonizer and the Colonized*, Beacon Press, Boston, 1965.

“ve dahi Hindistan Hükümeti aleyhinde tertip olunmuş, siyasi, nim-siyasi hiçbir tahrikâtta yer almamak ve içtimalara katılmamak ve bu hükümet aleyhinde hiçbir cereyan ve tedbirlere iştirak etmemek boynumun borcudur.”²⁹⁷

Halil Halid, Şark'ta yabancı boyunduruğu altında yaşayan az biraz mürekkep yalamış bir insana tesadüf edilip, bu şahsın muhataplarına gerçekleri anlatabilecek kadar itimat etmesi sağlandığı takdirde, yabancı bir kral veya hükümete bir “yerli” olarak sadakatte bulunmaktan duyduğu istikrahi açık yüreklilikle itiraf edeceğini söyler. Zira bu insanların güçlü ve daimi bir surette isteyeceği tek şey kendi memleketlerinin bağımsızlığını görmekten ibarettir. Halil Halid'e göre,

tarafsız bir mahkeme olsa ve bu mahkemece beynelmilel ihtilaflar korkusuzca ve müessir bir surette görülse, olup bitenlerden pek mutazarrır olan akvam-ı beşeriyetin, İngiliz müstevli siyaseti aleyhinde bu mahkemede söyleyeceği çok şeyi vardır.²⁹⁸

Halil Halid, sömürge idarelerinin devam ettirilemeyeceği hususunu sıklıkla vurgular. Doğu halklarının da diğer halklar gibi, özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına düşkün olduklarının, “iyi yönetim” ya da “uygarlaştırma görevi” iddiası ile yabancı bir devletin kendilerine amirlik taslamasından nefret ettiklerinin altını çizerek, sömürge idarelerinin idamesinin imkânsızlığına değinir. Cebren hâkimiyetleri altına aldıkları yabancı memleketlerdeki halkların milli hukuklarına saygısız davranan yayılmacı sömürgecilerin “*Our good rule and justice*”, yani “iyi yönetimimiz ve adaletimiz” sözü kullanıla kullanıla sıradanlanmış, bayağılaşmıştır.²⁹⁹ Dolayısıyla, yeni yeni sömürgeler elde etmek için kendi aralarında ateşli bir rekabete girmiş Avrupalıların en başta unutmamaları gereken gerçeklik, Avrupa dışında kalan toprakların onlar için tahsis edilmiş eğlencelik av sahası olmadığıdır:

Avrupa düvel-i muazzamasının Şark ganimetlerini paylaşmak için kendi aralarında yaptıkları müzakereler, umumiyetle birbirlerinin hasedini tahrik etmekle netice veriyor. Modern Avrupa diplomasi tarihi bunun misalleri ile doludur. Fakat hepsinin müşterek bir nokta-i nazarı vardır ki bu yayılmacı güçlerin hepsi de zapt

²⁹⁷ Halid, “İngiliz Emperyalistlerinin...”, s. 227

²⁹⁸ A.g.m., s. 227-228

²⁹⁹ Halid, *Hilal ve ...*, s. 168

ettikleri memleketlerdeki ehl-i Şark'ın milli hukuklarına hürmetsiz davranıyorlar. Avrupa milletlerinin umumiyetle unuttukları bir husus var: Bu yeryüzü bir bütün olarak insaniyete aittir ve Ehl-i Şarkın otura geldiği Arzullahın o kısmı, Avrupalı emperyalistler için eğlencelik bir av sahası olmaktan ibaret değildir. Avrupalılar şunu da unutmazınlar ki Ehl-i Şark dahi aynen kendileri gibi hürriyetlerine ve istiklallerine düşkünlüdürler ve “iyi idare” veyahut “medenileştirme vazifesi” iddiası ile ecnebi bir devletin kendilerine amirlik taslamalarından en kalbi hissiyatları ile nefret ederler.³⁰⁰

İngilizlerin Şark'a işadamı ve ilim ve fen sahalarında tetkikte bulunmak maksatlarıyla ve muallim hüviyetiyle gittikleri vakitlerde hürmet gördüklerini ifade eden Halil Halid, bu şahısların İngilizlerin istilacı fetihlerinin resmi, yarı-resmi memurları haline gelmeleriyle birlikte, ortalama bir Şarklının nazarında adi bir düşman mevkiine düştüklerini söyler. Bu sömürge memurlarınının da birinci görevi bulundukları ülkelerdeki ilerlemelerin önünü almaktır. Bu ise milli gelişimlerinin önü kesilmiş ve kendi kendilerini idare etmekten aciz kaldıkları tebeyyün etmiş bu halklar üzerinde emperyalistlerce kurulan vesayet rejiminin idamesinin kolaylaştırılması demektir. Halil Halid bu sistemin işleyişini şöyle anlatır:

Bu günlerde eski usulden Şark'a gelen iş adamları ve müstakil araştırmacıların sayısı, emperyalizm davası adına gelen zabitan ve memurin ile kıyas edildiğinde pek ehemmiyetsiz kalır. İşbu zabitan ve memurinin işgal edilen bu memleketlerin her mıntıkasında, pek kalabalıkça ve mağrurane bir üstünlük ve husumet telkin eden edalar ile hâzır bulunuyor olmalarının, insana sevimli gelecek hiçbir tarafı yoktur. İngiliz müstevli siyaseti iddia ediyor ki yaptıkları şey iyi idarenin nimetlerini, terakki edememiş Ehl-i Şarkın istifadesine sunmaktan ibarettir. Lakin bu idareye serfuru etmek mecburiyetinde kalanlara göre ise hakikatte bu idare, sadece onların başlarındaki emperyal ve kapitalist fatihler tarafından sömürülmelerine götüren bir sâiktan ibarettir. Hatta öyle bir mâniadır ki kendi milli hudutları içinde terakki etmelerine mümanaat ediyor. Zira milli terakkiyatın kontrol altında tutulması emperyalizmin takip ettiği en mühim siyasetlerden biridir. Zira bu suretle emperyalizmin pek muktedir organları, pek daha ikna edici bir surette ortaya koyabilsin ki hâlihazırda kendi hâkimiyetleri altında bulunan halklar, müstakil bir mevcudiyete ve milli ve meşruti bir idareye şuan için hazır değildirler. Yalnız şöyle bir vaziyet var ki Emperyalistlerin bu sözde “iyi idaresi” Şarkın hiçbir tarafında kendi liyakati namına ayakta duramıyor, mesnetleri ateş ve kılıçtan ibarettir. Bu emperyal kuvvetler, işgal ettikleri topraklardaki halkları kâmilten silahsızlandırıyorlarken, kendileri yeni yeni garnizonlar inşa edip askerlerini

³⁰⁰ Halid, “İngiliz Emperyalistlerinin ...”, s. 211

oralara yığıyorlar ve harp gemilerini o memleketlerin sahillerine demir attırıyorlar.³⁰¹

Sömürge idarelerinden duyulan istikrahın bir sebebi de Halil Halid tarafından “siyaset münşileri” olarak adlandırılan belli bir güruhun, sadece kendi çıkarlarını dikkate alarak sömürge politikalarının tayininde oluşturdukları olumsuz etkilerdir. Müstemleke “peyda etmek” gibi “harikalar” işler çıkarmak üzere Şark’da bulunan bu grup; gazeteciler, kamu görevlileri, askerler, misyonerler, işi yok parası çok seyyahlar gibi muhtelif meslek mensuplarından teşekkül etmiştir. Ancak ortak yanları şöhret, servet ya da memurluk yapma uğrunda tutuldukları dehşetli sevda ve bu sevda sebebiyle vuku bulan ve Batılı devletlerin Şarklıları göz açtırmayacak derecede baskı altına almalarına sebebiyet veren teşebbüsleridir. Halil Halid bu grubun faaliyetlerini Şarklılar için “anarşist humbarası kadar muzır bir alet-i cinayet” olarak görür. Şark için veba kadar tehlikeli yol gösterecilikleriyle Şark’ta neşr-i medeniyetin yollarını gösteren bu insanlar yüzünden Batılılar İslam milletlerine insaf nazarıyla bakamamaktadırlar. Halil Halid bu insaftan yoksun bakışın yol açtığı çifte standardı Habeşistan- Merâkeş ve Bulgaristan- Mısır karşılaştırmaları yaparak şöyle anlatır:

Mesela, Avrupalılar nokta-i nazarından dahi Merâkeş’den daha mütemeddin bulunmayan Habeşistan kendi umûrunu tedvîr ve ıslâhda serbest bırakıldığı halde ıslâhat-ı temeddüniyye icrâsı bahanesiyle Merâkeş’in niçün tecâvüzât-ı Efrencema’rûz kaldığını insâniyet ve hakkaniyet nâmına kimse vazife edinibde sormak istemiyor. Kezâlik Mısırlıların bir ecnebî devletin hâkimiyet-i mütemeddinesine pek muhtâc olduğunu i’lân edib duranlara Bulgarlara istiklâl-i tâmme verdirmeğe ve onları hâricin vesâyetinden kurtarmağa uğraşıyorlar. Bulgarları umumiyet üzere Mısırlılardan daha medenî add eylemek Efrencema’rûz olan safsata-i kâzibâne kabîlindendir.³⁰²

Kendi toprakları üzerinde “la-yüs’el efendiler” olarak yabancı bir idareyi sürdermeye çalışan sömürgecilerin, o topraklarda yaşayan halk kitlelerinin kendilerine karşı müteşekkiren sadakat göstermelerini umduklarını belirten Halil Halid, emperyalistlere göre eğitim almış yerlilerin sadece fesatçı değil, aynı zamanda bir takım anarşik eylemlerin içindeymiş gibi gösterilmekte olduğuna dikkat çeker. “Kendi halkının

³⁰¹ A.g.m., s. 228

³⁰² Halid, *Hilal ve ...*, s. 208-209

şuursuzca içinde bulunduğu o esaretle ilgili aydınlatıcı faaliyetlerde bulunmanın” anarşizm gibi gösterildiğini ifade eden Halid, ancak bu gayretlerin sonuçsuz kalacağını şu sözlerle anlatır:

Emperyalizmin hizmetindeki bu memurlar heyeti, meseleleri ne kadar ajite etmeye çalışırsa çalışsın, tebaa milletlerin pek sadıkane bir surette, “hayırhah” efendilerinin idaresine razı olduğu hususunda cihani ikna edebilmesi bundan böyle muhaldir. Şark ahalisi “müesses nizam”a isyan ve mukavemet bayrağını açmış bulunuyor. Mısır’dan, Hindistan’dan son olaylara ilişkin gönderilen raporları okuyunuz. Göreceksiniz ki bu otokratlar takımı, bu ülkelerdeki milliyetçi hareketlerin bastırılması için en sert tedbirlere başvurulmasını istiyorlar. Tebaa milletlerin kendi milli serbestiyetlerine mütedair her türlü talep ve iddialarının reddedilmesini ve gayri memnun unsurlara karşı mutlak bir kararlıkla muamele edilmesini, anavatandaki vatandaşlarına ve yüksek makamlardaki yetkililere pek ısrarlı bir surette teklif ediyorlar. Kaba kuvvete dayanan zihniyetin bir garip numunesi 2 Mayıs 1919 tarihli *Daily Telegraph*’ta neşrolundu. Muharrir şöyle diyor: “Ahlakları bize pek açık bir surette gösteriyor ki Şarklılar geniş çaplı imtiyazları pek ısrarlı bir surette zafiyet olarak telakki ederler. Tereddüt göstermek vahim neticeler doğurur. Sulh müzakerelerinde bulunmak ancak hıyanetle tesmiye olunabilir. Mısır yahut Hindistan hükümetleri gürültüye pabuç bırakmayacaktır. Her ne kadar bu feryatlar, filhakika bir hataya veya adaletsizliğe müstenit dahi olursa olsun.” Şimdinin mütekaidi ve Mısır olayları esnasında orada vazifeli olan bu muharrir, bir aralık Hindistan’da başhakimlik vazifesinde de bulunmuştu. Vâ esefâ bu zatın pek müşfik terazisinden adalet beklemek zorunda kalanlara.³⁰³

Halil Halid sömürge idarelerinden duyulan istikrahın temel sebeplerinden biri de sömürgeci devletlerin sömürgelerinde boyunduruk altına aldıkları halkaları yönetmek üzere kurdukları bürokratik yapılar olduğuna dikkat çeker. Halil Halid’in “bürokratik oligarşi” olarak nitelendirdiği bu yapıyı tahkim etmek, Şark üzerinde hükümferma olan otorite ve kontrolünü yürütmek üzere, her sene gittikçe artan sayıda resmi memur sömürge idarelerine gönderilmektedir. Halil Halid bu sömürge memurlarını arkaplanlarını incelemeye alarak onları şöyle tavsif eder:

Bu görevliler genellikle orta ve yüksek sınıf arasından seçilseler de birkaç istisnayı dışarıda bırakırsak hali vakti pek yerinde olmayan ailelere mensupturlar. Yani, kendi ülkelerinde, kendi sınıfına ait standartlarda yaşamaya muktedir değillerdir. Binaenaleyh bu beyefendilerin kendilerine dışarıda daha iyi işler

³⁰³ Halid, “İngiliz İşçi ...”, s. 257

bulmaları icap eder. Aralarından ilim ve fen sahasında temayüz etmiş ya da ihtisas icap ettiren bir işte maharet kespemış zevatın zuhuru pek nadirdir.³⁰⁴

Halil Halid'e göre bu memurlar otokrat tavırları ve yerlilerden duydukları istikrahları ile dikkat çekmekte, yönetimleri altında tuttukları Şark ahalisi ile bir ihtilaf vukuunda takındıkları katı tutumları ile tebarüz etmektedirler. Aralarında hayatlarını ve mesailerini geçirdikleri insanların iyiliğini isteyen birkaç saygın örnek bir kenara bırakılırsa kaydını düşmeyi ihmal etmeyen Halil Halid, İngiliz memurlarının pervasızlığını, arkalarında duran İngiliz Emperyalizminin varlığına bağlar ve İngiliz resmî görevlilerinin kendi yetki alanları içerisinde zaman zaman münasebete geçmek zorunda kaldığı *yerlilere* kendi emir ve iradelerini dayatma hususunda pek özenli ve sebatkâr olduklarına dikkat çeker. Ama yine de bu memurlarca asıl tercih olunan kendi üstün toplumu ve kendi vatandaşlarından oluşan çevresi dışına taşmamak ve bu suretle de *yerlilerin* yaydığı hastalıklardan mümkün mertebe sâlim kalmaktır.³⁰⁵ Halil Halid *native*/yerli kelimesinin içeriğine Şarkta boyunduruk altında yaşayan bütün milletler istisnasız dâhil olduğunu belirterek, bu ifadeye yüklenen mananın bu milletlere karşı duyulan küçümseme ve tahkir duygularını da barındırmakta olduğuna dikkat çekmeyi de ihmal etmez.³⁰⁶

Halil Halid Londra'daki yetkililerin, kendilerinden çok uzak olan coğrafya hakkında yeterince bilgi sahibi olmadıkları gibi, kan, itikat ve kültür itibarıyla her hangi bir akrabalıkları bulunmayan, Afrika ve Asya'nın o uzak topraklarında yaşayan halklara karşı samimi olarak merhamet hisleri beslemediklerini ifade eder. Yüksek makamları işgal eden bu şahısların zihinleri, çocukluklarından beri rahiplerinin ya da öğretmenlerinin onlara ilka ede geldiği, genelde Doğu, özelde de İslâm'la ilgili her şeye karşı ön yargılar ile dopdoludur. Bu memurlar takımının zannına göre boyunduruk altındaki Şarklılardan yükselen her ses “yarım yamalak Batılı bir eğitim alıp, herhangi bir hükümet vazifesi kapmaya çalışan bazı müfsit ve çıkarıcı eşhasın kışkırtmasıyla çıkan kuru gürültü”den başka bir şey değildir. Ancak Şark Meselesi'ne ilişkin hususlarda Londra'daki yüksek makamların üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan bu

³⁰⁴ A.g.m., s. 248

³⁰⁵ A.g.m., s.249

³⁰⁶ A.g.m., s. 235-236

memurlar takımının görüşleri, herhangi bir ihtilaf vukuunda İncil'in hakikatlerine benzeyen bir yaptırım gücüne sahiptir.

Halil Halid'in dikkat çektiği bir diğer husus İngiltere'nin Şarkiyat çalışmaları yerine sömürgeler için idari personel eğitimine ağırlık vermesidir. Hatta bu hususta hususi bir makalenin yazarı da olan Halil Halid, söz konusu makalesinde diğer Batı Avrupa ülkelerinden örnekler vererek İngiltere'nin Şarkiyat çalışmalarında Avrupalı rakiplerinin gerisinde kaldığını anlatır.³⁰⁷ Lord Curzon ve Lord Cromer gibi modern Emperyalizmin öncülerinin gayretleriyle vaktiyle Londra'da bir Şarkiyat enstitüsü kurulduğunu belirten Halil Halid, bu enstitünün Şark'la alakalı ilmi ve kültürel çalışmalar yapmaktan, Şark'taki İngiliz ticari çıkarlarını arttıracak vasıtaları teminden daha ziyade, hâlihazırda boyunduruk altında tutulan ya da *Downing Street* ve *Whiteall* gibi mahfillerde boyunduruk altına alınmak üzere üzerinde çalışılan ülkeler için mülkî, idarî ve askerî erkânın yetiştirilmesinin amaçlandığını söyler. İşin ilginç tarafı ünlü düşünür Edward Said'in 1978'de yayınlanan *Orientalism* adlı çalışmasına kadar genelde sadece akademik bir disiplin ya da bir sanat akımı olarak tasvir edilen zararsız ve masum Şarkiyatçılığın, Halil Halid'in satırlarında da “emperyalizme hâdim” olarak gösterilmiş olmasıdır. Halil Halid'e göre bu kurumlardan yetişen geleceğin sömürge idarecileri, görev başındayken zamanla daha da milliyetçi duygulara kapılırlar. İngiliz emperyalizminin yönetici sınıf üzerindeki psikolojik etkisini Halil Halid ironik bir dille şu şekilde anlatır:

Boyunduruk altına alınmış Şark milletlerinin İngiliz idarecileri, bilhassa, talihlerini belirlemekle vazifeli addettikleri halkların dillerini öğrenirler. Bu maksada mebni bir lisan tahsili, umumiyetle pek sünî kalıyor. Aslında Doğu hizmeti görececek olan adayların çoğu fâzıl, nazik ve kibar insanlardır. Hatta aralarında Şark insanına karşı kalbi muhabbet besleyenleri bile bulunur. Lakin bu göreve başlamadan öncedir. Ne zaman ki bu şahıslar görev yerine ulaşır ve orada Şark insanıyla birlikte bir süre yaşamaya başlar, hissiyatında bir garip tahavvüller baş gösterir. Kendi devletince fethedilen ülkelerin burçlarında, resmi dairelerinde kendi bayrağının dalgalandığını

³⁰⁷ Bu ilgi çekici makele için bkznz. Halil Halid, “Oriental Studies in England and on the Continent: A Comparison”, *The Imperial Asiatic Quarterly Review*, Cilt: 18, No: 36, Ekim 1904, s. 1-11; Türkçe tercümesi: Halil Halid, “İngiltere ve Kıta Avrupasında Şarkiyat Çalışmaları: Bir Mukayese”, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 191-210

görür. Boyunduruk altındaki insanların yaşadığı o ülkenin limanlarında kendi ülkesine ait savaş gemilerinin gayet ilham verecek bir surette demir atmış olduğunu ve ülkenin en stratejik noktalarında kendi askerlerinin mevzileri beklediğini görerek vatanperverlik duyguları pohpohlanır. Halkın ister gönüllü ister zoraki de olsa “Tanrı Kralı Korusun” marşı çalınırken ihtirama geçtiğini müşahade eder. Özel günlerde verilen resmi resepsiyonların Orta Çağ’ı anımsatan aşırı debdebesi sayesinde emperyalizmin temsilcilerinin haiz olduğu mevki-i mualla ve İngiltere’nin azamet-i şahanesi yerli halka ihsas olunur. Tebaanın arasındaki mevcut sahte sadakat havasının bu resmi zevatı bir parça daha mağrur kıldığını düşünmek tabii olacaktır. Yaşadıkları ülkenin her türlü nizam ve işleyişi az çok İngilizleştirilmiştir. Bazen, Sudan örneğinde olduğu gibi, başlarında komutanları olarak kendi vatandaşları olduğu halde, yerel tebaadan oluşturdukları kolluk kuvvetlerinin -ister polis ister asker olsun- giydikleri miğferlerin önüne askeri düzeni hatırlatır bir haç ve yıldız amblemi konur, bazen de Hindistan’da olduğu gibi, oranın hükümetince teşkil edilen yerli birlikler için hususi olarak süslemeli sarıklar tasarlanır. Yine bu zevatın gördüklerinin cümlesindendir ki yerli dillerin aleyhine olarak, hem de Arapça misalinde olduğu gibi, yerel halkın dili ve edebiyatının ne derece zengin olduğuna bakılmaksızın İngilizce terviç edilir. İdari bürokrasinin bütün şubelerinde yerli memurların elde edebileceklerinden daha nüfuzlu ve daha yüksek maaşlı makamlar bu zevata tahsis edilir. Hele aralarından bazıları öyle talihlidir ki pek konforlu ve sıhhi şartlara uygun evlerde pek de fazla para ödmeden otururlar. İklim şartlarına göre özel olarak inşa edilmiş bu güzel evler hükümetin parasıyla ve tabiatıyla yerel halkın sırtına bindirilen vergilerden gelen paralar ile yapılmaktadır.³⁰⁸

Halil Halid her zamanki objektifliğiyle esaret altında yaşayan Şark toplumlarında İngiliz resmi görevlilerine karşı duyulan öfkenin, herhangi bir ayırım tanımaksızın tüm görevlilere karşı olduğunu iddia etmenin yanlış olacağını da belirtir. Söz konusu memurların aralarında güzel ahlak ve çalışkanlıklarıyla tebarüz etmiş olanları, kendi aralarında yaşadıkları halkların hürriyetine ve kendi kendini yönetebilme hukukuna riayetkâr olanları takdir toplamaktadırlar. Fakat emperyalizm, sömürgeciliği daha da çekilmez bir hale getirmiştir. Halid’e göre,

Yeni yeni fetihler yapmaya ve Şark’taki milletler üzerinde kendi idarelerinin daimi olarak tesis etmeye duydukları şehvet ile daha da kızgınlaşmış olan İngiliz Emperyalizmi yüzünden, geçmişte her türlü entrikadan azade bir surette görev yapan İngiliz eski memur tipine gittikçe daha az rastlanılır olmuştur.

Karakteristik hususiyeti vakar olan Şark hizmetindeki eski tarz İngiliz memur tipinin yerini artık kibir ve küstahlığın tezahürleri almaya başladığını ifade eden Halil Halid’e

³⁰⁸ Halid, “İngiliz İşçi ...”, s. 250-251

göre, geçmiş zamanların geniş fikirli, toleranslı yaklaşımları, yerini şüpheyeye müstenit hoşgörüsüzlüğe bırakmıştır. Serbestçe milli gelişimleri ve öz kurtuluşları için Şark insanlığının ortaya koyduğu gayretlerin neticelerine, kem gözlerle ve dış bilenererek bakılmaya başlandığını ifade eden Halil Halid, Hind-İngiliz bürokratik oligarşinin yaklaşımını şöyle eleştirir:

Görülüyor ki şimdilerin İngiliz devlet adamları, siyasetçileri ve Şark'a gönderilen İngiliz resmi memurları kendilerini Afrika ve Asya insanları için Allah tarafından gönderilmiş hâmler, amirler ve hükümdarlar olarak tasavvur ediyorlar. Yönetimleri altında yaşayan insanlara "uyrukdaşımız" demeye tenezzül edenler, Şark hizmetindeki bu resmi zevatın en mütevazılarını teşkil ediyorlar. Pek çarpıcıdır ki vaktiyle bir Hindistanlı şöyle demişti: Her İngilizin emrinde yaklaşık olarak üç yüz on üç milyon tane raiyeti vardır. Zira İngilizler bizim hakkımızda ne zaman konuşsalar bize "bizim Hindi tebaamız" demeyi tercih ediyorlar. Bu kabil bir zihin yapısını, İngiliz Emperyalist basınınca pek tefahür edilen demokrasileri ile bağdaştırabilmek hemen hemen imkansızdır. Askerî ya da mülkî makamlarda Şark hizmetlerini tamam edip, evlerine dönen kendi vatandaşlarının, memleketlerinde pek emredici ve asabi bir karaktere büründüklerini bizzat İngilizler sıklıkla dile getiriyor ve bu kabil memur emeklilerinin saldırganca bilgiçlik gösterilerinin ve kendini ortaya koyma çabalarının, içinde bulundukları toplumca da hüsnü kabul görmesinin pek mümkün olamayacağı ifade ediliyor. Pek tabii ki bu efendiler Şark'taki vazifeleri zarfınca hemen hemen hiç bir murakabe olmadan, kendi arzularını icra ve kendi emirlerini icbarda, kendi salahiyet sahalarında otokratlara müşabih bir tarzda yaşamaya alıştılar. Binaenaleyh bu eski ahvali özlüyorlar. İngiltere'nin tümünü taharri etseniz, bu kabil fiillere tahammülkar olabilecek bir avuç insan bulamazsınız. İşte bu zevattır ki İngiliz Emperyalizmi'nin menfaatlerine hâlel getirebilecek Şark'taki herhangi bir buhran esnasında, üzerlerindeki perde-i zulmeti büyük bir gerginlik ve asabiyet ile atarak yazılı-sözlü beyanlarda bulunurlar ve pek hikmetli bir surette nazariyeler üretirler. Tahriklerin bastırılması ve *uygarlığın çıkarlarının* korunması için İngiliz sultanının takip edeceği ağır tedbirler, idare ve kanunlardır ki işte bu adamlar tarafından teklif olunan çarelerin en önde gelen karakteristiğini teşkil eder!³⁰⁹

Bu hususta Celal Nuri tarafından seslendirilen benzer bir görüş de sömürgelerde istihdam edilen memurların seciye değiştirmiş olmalarıdır. Celal Nuri vatan olarak benimseyemedikleri o topraklarda, özellikle de İngiliz sömürgelerinde istihdam edilen müstemleke memurlarını şu şekilde anlatır:

³⁰⁹ A.g.m., s.259-260

Müstemlekât me'mûrları tebdil-i seciye etmişlerdir. Müsta'merâtda aksâ-yı emel malda hafif, parada ağır sür'at-i mümkin ile Londra'ya avdetdir.³¹⁰

Halil Halid'e göre Şark'ı yakından tanıyanlar, isyan duygusunun artan bir şekilde ruhlara sirayet etmekte olduğunu da yakinen bilmektedirler. Ancak bu dizginlenemez nefret, Batılılarla her halükarda kurulmuş münasebetlere yönelik değil, sadece emperyalistlerin saldırgan efendiliğine yöneliktir. Avrupa siyasetinde eşitlikçi duygu ve düşünceye sahip yeni bir ekolün doğması, Avrupalılar ile Şark milletleri arasındaki yabancılaşma ve bu yabancılaşmadan neşet eden husumet duygularının izale edilmesini temin edecektir. Şarkta biraz basiret sahibi her kafanın, kendi halkının refah ve terakkisi için Batılılarla kurulacak ticari ilişkileri, Batılı yatırımların arttırmanın, onların ilmî uzmanlığından ve kalifiye işgücünden istifade edilmesinin lüzumunu takdir edeceğini ifade eden Halil Halid Beye göre Şarklılar tarafından tek istenilen şey kurulan bütün münasebetlerin dostane ve karşılıklı saygıya dayanıyor olması ve düşmanca, âmirane ve köle-efendi ilişkisini andırmamasıdır.³¹¹

³¹⁰ Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, s.246

³¹¹ Halid, "İngiliz İşçi...", s.236-237

4. BÖLÜM

AVRUPALILARIN HULÛL VE NÜFÛZ-I SULH- PERVERÂNESİ: BARIŞÇIL EMPERYALİZM

Hulûl-ı sulhpervaranenin temelde iki sacayağı vardır: Biri iktisadî emperyalizm, diğeri de kültürel yollarla yapılan sızmalar. Düşünürlerimiz muhtelif eserlerinde her ikisine de sıklıkla temas eder. Osmanlı Devleti ve diğer doğrudan ya da dolaylı sömürge yapılmış ülkelerin iktisadî ve kültürel olarak esaret altına girmesine yol açan saikleri, emperyalist ve sömürgeci politikaların o toplumlardaki etkilerini inceleyerek bu sızmaların bertaraf edilmesinin yollarını sorgularlar. Celal Nuri'nin med-cezir teşbihi yaparak anlattığı gibi, toplum olarak uyanık olunması ve bu sahada bir hatt-ı hareket belirlenmesi gerekliliği üzerinde durulur:

Med halinde bir deniz ki, Avrupa, günden güne, dakikadan dakikaya, karalarımıza giriyor. Biz bu medde bir cezir hazırlamaz isek taşan sular bizi boğar.³¹²

Zira onun için asıl korkutucu ve çok daha muzır olan yabancıların "hulul-ı sulhpervanesi" yani barışçıl yollarla yapılan sızmalardır. Doğu toplumlarının olayların sadece dış yüzüne bakabildiğini, sadece elle tutulana görebildiğini düşünen Celal Nuri, gayri maddî cereyanların, yavaş yavaş, basamak basamak gerçekleşen hareketlerin takip edilemediğini söyler. Söz gelimi, bir devlet tarafından vatan toprağından bir parça koparılıp, orada yaşayan vatandaşlarımız çeşitli zulümlere maruz kaldıklarında, galeyana gelebildiğimiz, bağırıp çağırdığımız halde, tedrici, gürültüsüz, sistematik, düzenli bir plan takibi ile bir devlet, kendi memleketimizde birçok haklar elde ettiğinde, dâhili ve hârici egemenlik haklarımızı birçok yönüyle ihlal ettiğinde, çevirdiği dalavereler ve oyunlar ile vilayetlerimize bir nevi ipotek koyduğunda bunlar dikkatimizi

³¹² Celal Nuri, *Târîh-i İstikbâl*, Cilt: 2, Yeni Osmânî Matba'a ve Kütübhânesi, İstanbul, 1331, s. 49

çekmemekte, bizleri endişelendirmemektedir. Hâlbuki bütün bunlar bir memleketin savaşız yavaş yavaş fethedilmesi demektir.³¹³

Celal Nuri'ye göre Osmanlı Devleti, bağımsızlığını tarihte diğer batmış eski devletler gibi, bir iki muharebe ile kaybetmeyecektir. Bu tür fetihlerin modasının geçtiğini söyleyen Celal Nuri İngiltere'nin bile Mısır'ı, padişahın hakkı-ı saltanatına, hidivin sıfatına hâlel getirmeden, yani kendi topraklarına resmen katmadan, fethetme yoluna gittiğine dikkat çeker. Uzakdoğu'da Japonlar Portartur [Port Arthur]'u, Talyen-Van [Talienwan]'ı, Almanlar Kiyau-Çeuye [Kiao-Chau]'yi elde ederlerken sanki oraların kiracısı gibi davranmışlardır. Fransa, Fas Kralını korumak bahanesiyle Fas'a hulul etmiştir. Celal Nuri hissedilemeyen bu yavaş yavaş sızmaların neticesinde gün gelip kendi memleketimizde büyük devletlerin köhne Bab-ı Âli'nin üzerinde bir otoriteye sahip olacağı endişesini taşıyarak şunları söyler:

Hakk-ı hâkimiyet ecânibin hulûl-i sulh-perverânesiyle mahv olur. Bu gün Fas'ı zabt eden Fransızlar güya Mevlây Hâfız'ın tâcî tahtını muhafaza için orasını feth ediyorlarmış. Binâen-aleyh zaten pek çok rahnedar olan hakk-ı saltanatımız, adem-i rüşdümüzün tevâlisi ile, yavaş yavaş, âdetâ his olunmaz bir sûrette elden gidiyor. Bir gün gelecektir ki bu memleketde ecânib bizim mevki'imizin fevkinde, düvel-i mu'azzama, köhne, harâb, Bâb-ı Âlinin üstünde bulunacaktır. Biz millî ve ictimâ'î, tekâmülî ve müterakkî bir meslek ittihazında hâlâ gecikirsek Avrupa istikbâlde, bizde öyle bir mevki' ihrâz eder ki bu mevki'in şimdiki İngiltere'nin Mısır'da, Fransa'nın Tunus'da, Rusya'nın Mançurya'da Japonya'nın sabıkan Kore'deki mevki'inden farkı kalmaz; ve belki hulûl ve nüfûz-ı sulh-perverâne ile Avrupa siyaseti o zamâna kadar daha bir çok yollar, çâreler ihtirâ'ında isbât-ı ehliyetden geri kalmaz.³¹⁴

Dolayısıyla Celal Nuri için halihazırdaki ve gelecekteki Osmanlı terakkiyatının ön koşulu tam bağımsızlık konusunda hassas olunmasıdır. Ona göre Türkiye her türlü hücumdan nasibini almakta, hücumlara maruz kalmasına bâdi olan siyasî ve dinî sebeplere artık iktisadî sebepler de eşlik etmektedir. Celal Nuri bu hücumları iki kategoride toplar: Barışsever ve savaş arayan. Barışsever hücumlar kimsenin burnu kanamadan, sessiz, sedasız vuku bulmakta, Avrupa parası ile her gün birkaç dönüm, birkaç kilometrekare yer satın almaktadır. Daha tehlikeli gördüğü bu savaşız

³¹³ a.g.e., s.48

³¹⁴ Nuri, *1327 Senesinde ...*, s. 25-26

sürdürülen yayımcılığın merhale merhale geliştiğine dikkat çeken Nuri, işin bağımsızlığı kaybetmekle sonuçlanacağına hatırlatarak, halk ve seçkinleri uyarır:

Bizim mülkümüzde menâfi'i bu derece tezâyüd eden Avrupa'nın işlerimize adem-i müdâhalesi mümkün olamaz. Menâfi'in kesreti müdâhaleyi, müdahale evvele kontrolü, sâniyen vesâyeti, sâlisen, himayeyi, râbi'ân, istiklâlin zıyâ'ını mûcib olmaktadır. İttihâz edilen hatt-ı hareket budur. Buna mâni' olmak, bu yola "barikad" kurmak havas ve avâmın en müsta'cel işidir.³¹⁵

Avrupa hulul ve nüfuzuna sebep olan hususlardan birisi de basın-yayın faaliyetleridir. Celal Nuri, hükümetleriyle, özel teşebbüsüyle felaketimiz için çalışan Avrupalıların, Galata Köprüsü'nün diğer yakasında, bir taraftan bir takım gazeteler çıkardıklarını ve bir taraftan da yerli basını satın almakta olduklarını söyler. Zavallı halkımız bu gazetelerin dış güzelliğine hayrandır, yazıp çizdiklerine de kanmaktadır. Devletin yanında gözükp arkasından dolaplar çevirmekte olan bu basın için Celal Nuri, Matbuat Kanunu'nun kayıtsız şartsız düşmanları da himaye etmesinden dolayı somut örnekler veremediğinden bahisle, dünyanın hiçbir yerinde hiçbir devletin böyle "edepsiz", "namussuz", "bed-hah", "hâin", "câsus" yabancı matbuata izin vermediğini söyler. Suriye gibi yerlerde yayın yoluyla yapılan ifsatlara hiç olmazsa aynı silahla cevap verilmelidir. Artık devletlerin adeta bir çikolata ya da konserve fabrikası gibi kendisi için ilanlar verdiğine dikkat çeken Celal Nuri, bizim de kendimizi savunma amaçlı meşru ilanlar yapmamızın kabahat olmayacağını söyler.³¹⁶

İçeride benimsenecek yöntemler, milletten yana ve vatanperverane olmalı, bağımsızlık hususunda kıskanççasına uyanık ve dikkatli davranılmalıdır. Yabancıların ülkeyle ilişkisini kesmek ve sızmalara mani olmak için bu hulullere meydan veren sebeplerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Celal Nuri bunu şöyle anlatır:

Mesela uhd-ı atıkanın kaldırılması için mehâkememizi a'dâmızın bile kusûr bulamayacağı bir derecede ıslah; postalarımızı ecânibi bile kendi postalarından vâreste bulunduracak bir mevki'e îsal etmeliyiz. Ma'ârifî evvel sûretde terakkî etdirmeliyiz ki mülkümüzdeki müessesât-ı ecnebiye ehemmiyetden düşsün ilh.

³¹⁵ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s. 139

³¹⁶ Nuri, *Tarih-i İstikbal*, s. 56

Kezalik müdahalata meydan vermemek için her neye tevessül lâzım ise onları bir an evvel yapmalıyız.³¹⁷

Celal Nuri'nin şiddetle eleştirdiği hususlardan bir tanesi de Türk aydınının Batı karşısında duyduğu aşağılık duygusudur. Halimizi orta ve güney Amerika yerlilerine benzeten Celal Nuri, oradaki yerlilerin de kıtaya ilk defa ayak basan İspanyolları, güneşin zürriyeti olarak telakki ettiklerini hatırlatır. Avrupa bizim his ve fikrimizi, hatta haysiyetimizi, kendimizle gurur duyma hakkımızı öylesine ele geçirmiştir ki her Avrupalı nazarımızda, mutlaka bizden daha büyük bir şeydir. Bu zihniyet ile hiçbir şey yapılamayacağını söyleyen Celal Nuri, hiçbir milletin böyle düşünmediğini, bu fikirlerin teslimiyetten başka bir anlamı olmadığını söyler.³¹⁸ Celal Nuri'nin bu hulûllerin önüne geçebilmek için üzerinde önemle durduğu husus toplumsal psikolojidir. Ona göre dışarıya karşı muhteriz, bedbin, mütereddit davranılmamalı, özgüvenli olarak ülkenin toprak bütünlüğü antlaşmalarla teminat altına alınmaya çalışılmamalıdır. Celal Nuri görünüşte bağımsızlığı garanti eden bu antlaşmaların aslında ülke bütünlüğünün tehlikede olduğunun ilanı olarak düşünür. Ona göre Batı'da pasifistlerin iktidara gelip yeni bir dönem başlatmalarına dek ülkeyi koruyacak her türlü askerî tedbirin alınması hususunda son derece özen gösterilmelidir.³¹⁹

Bu hulûllerin önünün alınabilmesi için Celal Nuri'nin sıklıkla dikkat çektiği bir diğer husus "husumet" in bir kimlik muhafaza ve destekleme aracı olarak toplumsal kimlik bilincinin inşasındaki önemidir.³²⁰ Avrupa'ya karşı husumet beslemenin kimlik bilincinin oluşması açısından gerekliliğini öne süren Celal Nuri'ye göre kindarlık bir fazilet, düşmana karşı husumet beslemek ise kabahattir. Tam bağımsızlığın da bu fikirden geçtiğini ifade eden Celal Nuri'ye göre bu kabahatın cezası yaşama hakkından mahrumiyetten başka bir şey değildir. İstanbul'da Rum çocuklarının başlarında Yunan bayrağı ve Averof (Yunan işadamı ve ismini taşıyan Yunan zırhlı kruvazörü) ismi yazılı

³¹⁷ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s. 147-148

³¹⁸ Nuri, *Tarih-i İstikbal*, s. 56

³¹⁹ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s. 148

³²⁰ Bu konuda kaleme alınmış ciddi bir çalışma için bkz. Tufan Buzpınar, "Öteki Üzerinden Hesaplaşma: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Dîvân*, no:19, 2005/2, s. 151-176

şapkalarla dolaşırken, kimsenin bu çocuklara ses etmediğinden yakınan Celal Nuri, kuzu gibi yumuşak olduğumuz için bizi kuzu gibi kestiklerini söyler.³²¹

Benzer bir infiale *Tanin*'in satırlarında da rastlarız. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sesi *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahid (1875-1957), aslında para politikasını ele aldığı yazısında, Türkiye'nin güçsüzlüğünden istifade ederek, siyasi müzaheret mukabilinde iktisadi imtiyazlar talep edenlere ateş püskürüyor ve affedilmeyeceklerini ifade ederken bu infial satırlarına şu şekilde yansiyordu:

Bu vesîle ile şurasını ihtâr edelim ki Türkiye'yi âciz ve za'îf tahmîn ederek müzâheret-i siyâsiyyelerini menâfi'-i iktisâdiye mukabilinde satmak isteyenler varsa hesaplarında pek hatâ ediyorlar. Türkiye ihtimâl ki bu gün uğrayabileceği böyle bir mu'âmeleye bu gün ses çıkarmayacak, mukabele etmeyecektir. Fakat Türkiye, ordusunu en bedbînlerin bile âciz ve za'îf diye telakkî edemeyecekleri bir mertebe-i mükemmeleye pek az vakîtte çıkaracaktır. Ve o zamân bu gün kendisini ihmâl edenlerden, bu gün kendisinin hubb-ı nefsinin cerîhadar eyleyenlerden intikamını alacaktır. Bir insân için afv en büyük fezâil-i ahlâkiyedir. Fakat bir millet için gördüğü fenâlığı unutmamak en büyük bir vazîfe-i hayâtiyedir.³²²

Yine *Tanin*'in dış politika yazarlarından Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913), 1910 istikraz krizi ile yaralanmış Fransa-Osmanlı ilişkilerini düzeltme sadedinde dönemin Fransız başbakanı Picheon'un açıklamaları üzerine “iktisadî konular ile siyasî konular arasında duvar gibi bir set gerilmezse, sürekli olarak bu konuların içi içe gireceğini ve bu sebeple devletlerin arasında milli şerefi rencide edecek olayların çoğalacağını” ihtar ediyordu. Babanzade açısından sermaye, ekonomik teşebbüsler, demiryolu imtiyazı vesaire “ehlen ve sehlen”di. Ancak her bir liranın arkasında bir süngü parıltısı görmemek, her bir imtiyaz sahibinin bir büyükelçi tarafından kukla gibi oynatılmadığına inanmak şartıyla bu kabil teşebbüs ve imtiyazlara izin verilebilirdi. Buradan hareketle *Le Temps* gazetesinin “Suriye'deki demiryollarımız” tabirine tepki gösteren Babanzade köşesinde şunları demekteydi:

³²¹ Nuri, *Tarih-i İstikbal*, s. 56-57

³²² Hüseyin Câhid, “Bir İki Nokta” (Siyasiyyat), *Tanin*, No:700, 8 Şa'bân 1328, 31 Temmûz, 1329, 13 Ağustos 1910, s. 1

Eğer her devlet Türkiye'deki demiryollarına, imtiyazlara, teşebbüslere demiryollarımız, imtiyazlarımız, teşebbüslerimiz diye birçok “miz” edatı kullanırsa Osmanlı mülkünün nerede kalacağını tayinde hayretler içinde kalmaya hakkımız olmaz mı?”³²³

Ancak Babanzade, Pichon'un “hiçbir yabancı devlet Türkiye'deki demiryollarına kumanda etmek hakkına sahip değildir” sözünü de hatırlatarak bu “iç rahatlatıcı” beyanatı, Bağdat demiryollarını sahiplenme davası güden İngiliz gazetesi *Times*'a armağan etmeyi de ihmal etmeyecekti.

Ahmet Agayef³²⁴ (1869-1939) esareti iki kısma ayırarak siyasi ve fikri esaret olarak tasnif eder. Ona göre siyasi esaret, özellikle de Osmanlı Devleti bağlamında, dış müdahalelere maruz kalmak, kendi işlerini ilgilendiren meselelerde dış baskılara boyun eğmek olarak tebarüz eder. Özellikle Abdülhamid dönemini sert ifadelerle

³²³ Babanzade İsmail Hakkı, “Mösyö Pişon'un Yeni Bir Nutku”, *Tanin*, 18 Kanunusani 1911, Nr: 853, s. 1.

³²⁴ 1869 yılında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki Şuşa şehrinde doğdu. Muhtelif Rus okullarında gördüğü ilk ve orta eğitimi sayesinde Rus ve dünya kültürünü yakından tanıdı. 1889'da Paris'e gidererek orada kaldığı altı yıllık dönemde, Hukuk Fakültesi'nin yanı sıra iki farklı yüksekokula da devam ederek yaşayan Doğu dillerini öğrendi. “Şark Halkları Tarihi” dersini veren Fransız şarkiyatçı James Darmesteter'in yardımıyla 1890'da ilk ilmî makalesini neşretti. Paris yıllarında Ahmet Rıza, Doktor Nâzım, Bahattin Şakir gibi ileri gelen Jön Türkler'le ve panislamist aktivist Cemaleddin Afgani ile temasta bulundu. 1894'de memleketine dönerek muhtelif şehirlerde bir taraftan öğretmenlik yaparken, bir taraftan da 1905'te ortaya çıkan I. Rus İhtilali üzerine çarlığın ilân etmek zorunda kaldığı nisbî hürriyet ile birlikte Azerbaycan'daki ilk Türkçe gazete *Hayat*'da makaleler neşretti. Bu gazetenin kapanması sonrası, önce *İrşad*'ı, daha sonra *Terakki* gazetelerini yayınladı. İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan *Şura-yı Ümmet*'e yazılar yazdı. Maruz kaldığı baskılar yoğunlaşınca, 1909'da ailesiyle birlikte İstanbul'a göç eden Ağaoğlu, *Hikmet* ve *Sırat-ı Müstakim* mecmualarında yazılar neşretti. Maarif Nezaretinde ilköğretim müfettişliği görevine getirildi ve Süleymaniye İttihat ve Terakki Kulübü'nün başkanı oldu. 1912'den itibaren Darülfünun'da Rusça ve Türk tarihi dersleri vermeye başladı. Türk Medeniyet Tarihi kürsüsü başkanı oldu. 1914 yılında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Afyon milletvekili olarak seçildi. 1915 yılında İttihat ve Terakki'nin genel merkez üyesi oldu. Kasım 1918'de İngilizler tarafından tutuklanarak önce 21 Mayıs 1919'da Limni Adası'na daha sonra ise 21 Eylül 1919'da Malta'ya sürüldü. Malta'da bulunduğu sırada “Üç Medeniyet” adlı meşhur eserini telif etti. 1921'de serbest bırakılan Ağaoğlu, Ankara'ya giderek milli mücadele hareketine katıldı. 29 Ekim 1921'de Ankara hükümeti tarafından Matbuat Genel Müdürlüğü görevine getirildi; 1923'e kadar bu görevi sürdürdü. Ankara'da *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin başyazarlığını da üstlendi. 1923 yılında II. dönem Kars milletvekili olarak TBMM'de yer aldı. Aynı yıl Matbuat Umum Müdürlüğü'nden ayrılarak ve Anadolu Ajansı başkanlığını üstlendi. Ağaoğlu, bir yandan yazarlığa devam etti diğer yandan Ankara Hukuk Mektebi'nin kuruluşunda görev alarak, anayasa dersleri verdi. 1930'daki çok partili hayata geçiş denemesinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuna katıldı. Parti programı ve tüzüğünün oluşmasına katkıda bulundu, partinin ideologu olarak tanındı. Söz konusu partinin 17 Kasım 1930'da kendisini feshetmesinden sonra tekrar eski partisi CHP'ye dönmedi ve liberal görüşlerini yazılarıyla savunmaya devam etti. Siyasetten çekildikten sonra İstanbul'a dönen Ağaoğlu Ahmet, Darülfünun'da hukuk tarihi müderrisi oldu. 19 Mayıs 1939'da İstanbul'da hayatını kaybetti. Daha detaylı bilgi için bkz. Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999; Gövsa, “Ağaoğlu Ahmet”, *Türk Meşhurları ...*, s. 17.

eleştiren Agayef'in nazarında bu dönem bağımsız bir devletin kendine ait karakteristiklerinin yitirildiği bir dönemdir. O dönemin devlet adamlarının üzerine sinmiş olan korkaklığı Batılı devletler çok iyi tespit ederek, bir iki güç gösterisi ile isteklerine nail olmuşlardır. Osmanlı blöflere mağlup olmaktadır. Agayef Midilli vakası ve demiryolu imtiyazları sadedinde yabancı baskısını şöyle anlatır:

Lorânda ve Türbini denilen iki Fransız'ın, İstanbul rıhtımı hakkındaki haksız müdde'iyâtları semî-i kabule alınmadığından dolayı Abdülhamid'in dostu olan, Abdülhamid'den küllî maaş alan idâre-i sabıkanın bütün an'anât-ı rûhiyyesine vâkîf bulunan Fransız sefiri Konstan'ın igvâtı üzerine kocaman Fransa devletinin sefâin-i bahriyesi Midilli'ye kadar gelerek bir nümâyîş yaptı, yıldız titredi, rîcâl-ı hükûmet kendilerini gâib etdiler. İki Fransız, altı yüz senelik bir hilâfet-i muazzama-i İslâmiye'yi istihkâra muvaffak ve haksızlıklarını haklı olarak gösterdiler! Rusya hükûmeti Bağdat şimendüferinin Almanlara verilmesini işidir, işitmez hükûmet-i Osmaniye'den kendisine de bir hisse talep etdi. Güya memleket taksim ediliyormuş da kendisi memleketin bir vâris-i meşru'ı imiş gibi kendi hakkını talep ediyor! Abdülhamid, otuz milyonluk halkı titreden o hükümdâr-ı cabbâr şimdi Moskov tehdîdâtı karşısında titreyerek Bahr-ı Siyah sevâhilinde âtiyen inşâ' edilecek bütün şimendüfer imtiyazını Rusya hükûmetine teslim etdi. Hatta bundan dört sene mukaddem Rusya'nın dâhili ve haricî tehlikelere ma'rûz kalarak en buhranlı bir zaman geçirdiği esnada Rusya hükûmetini Osmanlı tarafından kat'iyen bir teşebbüsde bulunmayacağına dâir te'min ettirmek için Abdülhamid Rusya'dan gelmiş bir askerî komisyona bütün orduları ve devâir-i askeriyeyi teftiş ettiriyordu. Daha neler, daha neler!...³²⁵

Fakat esaretimiz sadece siyasi esaretten ibaret değildi. Manevi ve fikri esaretten bahseden Agayef, bunun çok da öldürücü bir esaret olduğunu, maddi esarete çare bulunabileceği halde fikren ve manen boyunduruk altına giren milletlerin tekrar ayağa kalkmalarının mümkün olmadığını söyler:

İşte iki buçuk sene evvelki vaz'iyet-i siyâsiyemiz! Lakin ecânibin tasallutu yalnız siyasiyat ve maddiyât üzerine değil, bütün ma'neviyâtımıza kadar da tevessü etmişdi. Biz Avrupalıları başka bir tıynetden, başka bir hamurdan yoğrulmuş, yaratılmış add ediyorduk onları insanlar arasında mümtaz, diğer insanlardan âlî, necib bir mahlûk gibi görüyorduk; Avrupalılar ne derse hakk ve doğrudur! Avrupalılar ne iddia ederlerse muhakkak ve hakikatdır! Bir şarlatan Fransız gazetesinin yazısını ilhâmât-ı asûmânî gibi kabul idiyorduk. Bütün efkâr-ı hissiyatımızı onlarınkine benzemekte, onlarınkine uydurmakta bir fâhr, bir mûbâhât duyuyorduk! İki Fransız kelimesi öğrenmiş bir Osmanlı şu kelimeleri

³²⁵ Ahmed Agayef, "Vaziyet-i Siyasiye-i Hâzıramız", *Sırat-ı Müstakim*, no: 111, 8 Teşrin-i evvel 1326, s. 117

kendi lisânı arasında kullanmakda bir zevk, bir meserret hiss ediyordu. İşte böyle bir esâret-i fikriye ve hissiye idi ki devam edib gidiyordu. Şu iki esaret, ya'nî siyâsî ve maddî esaretle ma'nevi ve fikri esaret, yek diğeri ile imtizac ederek bütün komitemizi, milletimizi, diyanetimizi mahv ve nâ'bûd etmekde idi. Bence ikinci esaret, ya'nî esâret-i fikriye ve hissiye, daha mühlik idi. Zira târihin verdiği tecrübeler üzerine bir kavm kendi şahsiyet-i siyâsiyesini gâib iderse şahsiyet-i ma'neviye ve fikriyesi sayesinde yine yaşayabilir, yeniden hâki-miyet-i milliyeye nâil olabilir. İşte İtalya, işte Lehistan! Fakat bir kavm şahsiyet-i fikriyesini gâib iderse ona bir daha çare bulunmaz!³²⁶

Bununla birlikte, Temmuz 1908 inkılâbına dikkat çeken Agayef'e göre iki buçuk senedir Osmanlı milleti bu iki türlü esirlikten, özellikle de siyasi esareten yakasını kurtarmak üzeredir:

Fakat bereket versin ki iki buçuk seneden beri şu iki dürlü esâretten millet-i Osmaniye bir muvaffakiyyet-i azime ile yakasını silmektedir. Bugün esâret-i siyasiyeden kurtulmuş olduğumuzu Avrupalılar bile kendi arzularına rağmen i'tirâf ve teslim etmektedirler. Buna en mu'teber ve en mukni' şahid, Avusturya hâriciye nazırının geçen gün Macar delegasyonu muvacehesinde irâd ettiği nutuktur. Müşarünileyh nutkunun kısm-ı a'zamını Türkiye'ye hasr etmiş, bi'l-hâssa iki madde üzerinde beyân-ı fıkır etmiştir. Evvela, 1908 senesi yaz vukuatından sonra Osmanlı hükûmeti yeni ve metin esâslar üzere teşekkül ettiğinden dolayı bütün Avrupa hükûmetlerinin Osmanlı devletine karşı şimdiye kadar ta'kîb ettiği mesleğin bütün bütün tebdil ve tağyir edilmesi lüzûmu Avusturya hükûmeti mettefik olduğu hükûmetler ile beraber i'tirâf ve teslim ediyor, demişlerdir.

Tarz-ı diplomaside söylenmiş olan bu cümlelerin ifâde ettiği meram başka ve sade bir lisân ile beyân edilirse maksad şu olur: Bundan sonra hükûmât-ı ecnebinin Osmanlı Devleti dâhilî işlerine müdahalesi gayr-ı kabildir. Bunu i'tirâf ve teslim etmelidir. Bundan mâ'ada, hükûmat-ı ecnebiye mâzinin bırakmış olduğu bütün izlerden, eserlerden, an'anelerden ve taâmüllerden de vaz' geçmelidirler! Osmânlılıkta artık bu gibi şeylere tahammül ve sabra imkân yokdur!

İşte haysiyet ve şeref-i millimize mûta'allık olan şu sözleri Avusturya hâriciye nâzırına söyleten ancak ordumuzdaki tanzimât ve teşkilâtta ve memâlik-i Osmaniye'nin cihât-ı muhtelifesini sarsmış olan ihtilallerin suhuletle ve bir daha tekerrür etmeyecek sûrette iskatında ibraz ettiğimiz muvaffakiyetlerdir. Avrupa görüyor ki şu millet devr-i sâbıkın gösterdiği gibi bitmiş ölmüş bir millet değildir. Bu milletde daha bir çok kuvâ-yı maddiye ve ma'neviye mevcûddur. Veya neleri muhasaraya alan eslâfın ahlâfında kendilerini müdâfaa, hukûk-ı milliye ve beşeriyelerini hıfza kifayet ederek hamiyet ve isti'dâd ber-devamdır. Ve yine Avrupalılar görüyor ki bu az zaman içinde ibraz ettiğimiz asâr-ı hayât, bizi yeniden Şarkın gayr-ı kabil-i inhina akvâm-ı Şarkiyenin yek-diğeri ile bir aheng-i

³²⁶ ag.m., s. 118

tâm içinde yaşamaları, mesûd olmaları yine bizim elimizde olduğunu Avrupalılar yeniden duydular, ve duyubda bizim şeref-i nefsimizi, hissiyyet-i milliyemizi ohşamağa başladılar. Biz bugün müdâhâle-i ecnebiyeye sabr u tahammül değil bizzât Avrupa hayatının, Avrupa muvazenesinin, Şark ile Garbda sulhun berdevam olmasının en büyük esâsiyız bu hakikati bugün yalnız Avusturyalılar değil, bütün cihan teslim ediyor.³²⁷

Agayef'e göre manevi ve fikri esirlikten kurtuluşumuz, siyasi esirlikten kurtuluşumuz kadar olmasa da bu yolda da ilk adımlar atılmıştır. İşin ilginç tarafı, bu adım en çok etkisinde bulunduğumuz Fransızlara karşı olmuştur. Hükümetin acil para ihtiyacına mukabil Fransızların çıkardığı siyasi engeller basına intikal etmiş ve milli bir heyecan oluştuğunu aktaran Agaef, altı ay öncesine karşı Fransızlara yönelik benzeri bir reaksiyonun hayal bile edilemez olduğuna dikkat çeker ve bu değişimi şöyle anlatır:

Esaret ma'neviye ve fikriyyeye gelince gerçi şu esâretten istihlâsımız esâret-i siyâsiyeden olduğu kadar değilse de, yine hamd olsun bu yolda da ilk kademleri atdık. İşin en tuhaf yeri burasıdır ki bizi bu yola sevk eden, bizi herkesden ziyâde taht-ı esâret-i ma'neviye ve fikriyelerinde ezmekde olan Fransızlardır!

“Fransızlık” Osmanlılığa galebe çalarak bütün şu'ûnât-ı hayâtiyemize sirayet etmekde idi. Fransız lisânı, Fransız edebiyatı, Fransız efkâr ve hissiyyâtı, Fransız zevki evlerimizi, ailelerimizi, mekteblerimizi, ve hatta zekâ ve kalbimizin en hücrâ köşelerini bile teshîr etmişler idi! Bu hâlin bu evzâ'ın Osmanlılık ve bi'l-hâssa Müslümânlık âleminde fitratına, seciyesine, ne derecede muvafık olub olmadığı mes'elesi en mühim mesâl-i hayatimizden birisini teşkil ettiği için uzun ve amik bir mübâheseye muhtâcdır. Şimdilik yalnız şurasına celb-i dikkat idiyorum ki el-yevm bütün Osmanlılık âleminde Fransızlığa karşı bir “rah-ı aksiyon” bir aks-ı hareket müşahâde edilmektedir ki bu da milletimizin teşekkül ettiğini gösteriyor.

Bir kere bu günki matbûât-ı Osmaniye ile burdan altı ay evvelki matbûât-ı Osmaniye mukabele ediniz!

Tefâvüt-râ ez-koca tâ be-kocâ! [Yerden yere ne kadar farklı!]

Bundan altı ay akdem matbûât-ı Osmaniye fikir ve hissiyatca hemân Avrupa matbuatının, bi'l-hâssa Fransız matbuatının esiri, âyine-i aks-endâzı [aynaya düşen yansıması] idi! Şahsiyet, kendine mahsûs bir mevcûdiyyet... bütün bütün mefkûd idi.

³²⁷ A.g.m., s. 118

Bugün bütün bütün aks-ı hâl icrâ-i hükm ediyor: Fransız hükûmeti ile Osmanlı hükûmeti arasında istikraz mes'elesinden dolayı zuhur eden siyasi münakaşa matbuata geçti. İlk evvel mütereddid kendi kuvvetine emin olmadığı belli olan matbûât-ı Osmaniye Fransız matbuatının dehşetli muhâcemâtına hafif bir sûrette mukabelede bulundu. Lâkin münâkaşa gittikçe şiddet-i kesb ederek efkâr ve hissiyât-ı milliyeye galeyan etdi. Bugün yalnız esâs mes'ele değil, bütün Fransız hayât-ı medeniyeti, tarz-ı maişeti matbûât-ı Osmaniye tarafından şiddetli ve muhakkak bir tenkide ma'rûz kalmıştır. Altı ay evvel kimse bunu kat'iyyen hayâline bile getirmezdî. Ve mes'elenin en meserret-âmiz, en ümid-âver ciheti budur ki bir tarafta seyirci suretinde kalan diğer Avrupa matbuatı şu münâkaşada hakk ve hakikâti Osmanlı matbuatına verdiler; Osmanlı matbuatını Fransız matbuatından daha mutedil daha hakk-perest gördüler. Doğrudan doğruya şu münâkaşa Osmanlı matbuatının Fransız matbuatı üzerine büyük bir galebe-i ma'neviyesi ile neticelendi.

İşte asıl hayât-ı milliyeye, işte asıl istiklâl-i millî, işte asıl inkılâb-ı kebîr budur.³²⁸

4.1. AVRUPA İKTİSADÎ EMPERYALİZMİNE GETİRİLEN ELEŞTİRİLER

Avrupa iktisadî emperyalizmine Osmanlı aydınlarının getirdiği eleştiriler temel olarak iki tema üzerinde yoğunlaşıyordu. Birinci temayı Mısır, İran, Fas gibi ülkelerin Avrupa'nın iktisadî nüfuzu altına girmeleri oluşturur. Bu hususa ilişkin Osmanlı aydınlarının görüşleri geçen bölümlerde anlatılmıştır. Diğer tema ise daha çok Osmanlı Devleti özelinde olmak üzere, istikraz ve onun örgütlenmiş hali olan Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin mâli egemenliğinin ilk sınırlamaları olan kapitülasyonlar ve ülkenin ticarî ve iktisadî kaynakları üzerinde kurulmuş olan yabancı ve gayrimüslim hâkimiyetidir. Bu görüşler zaman içinde evrilerek milli iktisat politikalarının takibini, Hüseyin Cahid'in İttihat ve Terakki'yi "Avrupa'nın emperyalizm emellerine karşı müdafaa-i nefis sevki tabiisinden doğmuş bir hareket"³²⁹ olarak tavsifine paralel, iktisadî bir antiemperyalist duruşu da tazammun edecektir.

Celal Nuri de bu antiemperyalist duruşu vurguluyor Yeni Türkiye'nin yeni yöneticilerinden beklentisini anlattığı İttihat ve Terakki Kongresi'nde sunduğu

³²⁸ A.g.m., s. 118-119

³²⁹ Cemil Koçak, "Hüseyin Cahit Yalçın ve Fikir Hareketleri Dergisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt: 7 Liberalizm, Editörler Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 46

muhtırada, Osmanlı'nın idaresizliğin bedelini çok pahalıya ödediğini, bunun için terakki yolunun bir an önce açılarak, emperyalist politikalara karşı güçlü bir millet ve devlet yaratılmasının gereğinden bahsediyordu. Bunun yolu da Avrupalılaşmak-Batılılaşmak ya da Batı medeniyetini almaktan geçmekte ve bu konudaki en büyük görev ise İttihat ve Terakki'ye düşmekteydi.³³⁰

Celal Nuri'ye göre bazı milletler ihtiyarlamakta, bazıları ise yeniden doğmaktadır. Benzer şekilde emperyalizm de mahiyet değiştirmekte, emperyalizmin eski devirlerde geçerli itici gücü olan siyasi sâikler, yerlerini yeni sâiklere bırakmaktadır. Bu bağlamda artık malî ve iktisadî saiklerin ön plana çıktığını ifade eden Celal Nuri, iktisadi emperyalizme dikkat çeker.³³¹ Son iki asırda ticaret ve sanayinin son derece ilerlemesiyle Avrupalı hükümetler, erbab-ı sermayenin emrine girmiştir. Dolayısıyla eski devirlere has olan dini ve siyasi savaşlardan daha çok, sosyal ve iktisadi savaşlar insanlığı tehdit etmektedir. Paranın gücü ile matbuat satın alınarak, parlamentolara istenilen kişilerin girmesi sağlanmış ve bu kişiler yönetici konumuna getirilmiştir. Böylelikle artık kabineler banka ve borsa mahfillerinden aldıkları ilhamlarla ilan-ı harb ve sulh etmektedirler. Celal Nuri bu savaşları şöyle anlatır:

Chamberlain, Birmingham erbab-ı hırfetinin emriyle Transvaal muharebesini yapmış, o iki zevallı cumhuriyet-i fâzılayı harita-i âlemden silmiştir. Rusya'da Kore'deki ormanlar için "Şems-i Şârik" hükûmetine cenk açmış, Hükûmat-ı Müttehide-i Amerika ancak bunun gibi makâsıda mebnî İspanya'yı müsta'meratından mahrûm etmiştir; Fransa, İtalya menafi'-i iktisâdiyeden başka bir şey için Afrika'ya yayılmıyorlar. Vatan, millet fikirlerinden başka mahrec tedârîki, para ikrâzı fikirleri için de şimdi harb ediyorlar.³³²

Celal Nuri bir ülkenin kendi ürünlerini satın almayan diğer ülkeyi düşman olarak gördüğünü, hatta sırf bunun için savaş açılmasının meşru görüldüğü söyler. Sosyalistler iktidara gelene dek işin böyle devam edeceğini ifade eden Nuri'ye göre, silah üretici ve

³³⁰ Nuri, *1327 Senesinde ...*, s. 57

³³¹ Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.4

³³² Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s. 137

tüccarları ve onların arkasındaki sarraflar daima harbi istemektedirler ve bu doğrultuda hükümetlerini uzak memleketlere sevk etmektedirler.³³³

İktisadî çıkarlar için dahi olsa büyük devletlerin artık emperyalist maceralardan uzak durması gerektiğini ifade eden Nuri, devletlerin icraatlarında keyfi hareket ettiklerini, ancak bu durumun, hukuk ve ihtiyacat-ı medeniye-i hâzıra ile uzlaşamayacağını söyler.³³⁴ Emperyalizmi doğal hukukun gaspı olarak gören Nuri'ye göre üç beş tüccarın iktisadi çıkarı için insanlar boyunduruk altında can vermektedir:

Büyük Britanya'nın Mısır'da ve alelumum müsta'merât ve memalik-i mahmiyesinde; Fransa'nın Tunus'da ve kezalik bilcümle müstemlakat ve güya vesayet ettiği yerlerde; Felemenk'in Hind-i Şarkî'de; İtalya'nın Bahr-ı Ahmer'de ve Somal'de ve Berberiye'de; Belçika'nın Kongo Nehri sahillerinde; Almanya'nın Gine, Togo, Kamerun ve sair mahallerde; İspanya'nın Fas kayalıklarında, Portokal'ın Angola, Mozanbik, Bengula'da [bugünkü Angola'nın orta batısını oluşturan bölüm]; Rusya'nın Aksâ-yı Şark'da, ilâ-âhir; hiçbir mevkileri olmamalıdır. Roterdam'lı üç beş tâcir Cava'da iş görecekler diye biçare Malezyalılar, Açinliler kereste gibi kesilmez. Kezalik geride bulunan devletleri mevki-i müessiflerinden istifâde ederek mukâseme veya arazilerinden bir kısmını istirkab yamyamlıktan başka bir şey midir?³³⁵

Şehbenderzade'ye göre Avrupalıların kendi aralarındaki rekabet, sömürgelerinden elde ettikleri servetle sürdürmekte ve aynı zamanda sömürgelerinden elde ettikleri servetlerle yine o ülkeleri kendi hâkimiyetleri altında tutmaktadırlar. Hollandalıların kendi ülkelerinde vergiyi kaldırmaya çalışmasına dikkat çeken Şehbenderzade, ancak iş sömürgelerine gelince, nüfus itibarıyla kendisinin beş milyonluk bir ülke olduğu halde, kendisinden on beş bin km uzaktaki otuz milyon Müslümanı, boyunduruğu altında tutarak, onların el emeği ile mutlu olmakta ve onların başını ezmek için filolar beslemekte olduğunu ifade eder. Bu sadece Hollanda için geçerli değildir. Tüm sömürgeci ülkeler aynı metodu benimseyerek kendi mahkûmiyet idarelerini devam ettirmektedirler:

³³³ a.g.e., s. 138

³³⁴ a.g.e., s. 29

³³⁵ a.g.e., s. 30

Biraz teemmül edilir ise görülür ki İngiltere'nin dretnotları Avustralya ve Hindistan, Almanya'nın süngüleri Asya ve Afrika'nın za'îf muhitlerinden, Fransa'nın altun külçeleri de Tunûs ve Cezâyir'den velhâsıl hep hudûd hâricinden gelir.³³⁶

İngilizlerin İran'a verdikleri ultimatomu protesto etmek amacıyla 11 Teşrinievel 1326 / 24 Ekim 1910 Pazar günü Odeon tiyatrosunda düzenlenen konferansta konuşan Ahmed Agayef de bu konuşmasında benzer görüşürleri tekrarlayacaktı. Ona göre maddiyatı ön planda tutan Avrupa, maneviyatı ön planda tutan Şark'ın bu safdilliğinden istifadeyle onu sömürmekte, bir de yapageldikleri bu sömürülerine insanlık maskesi takmaktadır. *Sırat-ı Müstakim* dergisinde dercedilen nutukta Ahmet Agayef Efendi söze bir anekdotla başlar:

Avrupalılar geliyor, eziyorlar, sonra da insaniyet namına geldik diyorlar. Ben Avrupa'da pek çok bulundum. Bir gün bir muharrir ile konuşurken bana dedi ki:

-Siz hayalat arkasında koşan bir kavimsiniz. Biz ise maddîyiz. Siz âsmanlarda pervâz ediniz, arzı da bize bırakınız ...

- Hakkınız var, dedim, fakat o hayâlata da meydan bırakılmıyor. Bizi bıraksanız, biz kahvelerimizde, hânelerimizde oturur, hayâlatımızla imrâr-ı ömr ederiz. "Sen işle, mahsûlünü bana ver" diyorsunuz.³³⁷

Agayef komik olarak nitelendirdiği başından geçen bu hikâyenin aslında feci bir hakikati barındırdığını söyler. Bu gün için Avrupa medeniyeti aldığı renk, tuttuğu yol itibariyle başkalarını ezmek zorundadır. Artık Avrupalının zihin dünyasının başköşesinde yemek-içmek, iyi giyinmek, hâsılı kaliteli yaşamak gibi bir mesele vardır. Bütün mücadeleler, boğuşmalar hep bunun üzerinedir. Siyasetin merkezinde hep bu kavga vardır. Şu halde Avrupa'nın bizi ezmeye çalışması tabiidir. Bizim bir eyaletimiz kadar toprağı olan Fransa kırk milyon nüfusa ulaşmıştır. Küçük bir adadan ibaret olan İngiltere kırk iki milyon halkı oraya toplamıştır. Kilometrekareye 360 kişi düşmektedir. Dolayısıyla, bir taraftan bu gibi doğal zorunluluklar, diğer taraftan yaşam biçimlerinin

³³⁶ [Şehbenderzade], "Hakimiyet...", s. 6

³³⁷ "İngilizlerin Ültimatomu Münasebetiyle İran Hakkında (Konferans)", *Sırat-ı Müstakim*, No:112, 23 Şevval 1328/15 Teşrinievel 1326 Perşembe, s. 136-137

değişmesi, yani yemeye içmeye fazlaca önem verilmesi, Avrupalıları böyle bir politika takip etmeye mecbur bırakmıştır.

İngiltere'nin Hindistan'dan 37 milyar para aldığını aktaran Agayef, Hindistan'ın nüfusuyla İngiltere'nin nüfusunu birbirine bölerek bir İngilizin altı Hindlinin efendisi olduğunu söyler. Yani 6 kişi çalışmakta ve bir kişi yemektedir. Hem de o bir kişinin geçindikleriyle Şark'da 20 adam geçinebilir. İngiliz aslında "sizin ihtiyacınız mahdud, size kuvvet-i lâ-yemût kâfi. Siz çalışın, kazanın, bana verin. Ben Londra'da dârât ve debdebe ile sarf edeyim" demek istemektedir.³³⁸

Cenab Şehabeddin (1870-1934) de emperyalist devletlerin yeni pazarlara, bakir topraklara ihtiyacından bahsederek, yapılan siyasi ittifakların da temelinde iktisadi mülâhazlar bulunduğunu kendi akıcı uslubuyla şöyle ifade ediyordu:

Bunların ahlâk-ı siyâsiyesi büyük sermâyeler siyaseti, bankerler ahlâkıdır. Çâre-i ribâhı bulunamayan paralara nev-küşâde pazarlar, nadîde müşteriler, mâye-i inbâtiyesi henüz sarf edilmemiş bîkr turab lâzım ki sa'y-ı ekal ile kâr-ı a'zâm kesb olunabilsin!... Bu müsabaka-i gâsibiyet hissedâr olmağı her devlet-i kaviye nefsi için zül-i mahz addediyor. Gizli ittifaklar, riyâlar, yalanlar bu uğurda irtikâb olunmayan şey yok.³³⁹

Benzer tahlillere Ali Kemal'de de rastlarız. Şu farkla ki Ali Kemal'in satırlarında bu tahliller, emperyalizmi kritik etmekten ziyade tam bir soğukkanlılıkla tasvir ve teşrih etmeye matuftur. Zira Ali Kemal'i incelediğimizde iktisadî rekabet içindeki büyük devletler "mülkümüzü bizzarure ma'reke (çatışma sahası) ittihaz ederler" gibi çözümlemeler karşımıza çıkar. Ali Kemal'e göre bu iktisadî savaşlar o milletlerce zaruri bir haldir. Bize düşen ise ya da daha genel ifadesiyle geri kalmış toplumlara düşen ise "servet ve marifetle gaye-i temeddüne varıncaya kadar" mümkün mertebe bu savaştan daha az zarar görmeye çalışmaktır. Bir taraftan amel ve say övülürken bir taraftan buram buram bedbinlik ve ümitsizlik kokan bu satırlarda Ali Kemal şöyle seslenir:

Biz, Osmanlılar bu hakâik-i âlemi uzun uzadıya tettebbua, tefekküre mecburuz. Çünkü bu mil-i muazzamanın iktisad orduları bir cihetden de mülkümüzü

³³⁸ A.g.m., s.137

³³⁹ Cenab Şehabeddin, "Sulhiyyun ve Nisâiyyun", aktaran: Celâl Nûrî, *Târîh-i Tedenniyât-ı Osmâniye*, Matba'a-i İctihâd, İstanbul, 1330, s. 161

bizzarure ma'reke ittihaz ederler, etmektedirler. Esas cidâl nedir? Evvel emirde bu memleketlerin sanayi'ine, ticâretine mahrec, mahal-i revac aramak bulmak değil midir? Memâlik-i Osmâniye bu hususda en müsaid sahadır. Derece-i sâniyede yine bu kavmiyetlerin teşebbüsât-ı gûna gûn sermâyelerine, para kazanmalarına mülkümüz en muvâfık bir zemîndir.

İşte bu sahayı, bu zemini birbirinden istirkabdır ki o milletlerce zarurî, pek zarurî bir hâldir.

Biz bilhassa, şu noktayı nazar-ı dikkate almalıyız ki bir devletin bu yolda te'min-i menâfi'i, bunun için takib ettiği siyaset menâfi'imize, siyâsetimize tevâfuk eylesin, o cihetlerce mazarratımıza bâdi olmasın.

Esâsen biz ticâretimizi, sanayi'imizi terakki ettirinceye kadar iktisab-ı servet ve ma'rifetle gaye-i temeddüne varıncaya kadar bu milel-i müterakkiyeye harac-güzar olmaya mahkûmuz. Fakat hiç olmazsa bu haracı hayrımıza, salâhımıza yardım edenlere vermeliyiz.

Filhakika ticarete en müessir düstûr menfaattir. Kanun-ı arz ve taleb ki iktisadın ruhudur, bilhassa menfaate göre taaayün eder. Bir halk, bir hükûmet menfaatini hangi tarafda bulursa o cihete meyl eyler, başka rehber bilmez tanımaz.

Fakat biz adlimizle, irfanımızla, kanunlarımızla, nizamatımızla bu kaidenin bi-hakkın icrâ-yı hükm eylemesine çalışmalıyız. Hürriyet-perverlik böyle olur.³⁴⁰

Yusuf Akçura'ya göre ise sosyal değişimleri ortaya çıkaran farklı faktörler vardır: İktisadî, siyasî, dinî, hissî ve diğer faktörler. Filozoflar ve tarihçilerden bazıları, bu sebeplerden bir takımına daha fazla önem vererek, diğerlerini hiç seviyesine indirmek istemişlerdir. Mesela Karl Marx'a göre "inkılabat-ı ictimaiye"deki asıl sebep iktisadî olup, diğer sebepler buna tâbi bulunmaktadır. Akçura, Marx'ın bu görüşünü abartılı bulurak cemiyetleri harekete geçirmede diğer kuvvetlere de "müstakil" birer yer bırakılmalı görüşünü savunur. Ancak hayattaki tüm kanunlar, muhafaza-i hayat, muhafaza-i cins, tezyin-i hayat³⁴¹ hepsi de istihsal (üretim), istihlak (tüketim) demek

³⁴⁰ Ali Kemâl, "İngiltere – Almanya ya Cihan-ı Temeddünde Bir Cidâl-i Tefevvuk", *İkdam*, no: 5189, 5 Teşrin-i Sani 1908, s. 1

³⁴¹ Yusuf Akçura, *Şura-yı Ümmet* gazetesinde neşrettiği bir sonraki makalesinde esasen Sosyal Darvinizmin esaslarını oluşturan bu kavramları şöyle açıklar: Birinci makalede muhafaza-i hayat, muhafaza-i cins ve istihsâl-i se'âdet kanunlarıyla hâdisât-ı iktisâdiyenin münâsebât ve revâbıt-ı kavîyesinden bahsedilmişti. Mezkûr üç kanunun netice-i tabî'iyeleri "münaza'a"dır. Se'âdetin istihsali,

olması hasebiyle, iktisadi hadiseler sosyal hareket ve değişimlerin en önemli sebebini oluşturmaktadır.³⁴² Akçura buradan hareketle Şark meselesini oluşturan iki unsurun iktisadî sebeplerini araştırır. Binaenaleyh Akçura tarafından ilk olarak Şark meselesinin birinci ayağını oluşturan, Avrupalı devletlerin Osmanlı mülkünü ele geçirmek istemesin ardında yatan iktisadî sebepler incelemeye alınır. Akçura'ya göre uygarlaşmış Avrupa devletlerinde ilk göze çarpan iktisadî olgu nüfus artışıdır. Avrupa da hem nüfus artmakta, hem de medeniyetin terakkisi nispetinde mutlu olmak için gerekli addedilen ihtiyaçlar da çoğalmaktadır. Bu ihtiyaçları karşılamaya yarayan araç ise en geniş manasıyla servet kabul olunduğundan Avrupalı devletlerce her ne şekilde olursa olsun servet kaynakları elde edilmek istenmektedir. Her millet memleketindeki kaynaklardan yararlanmakta, ancak bu kaynaklar yetmediğinden, bulunduğu yerin haricinde kaynak arayışına mecbur kalmaktadır.³⁴³ Akçura'nın burada ifade ettiği husus daha ziyade korumacı iktisadi politikalar. Gelişmiş devletlerin kendi aralarındaki bu korumacı iktisat politikaları onları hariçte kaynak arayışına itmekte, onları bilhassa da medeniyetçe geride kalmış ülkelere göz dikmeye sevk etmektedir.

Akçura'ya göre hariçte servet kaynağı arayan devletlerin, medeniyetçe geri kalmış ülkelerdeki kaynakları elde etmek için kullandıkları birkaç yol vardır. Bunlardan birincisi söz konusu ülkeyi doğrudan doğruya zabt etmekle olur. Avrupalılar bu sömürgelerine *possession* yani *mülk* adını verirler. Diğer yol ise söz konusu devletin bağımsızlığını büsbütün ortadan kaldırmadan bazı değişiklikler ile nüfuzları altına almaktır. Tunus ve Buhara bunlara örnektir. Bu devletler *himâye* ismiyle yad olunurlar. Üçüncü yol ise o ülkedeki devletin istiklaline zahiren hiçbir şekilde dokunmadan o ülkeyi iktisadî nüfuzları altına sokmaktır. Fakat böyle iktisadî nüfuz altına giren

cinsin devamı için hayatın muhafazası lazımdır. Hayat, niza' ile kâimdir. İşte bu "tenazu'-ı bekâ", "cidâl-i hayat" gibi muhtelif suretlerle lisânımıza geçen *Struggle for Life* kanun-ı azîm-i tabî'îsidir. Hayat bir dereceye kadar te'mîn edildikten sonra da bu tenazu' devâm eder. Bu sefer "münaza'a-ı se'âdet"dir. Mîlel-i muhtelif bir millet dâhilindeki sunuf-ı müteaddide, hatta her şahıs birbiriyle se'âdet için niza' ve kavga ederler. Akçura, *Eski Şura-yı Ümmet'de...*, s. 34

³⁴² Akçura, *Eski Şura-yı Ümmet'de...*, s. 26-27

³⁴³ A.g.e., s. 28

devletlerin siyasi istiklallerinin etkilenmediği düşünülmemelidir. Akçura bu meyanda Çin ve Acemistan örneklerini verir.³⁴⁴

Akçura'ya göre bir devletin herhangi bir ülkeyi tamamen zapt veya himaye suretiyle elde edebilmesi için diğer devletlerin muvafakati gereklidir. Bu muvafakati oluşturan pek çok faktör ve hesap vardır. Eğer zapt veya himaye edilmek istenen ülke için birden fazla talip var ise bu devletler kendi aralarında o ülkeyi taksim ederler. Bu durumda söz konusu ülke az çok belli bir tarzda "mıntaka-i nüfuz" denilen aksama ayrılır ve her kısım özellikle bir devletin iktisadi nüfuzuna mahkûm bulunur. Siyasi istiklalini görünüşte koruyup, gerçekte ise iktisadi nüfuz altına giren devletlerin hemen hemen hepsinde bu nüfuz mntıkları açık açık görülür. Bu kabil devletler sadece bir devletin iktisadi nüfuzu altında değillerdir. Mesela Çin ve Osmanlı ülkeleri farklı derecelerde de olsa hemen hemen bütün Avrupa devletlerinin, Acemistan ise bilhassa Rusya ve İngiltere'nin iktisadi nüfuzuna mahkûmdur. Buradan da anlaşılacağı üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesine musallat olmasının en önemli sebebi kendi ülkelerinde yeterli görmedikleri servet kaynaklarını elde etme arzularıdır. Osmanlı ülkesinde servet kaynakları hem bol bol mevcut, hem de halkı medeniyetçe geride kalmış bulunduğundan Akçura'ya göre bu tasallut tabiidir. Ancak muhtelif devletler, içlerinden birinin tamamen zapt etmesine, ya da himayesi altına almasına muvafakat etmedikleri gibi, aralarında taksime de uyuşamadıklarından, bu gün Osmanlı ülkesini müşterek nüfuz-ı iktisadiyeleri altında bulundurmaktadırlar.

Akçura Şark meselesinin diğer ayağını oluşturan, Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan muhtelif kavimlerden bazılarının, bağımsız hükümetler teşkîl etme arzularının da iktisadi saikleri olduğunu söyler. Ona göre yek nazarla bakıldığında bu hadiselerin sadece siyasî, dinî ve hissî saikleri olduğu zannedilebilir. Hakikatte ise bu hadiselerin altında yatan gayet derin ve mühim iktisadi sebepler vardır. Devr-i inhitat ile birlikte Osmanlı Devleti'ndeki asayişin bozulduğunu belirten Akçura, bundan bütün tebaanın zarar gördüğünü ancak Müslümanlara nazaran servetçe daha iyi durumda bulunan gayrimüslim tebaanın ziyanının Müslümanlardan fazla olduğu iddiasındadır.

³⁴⁴ A.g.e., s. 29-30

Gayrimüslim unsurların serveti eşkıyanın hırsını celp etmiştir. Diğer taraftan dini taassubun tesiriyle de bu şakiler, dindaşlarından çok gayrimüslim ahaliye taarruz etmektedirler.

Asayişsizliğin yanı sıra, memurların suiistimali de Akçura için gayrimüslim tebaadaki rahatsızlığın iktisadi sebeplerinden birisini oluşturur. İdaredeki gevşeklik memurlara da yansımış, insanları yönetmekle mükellef olan bu kişiler, görevlerini suiistimal ederek tüm halkı mutazarrır etmişlerdir. Ancak gayrimüslim tebaanın yine bu hususta Müslümanlara göre ziyarı daha fazladır. Memurların kötü idaresi her türlü istirahat ve mutluluk vasıtasını eksilttiği gibi, hepsinin ruhu olan iktisadi hususları da yani yiyecek-içecek bulmayı, kazanmayı zorlaştırmıştır.

Akçura'ya göre bu iktisadi sebepler Osmanlı Devleti'nin her tarafında görülmektedir. Bir de daha yerel iktisadi sebepler vardır. Mesela Balkanlarda fetihten sonra oraya yerleşen veya fethin akabinde Müslüman olan İslam beyleri, orada yaşayan ahaliyi yersiz yurtsuz bırakarak, amelilik etmeye mecbur bırakmışlardır. Yine Akçura'ya göre Doğu Anadolu'da da çiftçilik yapan Ermeniler tam ekinlerini toplayacakları zaman, yayladan inen Kürt süvarilerinin önünde köylerine iltica etmek zorunda kalarak, bunca zaman alın teriyle yetiştirdikleri mahsullerinin dağa kaldırıldıklarına şahit olmaktaydılar.³⁴⁵ Akçura yeniçerilerin, hatta nizam-ı cedit askerlerinin de gayrimüslim ahaliye yer yer eza ettiğini belirtir.

Bu gibi iktisadî sebeplere ilmî, dinî, tarihî, siyasî ve diğer sebepler de eklendiğinde özellikle de yabancı devletlerin teşvikleriyle Osmanlı ülkesinin bazı uzuvlarının ayrılmasıyla sonuçlanan isyan ve ihtilalleri doğurmuştur. Bundan sonraki isyanların önüne geçilebilmesi söz konusu problemlerin halline bağlıdır. Bahsi geçen tebaa uyumu yakalamış bir Osmanlı toplumundan ayrılmakta menfaatinin olmadığını anlayacaktır.

Benzer şekilde Celal Nuri de Osmanlının iktisaden geri kalmasının kökenlerini emperyalizmden çok daha öncelere götürür. Ona göre Orta Asya'dan Rum topraklarına gelen Türk fâtipleri, ticaret ve zanaattan yoksun oldukları gibi geliş sebepleri de sa'y ve

³⁴⁵ A.g.e., s. 32-33

amelde terakki etmek değildi. Ona tâbi olan milletler çalışıyor, millet-i metbua (tâbi olunan, yani Türkler) de yiyorlardı. Dolayısıyla "çalışmak" meselesi, "erbab-ı hal ve akd"denen meselelere çözüm bulan kafaları, pek meşgul etmemişti. Ne var ki istila devri sona erip gazanın modası geçtiğinde "ilm-i iktisadın en basit kavaidinin bile mefkûre"lerini işgal edemediği Türkler için iş işten geçmişti.³⁴⁶ Böylelikle ticaret ve sanat, çalışmaya ara vermeden devam eden Türk olmayan unsurların inhisarı altına girer. Bunu yabancıların ekonominin her sahasında elde ettikleri hâkimiyet takip eder. Ülke artık mâli bakımdan da istiklalini kaybetmiş durumdadır:

Biz tedenni ederken ecanib terakki etdi. İhtiyacat tezâyüd etdi. Avrupa'ya muhtâc olduk Avrupa'sız yaşayamaz bir hâle geldik. Binâen aleyh hukuk-ı umumiyye nokta-i nazardan değilse de, umûr-ı mâliye cihetinden Garb'ın taht-ı tâbi'iyetine girdik. Türkiye Garb'ın bir vilâyet-i iktisâdiyesidir. Umûr-ı mâliye i'tibâriyle istiklâlümüz mahv olmuştur. Düvel-i ecnebiye bu haysiyet ile bizde hükümrandır. Tek tük yerli idarelerden başkası, bütün inhisarlar, bankalar, anonim şirketleri, şimendüferler, hep yabancıların mülk-i yemînidir. Bir çok husûsâta bize amelelik bile kalmamıştır.³⁴⁷

İktisadi esaretin kökenlerine girildiğinde Şehbenderzade'nin modernizmin getirdiği ihtiyaç dayatmalarına karşı kritikleri karşımıza çıkar. Öncelikle fakirliğin tanımını yapan Şehbenderzade bize, bilimsel olarak fakirliğin iki kısma ayrıldığını söyler. Birinci fakirlik, *fakr-ı tabî'î ve hakîkî*dir. İkinci fakirlik ise *fakr-ı sun'î ve medenî*dir. İlk fakirlik insanın hayatını devam ettirebilmesi için duyduğu temel ihtiyaçlarıdır. Osmanlı mülkü için böyle bir fakirlik söz konusu değildir. *Fakr-ı sînâ'î ve medenî* ise (Şehbenderzade *sun'î* ve *sînâ'î* kelimelerini birbiriyle değiştirilebilir olarak kullanır) medeniyetin gereklerini yerine getirmeye yeterli servet ve araçların yokluğu demektir. Bu açıdan İslam ülkeleri gayet fakir durumdadır. Şehbenderzade medeniyet gereklerini ise şöyle sıralar:

Îcâbât-ı medeniyenin belli başlıları: Hey'et-i ictimâiyeye aidiyeti i'tibâriyle ordu, donanma, umûr-ı nâfi'a ve'l-hâsıl vergilerin masrûf olduğu alâyiş-i medeniyedir.

³⁴⁶ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 86

³⁴⁷ *a.g.e.*, s. 87

Şahsa aidiyeti i'tibâriyle zevk, rahat ve sefâhat emellerinden husûle gelen ihtiyacât-ı ihtirasâtdır.³⁴⁸

Şehbenderzade “başımızın üstünde cılız bir iplikle asılı duran kılınç” olarak tavsif ettiği Batı medeniyetinin sefahatini Avrupa donanmalarından ve ordularından daha zararlı görür. Çünkü Avrupa’nın bu yönlerini taklit etmek, iğneden ipliğe kadar bütün ihtiyaçlarımızı karşıladığımız Avrupa’ya karşı direnebilmemizi engellemektedir. Buradan sözü esaretin en kötüsü olarak nitelediği iktisadi esarete getiren Şehbenderzade şunları söyler:

İğneden ipliğe kadar, en âdisinden en âlîsine kadar, bütün ihtiyacâtımızı Avrupa’dan ve Amerika’dan bekliyoruz. Bu “bekliyoruz” kelimeciğini tefsîr edersek hâsıl olacak ma’nâ ye’s-âverdir. Çünkü “bekliyoruz” demek, esâretlerin en mekruh ve en menfûr şekli olan esâret-i iktisâdiye ile “Avrupa ve Amerika’nın esiriyiz. Bin mihnetle kazanabileceğimiz parayı onlara vermeğe, onların hesabına çalışmağa mecburuz. Avrupa san’at ve ma’rifet hey’et-i ihtikâriyesinin mağsub’ul-hukûk amelesiyiz” demektir.³⁴⁹

Şehbenderzade’ye göre artık bu zamanda bir memleketi istila yalnız topla tüfekte olmamaktadır. Bu zamanın en istilacı ordusu Avrupa komisyoncu ve simsarlarıdır, gezgin pazarlamacılarıdır (seyyar ticaret memurları). Bunlara kucak açmak, iktisadi bağımsızlığın kaybı demektir. İktisadi bağımsızlığını sahip olmayan bir millet ise siyasi bağımsızlığını ancak bir yük gibi, taşır gider.³⁵⁰

Şehbenderzade’ye göre ülkede hangi noktada gelişme ve ilerleme görölse, iktisadi esaret orada artmakta, esaretin hükümferma olduğu yerler, fakirliğin görece de olsa azaldığı yerler olmaktadır. Bunu izah sadedinde Şehbenderzade, Anadolu’nun büyük bir bölümünde olduğu gibi, şimendiferden ve muntazam yollardan mahrum bir belde düşünmemizi ister. Doğal olarak bu beldenin ithalat ve ihracatı sınırlı ve özellikle de ihracat yapabildiği bölgeler etraf ve civara mahsus olacaktır. Böyle bir yerde tarım beldenin ihtiyacı kadar yapılır, ticaret de mahalli düzeydedir. Bu kabil bir memleketin

³⁴⁸ [Şehbenderzade], "Fakîr miyiz? Ve Fakîr Nedir? Fakrî Def' İçün Ne Yapmalıyız", (İktisâdiyât), *Hikmet*, No:25, 23 Eylül 1326, s. 3

³⁴⁹ Arûsî, *Yirminci Asırda...*, s. 69

³⁵⁰ *a.g.e.*, s. 73

iktisadi durumunda mühim değişimler ümit edilemez. Böyle bir yerde muayyen bir servet sınırlı ticari faktörler arasında döner durur. Şehbenderzade, bu serveti çoğaltmak için o yerin servetini işletmenin gereğinden bahseder. Ürünlerin ihraç edilebilmesi için ihracat yapılacak mıntıkaları çoğaltmak ve böylece oraya dışarıdan menfaat çekmek gerekmektedir. Bu ise her şeyden evvel ulaşım araçlarını, yolları, şimendiferleri çoğaltmak ve bundan başka ticaret ve iktisat usullerine vukuf ile olabilir. Hal böyle iken, Şehbenderzade'ye göre, bu anlatıların aksine olarak, bizde şimendifer gibi, yol gibi ulaşım araçlarının vücut bulduğu yerlerde, milli servetin kuvvet bulamadığını hatta eski halinden bile geriye gitmektedir. Şehbenderzade'ye göre bu gerilemenin başlıca sebepleri şunlardır:

- İhracat ve ithalatta yabancılara duyulan ihtiyaç
- Modern ihtiyaçların tasarrufa imkân tanımaması
- Sefâhat ve zevk bağımlılığı

Şehbenderzade “S” kasabası adını verdiği bu mevhum kasaba üzerinden tahlilini şöyle sürdürür:

“S” kasabası şimendiferlerle sahile merbut değil iken onun kendisine mahsus bir siması, muvazenesi var idi.

Ahalisinin ekseriyet-i uzmâsı, yerli kôsâleden yapılan pâbûc, çizme ve kundura giyerdi. İç çamaşırı yerli dokuma bezlerden, entarileri yerli bez ve alacalardan yapıldı. Kab kaçak, ekser levâzım ve âlât-ı beytiyye; hep yerli ma'mûlatdan ibâret olurdu. Sefâhate âid şeyler bile hep yerli olmak zaruretinde kalırdı. Çünkü vesâit-i nakliyenin fıkdanından ecnebi malı oraya nakl olunamaz, nakl olunabiliri pek bahalı satılarak gayet mahdud bir dâireye mahsûs kalırdı. Vesait-i nakiliye başlar başlamaz, yukarıda tadat ettiğimiz havâyic ve âlâtın yüzde doksanı Avrupa'dan yapılan idhâlâta çevrildi. Yavaş yavaş hamâllar bile yerli kôsâleden ma'mûl pâbûc yerine mukavvadan süslü potinler giymeğe başlar.

Artık o cicili bicili basmalar, kar gibi beyaz bezler var iken kimse kaba dokumalara tenezzül etmez olur. Bâ-husûs bu bu câzibedâr mallar o kadar da ucuzdur ki yerli malların onlara rekabeti hâtıra bile getirilemez. Şu misâli bütün havayice tatbik etdikten sonra bir bilanço yapsak yapsak görürüz ki:

1) Vesait-i nakliyeden evvel, mesela mutavassıt sınıfa mensûb bir vatandaşın, farazâ Hasan Ağa'nın senevî vâridâtı on aded-i sahîh idi. Mesârifî ise sekiz veyahûd dokuz.

2) Vesait-i nakliyeden sonra ticârete faaliyet gelmiş, fiyatlar yükselmiştir.

Hasan Ağa'nın varidatı on beş aded-i sahîhe çıktı. Lakin mesârifi de bu varidata ancak tekâbül ediyor.³⁵¹

Şehbenderzade bu durumda kazanın Hasan Ağa olmadığını söyler. Kazananlar komisyoncular, aracılar, yabancılardır. Fakat Şehbenderzade terakki ve tekâmül göstermeden kuvvetli bir ordu beslemenin, önemli bir donanmaya sahip olmanın imkânsızlığının da farkındadır. Buradan hareketle, beş madde altında topladığı tedbirlere müracaat edilmesi halinde, saydığı mahzurların onda sekizinin kalkacağına kanidir. Bu önlemlerin birincisi, milli ihtiyaçlara göre fabrikalar yapmaktır. Ancak bu fabrikaların yaşatılmasının yolları da bulunmalıdır. Bu da her vatandaşın milli girişimleri kendi işi gibi koruması ile olacaktır. İkincisi, şahsi kuvvet ve sermayelerin birleştirilmesidir. Şehbenderzade'ye göre bizi berbat eden "infirad" yani bireyseldir. Ona göre infirad böbürlenmenin ve egoizmin en çirkin şeklidir. Şehbenderzade yabancı sermaye ile rekabet edecek kolektivizmini şöyle anlatır:

Her memleketde, teşebbüsât-ı mühimme-i milliyeye kifayet edecek sermaye, bu teşebbüsâtı idâre edecek zekâlara mâlikiz. Eğer bir kasabanın yekdiğerine rakîb olarak isti'mâl edilen küçük sermayeleri, bir emel-i mübecceli fi'le çıkarmak üzere birleştirilse ve buna nemâsız ve köşe bucakda mahfûz küçük sermayeler zamm olunursa, neler yapılmaz. Her kasabada, iş bilir adamlar var. Bunların zekâ ve dirayeti, mahdûd sermayeleri yek-diğerine rakîb yaparak, birbirini ızrara mevkûf oluyor. Eğer sermayeleri tevhi'd ile beraber faaliyet ve zekâlar da tevhi'd edilse, o kasaba kurtarılmış olur.³⁵²

Şehbenderzade'nin önerdiği üçüncü tedbir çalışan kesimi sömüren sarraf, muamelecî, simsar gibi zararlı şahıslarından milletin kurtarılmasıdır. Bunun çok zor bir mesele olmadığını belirten Şehbenderzade söz konusu muhtekirlerin toplam sermayesinin birkaç bin lirayı geçmediğini söyler.

³⁵¹ a.g.e., s. 70-71

³⁵² a.g.e., s. 72

Dördüncü tedbir, yine kolektivist esasa dayanır. Pek küçük ölçekte de olsa milli ve mahalli cemiyetler, şirketler, heyetler yaparak, halkı bireysellikten ve lakaytlıktan kurtarmalı onları ortaklaşa çalışmaya alıştırmalıdır.

Beşincisi ahlak meselesidir. Ahlak tasfiye edilmeli, millet ve vatan sevgisi fikirlerini yayacak araç ve vesileler ikmal edilmelidir.³⁵³

4.1.1. Sermayedar Avrupa Karşısında Millî İktisat Arayışları

Başlangıçta, devr-i Hamidiyenin “meş’um istibdadının” yabancı sermayeyi de ürküterek dışarıdan sermaye akışına mani olduğunu düşünen İttihat ve Terakki yöneticileri, zamanla özellikle de Meşrutiyetin ilanından hemen birkaç ay sonra Avusturya’nın Bosna Hersek’i ilhak etmesi, 1911’de Trablusgarb’ın işgali ve 1913 Balkan savaşlarının olumsuz sonuçlarıyla birlikte liberal ekonomik görüşler yerine milli iktisat politikalarını ön plana çıkarmışlardır.³⁵⁴ Bu politikaların öncüsü “boykotaj” hareketidir. 1908 Ekim ayının başından 1909 Şubat ayının sonuna kadar beş ay süreyle Avusturya’ya uygulanan iktisadî boykot, ileride gerçekleştirilmeye çalışılacak millî iktisat politikalarının başlangıcı olması açısından önemlidir. Avusturya-Macaristan malları özelinde yabancı mallarına karşı iktisadî direnişin öncüsü olan bu boykot, Avusturya mallarının alınıp satılmaması örneğiyle aslında yabancı/gayrimüslim sermaye karşı bir direnişi de içermektedir.³⁵⁵ İttihat ve Terakki özellikle bunun bir sivil eylem olduğu fikrini pekiştirmek için İttihatçı liman liderleri ve işçileriyle bu boykotu perde arkasından destekleyip, ülkenin tüm bölgelerine yaymışlardır.³⁵⁶ Benzer protestolar ve iktisadî güç

³⁵³ a.g.e., s. 72-73

³⁵⁴ Millî iktisat politikaları konusunda yapılan değerli çalışmalar pek çoktur. Başta, Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982 olmak üzere, Ulaş Kıpıl ve Özgür Uyanık, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, Bilâl Karaca, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İktisat Anlayışı”, *Türkiye Günlüğü*, No:102, Yaz 2010, s. 63-82, v.d.

³⁵⁵ Esasen bu boykotun aynı zamanda Batı mallarının aracısı olan gayrimüslim tüccarlara zarar vererek daha küçük Türk tüccarların yaradığına dair görüşler için bkz: Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, trc. Fatmagül Bertay Baltalı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 32

³⁵⁶ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 112-113

gösterileri 1910 ve 1914 Rum, 1911’de de İtalyan boykotlarıyla Yunan ve İtalyan mallarına da yansıtılmıştır.³⁵⁷

Özellikle boykotlar sonrası uyanan millî iktisat bilinci Akçura’nın satırlarına da yansar. Acil olarak bir burjuva sınıfı yaratılması fikrinin savunucusu Yusuf Akçura, 17 Nisan 1330 - 30 Nisan 1914 tarihli yazısında teşekkül eden İstihlâk-ı Millî Cemiyetini ve millî iktisata doğru atılan adımları övmektedir. Bu gelişmelerle, asalak olarak görülen Osmanlı Türkü, müteşebbis olabileceğini ve üretebildiğini dünyaya göstermiştir. Bu iktisadi intibah, İstanbul ile de sınırlı kalmamış, Anadolu’ya da yayılmış hatta kadınlar tarafından da benimsenmiştir. Fakat Akçura’nın önemle vurguladığı husus, yabancılar ya da gayrimüslimler aleyhine olarak gelişmeye başlayan bu iktisadi dengenin taaruzî (saldırgan) değil tedafuî (savunmacı) karakteridir ve aksi algılamalara yol açacak hareket ve suçlamalardan uzak durulmasını ister:

İntibah-ı iktisadî fikirlerinin geçen sene fikir hâminden fiil hâline geçtiğini gördük. İntibah-ı iktisadînin nişâneleri, Osmanlı memleketinin her tarafında, hemen her gün bir sûrette tecellî etti ve etmektedir. Birkaç yıl evvel, sırf müstehlik tanınan, yalnız bütçe yiyip yaşar bir tufeyli sanılan Osmanlı Türkü, geçen sene bakkal, aşçı, manifaturacı, tuhafiyeci, kavaf, marangoz, inşaat müteahhidi, kitapçı, tüccar, komisyoncu, iş beceren, hatta fabrikacı olabileceğini fiilî ve mukni misallerle gösterdi. İstanbul, Üsküdar sokaklarını, Büyük Çarşayı, hatta Beyoğlu Cadde-i Kebîr’ini dolaşanlar, bir sene zarfında Türk-Müslüman dükkânlarının göze çarpacak kadar arttığını müşâhede ederler.

İntibâh-ı iktisadînin asıl en mühim ciheti, sanat ve ticareti hor gören ve bir Osmanlı Türküne lâıyk meşgale ancak askerlikle memurluktur, diyen hatalı ve zararlı zihniyetin değişmesidir. Osmanlı saltanatında Türk burjuvazisi hemen yok gibiydi. Zavallı Lehistan krallığında olduğu vechile, Türkiye’de dâhi burjuvazi sınıfını mahkûm unsurlar teşkil ediyordu. Osmanlı, yalnız sipahi ve memurdu. Halbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir; muasır büyük devletler, sanatkâr, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir. Türk intibah-ı millîsi, Devlet-i Osmaniye’de Türk burjuvazisi tekevvününün mebdei itibar olunabilir ve Türk burjuvazisinin inkişâf-ı tabiîsi sekteye uğramayacak olursa, Osmanlı Devleti’nin sağlam taazzuvu temin edilmiş olur.

İntibâh-ı iktisadînin husulüne, hiç şüphe yok ki istihlâk-i umûmîyi tensik ve menâfi-i millîye-i iktisadiyeyi müdafaa zımında teşekkül etmiş "İstihlâk-ı Millî"

³⁵⁷ Emin Elmacı, “İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi”, *İttihat Terakki ve Jöntürkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 52

cemiyetinin de tesir-i fikrîsi dokunmuştur; fakat asıl müessir, yukarıda izah eylediği vechile vekâyi ve vekayiden sonra daha canlı ve daha sağlam mehâfilin neşr-i fıkır etmesi ve faaliyet-i ciddiyede bulunmasıdır.

Türklerde ve alelumum Müslümanlarda iktisadî faaliyetin artmasına sebep olarak, Türk-Müslüman müstehliklerin mümkün olduğu kadar ecnebî mamûlâtı satın almamalarını, ecnebî ve hatta Osmanlı fakat gayr-i Müslim ve gayr-i Türk ticarethanelerle alış veriş etmemelerini gösterenler vardır. Buna İrlanda'dan gelme bir tabirle "boykotaj" diyorlar. Gayr-i Müslim Osmanlıların en yüksek mehâfil tarafından bile, Müslümanların Hristiyan vatandaşlarına "boykotaj" yaptıkları iddia edilerek Hükûmet-i Osmaniye'ye iştikâda bulunulmuştur. Biz bütün bu rivayet ve şikâyetlerde, mevcut ve meşhûd bir vakıanın arzuya göre tefsiri ve esbabının matlûba göre tayini nakîsasından sakınılmamış olduğuna zâhibiz. Bununla beraber, münasebet düşmüş iken, Türk intibah-ı iktisadîsinin muvaffakiyetçün gayrılarının rekabeti meselesine nasıl baktığımı beyan ve ilân etmeksizin geçmek istemem. Bence, bugünkü günde Türkler, ne siyaseten ve ne de iktisaden taarruzî hareketinde bulunmamalıdır. Türklerin iktisadî faaliyeti, hayat-ı iktisadiyelerini müdafaa etmek, tenemmu ve tekemmül ettirmek cihetine masruf kalmalıdır. Bu tedafüi vaziyet, makul, sebadî ve devamlı muhafaza olursa Türklerin esaret-i iktisadiyeden kurtulmasına yol açılmış olur. Hasım ve rakiplerinin Türklere isnat ettikleri taarruzî hareketlerin vücuduna inanmıyorum; lâkin biz o isnatlara vesile olabilecek fiilden bile müctenib davranmalıyız; çünkü hakikî kuvvetlere istinat etmeyerek, sırf his ve heyecan ile yapılan efâl muvaffakiyetsizliğe mahkûmdur...

İntibâh-ı iktisadî, şehir halkına, ticaret ve sanayi muamelâtına inhisar etmemiştir. Geçen sene içinde ziraat işlerine de, gerek ferdî olarak, gerek cemiyetler teşkili suretiyle, gerekse müteşebbisi hükümet olmak üzere, hayli ehemmiyet verilmiştir. Konya, Adana ve İzmir vilâyetleri ile İzmit ve Edremit sancakları bu ziraat faaliyetinde en ileri gidenlerdir. Konya'da bilhassa zürrânın mâlî ihtiyaçlarını temin ve bu sûrede ziraati zamanımız usulüyle tanzim için sırf yerli Türklerin teşebbüs-i şahsîleri semeresi olarak mahallî bir banka tesis ve küşâd olundu.

Osmanlı Türklerinin iktisadî faaliyetlerine kadınlarının da bigâne kalmaması en ziyade sevinilecek ve iftihar olunacak vekayidendir. Geçen sene zarfında bir Osmanlı hanımı hanımlara mahsus pastacı dükkânı açtı, bazı hanımlar zevcelelerinin veya çocuklarının dükkânlarında kasaya oturular, birkaç hanım kız da telefon şirketine bilâ-imtihan kabul olunup işe başladı.³⁵⁸

Ancak asıl millî iktisat politikaları 1. Dünya Savaşı'nın hemen öncesi ve esnasında izlenecektir. Bu dönemde uygulamaya sokulan millî iktisat politikalarını sıralamak

³⁵⁸ A.[kçuraoğlu] Y.[usuf], "Geçen Yıl -1329 Senesinde Türk Dünyası [1]", *Türk Yurdu*, No: 64, 17 Nisan 1330 - 30 Nisan 1914, ss. 260-262

gerekirse, koruyucu dış politikaya geçilmiş³⁵⁹, mevcut *ad valorem* vergi sistemi yerine uzun yıllardır düşünülen spesifik tarifeler yürürlüğe konulmuştur. İç ve dış ticaret devlet kontrolü altına alınmıştır. Kooperatifler kurularak piyasanın millileştirilmesi ve ticarî hâkimiyetin yabancı ve gayrimüslimlerden Müslüman unsurlara geçmesi için çaba gösterilmiştir. *Osmanlı Bankası*’nın yerini alacak millî bir banka kurma yoluna gidilerek, Türk-Müslüman unsur banka kurmaya teşvik edilmiştir. İttihat Terakki savaş yıllarında uyguladığı milli iktisat politikasıyla Türk-Müslüman unsurları gayrimüslimlere karşı korumuş, onların ticarete atılarak girişimci olmasını desteklemiştir. Savaş şartları olmasına rağmen bu dönem içerisinde kurulan milli anonim şirketlerin sayısında çarpıcı bir artış yaşanmış, takip olunan bu devlet iktisadiyatı ve kurulan milli anonim şirketler sayesinde Türk-Müslüman unsurun ekonomideki egemenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Millî iktisada giden en önemli aşamalardan birisi de Odessa’nın bombalanıp savaşa girilmesinden yaklaşık bir buçuk ay önce 9 Eylül 1914’de müttefik Almanya’nın bile tepkisini çeken kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılması kararıdır.

İcrâî alanda bu adımlar atılırken fikrî alanda da dönemin aydınları, Avrupalılar tarafından dayatılan iktisadi kontrol mekanizmalarının varlığına dikkat çekiyor ve bu mekanizmaların ağına düşmüş olan Osmanlı iktisadiyatının, tam bağımsızlık fikirleriyle uzlaşamayacağını altını çiziyorlardı. Celal Nuri iktisadî hayatımıza bir cevvaliyet gelmediği takdirde Avrupa nüfuzunun Osmanlı nüfuzunu yeneceğini, “her daire[nin] bir Paris bankerinin malikânesi” olacağını söyleyerek, Avrupa bankerlerinin özellikle de Fransız sarraflarının, ne kadar “zalim”, “hissiz”, “mürüvvetsiz” ve “gaddar” olduklarını hatırlatır. Diğer emperyalist devletlerin uygulamalarında olduğu gibi, Fransa devleti de kendi millî finans çevreleri birlikte hareket etmekte, ilk önce Fransız bankasının barışçı yollarla sızdığı bir memlekete çok geçmeden, Fransız devleti de elinde silahla dâhil olmaktadır. Hatta bu kabil sızılan ülkelerde kendisine bir lokma menfaat sağlamak için emperyalist devlet diğer devletlere muhtelif paylar vermeyi de ihmal etmez. İktisadi

³⁵⁹ Türklere dayatılan iktisadın evrensel değil, İngiliz milli iktisadı olması ve milli iktisadın ve büyük sanayiın ancak himaye usulünü tatbik ile mümkün olabileceğine dair Ziya Gökalp’in görüşleri için bkz.: Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1986, s. 175-176’dan aktran Karaca, “II. Meşrutiyet’ten ...”, s. 73

bağımsızlığın kaybı her vakit siyasi bağımsızlığın kaybı olmasına sebep olmasa bile pek fena bir şeydir; milleti millet olarak öldürür. Celal Nuri bu görüşlerini şöyle açıklar:

İktisâden fetholunmuş yerlerde millet-i asliye bir amele -fakat aşağılık ma'nâsıyla bir amele- dir. Müsta'mirler, (hususıyla sarraf müsta'mirler), müstemlakatdaki halka insan nazarıyla bakmamaktadırlar. Onların menâfi'-i behîmîyesi de bunu iktizâ etdirir. Bir çiftlikteki mevâşînin hukuku mal sahibini asla düşündürmediği gibi müsta'mere denilen çiftlerdeki akvâmın hukuku da kat'â metropolü meşgul etmez.³⁶⁰

Celal Nuri'ye göre takip edilen iktisadi siyasetler ile ülke yavaş yavaş kolonize edilmektedir. Biz bunun farkına varmasak da ayağı yere basan esaslı bir ordu her gün memleketimize doğru bir adım ilerlemektedir. Avrupa'dan gelen her bir lira, hulûl ve nüfuz ordusunun bir neferidir. Celal Nuri, bu ordunun çok da anlı şanlı geldiğine dikkat çeker. Gelmesi için adeta yalvarılmakta, tam bir sevinç ve güler yüzle tüfeğinin hedefine bütün mukaddesat konulmaktadır.³⁶¹

Doğrudan sömürgeleştirilmiş ülkelerde olduğu gibi, iktisadi emperyalizme maruz kalan Osmanlı topraklarında da yerli halkın ülkenin iktisadi hayatında rol oynayamaması onun bağımlılığının göstergesidir. Celal Nuri uşak ve işçi durumuna düşürülen yerli halk için şunları söyler:

Avrupa o azîm ve ağır makinelerini, bilcümle âlât ve edevâtını mülkümüze yerleşdirdi. Fa'âliyet-i iktisâdiye nâmına bizde ne yapıyorsa hepsini eline aldı. ... Ticâret ve komisyonculuk bile taht-ı inhisârında gibidir. Garblılar akıl ve nakidleri, tecrübe ve mümâreseleri tâbî'yyet ve himâyeleriyle bizi adeta tâbî' ve amele mertebesinde bulunduruyorlar.³⁶²

Celal Nuri'nin dikkat çektiği bir diğer husus iktisadî bağımlılığın zulmü ve ahlakî bozulmayı da beraberinde getirmesidir. Rusya ve Romanya'da canından bıkmış hükümetler işbaşında değildir. Bilakis vatan ve memleketin terakkisi ve tekâmülü için çalışan hükümetler, yerlileri koruyan kanunlar tedvin ettikleri için ülkeye gelen yabancı sermayedar ve emekçiler ya Ruslaşıp, Romenleşmekte ya da devlet ve millete

³⁶⁰ Nuri, *Tarih-i istikbal*, s. 41

³⁶¹ *a.g.e.*, s. 41

³⁶² Nuri, *Hukûk-ı Düvel*, s.92

karşı terbiyelerini son derece muhafaza etmektedirler. Ancak Osmanlı Devleti'nde menfaatlerine dokunması halinde tereddüt etmeksizin halka savaş açan Avrupa kapitalist devletlerinin yapa geldikleri zorbalıklar bile cezalandırılmamaktadır. Bu güçler hem devletin haklarını çiğnemekte, hem de rüşvete alıştırmak gibi yöntemlerle halkın ahlakını ihlal etmektedirler. Celal Nuri Osmanlıdaki bu sıkıntılı vaziyeti şöyle tasvir eder:

Biz de ber-aks olarak, Avrupa hükûmet-i sermâyedârânın zorbaları, azgınları ahaliye karşı i'lân-ı harb ve zulümde tereddüt bile etmezler. Tütün rejisinin târihçe-i mezâlimini okuyacak olursanız bu nakl etdiğim hâlet-i iktisadiyeye mühim bir misâl bulabilirsiniz. Bunlar ahalinin, devletin hukukunu iptal etdikleri gibi ahlâklarını da ifsad etdiler, kıtallere, arbedelere, iğtişâşlara mahal verdiler, rüşvet sâyesinde bizde her şey yapıldı. Zalime-i ecânibin her nev' mesâvisi [kötülükleri] örtüldü. Bunlara karşı devlet de her vakit mağlub oldu. Baron Hirş [Hirsch] Fener şirketi, Reji, Ereğli Kumpanyası ve kıs aleyh'il-bevâkî mütemâdiyen hazineyi dolandırdılar. İmtiyazâtın ihsân edilmesi adet-i sakîmesi hazîne-i devleti, vilâyâtı, şehirleri hukuklarından mahrûm etdi.³⁶³

Celal Nuri'nin ekonomik bağımlılıktan kurtulabilir miyiz sorusuna verdiği cevap olumludur. Ona göre İtalya, Rusya ve Romanya da benzer iktisadî sorunlarla karşılaşmışlar ise de bunların üstesinden gelebilmişlerdir. Ancak bunun öncelikli şartı çok çalışmaktır ve iktisadî bağımsızlık yerliler ile yabancıların serbest şekilde rekabetini hazırlayacak şartların temin edilmesine vâbestedir.³⁶⁴ Celal Nuri'nin yanı sıra dönemin diğer aydınları tarafından benzer yaklaşımlar sıklıkla tekrar ede gelir. Şehbenderzade iktisat sahasında rekabet edebilmek için müslümanların avrupa zihniyet ve maarifine sahip olması gerekliliğini vurgular.³⁶⁵ Ali Kemal, “fakr-ı irfan” içinde sürünmekten kurtulduğumuzda, Avrupalı ile karşı karşıya geldiğimizde derhal perişan olmayacağımızı, bu suretle maarifte, ticarete ve sanayide acz ve noksan gösterilemeyeceğini ifade eder.³⁶⁶ “Boykot” kelimesini ilk defa ortaya atan ve halkı bu doğrultuda bilinçlendirmeye çalışan Halil Halid de Yahudileri örnek göstererek Yahudilerin, Hristiyanlar karşısında yok olmaktan paranın gücünü fark etmeleri

³⁶³ a.g.e., s. 94

³⁶⁴ a.g.e., s. 93

³⁶⁵ Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Cilt:2, Hikmet Matbaası, İstanbul, 1326, s.661

³⁶⁶ Ali Kemal, “Avrupa-Osmanlılar”, *İkdam*, no: 5172, 17 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

sayesinde kurtulduklarını hatırlarlar. Hristiyanlar geçmişte Yahudilere yaptıklarını bugünde Müslümanlara yapmaktadır. Gerçi nüfus itibariyle Müslümanların Yahudiler gibi yeryüzünden silinme ihtimali yoktur. Halil Halid “boykot” tanımını belli bir devleti zorlamak ve ödün vermesini sağlamak için değil daha geniş anlamıyla Avrupa iktisadi emperyalizmine karşı duruşu tazammun edecek şekilde tarif eder. Ona göre zamanın ilerlemesiyle malıyla, hayatıyla fikriyle hizmet edecek Müslümanların sayısı arttıkça Avrupalılara olan maddi ihtiyaçlar azalır. Ancak o vakte kadar Avrupa’nın topunu, tüfeğini, makinasını, sanayi aletlerini almak ve tatbik etmek gibi önemli ihtiyaçların giderilmesi istisna tutulmak üzere, muhakkak surette gerekli olmayan mal ve eşyayı almaktan ve kullanmaktan kaçınmak, her müslümanın uyması gereken bir görevdir. Halil Halid kültürel ve iktisadi emperyalizmi harmanlayarak Müslümanları üzerlerine düşen bu görevi yerine getirmeye çağırarak şunları der:

Boycott veya Boycotage denilen meslek-i imtina’ vechile bize karşı ibrâz-ı adâvet eden ecânibin emti’asını redd onlara karşı pek müessir bir sille-i mukâvemet olur. Fakat ma’a-teessüf Müslümanlar ve ale’l-husûs memâlik-i Osmâniye Müslümanları bu Boycott usûlünün iltizâmına ahd ü mîsâk edecek bir derece-i metînede hamiyet göstermiyorlar; hatta içlerinde Efrençi taklîd edenler, Efrence âid âdât gibi eşyânın da ulvîyetine kâil olarak Frenkleşmeğe uğraşanlar bile çokdur. Bunlar İslâmîyete âid her dürlü mevâddan tebâüd ile ahvâl-i Efrençi kendilerine ne kadar tatbîk isterlerse istesinler Avrupalılar onları yine akvâm-ı sefile efrâdındandır diye ithâm ederek kendilerine müsâvi saymayacaklardır.³⁶⁷

Parvus Efendi’ye göre ise Osmanlı Devleti’nde görülen iktisadi geriliğinin asıl sebebi, ülkenin Avrupa sermayesinin sömürü alanı haline gelmesidir. Marksist görüşleriyle bilinen ve Parvus takma adıyla devrin gazeteleri *Tanin*, *Tasvir-i Efkâr* ve Fransızca *Jeune Turc*’de yazıları çıkan Rus Yahudisi Alexandre Helphand (1867-1924)’ın özellikle de *Türk Yurdu*’nda çıkan yazıları, hep bu minvaldedir ve bu hâsiyetiyle millî ekonomiye giden yolda, özellikle de Türkçü çizgideki müteffekirin ve okuyucuya ülkenin iktisadî bir sömürge durumunda olduğunu rakamlar ve istatistikler ile göstermesiyle, millî iktisat düşüncesinin yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

³⁶⁷ Halid, Hilâl ve ..., s. 212

Parvus'un çözümlemesinde Batı emperyalizminin iktisadî istismar mekanizması yani, Kapitalist Avrupa, hem halkını hem de diğer esir milletleri ezmekte, Asya'yı taht-ı esaretinde bulundurmaktadır. Parvus Avrupa'dan bahsettiği zaman, resmî Avrupa'yı, dönemin Avrupa'sında hüküm süren egemen sınıfları kastettiğini ifade eder. Bu Avrupa, kendisiyle münasebette bulunan memleketleri kendi sermayesi sayesinde esareti altına alan sermayedar (kapitalist) Avrupa'dır. Benzer şekilde, bütün Avrupa'da ve sanayileşmiş diğer bütün ülkelerde hâkimiyet-i sermaye ile onun taht-ı esaretinde ezilmekte bulunan ahali arasında mücadele vardır. Halkın çoğunluğu ile sermayedarların çıkarları, birbirlerine ters iki zıt sınıf teşkil etmektedir. Sanayileşmiş ülkelerin dâhilî mücadeleleri ile Avrupa ve Asya arasında görülen çekişmeler, yirminci asır tarihinin karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır.

Parvus iki farklı hususun birbiriyle karıştırılmamasını ister. Osmanlı Devleti bağlamında iktisadî esaretin iki yönü vardır. Bunlardan biri, doğrudan doğruya Avrupalıların bilgi ve sermayeleriyle kurdukları üstünlük neticesinde doğal olarak husule gelen esaret-i iktisadiye, diğeri de Avrupa sermayedarlarının Devlet-i Osmaniye'yi esaret-i iktisadiye altına sokmak hususundaki kasıt ve emelleridir. Osmanlı Devleti tarafından alınan borçların faizleri bile ancak borç alınarak kapatılabilmektedir. Parvus bir iktisatçı olarak alınan borçlara faiz ödenmesi gerektiği gerçeğini inkâr etmez fakat ortada diğer bir hakikat daha vardır ki o da istikrazların pek ağır şartlar altında akdedilmiş olmalarıdır. Parvus'a göre bu durum Devlet-i Osmaniye'nin bazı borçlara yüzde onüç faiz ödemesini ve en nihayet iflasa sürüklenmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu şekilde varlığını sürdüremeyeceği gerçeğini tasdike mecbur kalan Avrupa maliyecileri Devlet-i Osmaniye'yi bu duruma düşürdükten sonra kendisine karşı güya müsaadekârane davranmak yolunu tutmuştur. Ancak Türkiye'nin tarım, ticaret, tabii kaynaklar, demiryolları, bayındırlık tesisleri, gümrük ve maliye gelirleri Avrupa'nın ekonomik güçlerinin hükmü altındadır.³⁶⁸

Parvus'un da sıklıkla ifade ettiği gibi ülkenin iktisaden geri kalmasının sebeplerinden biri de Osmanlı hükümetinin iktisadî konularda eli-kolu bağlı olmasıdır. Dönemin

³⁶⁸ Parvus, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır", *Türk Yurdu*, Cilt:1, No:16, 14 Haziran 1328, s. 262-265

yazarları dört ana kontrol mekanizmasına dikkat çekerler: İstikraz, yabancı sermaye, kapitülasyonlar ve 1882’de kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi ve uygulamaları. Mesela Celal Nuri tarafından "mâli hususlarda hükûmet gemisinin en birinci dümeni" olarak tasvir edilen gümrükler üzerinde hükûmetin dilediği gibi tarife koyma hakkı yoktur. Nuri’ye göre bu durum yani hükûmetin gümrükler üzerinde böyle bir takdir hakkının olmaması, dilediği -korumacı veya liberal- iktisadî usullerden birini seçememesini ve dolayısıyla Avrupa’nın iktisadî rekabeti altında ezilmesini de beraberinde getirmektedir. Gelirlere yabancılar tarafından el konulmakta ve yine yabancı kreditörlere transfer edilmektedir. Yerli müteşebbis ve sermayedarların kışkırtılığında Avrupalı para ve iktidar sahipleri daima Osmanlıyı ve özellikle de avamı mağlup etmektedir.³⁶⁹

Böylece parasızlık, parasızlığı getiriyor, ülkenin kalkınması için alınan paralarla ülke biraz daha dışarıya bağımlı hale gelerek Avrupa tarafından iktisadi yollarla fethedilmiş oluyordu. Celal Nuri bu terakki ve bağımlılık arasındaki ilişkiye şu cümlelerle dikkat çeker:

Parayı nerden bulmalı? Vergi va'z edeceğiz değil mi? Uhûd-ı atfka ve ecânibin tâkât-fersâ rekabeti bize "dur" diyor. Memleketde biraz terakkiyat yapmak istiyoruz; bir kaç yol yapacağız, bir iki demir yolu hattı temdîd edeceğiz. Pek a'lâ. Fakat para ecânibin yed-i imtiyazında. Onları buraya celb ile sermâyelerinden bir az istifâde etmek için hürriyet ve istiklâlimizden bir mikdârını fedâ mecbûriyetindeyiz. Zaten topsuz, tüfenksiz, Avrupa bizim memleketimizi parasiyle fethediyor.³⁷⁰

Avrupa’nın top ve tüfenkle memleketi fethettiği bir hengamda, yani milli mücadele yıllarında ise Mehmed Akif, Kastomonu camiinde verdiği vaazda, Sevr Antlaşması’nın kabul edilmesi halinde siyasi bağımsızlığın yanı sıra iktisadi bağımsızlığın da nasıl elden gideceğini uzun uzadıya anlatıyordu. Aslında II. Meşrutiyet döneminin tartışma konuları olması hasebiyle geç bir analiz örneği olarak nitelendirebileceğimiz Akif’in bu çözümlemeleri, antiemperyalist ve sömürgeci karşıtı görüşlerin halkın anlayabileceği bir yalınlıkla cami kürsülerinden dillendirilmesi açısından hususi bir önemi haizdir. Mehmed Akif Anadolu’nun iki önemli limanı İstanbul ve İzmir’den İzmir’in

³⁶⁹ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 88

³⁷⁰ a.g.e., s. 89

kaybedildiğini, İstanbul'un sözde bize bırakıldığını, ancak idaresi, gümrükleri, vergileri, ve zabıtasının yabancılardan oluşturulacak bir komisyon tarafından idare edileceğini belirterek,

elimizdeki üç buçuk şimendifer hattı bu iki limanda son buluyor. Şimdi bu komisyonda tabîî İngiliz hâkim olduğundan bizim ihracatımıza, ithalatımıza istediği gibi zorluklar çıkaracak. Gümrük tarifesini, şimendifer tarifesini, liman tarifesini ona göre düzenleyerek Anadolu'daki Müslüman tüccan tamamıyla iflas ettirecek. Zaten mütarekeden beri İstanbul'daki Müslümanların ticaretine el altından hep böyle güçlükler çıkarılmıştır. Bundan maksat ise Mûslûmanları fakir, sefil bırakarak bütün âleme, bilhassa Hint'teki dindaşlarımıza:

— İşte görüyorsunuz a, sizin gayretini gütmekte olduğunuz Türkler ne kadar kabiliyetsiz insanlardır, demektir.³⁷¹

diyordu. Akif'in buradaki hassasiyeti iki yönlüdür. Akif hem Anadolu Müslümanlarının iktisaden esaretine, hem de İngiliz propagandasına dikkat çeker. Zira İngiliz propagandasının amacı, sömürgelerindeki Müslüman ahaliye, İslam âlemin en müterakki cemaati olan Osmanlıların bile kendilerini idarede acz içinde olduklarını ispatla özellikle de Hind kıtasında herhangi bir uyanışa fırsat vermemektir.

Mehmed Akif gümrükler meselesine de temeas ederek, gümrük tarifeleri üzerinde söz hakkımızın olmayışını tarım ve sanayimizin çökmesindeki en büyük amillerde birisi olarak cemaate anlatıyor ve dayatılan barışın barış değil iktisaden de ölüm fermanı olduğunu şu sözlerle vurguluyordu:

Ya gümrükler meselesi... O da bir afet! Biz başka memleketler gibi gümrüklerimize sahip değiliz. Memleketimize sokulan eşyadan istediğimiz gümrüğü alamayız. Halkımızın fakir düşmesine en birinci sebep budur. Bunu biraz izah edelim. Önce ziraatimizi ele alalım. Rusya gibi, Romanya gibi, Amerika gibi toprağı zengin memleketlerde ekin pek ucuza mal oluyor. Heriflerin vapurları, şimendiferleri de çok olduğundan dünyanın her tarafına kolaylıkla arpa, buğday gönderiyorlar. Onun için bu memleketler İstanbul piyasasına döktükleri ekini bizden yani Anadolu'dan daha ucuza mal edebilirler. Bizim çiftçimiz ise malum İzmir, İstanbul gibi büyük şehirlerde kurtarabilecek para ile satamayacağından hem ekemez, hem fakir düşer. Buna karşı ne çare olabiir? Evet, çare dışarıdan gelecek ekin ve diğer yiyecek

³⁷¹ Ersoy, *Düzyazılar...*, s. 470

şeylere öyle bir gümrük koymaktır ki bu gümrüğü verecek yabancı tüccar piyasada malını Anadolu'dan gidecek maldan daha pahalıya satmak mecburiyetinde kalsın.. İşte Fransa gibi, Almanya gibi toprağı çok zengin olmayan hükümetler kendi köylülerini hep bu usûl sayesinde kurtarabilmiştir. Bizde ise bu çareye başvurmak mümkün olamayacağından antlaşmayı kabul ettiğimiz gibi çiftimiz bitecektir.

Gelelim sanayie: Bilirsiniz ki memleketimizde birçok ham eşya yetişir: Keten, kenevir, pamuk, yün, tiftik, deri, sonra türlü türlü madenler. Biz bunlardan istifade edemiyoruz. Mesela bir dokuma fabrikası yahut demir fabrikası açmaya kalkışsak Avrupa'nın, Amerika'nın fabrikalarıyla başa çıkamayız. O halde ne yapmalıyız? Bizim sanayiimiz de onların sanayii derecesini buluncaya kadar dışarıdan gelecek mamuller üzerine uygun bir gümrük koyabilmeliyiz. Koyamadığımız gibi hiç bir müessesemiz, hiçbir fabrikamız bir sene bile yaşayamaz. Bilirsiniz ki kendimize mahsus tezgâhlarımız, bezlerimiz vardı. Bunlar memleketimizin her tarafında satılıyordu. Ahalimize de birçok menfaatler sağlıyordu. Halbuki yabancı fabrikalarıyla rekabet edemediğinden dolayı ezildi, gitti. Şu halde halkımız ziraatini, sanayiini ileri götüremez, ticaretini de gayrimüslimlerin vergi vermemesi yüzünden başa çıkaramazsa tabiidir ki sefil olur, perişan olur. Haydutluktan başka yapacak bir iş bulamaz.³⁷²

4.1.2. Avrupahlar Tarafından Kullanılan Muhtelif Kontrol Mekanizmaları

4.1.2.1. İstikrâz: Devâ-yı Kâtil ve Düyun-ı Umumiye İdaresi

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, Osmanlı Devleti Kırım Harbinden bu yana başlayan dış borçlanma sarmalı içinde boğulmaktaydı. Kırım savaşını müteakip imza edilen Paris Andlaşması ile Osmanlı Devleti'nin artık Avrupalı kabul edilip, Avrupa Uyumu'na (Concert of Europe) dâhil olması gibi, Osmanlı Devleti'nin, sanayileşme devrimi sonrası sermaye birikiminin artmasıyla kapitalist bir aşamaya geçen XIX. yüzyıl Avrupa'sının finans kapital ağı içerisine girmesi de Kırım savaşı esnasında olacaktı. Osmanlı Devleti, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, kısa sürede sanayileşen ve zenginleşen kapitalist batı Avrupa ülkelerinin emperyalist baskıları ile açık pazar haline dönüştü ve sanayileşme atılımı engellendi.

16 Ağustos 1838 tarihli ticarî antlaşmayla İngiltere'ye tanınacak ayrıcalıklar, çok geçmeden Avrupa'nın diğer sanayileşmiş ülkelerine de verildi. Başlangıçta menfaatlerine ters düşeceğini düşünerek İngiltere ile imza edilen antlaşmanın hükümlerine şiddetle karşı çıktığı halde çok geçmeden 25 Kasım 1838'de İngiltere ile

³⁷² A.g.e., s. 471-472

yapılan antlaşmanın son maddesine istinaden aynı hükümleri ihtiva eden bir antlaşma Fransa ile imzalandı. Bunu, Avrupa'nın diğer devletleri takip etmekte gecikmediler. 31 Ocak 1840'ta İsveç ve Norveç ile, 2 Mart 1840'ta İspanya ile, 14 Mart 1840'ta Hollanda ile, 30 Nisan 1840'ta Belçika ile, 1 Mayıs 1841'de Danimarka ve 20 Mart 1843'te Portekiz ile antlaşmalar imzalandı. Bunun sonucu olarak 1845 yılına kadar geçen yedi yıl zarfında Osmanlı ithalatı beş kat artacak, buna karşılık ihracatta iki misli artış olmasına rağmen büyük bir dış ticaret bilançosu açığı ortaya çıkacaktı. Ancak finansal bağımlılığın başlangıcı 1854-1856 Kırım Savaşı'nda ortaya çıkan mali sıkıntının neticesi olarak İngiltere ve Fransa'dan yapılan 3.300.000 altın Osmanlı liralık istikrazdır. Dış borç almamak için uzun süre direnen, bunu onur kırıcı olarak gören Osmanlı Devleti böylece finans kapitali ağına düşmüş, daha sonraki yıllarda borçlanma devam etmiş, 1854'den sonra defaatle yapılan dış borçların çoğu ya savaş giderlerinin karşılanmasında ya da daha önce yapılan borçların anapara ve faiz ödemelerinde kullanılmıştır. Böylece alınan borçların üretime yönelik yatırımlarda kullanılamaması kaynak yetersizliğine yol açıyor, bu durum borçlanmayı daha da tetikleyerek Osmanlı'yı büyük bir borç batağına sürüklüyordu. Bu suretle 1875 moratoryumuna ve 1881'de Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasına giden süreç işlemiş oldu.

Dış borçlanmanın ya da daha umumi ifadesiyle uluslararası sermaye akımlarının hem kalkınmayı teşvik eden hem de iktisadi bağımlılığı getiren iki vechesi olduğu aşikârdır. Osmanlı historiografisinde Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin sömürgeleştirmenin önde gelen bir enstrümanı olduğu genellikle kabul edilen bir olgudur. 1876'da Fransız Dışişleri Bakanı Duc Decazes'ın "Türkiye vesayet altındadır" demesi gibi yahut da üç yıl sonra İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby tarafından benzer düşüncenin ifade olarak "Türkiye'nin iç işlerinde hedef olduğu devamlı denetim, bu memleketin bağımsızlığını hemen hemen hiçe indirmiştir." gibi beyanlar daha Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmadan önce bile bu vesayetin varlığına işaret eder.³⁷³ Ancak Düyun-ı Umumiye İdaresinin "kendi" menfaatini düşündüğü ve mali sistemi disipline ederek ülkenin

³⁷³ Edouard Engelhardt, *Devlet-i Osmaniyyenin Tarih-i Islahatı Tanzimat Devri*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328, s. 30

kalkınmasına katkıda bulunduğuna dair görüşlere de tesadüf edilmektedir.³⁷⁴ II. Meşrutiyet aydınlarımız da borçlanmanın bu iki yönüne işaret ediyorlar, ehil ellerde kullanılmasının lüzumuna dikkat çekiyorlardı. Osmanlı Devleti'nin boğazına kadar borca girmesinin iç ve dış amillerini tahlil ediyorlar ve Parvus Efendi gibi iktisatçıların da katkısıyla Düyun-ı Umimiye İdaresi'nin varlığını sorguluyorlardı.

Celal Nuri, güçlü devletlerin, ödeme güçlüğü içine giren zayıf devletlerin bu zaaflarından faydalanmak suretiyle, bu ülkelerin içişlerine müdahale etiklerine dikkat çeker. Türkiye, Mısır, Tunus gibi İslam memleketlerinin yanı sıra, Avrupa'dan Sırbistan ve Portekiz gibi ülkeler aldıkları borçları geri veremedikleri için bu kabil felaketlere maruz kalmıştır. Borçlu ülkenin borcunu eda etmesi gerekmektedir; ancak borcundan dolayı istiklalini kaybetmesi kabul olunamaz.³⁷⁵ Celal Nuri geri ödeme sıkıntısına giren ülkelere uygulanması gereken tedbirleri şöyle izah eder:

Medyun devlet edâ-yı deyne icbâr olunur; eğer netice hâsıl olamaz ise düyunun fâiz ve re's'ül-mâlının itfâsına kâfi gelecek kadar bir vâridât üzerine beynelmilel bir hacz vaz' olunur.³⁷⁶

Ancak Celal Nuri'nin bu haczin uygulanırken gözetilmesini istediği şartlar vardır. Bunlar: Faizin fahiş olmaması, sözleşme esnasında gabin ve tagir olmaması, bu gelirleri toplamak için yapılacak masrafın haddinden fazla olmaması ve faiz ve anapara için el konulacak gelirlerin devletin kendi işleyişi için yapılması gereken masrafları sekteye uğratmamasıdır.³⁷⁷ Celal Nuri, borcu dolayısıyla bir devletin diğer bir devlet tarafından müdahaleye maruz kalarak tam bağımsızlığının zedelenmesini Ortaçağ'da borçluların borçlarını ödeyemediklerinde hürriyetlerini kaybetmelerine benzetir ve bu

³⁷⁴ Bknz. Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi: Osmanlı DüyunuUmumiye İdaresi'nin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti*, trc. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979; Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insoveny and European Financial Contol in the Late Nineteenth Century*, Tauris Academic Studies, Londra, 2010

³⁷⁵ Nuri, *Hukûk-ı Düvel*, s. 97

³⁷⁶ a.g.e., s. 97

³⁷⁷ a.g.e., s. 97

durumun şimdiki devletler hukukunun Roma'da esirliğin şiddetle yürürlükte olduğu dönemlerdeki hukuktan pek de ileri olmadığını gösterdiğini söyler.³⁷⁸

Celal Nuri dış borçlanmayı iki saplı bir bıçağa benzetir. Ters tutulması halinde eli kesen bu bıçak sapından tutulduğu takdirde ise iş görmeye yarar. Fakat Osmanlı Devleti'nin iktisadî bir politikası yoktur. Ne hükümetin ne de toplumun bu konuda fikri oluşmamıştır. Safderunluğumuzdan istifadeyle Avrupa'dan gelen veya Galata ve Beyoğlu'nun sefil muhitlerinde mantar gibi biten bir takım dolandırıcılar, ilgili birimlere pek fena fikirler vermektedirler. Celal Nuri kendi mâlî siyasetimiz olmasının gerekliliğine dikkat çekerek Avrupa'dan görüş ve danışman çağrılmasına karşı çıkar. Bu durumu savcının sanığın kölesi olduğu bir mahkemeye benzeten Celal Nuri, "Fransa'dan gelecek müsteşar bizim lehimizde bize ne rey verebilir" diye sorar.³⁷⁹

Celal Nuri Mısır'da da aynı şeyin yaşandığını millet ve vatan hislerinden yoksun İsmail Paşa'nın aşırı borçlanarak, pek münbit olan Nil vadisini adetâ kreditörlerine devrettiğini söyler. Mısır'ın iflası ilk önce düyun-ı umimiye idaresini, ikinci olarak Fransız-İngiliz Kondominyumu'nu, üçüncü olarak da İngiliz işgalini getirmiştir. Yine bu iflas sebebiyle Mısır'da eğitim-öğretime para ayırlanamamaktadır; eğitimsiz ahali başkalarına dilencilik eder duruma düşmüştür. Daha şanslılar ise ihya olmuş Avrupalılara hizmetçilikle ancak biraz rahata kavuşabilmektedirler. Sonuç olarak 1882'den beri süre gelen işgal, Mısırlıların manen ve maddeten çöküşünü de beraberinde getirmiştir.³⁸⁰

Mısır'ın çok önemli ibretlik bir manzara teşkil ettiğini belirten Celal Nuri benzer görüşleri sıklıkla tekrarlar. Özellikle İsmail Paşa'nın hidivliği esnasında hazine fesada uğratılmış, Nil vadisi ecnebi sarraflara ipotek edilmiştir. Ancak küçük bir karışıklık, Avrupa'nın menfaatlerine dokununca, İskenderiye bombardıman edilmiş ve Mısır'ın

³⁷⁸ a.g.e., s. 98

³⁷⁹ Nuri, *Târih-i İstikbal*, s. 44. Karşıt görüşler için bkz. Ali Kemâl, "Hey'et-i Vükelâ-Umûr-ı Mâlîye", *İkdam*, no: 5113, 19 Ağustos 1918, s. 1. Ali Kemal söz konusu makalesinde Alman Goltz Paşa'nın orduyu tanzim etmesi gibi, yedi dönem maliye bakan ı olarak ve iki dönem de başbakanlığı esnasında özellikle de bütçe dengesinde elde ettiği başarılar ile şöhret bulan Fransız devlet adamı Maurice Rouvier'nin, Osmanlı maliyenin başına getirilerek mâlî ıslahatın bir "yed-i muktedir"e tevdi edilmesini istiyordu. Bu bağlamda, Şehbenderzade'nin de kısa bir süre için de olsa iktisadi müesseslerin ecnebler tarafından yürütülmesine dair görüşlerini serdettiği makalesi ilgi çekicidir. Bknz. Ahmed Hilmi, "Paramız mı Yok, Tedbir ve Teşebbüsümüz mü?", *Hikmet*, No:26, 30 Eylül 1326, s.1

³⁸⁰ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s. 141

bağımsızlığı elinden alınmıştır.³⁸¹ Celal Nuri burada bütçe açıklarına dikkat çeker. Bütçe açıklarının kapatılmasını sağlayacak tek yol dış istikrazdır. Bir ülkenin kredibilitesinin olması, yani borç alabilmesi esasen onun prestijini ortaya koyar. Ancak bu her ülke için geçerli değildir. Henüz iktisadî faaliyeti başlamamış yerlerde bunun anlamı yabancı boyunduruğundan öteye geçmez. Celal Nuri'nin anlayışına göre geri kalmış ve iradesi mahkûm edilmiş milletler için borç alıp bütün işleri yabancılara yaptırmaktansa hiçbir şey yapmayıp eski usulde yaşamaya devam etmek daha hayırlıdır.³⁸²

Avrupalı sömürgecilerin Hindistan ve Cezayir gibi sömürgelerinde yaptıkları gibi Osmanlı'da da uygulamaya koydukları politika halkın kendini geliştirmesini önlemeye yöneliktir. Kendi ihtiyaçlarını kendileri üretip karşılayan Osmanlıların Avrupalıların işine gelmeyeceğini söyleyen Celal Nuri, Osmanlı hükümetinin kendi emirlerine "arz-ı inkıyad" edecek derece iktisaden "düçar-ı za'f" olması için Avrupalıların kontrol mekanizması olarak kullandığı Düyûn-ı Umumiye idaresini şöyle anlatır:

Düyûn-ı umumiye meclisi bu bâbda atılmış büyük bir hatvedir. Umur-ı maliyemizin bir mühim kısmı bu meclis tarafından, ya'ni yabancılar cânibinden tedvîr edilmektedir. Mülkümüz dâhilinde Avrupa idâre-i umûr ediyor demektir. Vâridât-ı mahsûsadan fazlasının düyûn-ı umumiye tevdî'i kontrolün terakkisi demek olduğundan pek ziyade mücib-i teessüfdür. Her işde her ikrazda Avrupa'nın Düyûn-ı Umumiyenin kefaletini istemesi, keza Bank-ı Osmânî ile Cavid Bey'in ihtilafında Fransa hükümetinin Maliye nezaretimize Fransız kontrolör va'zını teklîfe cür'eti - bu nokta-i nazardan- pek ziyade ma'nîdârdır. Sadece mütalâa ve hissiyat olmak üzere şurasını söyleyelim ki Avrupa bizim borcumuzun ziyadeleşmesini, bilâhare bir tasfiye-i umûra mecbûr olmağımızı, âkıbet düyûn-ı umumiye idaresinin tevsî'- murakabesini arzu etmektedir. Bu suretle varidat-ı devletin bir kısm-ı mühimmi dâinlerimizin eline geçecek olursa ma'ârifimizin terakkisi için lâzım gelen vesâitden bîküllîye mahrum oluruz. Zann ederim ki Avrupa'nın da dört gözle beklediği budur.³⁸³

Ahmed Agayefe göre borçlanmak bir hükümet için eleştiri konusu ya da utanılacak bir eylem değildir. Bütün memleketler, hatta zengin devletler bile borçlanabilmektedir.

³⁸¹ Nuri, *Târih-i İstikbal*, s. 38

³⁸² a.g.e., s. 39-40

³⁸³ a.g.e., s. 139-140

Ancak borçlanmanın bir ülkeye yarar getirebilmesi için bazı şartlara uyulması gerekmektedir. Ağaoğlu bu şartları şöyle açıklar:

Bir hükûmet için istikraz etmek ne sebab-i ittihâm ne de mûcib-i şeyn olur. Bütün hükûmetler ve hatta Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerika gibi en ma'mûr ve varidatları beş altı milyarlarca baliğ olan memleketler bile istikraz ediyorlar. Fakat istikrazın bir memleket üzerinde felâket teşkil etmemesi için ba'zı şeraite merbûd olması lâzım geliyor. Evvelâ istikraz edilen paralar memleketin i'mar ve terakkisine bâdî olacak umûr-ı nâfi'aya ve yâhûd hükûmetin muhtâc olduğu umur-ı tedâfü'yye-i milliyeye sarf edilmesi. Sâniyen: İstikrâz parası ile yapılacak umûr-ı nâfi'a veya teşebbûsât-ı tedâfü'ye en lüzumlu ve ta'likî mucib-i felâket olacağı cümlece müsellemler olan işlerden olmalı, sâlisen: Edilecek istikrazın şeraiti öyle olmalıdır ki memleket için hayr ve menfaat yerine belâ ve musibet kesilmesin. İşte şu şerait dâiresinde yapılmış olan istikraz bir millet için behemehâl kârdır: Farz ediniz ki mezkûr şerait ile para elde edilip de memleket için yollar, mektebler yapılıyor, tabi'î az vakit geçmez ki memleket yapılmış olan yollar ve mektebler sayesinde yeni bir hayât bulub ecânibden aldığı parayı i'ade eder ve yapmış olduğu yollar ve mektebler kendisi için kâr olarak kalır.³⁸⁴

İran örneğini veren Ahmed Agayef burada bu şartlara uyulmadığını, ülkenin borçlandırılarak felakete sürüklendiğini söyler:

Fakat İran'da Nasir'üd-din Şâh zamanında bu gibi şeyler kat'iyyen düşünülmezdi. Sırf keyf ve isrâfât için yapılmış olan istikrâzâtın şeraitine asla dikkat edilmezdi. Hangi şart ile olursa olsun yalnız para elde edilmeğe bakılırdı. İşte bunun içündür ki az bir zaman içinde hükûmet Rusya ve İngiltere devletlerinden istikraz ederek memleketin bütün menâbi'-i servetini, medâr-ı hayâtını, istiklâl-i dâhiliyesini ecânibin yed-i takyîd ve tahdidine vaz' etdi. Zâten öteden beri dışlerini İran için bilemiş ecânib bu gibi fırsat intizârında idiler. İngiltere ve Rusya Tahran'da muhtelif nâmlar altında bankalar te'sis etmişlerdi. Şu bankalar ağır faiz ve tahammül-fersâ şerait ile müstebidd-i bû'l-hevesin paraya olan ihtiyâcât-ı binihâyesini ref' ediyordular. İvaz olarak faizinden ve menâbi'-i varidatı rehinden başka bir çok imtiyâzât, inhisârât alıyordular. Akd edilen istikrâzâtından bir para bile ne umûr-ı nâfi'aya ne de umûr-ı tedâfü'yye-i milliyeye sarf ediliyordu. Elan bile bütün İran'da Tahrâ ile Şâh Abdülazim denilen mevki' arasında bulunan ve yalnız on yedi kilometrodan ibaret olan demiryolundan başka bir metro bile demiryolu yoktur. Mekteb nâmı taşımağa layık bir müessese-i irfâniye yoktur. Kuvvâ-yı berriye ve bahriyeden yalnız bir nâm kalmıştır. Bütün alınan paralar müstebidin ve a'vânının keyf ve isrâfâtına sarf ediliyordu. İstikrazı yapar yapmaz Nâsir'üd-din Şâh küllî bir ma'iyyetle ve yalnız şark hükümdarlarına mahsus bir debdebe ve dârât

³⁸⁴ Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi [ve] Hâline Bir Nazar [6]" (Âlem-i İslâm: Makâlât), *Sırat-ı Müstakim* Cilt: 5, Sayı: 109, 2 Şevval 1328 / 23 Eylül 1326, s. 79- 80

içinde Avrupa'ya seyahat ederdi. Bütün aldığı paraları Avrupa şehirlerinde fuhşiyâyâ ve sefahatlere sarf ederdi.³⁸⁵

Hal böyleyken Agayef, Nasirüddin Şah'ın Avrupalılarca desteklendiğine dikkat çeker. Avrupa basını Şah Nasuriddin lehinde yayınlar yapmakta, bu müstebit hükümdarı gerçeklerin tam tersine olarak cahillik ve bağınazlıktan uzak Doğu'nun en uyanık en aydın hükümdarlarından birisi olarak resmetmektedir:

Avrupalılar ise kendi aralarında riâyet itdikleri kavâid-i ahlâkiye ve kavânîn-i medeniyeyi unutarak müstebidi okşuyordular. Bunlar düşünmüyordular ki şu debdebeler, şu tantanalar İrânilerin gözyaşları ile, İran'ın bahâ-yı istiklâli ile husûla gelmiş paralar ile vücûda geliyor! Avrupa matbuat ve efkâr-ı umûmiyesi Nâsirü'd-din Şahı hükümdârân-ı Şark arasından basireti en mütenebbih ve her nevi' cehl ve taasûbdan ârî diye hakkında birçok medh u senalarda bulunuyor ve hatta Şarkın ihyasını şu müstebidden beklediğini söyleyerek Nâsirü'd-din Şâh'ın ta'kîb etdiği râh-ı bed-fercâmda teşvik ve tahrîk ediyordu.

Halbuki şu müstebid-i mütelevvin kendisi İran'ı satarak Avrupa'ya seferler, seyahatler etdiği bir zamanda İrânilerin Avrupa'ya tahsil-i ilm ve ma'arif için gitmelerini şedîd bir surette men' etmişti. Kimsenin Avrupa'ya kesb-i ma'rifet için gitmeğe cesareti yok idi. Ve hatta Avrupa gazetelerinden, matbuatından bir varak-pâre bile İran'a bırakmıyordu.³⁸⁶

Düyûn-ı Umumiye İdaresine en sert eleştirileri getirenlerden birisi de Parvus Efendidir. Memlekette hükümetten başka, devlete bağlı bulunmayan, fakat devlet varidatı menbalarının en mühim kısmını eline alarak onu kendisine tâbi kılan yeni bir müessese zuhur ettiğini ifade eden Parvus,

Düyûn-ı Umumiye İdaresi siyasi bir müessese değildir. Bu müessese, devletlerin vekili ve mümessili olmayıp adeta hususi bir şirkettir. Fakat hakikatte Avrupa diplomasisi, güya “Düyûn-ı Umumiye İdaresi” resmi Avrupa'nın vekili imiş gibi hareket eylemiştir. Bu suretle memlekette iki maliye idaresi husule gelmiştir. Bunlardan birisi Avrupa tarafından açıktan açığa himaye edilen “Düyûn-ı Umumiye İdaresi” olup diğeri de Avrupa'nın daima tazyik ve işkal eylemekte bulunduğu Maliye Nezareti

³⁸⁵ A.g.m., s. 80

³⁸⁶ A.g.m., s. 80

olduğunu söyler.³⁸⁷ Muhtekirlikte son derece ileri giden Avrupa maliyecileri aynı zamanda Devlet-i Osmaniye'nin Muharrem Fermanıyla (1881) varidât-ı devletin bir kısmını kendi hüküm ve idareleri altına alarak Düyun-ı Umumiye İdaresi namıyla devlet içinde devlet addedilebilecek beynelmilel bir müessese vücûda getirmişlerdir. Parvus'a göre o zamandan beri Düyun-ı Umumiye müessesesi, Avrupa'nın elinde Devlet-i Osmaniye'yi sadece esaret-i maliye altında bulundurmak için değil, esaret-i siyasiye altında tutmak için de kullana geldiği sağlam bir âlettir.³⁸⁸

Düyun-ı Umumiye gelirlerinin kuruluş tarihinden beri üç mislinden daha fazla arttığına dikkat çeken Parvus, bugün için devletin bütün gelirlerinin dörtte birinin Düyun-ı Umumiye idaresi altında olduğunu belirtir. Düyun-ı Umumiye müessese olarak da gittikçe büyümekte, kendisinin yıllık masrafları 700.000 Osmanlı lirasını geçmekte ve bu müessesede dört bin kadar memur istihdam olunmaktadır. Doğal olarak bu personel Düyun-ı Umumiye müessesesi hesabına çalışmakta olduklarından, müessesenin çıkarlarını gözetmektedirler. Bu suretle Avrupa sermayesi elini Türkiye'nin kalbine kadar uzatarak, kalbini pençesinin içine almıştır. Osmanlı Devleti ilerlemek için attığı her adımda bu pençenin tazyikini hisseder.³⁸⁹

Parvus Efendi'ye göre Avrupa sahip olduğu mâli gücüyle Osmanlı Devleti'ni bir borç sarmalına itmiştir. Bir taraftan ordularıyla mücadele ederek Osmanlı Devleti'nden toprak almakta, diğer taraftanda verdiği borçlarla Osmanlı Devleti'ni hem iktisaden hem de siyaseten taht-ı esaretine almaktadır. Diğer bir deyişle,

Avrupa, hariçten indirmekte olduğu darbeleriyle istiklâl-i Osmani'yi mahvetmekte olduğu gibi, dâhilde icra eylemekte bulunduğu muamelât-ı maliye vasıtasıyla da Türkiye'yi bir sermayedar müstemlekesi hâline düşürmektedir.³⁹⁰

Düyûn-i Umûmiye İdaresi'nin devlet içinde devlet gibi bir vaziyette bulunduğunu ve Alman sermayesinin Anadolu şimendiferlerini elde etmekle Anadolu vilâyetlerini

³⁸⁷ Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı – Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı*, trc. Emin Raşid, Şems Matbaası, İstanbul, 1330

³⁸⁸ Parvus, "Türkiye Avrupa'nın...-1", s. 263-264

³⁸⁹ A.g.m. s. 265

³⁹⁰ Parvus, "Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça", *Türk Yurdu*, Cilt:2, No:25, s.23-26

iktisaden Alman vilâyeti vaziyetine koymakta olduğunu ifade eden Parvus Efendi, gözler önünde cereyan eden olan ahvalın yakından incelendiği takdirde, Avrupa emperyalizm ve kapitalizminin ikiyüzlü muamelelerine tesadüf edileceğini belirtir. Şöyleki Avrupa görünüşte Türkiye'den ıslahat icrasını talep etmekte, aldığı vaziyetle de güya Türkiye'nin ıslahını arzu eden yalnız kendisi olduğunu, ancak reformaların uygulanması hususunda Osmanlı Devleti'nin kabahatli bulunduğunu göstermek istemektedir. Bunların kâffesinin yalan ve mürailikten ibaret olduğunu belirten Parvus Efendi, bir memlekette ıslahat yapılabilmesi için evvelemirde paranın gerekli olduğunu söyler. Fakat Avrupa, en ziyade lüzumu olduğu zaman para vermemekte, dolayısıyla da Genç Türkiye, memleketin umûr-ı maliyesini ıslaha cidden çalıştığı halde muvaffak olamamaktadır. Parvus bu başarısızlığın sorumluluğunu, Avrupa maliyecilerine ve Avrupa diplomasisine yükler. Parvus'a göre Avrupalı maliyeci ve diplomatlar, Türkiye maliyesinin ıslahını kolaylaştıracaklarına bilâkis eski kapitülasyonlara dayanarak ve memleketi maliye ve faizcilik mukaveleleriyle bağlayarak, Türkiye'nin salâh ve tekâmül-i maliyesine mâni olmuşlardır.³⁹¹

Parvus Avrupa tarafından kullanılan "ıslahat" retoriğini tüm detaylarıyla çürütme gayretindedir. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına değinerek ıslahat talebiyle patlak veren ve verecek olan bu savaşların, ıslahatı öne süren Avrupalıların kışkırtmalarından ibaret olduğunu ve bu savaşların gerçek galibinin savaşa katılan devletlerin maliyelerinin bozulmasından yararlanacak olan Avrupalı tefeciler olduğunu şöyle anlatır:

İtalya, ıslahat bahanesiyle Türkiye'ye muharebe açtı. Bu muharebe ise tabîî pek çok para sarfını mucib oldu. Bugün dahi Balkan devletleri, yine ıslahat bahanesiyle Devlet-i Osmaniye'ye karşı harekât-ı askeriye tasaddî ediyorlar ki, hareket-i mezkûre Balkan düvel-i sagîresine ve gerek Türkiye'ye büyük masraflar açacaktır.

Avrupa muharebeler vasıtasıyla Türkiye'yi mâlen eziyor ve sonra da kendisinden ıslahat icrasını talep eyliyor. Fakat Hükûmet-i Osmaniye, ıslahat icrası için lüzumu miktarda para aramaya başladığı vakit Avrupa kemâl-i hayretle; "Size verdiğimiz paraları nerelere sarfettiniz? Paraları israf etmiş ve faydalı cihetlere sarf

³⁹¹ A.g.m., s. 24

eylememişsiniz. Niçin memlekette demiryolları inşa etmediniz?" yolunda irâe-i lisan ediyor.

Filhakika devr-i sabıkta para sarfolunmakta idi. Halbuki Türkiye'nin başına muharebe belâsı çıkaran yine Avrupa idi. Bugün dahi aynı hâl tekerrür ediyor. Ele geçen paralar, muharebeye sarfolunacak ve sonra ıslahat icrası için elde para kalmayacaktır. Bu hususta Avrupa maliyûnu hilekârâne bir siyaset takip eylemektedir. Bugün Avrupa bankaları muharebe-i haziranın serî ve kati bir surette hitamına hizmet edecek miktarda para vermiyor ve itibar-ı malîyi asıl böyle sıralarda tenkis ve tahdid eyliyorlar. Onların başlıca maksadı gerek Türkiye'yi ve gerek diğer Balkan düvel-i sagîresini zaafa duçar eylemektir. Balkan devletleri, bugünkü hareketleriyle kendilerinin değil, Avrupa düvel-i muazzamasının menâfii için çalışmakta ve ahalilerinin kanını dökmekle kendilerini Avrupa tabiiyetine daha ziyade rabt eylemektedirler. Avrupa, Devlet-i Osmaniye'yi düçar-ı zaaf ederek kendisini son derece muzayaka-i maliyeye düşürmek emelindedir. Devlet-i müşarunileyha, muharebeden sonra istikraz akdine teşebbüs ettiği zaman Avrupa birçok şartlar derme-yan ederek kendisinden teminat, kontrol, imtiyaz ve ilh. gibi birçok şeyler talep eyleyecek ve bu sûrede memleketin bütün menâbi-i varidatını ele geçirerek Türkiye'yi esaret altına sokacaktır.³⁹²

Şehbenderzade'ye göre artık siyaset iktisadın gölgesi haline gelmiştir. İktisaden mahkûm millet ve devletlerin siyasi egemenlikleri, kâğıt üzerinde kalmıştır, "hâkimiyet-i lafziyye"den öte bir anlam taşımaz. Osmanlı Devleti de Avrupa'dan ilk borçlanmaya başladığı andan itibaren Avrupa'nın iktisadî tahakkümü altına hem de farkında olmayarak girmiştir. Bu borçlanma sürecindeki devletin ilk hali Şehbenderzade tarafından mirasyediye benzetilir. Bu mirasyedi, ne gelirini ne de borçlarını bilmektedir. Ancak Tuna boylarından Nil havzasına kadar olan büyük imparatorluk gittikçe küçülüp servet kaynaklarını kaybettikçe, Abdülhamid idaresi tarafından oynanan bu sefih mirasyedi rolü daha da çirkin bir hale dönüşmüş, yapılan her borçlanma milli mevcudiyete indirilen bir hançer darbesi etkisi göstermeye başlamıştır. Bu idarenin vücud-ı milliyete saldırgan en müdhiş afet Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye idaresidir. Şehbenderzade yeni idarenin takip ettiği malî politikayı överek şeref-i millinin gözetildiğini belirtir. Özellikle de kabinenin genç üyesi Maliye Nazırı Cavit Beyin istikraz hususunda Düyun-ı Umumiye idaresini ve Osmanlı Bankası'nı devre dışı bırakma gayretlerini çok önemser. Osmanlı Bankası borçlanma tekeli üzerine almıştır. Düyun-ı Umumiye idaresi ise aşırı personeli ile istikrazın yüzde beşini doğrudan kendi

³⁹² A.g.m., s.24-26

masrafları için Osmanlı hazinesinden kesmekte ve bu kesintiler, Avrupalı iktisatçıların dolgun maaşlarına, sefahat olarak adlandırılacak masraflarına ve hiçbir ilmî ve iktisadî meziyetlere sahip olmadıkları halde o iktisatçıların gözdelerinden ibaret yabancı memurlara gitmektedir.³⁹³

4.1.2.2. Yabancı Sermaye

Sana Senden gelir bir işte ancak dâd lazımsa

Ümidin kes zaferden, gayrdan imdâd lazımsa

Namık Kemal

İroniktir, milliyet fikrinin aleyhtarı, İngiliz siyasetinin yılmaz taraftarı kozmopolit Ali Kemal, meşrutiyetin ilanını müteakip yazdığı bir makalede, vatan şâiri Namık Kemâl'in gazelinden bu mısraları kullanıyor ve bu sözün "kavl-i hakikisi"nin devletler arası ilişkilerde tatbik olunduğunu ihtar ederek şunları söylüyordu:

Avrupa devletlerinin memalik-i osmnaiyedeki emelleri hep menfaatçiliktir. Biz evvel emirde hiçbir devlete muhtâc olmadan varlığımızı müdafaaya kesb-i kudret etmeliyiz. Ancak derece-i saniyede bir işte bir devlet-i ecnebiyeden muavenet görmek tarikini düşünmeliyiz. Memalik-i Osmaniyye Avrupa için fesîh bir menba-ı istifadedir. Fakat biz gayret etmeliyiz ki bu istifade mütekabil olsun

Filhakika mülkümüzün servet-i tabisinden müstefid olmak için Garbın sermayelerine, sermayedarlarına muhtacı. Ancak bu ihtiyacı bütün mâmelekimizi kaptırdıktan def'e kadar vardırmamalıyız. O sermayelere yüzde beş, hatta on, on vermek tabii makul olabilir. Lakin yüzde yüz, iki yüz, üç yüz yutturmak cinnet olur.

Böyle olunca o serveti toprağımızda medfûn bırakmak daha hayırlıdır.

Bu devr-i cedidin tecellisi şu meseleye başka bir ehemmiyet verdi. Çünkü bir taraftan tütün rejisi gibi bazı imtiyazatın zaman-ı tecdidi geldi, diğer cihetden elektrik, tramvay, vesaire gibi metâlibin kariben vukuu me'muldür.

Bu tesisat hep Avrupa sermayelerine müftekırdır. Bu imtiyazat, bu metâlib hep onlardan vakı olur. Devletimizin satvet ve bekasını temine hizmet eder mevâdın

³⁹³ Ahmed Hilmî, "Osmanlı Hazînesi Yemeklik Olamaz, *Hikmet* [hft], no:16, 28 Receb 1327, 22 Temmuz 1326, s.1-2

biri, hatta birincisi tanzim-i umur-ı maliyedir ki o da bilhassa, fırsattan istifade ile bütün o teceddüdüden çekeceğimiz istifade nisbetinde olabilir. Gözümüzü açarsak, düvel-i ecnebiyenin tagallübüne kapılmazsak o tesisattan nakden öyle müstefid oluruz ki kuvve-i maliyemizin birçok rahmelerini bu suretle kaparız. Bunun için yegâne şart, ecânib ile, düvel-i ecnebiye ile bu hususa dair münakaşat ve müzakerâtımızda yegâne emelimiz istifade-i mülk, menfaat-ı devlet olmalıdır.

Avrupa devletlerini emperyalist girişimlere iten iktisadî saiklerin en önemlilerinden birisi sermaye fazlasıydı. Avrupa'daki sanayi kuruluşlarında meydana gelen bu fazla sermayeyi doymuş bir piyasada kârlı olarak işletmek imkânsız bir hâle gelmişti. Avrupa'daki benzer yatırımlarda sermayenin sağladığı yüzde iki ya da üç kârdan daha fazla kazanmak isteyen İngiliz ve onları izleyen Fransız sermaye sahipleri, Osmanlı hükümetine borç vererek kâr etmeyi düşündüler. Aynı istekle İngiliz ve Fransız girişimcileri de liman yapımına ve Osmanlı madenlerini işletmeye başladılar.³⁹⁴

Öyle görünüyor ki Türk'e göre, meş'iyet-i ilâhî; demiryolları, liman ve liman işleri, belediyelere ait bazı amme işleri, madenler, bankalar ve sâir yatırımların, yabancılar eli ile kurulmasını ve işletilmesini iktiza ediyor. Hiçbir kırgınlık eseri göstermeden durumu kabullenmiş ve belli ki ticarî teşebbüsleri birer müşkülât ve sıkıntı vesilesi olarak addetmeye alışmış Türk, başkalarının bu vazifeyi deruhte etmesinden de hayli mutmaindir.³⁹⁵

gibi dışarıdan yapılan sathi yorumlara tesadüf edilse de yabancı sermaye imtiyazları hususunda Osmanlı aydınlarının söyleyecekleri vardı.

Vakıa iktisadî boyutu işin esasını teşkil etse de, Hamidî idareyi devirmeyi kafaya koymuş Jöntürkler için yabancı sermaye ve işletme imtiyazlarının, iktisadî emperyalizm ve bağımsızlık bağlamından ziyade, Abdülhamid'in kendi idaresini muhafaza ve idame edebilmeye yönelik olarak yabancı devletlere verilen birer rüşvet olarak algılanması, Jöntürk muhalefetine bu konudaki temel retoriğini teşkil eder. Bu muhaliflere göre Sultan yabancılara ve yabancı devlet adamlarına dağıttığı hediyelerin yanı sıra ülkenin kaynaklarını da peşkeş çekerek hem şahsını sevdiliyor hem de bu devletlerin iktisadî olarak nemalanmalarını temin ederek onların desteklerini -tabii devletin şahs-ı manevisi arkasına değil- kendi şahs-ı hakikisinin arkasına alıyordu Söz gelimi özellikle Ahmed

³⁹⁴ Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 192

³⁹⁵ Grinnell Eliot Mears, *Modern Turkey*, The Macmillan company, New York, 1924, s. 354-355

Rıza ve Doktor Nâzım'ın etrafında kümelenen Jöntürklerin faal isimlerinden Ahmed Saib inkılâp sonrası kaleme aldığı *Şark Meselesi* (1912) adlı kitapta bu minvaldeki benzer görüşlerini şöyle dile getirir:

Sultan için dahi öyle bir zamanlar gelmişti ki oynadığı küçük oyunlar ve verdiği küçük hediyeler te'sîr etmemeye başladı. Behemehâl Avrupa düvel-i muazzamasından bir ikisini kendi siyâsetine kavî bir suretde bağlamak lüzumu hiss olunuyordu. İşte bu zamanda şimendifer meseleleri ve diğer imtiyazlar millet-i Osmaniye zararına olarak meydana çıktı.

Malum-ı enam olduğu üzere hünkâr makam-ı hilafetde bekaasını tehlukeye düşürdüğünü, Ermeni kıtalinden sonra hissetti. Çünkü bu facia, gerek dâhilde ve gerekse haricde hünkârın meziyet-i zatiyesini ortaya koydu. Herkesin nazar-ı nefretini celbetdi. Birkaç def'a o makamdan atılmaya teşebbüs dahi edildi. Fakat ittifak-ı düvel husûlû mümkün olmadı. O da sultanı şahsen sevmek veyahud idâresini gibi ahvâlden hünkârın vakt ü zamanıyla mâhirâne bir suretde Avrupa devletlerinin bazı hükümdarlarına şahsını müdafaa etdikleri halde memâlik-i mahruseden maddeten fevâid-i azime göstermeyi vaad ve icra etmesiydi. Bu devletlerden birincisi Almanya hükûmeti idi ki bunun hünkârdan kopardığı imtiyâz, meşhûr Bağdat şimendiferi imtiyazıydı. Bu hâl diğerlerini de tahrîk ettiğinden Ruslar kendilerine Anadolu-yı şimâlî şimendifer imtiyazâtının i'tâsına hünkârı mecbûr etdikleri gibi Fransızlar dahi Suriye şimendifer imtiyazını almağa muvaffak oldular.

Şübhesiz, memâlik-i mahrusenin şimendifere olan ihtiyacı pek çok zamandan beri teslim edilmişdi. Fakat kemâl-i isti'câl ile Almanlara, Ruslara, Fransızlara verilen imtiyazlar hep şahsî maksad üzerine verildiğinden bu imtiyazlarda başka memleketlerde verilen şimendifer imtiyazlarının haricinde devlet için muzır bir çok mevad olduğu i'tirâz kabûl etmez hakikatlerdendir.³⁹⁶

Celal Nuri, bir ülkenin tâbi'iyetini, orada işleyen sermayenin çoğunluğuna göre belirlenmesi halinde, Osmanlı Devleti'nin çoktan Osmanlılıktan çıktığını söyler. Tüm sömürge sistemlerinde olduğu gibi, yabancı sermayenin getireceği avantajlar göz önünde tutularak, yerlilere ait haklar korunmamaktadır. Bunun en açıklayıcı örneği artık bağımsızlıklarını kaybeden Transvaal ve Oranj cumhuriyetlerinde yaşanmıştır. Bu bağlamda Celal Nuri Afrikaans dilinde yabancı anlamına gelen ve Güney Afrika emperyalizm tarihinde önemli bir yer tutan *Uitlander* kavramından bahseder. Dönemin

³⁹⁶ Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutîyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası*, (Haz. Şennur Şenel), Berikan Yayınları, Ankara, 2007, s. 41-42

Boer cumhuriyetleri, topraklarında dünyanın en zengin altın yataklarının bulunmasından sonra yoğun bir göç almış ve sonrasında *Uitlander*’ların hoşnutsuzluğunu bahane olarak kullanan İngilizler, Güney Afrika’ya müdahale ederek, II. Boer Savaşı’na girişmişlerdir. Celal Nuri bu sabık cumhuriyetlere çok fazla ecânib-*Uitlander* geldiğini ve ahâlî-i asliye olan Boer denilen Flemenk göçmenlerinin “akıbet i’râbdan mahalleri kalmadığını” söyler.³⁹⁷ Avrupa’nın bütün sömürgelerinde benzer durumlara rastlanıldığına dikkat çeken Celal Nuri’ye göre bu sömürge sisteminin işleyişinde birinci adım olarak Avrupa bir ülkeye önce emek ve sermayesiyle barışçıl olarak sızmakta, müteakiben bu sızma, yerli halkın her sahada mağlubiyetini, hatta ülkedeki asayiş bile kendi kendine korumayacak derecede bir çöküntüyü beraberinde getirmekte, bunu da sermaye sahibi olan devletin, o yeri fiilen askerî işgal altına alması takip etmektedir.³⁹⁸

Şehbenderzade’ye göre içinde bulunduğumuz bu fakirliğin nimet olan bir yönü de vardır. Bütün tabii kaynaklarımızın hâlihazırdaki imkânlarla göre işletilmesinin yolu ancak yabancı yabancı sermayesi ve vasıtasıyla olacak; bu ise ülkeye geçici bir zenginlik verse de sonuçta bu servet, kısa bir ikametden sonra geldiği yere, yani sermaye ve parayı verecek olan Avrupalılara, intikal edecektir. Böyle bir servetin mahvından sonra ise hem medenî hem hakiki fakirliğe düşmek kaçınılmaz olacak ve bu duruma düşen bir milleti kurtarma imkânı ortadan kalkacaktır.³⁹⁹

Çokça tartışılan yabancı sermaye konusunun daha eski ve ilginç bir örneğine de *Sabah* ve *Mizan* gazeteleri arasındaki tartışmada rastlıyoruz. Bir aydan fazla süren polemik Dağıstan’dan gelen göçmenlerden, Mizancı Murad’ın Dağıstan kökenlerine kadar uzar gider. Temelde, demiryollarımızın kendi ekonomik gücümüz arttıkça tedrici terdrici yapılması mı yoksa ülkenin bir an evvel gelişimi için yabancı sermayenin yardımlarıyla yapılması mı daha yararlı olacağına dair bu tartışma, sömürgecilik algısına kadar ulaşmıştır.

³⁹⁷ Nuri, *Târih-i İstikbal*, s. 37

³⁹⁸ *a.g.e.*, s. 37

³⁹⁹

13 Mart 1890 tarihli haftalık *Mizan* gazetesi, “Teşebbüsât-ı Nâfi’a” başlığı altında bir yazı yazarak muhtelif demiryolu hatları için gerekli dış yatırımların ülkeye geleceği müjdesini verir. Bunlar arasında İzmit-Ankara hattı, Manisa-Soma hattı, Bağdat’ın dört iskelesinden biri olarak nitelendirilen Samsun’dan Sivas’a doğru bir hat, Rumeli’den Çanakkale Boğazı sahillerine ulaşacak bir hat, Mudanya, Bursa, Kütahya ve daha sonra Konya’ya ulaşacak bir hat, daha sonra polemiğin bir parçası da olacak “Arabistan Kıt’a-i Şâhanesi” tanımlaması dâhilinde Suveydiye [bugünkü Samandağ], Haleb, Diyarbakir, Rakka ve Bağdat’ı birbirine birleştiren bir hat da bulunmaktadır. Yazar, bu hayırlı girişimlere karşı çıkanların olduğunu belirterek, daha polemik başlamadan yabancı sermaye karşıtlarını okuyucularına şikayet eder:

Servet-i tabî’iyye-i mülkiyemizden ecnebiler istifâde edeceklerine servet toprak altında kalsun” gibi vâhî sözler bazı ricâl ü kibârımıza bi-gayrı-hakkin isnâd oluna geldiği gibi, diğer taraftan her nev’ yol ve ma’den teşebbüslerine sedd çekmek maksadıyla sümme’t-tedârik birer mahzûr-ı askerî karşı kullanmakda olduğu fikri dahi oldukça yayılmış idi.⁴⁰⁰

Yazara göre bu kabil görüşler ülkenin kâr ve menfaatinden kendi menfaatini de temin edecek namuslu sermayedarlar tarafından ülkeye getirilecek sermayenin de kaçmasına yol açıyordu. Böylece “terakkî ve muvafakat-i medeniye kapusu”nu açacak girişimlerin önüne set çekilmiş oluyordu. Yazarın isteği, medeni ülkelerde genel kabul görülmüş düzenlemelerin Osmanlı Devleti’nde de kabul edilerek, ülkeye yabancı sermaye girişinin yatırımcıları ürkütmeyecek bir usûl ve nizam dairesi altına alınması olarak özetlenebilir.

Çok geçmeden *Sabah* gazetesinde *Mizan*’daki bu yazı ile ilgili bir tenkit neşredilir. 3 Mart 1306 / 15 Mart 1890 tarihli *Sabah*’ın üçüncü sayfasında “Umûr-ı Nâfi’a” başlığı altında kaleme alınan tenkit müstakbel karşılıklı atışmanın da fitilini ateşliceğdir. *Sabah* yazarı alaycı bir dille yabancı sermayenin getirilmesinin büyük bir muvaffakiyet gibi gösterilmesini tenkit ederek, *Mizan*’da ecnebi sermaye aleyhtarlığına getirilen eleştiriler karşısında hala aynı görüşleri savunduğunu ifade eder. *Sabah* yazarı da demiryolu inşasının lüzumu konusunda her hangi bir farklı bir düşüncesi olmadığını ancak

⁴⁰⁰ “Teşebbüsât-ı Nâfi’a”, *Mizân*, no: 138, 13 Mart 1890, s. 1269

demiryolu hattından olunacak istifadenin hem onu yapan şirketi hem de devlet ve milleti edebilecek derecede büyük olmadığı görüşünü savunur. Zaten bu güne kadar yabancılar tarafından yapılan muhtelif yatırımlardan bizlerin kâr etmediği tecrübeyle ortadadır. Her türlü teşebbüsattan, fabrikadan, çıkarttıkları madenlerden kendileri istifa ettikleri gibi, bu gibi girişimler çoğaldıkça içimizde zuhur eden bir takım yabancı cemaatler, bu yabancı topluluklar, kendimize ait kaynaklarla, bizimle o yararlanılan kaynaklar arasında bir engel ve set oluşturmaktadırlar. Sabah yazarı bunu ülkenin bir nevi kolonizasyonu olarak görerek şunları der:

Memalikimizin her tarafı istî'âb edebileceği ahalinin ancak bir kısm-ı kalıleyla meskûn olub servet-i tabî'yye dahi toprak altında yatmakta olduğundan bu menâbi'-i servet ecnebîlerin eline teslim olunur ve bunların her tarafa yayılmalarına müsâ'ade edilir ise az zaman zarfında mikdarları bizim ahalinin mikdarını tecâvüz edebileceğini "Mizan" eyice muvâzene edememiştir.⁴⁰¹

Yazar sıklıkla demiryollarına karşı olmadığını tekrarlar. Medeniyet bir memleketin hayatı ise demiryolları da o hayatı besleyen kanın dolaştığı damarlardır. Ancak "medar-ı hayatımız olan bu damarları ecnebîlerin elinde bırakmak tehlikesi" vardır.⁴⁰²

Sabah gazetesinin bu değerlendirmelerine haftalık *Mizan* üç tam sayfasını ayırarak cevap verir. *Mizan*'ın üzerinde durduğu husus, demiryollarının dünyanın her tarafında devletlerin bizatihi kendileri tarafından yapılmayıp, şirketlere ihale edildiği ve bizde bunun üstesinden gelecek ne yerli sermaye ne de yerli teknik bilginin bulunmamasıdır. Diğer taraftan ülke zaten yabancı müesseselerin işgali altındadır. Hem bu müesseseler kendi ülkelerinde bile zararlı görülerek ülkelerinden tard edilmiş Cizvitler ve diğer İncil cemiyetlerinden tutun da Pan İslavizm, Pan Elenizm, Pan Katolisizm gibi idealler güden kuruluşlardır. Bunlara ses çıkartılmadığı halde, ahalinin refahının ve mutluluğunun kapılarını açacak girişimler için gelecek olan yabancı sermayeye karşı gösterilen tepki anlamsızdır.⁴⁰³

⁴⁰¹ *Sabah*, "Umûr-ı Nâfi'a", no: 197, 3 Mart 1306, s. 3

⁴⁰² A.g.m., s. 3

⁴⁰³ "Umûr-ı Nâfi'a ve Sabah Gazetesi", *Mizan*, no: 139, 20 Mart 1890, s. 1279

Polemik *Sabah*'ın verdiği cevapla devam eder. Öncelikle *Mizan* gazetesinin dilinden şikâyet eden *Sabah* tartışmakla atışmak arasındaki farkın kavranamamasından yakınır. Ancak daha önemli itirazı, sömürgeleşmenin ayak sesleri olarak algıladığı yabancı sermayenin bu yönüne dair getirilen kritiklere muhatabın cevap vermemesidir. *Mizan* gazetesi bu sefer “koloni” tabirini de kullanarak, yabancı sermaye taraftarlarını uyarır:

Avrupalıların yapacakları demir yolların her bir istasyonu birkaç sene zarfında bir kasaba olacağında şübhe yokdur. Fakat bu kasabalar ahalisi içinde amele ve bekçi gibi hidemât-ı şakkede [zahmetli ve kaba işlerde] müstahdem adamlardan başka ne bir Müslüman ne bir Osmanlı bulunub Fransızcada "koloni" dedikleri bir hal kesb edeceklerinde "Mizân"ın şübhesi olmasın.⁴⁰⁴

Ayrıca, Avustralya örneğini veren *Sabah*, Avrupalılar tarafından yapılan demiryollarından Avustralyalı yerlilerin ne kadar yararlandığını sorar.

“Beyhude Yorgunluk” başlığıyla çıkan *Mizan*'daki makale de ise *Sabah*'ın sorduğu “Avustralya'da Frenkler tarafından inşâ olunan demiryollarından yerli vahşilerin ne derecede istifâde ettikleri, Avrupa'da kendi memleketlerinde demir yollar inşâ eden devletlere kimin tarafından sermâye verildiği” soruları okuyucuya aktarılarak tafsilatlı bir cevap verilir. *Mizan*'a göre Frenkler,

Avustralya yerlilerinin memleketlerini zabt ve istila etdikden sonra orasını Frenkistan'a tahvîl etmişler, dolayısıyla ecnebiye tabi' bir kavm-i vahşî ne kadar istifade edebilirse o vahşi kavimler de o kadar istifade etmişlerdir.

Mizan sömürgeci dili kullanarak Avustralya yerlilerin “vahşi ve medeniyete kabiliyetlerinin henüz pek az olduğunu” vurgulamayı da ihmal etmez. Osmanlı toplumuna bakan yönüyle ise, bizim halkımızın “medeniyete fitraten” yetenekli olduğunun tarih ile sâbit olduğunu belirten *Mizan*'a göre, zaten bize gelecek olan da “Frenk hükûmeti değil, yalnız sermâyesidir”.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ *Sabah*, “Umur-ı Nâfi’a ve Mizân Gazetesi”, no: 204, 10 Mart 1326, s. 3

⁴⁰⁵ “Beyhude Yorgunluk”, *Mizân*, no: 140, 27 Mart 1890, s. 1289

Mizan'a göre şimdiye kadar gelen sermayeden de hiç istifade edilmediği iddiaları doğru değildir. Gazeteye göre özellikle Ege'de yerel ailelerden zenginleşenler olmuştur. Gazete *Sabah*'ın iddialarını çürütmek için bu aileleri tek tek sayarak şunları söyler:

Ecnebi sermayesinin dâhil olmuş olduğu vilâyat-ı şâhânenin terakki ve tenfiz etdikleri hakkındaki sözümüz dahi muahazeye uğrayarak memleketin ve teb'a-i Osmaniye'nin bundan istifade etmeyüb yalnız mesela İzmir i'tibâriyle Pire'nin, Marsilya'nın, Triyeste'nin birer mahallesi İzmir şehrine nakl olunmasından başka bir semere hâsıl olmadığı ve ahali-i mahalliye i'tibariyle Konya ile İzmir ahalisinin terakkice, servetce farkı olmadığı iddia olunuyor. Bir semere hâsıl olub olmadığı Mâliye Nezâret-i Celilesi'nin vâridât-ı umumiye defterinde icrâ olunacak mukayeseden pek güzel anlaşılabilir. Müracaatı tavsiye eyleriz. Diğer taraftan Yahya Hayati Paşaların, Uşşakîzadelerin, Yusufogullarının, Ispartalıoğullarıyla saire gibi ashab-ı yesârın [varlıkların] Konya'da mevcûd olduğunu biz bilmiyoruz.⁴⁰⁶

Polemiğin devamı, kolonyalizm ve emperyal rekabete değinerek sürer. *Sabah*'a göre demiryolları, limanlar ve diğer *umûr-ı nâfi'a* -yani bayındırlık işleri- perdesi altında, başka siyasi maksatlar yatmaktadır. *Mizan* gazetesi her ne kadar görmek istemese de, bu siyasi maksatların kolonyalizm ve nüfuz alanı genişletme çalışmaları olduğunu düşünen *Sabah* muharriri, bu gerçeğin herkes tarafından algılandığını ifade eder. Zaten gelişmiş ülkelerin arasındaki emperyal rekabet çok açıktır. *Sabah* yazarı alaycı bir dille muhatabına bu rekabeti hatırlatarak şunları söyler:

Ecânibin beynindeki [arasındaki] rekabet dahi buna delildir. “Mîzân” muharriri Haydarpaşa'dan Ankara'ya kadar olan olan demiryol hattının bir Alman kumpanyasına verildiğinde İngiliz ve Fransız matbû'âtının nasıl bir lisân-ı rekabetkârane kullanarak ne mütâla'âtta bulunduklarını ve bu imtiyazdan ne gibi netîceler istihrac etdiklerini görmüş ise bu bâbda bizim vereceğimiz îzâhâta ihtiyâc göstermemesi lâzım gelir.⁴⁰⁷

Aslında Mizancı Murad'ın himayeci görüşleri de ortadır. Yaklaşık bir sene önceki bir makalesinde Mizancı Murad, *usul-i himaye* (korumacı) ve *usul-i serbesti* (liberal) sistemlerini ele almış, bu iki sistem hakkında bilgi verdikten sonra yerli sanayiînin tam olarak gelişmeden *usul-i serbestiye* geçmenin bir çok sorunları da beraberinde

⁴⁰⁶ A.g.m., s.1290

⁴⁰⁷ *Sabah*, “Yine Umûr-ı Nâfi'a ve Mîzân”, No: 213, 19 Mart 1306, s.4

getireceğini savunmuştur. Yerli sanayiye tedbir alınması isteyen Mizan muharriri okuyucuya şöyle seslenmekteydi:

Sanayi ve ticareti gereği gibi terakki etmiş ve ecnebi sanayi ve ticaretin muhâcemâtına her vechile mukavemet edebilecek dereceye varmış bulunan bir memleket hakkında pek ziyade mûcib-i fâide olan usûl-i serbestinin bizim gibi henüz o mertebeye vâsıl olmamış bir memlekette tatbiki takdirinde bâdi-yi mazarrat-ı azime olacağı vâreste-i şekk ü şübhedir. Binâenaleyh *Levant Herald* refikimizin memleketimizde usûl-i serbestinin icrasını tensib edişini sanayi ve ticâret-i Osmâniye hakkındaki fart-ı hüsn-i nazarına veyahud memleketimizin bir ecnebi pazarı kesilmesi hususundaki arzu-yu şedîdine haml ile *Tercümân-ı Hakikat* ve *Ticâret Odası* gazeteleriyle hem-efkâr olduğumuzu beyan ve İngiliz mehere-i ilm-i servetinden meşhur (Adam Smith)in “sanayi-i dâhiliyesi memâlik-i mücâvire sanayii mertebesinde terakki etmemiş olan ülkelerde usul-i himâyiye'nin ittihazı caizdir. Tâ ki o memleketin sanatkâran derecesine vâsıl ola”mealindeki kavli tamamıyla vatanımızın hâl-i hâzırı hakkında söylenmiş bir hakikat olduğunu ityan... ile iktifa eyleriz.⁴⁰⁸

4.1.2.3. Kapitülasyonlar:

Sözlükte "ayrıcalık, üstünlük" manasına gelen ve kapitülasyonun müteradifi olarak kullanılan “imtiyaz” kelimesi (çoğulu imtiyâzât), bir devletin kendi ülkesinde özellikle yabancı kişi, zümre, kurum veya devletlere verdiği bazı iktisadî dolayısıyla hukukî sonuçlar da doğuran hak ve ayrıcalıkları ifade eder.⁴⁰⁹ Osmanlı Devleti'nin verdiği kapitülasyonlara örnek olarak, imtiyaz verilen ülkenin tebaasından yabancıların karıştığı ihtilaflarda kendi konsolosluklarına yargı yetkisinin tanınması, Osmanlı topraklarında seyahat, taşımacılık ve satış serbestliği, Osmanlı sularında gemi işletme hakkı sayılabilir. İlk imtiyazlar, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki hasımlarına -özellikle de Habsburg'lara- karşı ittifak içinde oldukları devletlere verilmişti. Bu ticari ayrıcalıklar (kapitülasyonlar), dönem itibariyle mali bağımlılık yaratmadıysa da Venedik, Fransa,

⁴⁰⁸ “Usul-i Himâye ve Serbesti-yi Mübadelat”, *Mizan*, No:101, 21 Haziran 1889, s.970'den aktaran Birol Emil, *Mizancı Murad Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979

⁴⁰⁹ Cengiz Kallek, “İmtiyâzât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul, 2000, ss. 242

İngiltere ve Hollanda’da “ulus-devletlerin merkantilist-kapitalist büyüme süreçlerinin ilk aşamasına damgasını vurmuştur”⁴¹⁰.

XVIII. yüzyıla kadar verilen kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti ve ekonomisine bir tehdit ve zarar teşkil etmese de giderek büyüyen bu imtiyazlar silsilesi, XVIII. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde Osmanlı Devleti’ni siyasî ve iktisadî bakımdan Batı Avrupa’ya bağımlı hale getiriyordu. Sömürgecilik zaviyesinden bakıldığında Fransız elçisi Choiseul Gouffier, 1788’de Osmanlı Devleti’nin Fransa’nın çok zengin bir kolonisi olduğunu ifade etmiştir.⁴¹¹ Dolayısıyla kapitülasyonlar daha fazla hak ve imtiyaz elde etmek isteyen Batılı güçler için zayıflayan Osmanlı Devleti üzerinde kontrol, baskı ve tehdit aracı haline gelmiştir.

Kapitülasyonların birer bela ve acilen kurtulunması gereği aşikârdı. Daha 1870’de Ali Suavi Paris’ten, Jules Favre’nın Fransa dışişleri bakanı olması üzerine Favre’nın imtiyazlar aleyhindeki eski beyanatını hatırlatarak, yeni bakanın ıslahatların önünde bir engel oluşturan bu “müfside-i atîka”nın “mahv ü ifnâ”sına yardım etmesi temennisinde bulunuyordu.⁴¹² II. Meşrutiyet döneminde de bu konu sıklıkla ele alınmış, adalet mekanizmasının devletin asli vazifelerinden olması hasebiyle, özellikle de yargı alanındaki yabancı ayrıcalıklarının devletin adalet sistemini nasıl mefluç hale getirdiği, birçok düşünür tarafından tekrar edilegelmiştir.

Celal Nuri’ye göre yargı hakkının egemenliğin ayrılmaz bir parçası olmasından ötürü kapitülasyonlar, bağımsızlığın açıkça çiğnenmesi anlamına gelir.⁴¹³ Celal Nuri ironik bir yaklaşımla, yabancı bir ülkeye seyahate çıkanların o ülkenin havasına suyunu göre hareket ettiklerini, keza barbar addolunan memleketlere gidenlerin de bazı şeyleri göze alarak yola çıkmaları gerektiğini söyleyerek bir yabancının ticaret yapmak özgürlüğü hakkından yararlanabilmesi için misafir olarak bulunduğu memleketin aslî ve doğal hukuku olan yargı ve vergi koyma hakkından doğan yükümlülüklerini yerine getirmek

⁴¹⁰ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: 1, trc. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 41

⁴¹¹ Paul Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siècle II*, 279’den aktaran: Halil İncalcık, “İmtiyâzât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul, 2000, s. 242

⁴¹² Ali Suavî, “Jul Favre ve İmtiyazât-ı Ecnebiyye”, *Muvakkaten Ulûm Müşterilerine*, no: 3, 15 Teşrin-i Evvel 1870, s. 42.

⁴¹³ Nuri, *Hukûk-ı Düvel...*, s. 115

zorunda olduğunu hatırlatır. Dolayısıyla, gelen yabancıların bağlı olduğu devletler, o gibi ülkelerde mahkemeler, hapishaneler açamaz, adalet ve güvenlik işlerini icra etmeye kalkışamaz. Bunun değişmez bir kural olduğunu söyleyen Nuri, bu değişmez kurala aykırı olarak her tür kapitülasyon ve muahedenin, ya bu imtiyazları verenlerin basiretsizliğinden ya da zaafından kaynaklandığını, dolayısıyla da doğal hukuk açısından *kein lem yekün* hükmünde olduğunu ifade eder.⁴¹⁴

Paskvalye Fivre [Pasquale Fiore] gibi hukukçuların

bir devlet düvel-i mütemeddine sırasına geçecek olursa kapitülasyonlar hükmen ve hukuken zâil ve mürtefi' olur

dediklerini hatırlatan Nuri, bunu diyenleri insafa davet ederek

kapitülasyonların câri bulunduğu bir memleketde ahkâm-ı ahdiye-i mezkûre o devletin seviye-i maddiye ve ma'neviyesinin alâ-hâlihi kalmasına sebep olmuyor mu?

diye sorar.⁴¹⁵ Dolayısıyla, Celal Nuri için kapitülasyonlar, geri kalmışlığın âmillerinden birini teşkil eder. Örnek olarak Osmanlı hükümetinin evvelce yapılmış anlaşmalar sebebiyle vergi koyma özgürlüğüne sahip olmadığını, dolayısıyla da terakki etmek için kendisine lazım olan parayı bulamadığını belirtir. Celal Nuri'nin satırlarında, Osmanlı Devleti'nin kendi uygun gördüğü gibi vergi koyamamasının yanısıra, yabancıların yerlilere nazaran daha imtiyazlı olmaları, konsolosların fiili müdahaleleri, yabancıların "bakkal dükkânı açar" rahatlığıyla postahane açabilmeleri, yabancı savaş gemilerinin Osmanlı limanlarında bulunup askerlerini idame etmesi sonucu asayişin bozulması gibi örneklerle, ekonomi, güvenlik ve devlet onuru gibi hususlarda kapitülasyonların yol açtığı tahribat gözler önüne serilir.⁴¹⁶

Celal Nuri yabancıların temettü vergisi vermemeleri, konsolosları marifetiyle bürokratik işlemlerinin daha hızlı ilerlemesi gibi anlaşmalarla elde ettikleri imtiyaz ve avantajlara

⁴¹⁴ a.g.e., s. 116

⁴¹⁵ a.g.e., s. 116

⁴¹⁶ a.g.e., s. 117

dikkat çeker. Yabancılarla rekabet etmesi beklenen yerli ahali ise daha fazla vergi ödemektedir ve kendi haklarını savunacak bir hâmiden de yoksundurlar.⁴¹⁷

Celal Nuri'nin dikkat çektiği bir diğer husus da bağımsızlarını yeni elde etmiş Balkan devletlerinde kapitülasyonların uygulanıyor olmamasıdır. Nuri buradan hareketle Avrupalıların terakki ve tekâmüle değil (zira bu Balkan devletlerinin hiç biri Batı Avrupa ülkeleri kadar ilerlemiş değildi), geri kalmış bir devletin Avrupa "hukuk-ı umumiyesini" kabul edip etmemesine, "an'anât-ı idariye-i sâbıkasını" bırakıp bırakmasına baktıklarını söyler.⁴¹⁸

Celal Nuri'nin karşı çıktığı noktalardan birisi de kapitülasyonların verildiği şartların, zaman, zemin, muhit ve diğer faktörler açısından şimdikinden çok farklı olduğunun göz ardı edilerek ısrarla bu imtiyazların sürdürülebilir olduğunun düşünülmesidir. Hiçbir mukavelenin, hiçbir anlaşmanın sonsuza dek uygulanamayacağını söyleyen Nuri,

... o halde Kanunî Sultân Süleymân ve birinci Fransuva zamânının, zemînin, muhît ve müessirâtının neticesi olan, daha doğrusu ondan evvelki zamanların bir mirâs-ı muzırır bulunan bir mu'ahede acabâ birkaç asır sonra nasıl cây-ı tatbîk bulabilir? O zamandan beri zemîn, zamân, muhît, müessirât hiç tebeddül ve tehavvül etmemiş midir?

diye sorar.⁴¹⁹

Kamu hukukunun, özellikle de vergi usulünün değişmesiyle, vergilerin sıradan bir haraç olarak görülmekten çıkıp, yapılan genel harcamalara kamunun katılımı olduğunun anlaşılması, ya da daha genel bir perspektifle, Ortaçağ usullerinin bırakılıp güncel teorilere göre yönetimlerin yapılandığı bir sırada, varlıkları ortadan kalkmış Ceneviz, Venedik, Amalfi devletlerinin ortam ve hukukları göz önüne alınarak oluşturulmuş kapitülasyonların, hâlâ bugün uygulanıyor olması da Celal Nuri tarafından garip bulunur.⁴²⁰

⁴¹⁷ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı...*, s. 87-88

⁴¹⁸ Nuri, *Hukuk-ı Düvel*, s. 118

⁴¹⁹ a.g.e., s. 118

⁴²⁰ a.g.e., s. 119

İslam dinin taassubundan dem vurularak Hristiyanları korumak için bu hükümlerin konulduğunu iddia edenlere ise dönemin Hristiyan dünyasının, şimdi kapitülasyonların geçerli bulunduğu İslam âleminde daha az mutaasıp olmadığını hatırlatan Nuri'ye göre İslamiyet ve Hristiyanlık kisveleri altına giren bu "düvel-i hukuk-ı uhûd-ı atika" yani kapitülasyonlar "nefsül emirde din ü mezhebe değil, kuvvete ve şiddete" dayanmaktadır.⁴²¹

İhtilâf-ı dâr, yani, dâr'ül-İslam, dâr'ül-harb farkı, Celal Nuri'nin kapitülasyonlarla ilgili iktibas ettiği yabancı hukukçuların argümanları arasında geçer. Bu görüşlere göre Kur'an'ın hükümleri mucibince kâfirlerle ile imzalanan her anlaşma ancak bir ateşkeştir ve bu bağlamda kapitülasyonlar, dinî hükümlerin oluşturduğu bu girdap üzerinde bir köprü vazifesi görmekte ve aynı zamanda Müslümanların kendi şer'i kanunlarına hâlel gelmeden Avrupa hukuk-ı umumiyesinden yararlanabilmelerini sağlamaktadır.⁴²² Celal Nuri bunu bir gerçeklik olarak kabul eder ancak Osmanlı Devleti'nde Batı hukuku cereyanı güçlendikçe bu durumun ortadan kalkacağını düşünmektedir:

Vâkı'â bâlâda Straves - Tuis'in dediği gibi ihtilâf-ı dâr meselesi bir mesele-i mühimme ise de Devlet-i Osmaniye'nin Avrupa heyet-i düveliyesine kabulü ve hukuk-ı umumiyesinden istifadesi ve hususiyle hukuk-ı Garbiyyenin bizde cereyanı ihtilaf-ı dâr ahkâmını maddeten mühmel bırakmıştır. Elhâlet'ül-hazihi memalik-i Osmaniye'de müsavâtın i'lânı ve esâsen anâsır beyninde hukukî farkların bulunmaması kavlimizi te'yîd eder.⁴²³

Celal Nuri bir taraftan kapitülasyonlar meselesinin hukuka değil kuvvete müstenit olduğunu yinelerken çözümü ise Batı hukukunu kabul etmekte bulur. Ona göre ancak Batı hukukuna yaklaşıp, mahkemeler ıslah olduğu takdirde, Avrupa'nın itirazları son bulacaktır. Nuri bu hususu şöyle açıklar:

Buraya kadar olan mesrudâtımız pek hukûkî idi. Fakat Avrupa hakka istinâden kapitülasyonları muhâfaza etmeyip da'vâsında kuvvete güvendiğinden onların ilgâsiyçün Osmânlılardaki vesâit-i sâireye mürâca'atları lâzımdır. Vesâit-i sâireden maksadımız hîç bir ferdin mûcib-i i'tirâz ve muâhezesi olmayacak bir sûrette

⁴²¹ a.g.e., s. 119

⁴²² a.g.e., s. 111

⁴²³ a.g.e., s. 119-120

hukuk-ı Osmâniyeyi dahâ ziyâde ve her husûsda hukûk-ı Garbiyyeye takrîb, mehâkimi ise mükemmel bir sûrette ıslâhdır. Bu iki şikk-ı karîn husûl olursa Avrupa'nın şakk-ı şefe etmeğe hakkı kalmaz.⁴²⁴

Ali Kemal de “İmtiyazat-ı Ecnebiyye”⁴²⁵ başlığıyla kaleme aldığı makalesine, yabancıların sahip oldukları ayrıcalıklardan bahsederek başlar. Suç işleyen yabancıların tevkif bile edilemediğini anlatır. Herhangi bir kavuşturma için kanunî bir dayanak bile olsa, yabancıların evlerine dükkânlarına girebilmek mümkün değildir. Ancak bu hukukî ayrıcalıklar hep iktisadî temelli olarak teessüs etmiştir. Dünyanın en feyyaz parçalarında hüküm sürmelerine rağmen Osmanlıların fütühatla yetinerek, ticaret ve sanat bilmemesi, bu tükenmez hazineyi gayrimüslimlere ve yabancılara bırakmalarına yol açmıştı. Savaş alanlarında henüz alt edilemeyen Türkler, Ali Kemal’in “cidâl-i hakiki-i hayat” şeklinde tavsif ettiği ticaret sahasında, ezelden fitraten, hasleten mağlupturlar. Bu genetik yorumları bir tarafa bırakırsak,⁴²⁶ Ali Kemal de tüm Osmanlı aydınları gibi yabancı imtiyazlara karşıydı ve yine sıklıkla ifade edildiği gibi Japonya benzeri bir atılım sağlanabildiği takdirde devletin büyük bir sebeb-i zaafı olan bu imtiyazlardan kurtulabileceğine inanıyordu.

Ali Kemal kapitülasyonları dört ana grup altında tasnif eder. Birincisi gümrüklere mahsus kayıtlardır. İkincisini hukukî ihtilaflar, üçüncüsünü ise cezaî davalar oluşturur. Dördüncü grup ise ecnebi postalarıdır. Ali Kemal 1856 Paris Konferansı’nda kapitülasyonların Osmanlı idaresinin düzelmesi nispetinde kaldırılmasının karara bağlandığını söyler. Hatta gümrük tarifeleri için yirmi sekiz senelik bir mühlet belirlenmiştir. Ancak müteakip idarelerin fenalığı yüzünden Berlin Muahedesi’nde bu fırsat kullanılamamışsa da gümrük tarifeleriyle ilgili evvelce kararlarlaştırılan görüşler öylece kalmıştır. Ali Kemal *usul-i himaye* (korumacı ekonomi politikası) taraftarı olmadığının altını çizmekle beraber, gümrük tarifelerini belirlemekte hükümetin elinin kolunun bağlı olmasını eleştirir. Zira bu bağımsızlık hakkının sarıh olarak çiğnenmesi

⁴²⁴ a.g.e., s. 120

⁴²⁵ Ali Kemal, “İmtiyazât-ı Ecnebiye”, *İkdam*, no: 5171, 16 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

⁴²⁶ Gerçekten de ırk üzerine mülâhazaların birer bilimsel gerçeklik olarak kabul edildiği geç XIX ve erken XX. asırda, aydınların bu konuda kafası oldukça karışıktır. Ali Kemal “etrak bi-idrak” darbimeseline telmihte bulunduğu bir başka yazısında ise Osmanlıların ve özellikle de Türklerin geri kalmışlığının fitratlarına, fitrî kabiliyetlerine bağlanamayacağını, eksikliğin “idrak” olduğunu vurguluyordu. Bknz. Ali Kemal, “Tesâdüm-i Garb ve Şark”, s. 1

demektir ve yeni meşrutî hükümet iyiyi kötüyü birbirinden ayırabilecek temyiz kuvvetine sahiptir.

Ali Kemal'in "mevadd-ı hukukiye" ilişkin imtiyazlar bahsinde söyledikleri ise bağımsızlıktan ziyade kozmopolit/müstemlekeci aydın tipolojisine uygunluk arz eder. Ali Kemal'e göre bu imtiyazlar her iki taraf içinde adaletsizliği bereberinde getirmektedir. Ali Kemal adalete münafı bu durumun çözümünü, hukuk istinaf mahkemelerinin kurulup, bu mahkemelere Belçika, İsviçre ve Hollanda gibi tarafsız devletlerden üyeler tayin edilmesinde görür. Ona göre bunun gerçekleştirilmesi halinde büyük devletler bu hususa ilişkin imtiyazlarını ilga etmek zorunda kalacaklardır. Cezaî maddelere ilişkin imtiyazlara gelince, bu da kolluk kuvvetlerimizin, hapisanelerimizin, mahkemelerin tanzimine bağlıdır. Bu icraatlar için bir müddet tayin edilir ve bu müddet sonunda imtiyaz sahibi devletlerin çoğunluğunun onayıyla lağv edileceği karar altına alınır. Son olarak ecnebi postalarının, hür bir memlekete yakışmadığını ifade eden Ali Kemal, bunu paramızın kesemizden cebren alınması olarak görür; naif bir yaklaşımla büyük devletlerin yeni "ahrarane" idaremize bakarak bu haksızlığı sürdürmeyeceklerini ümit eder.⁴²⁷

Ali Kemal'in özellikle hukuk mahkemelerine yabancı üye atanmasıyla ilgili bu görüşü tepki çekmiştir. *Sırat-ı Müstakim*'den Mardinizade Ebul-Ala, bu konuda bir makale kaleme alarak hem hukukun çok başlılığını hem de Ali Kemal'i eleştirir.⁴²⁸ Ali Kemal ise cevabî yazısında, müdahalat-ı ecnebiyeyi terviç etmek gibi fikrinin olmadığını, ancak anlaşmalarla bu hakka sahip ülkelerin hiçbir şey almadan sahip oldukları bu haklardan vazgeçebileceklerini düşünmenin "vadi-yi safvet"de bulunmak olduğunu söyleyecektir.⁴²⁹

⁴²⁷ Ali Kemâl, "İhtilafât-ı Hâzıra ve Düvel-i Selâsenin Babialî'ye Tebligâtı", *İkdam*, no: 5179, 24 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

⁴²⁸ Mardinizade Ebul-Ala, "Muhtelit mahkemeler 1", *Sırat-ı Müstakim*, no:11, 23 Teşrin-i evvel 1324, s. 165-170

⁴²⁹ Ali Kemâl, "Sırat-ı Müsrakim ya Cümlelerin Maksudu Bir Amma Rivayet Muhtelif", *İkdam*, no: 5190, 6 Teşrin-i Sâni 1908, s.1

4.2. FİKRÎ, HİSSÎ, AHLÂKÎ HULÛL: MİLLÎ TERBİYENİN İHMALİ

Celal Nuri kapitülasyonlar, postalar, mâli sınırlamalar, Düyun-ı Umumiye idaresi, nüfuz bölgeleri gibi maddi nüfuzların yanı sıra Avrupalıların diğer bir sızma şeklinin de manevi yöntemlerle gerçekleştiğini ifade eder. Hem de bu gibi fikrî, hissî ve ahlâkî sızmalar uzağı görememe özelliğimiz yüzünden çok fazla da dikkate alınmamaktadır. Ülkede milli terbiyenin ihmal edilmesi bizi küçültmüş, Avrupa'yı ise büyümüşür. Celal Nuri, yeni ortaya çıkmış, biraz süslenmiş, Fransızcayı muhtasaran öğrenmiş ve yirmi günde olsa Paris'de bir pansiyonda oturmuş bir Osmanlı beyefendisinin aşağı yukarı sahip olduğu ortalama fikri şöyle tasvir eder:

-Ah ne kadar geriyiz! Hayat Avrupa'dadır. Biz sötüğüz, ölüyüz. Bizim te'âlimiz muhâldir. Biz pek aşağı mahlûkâtız. Türk olmak ayıbdır. Hele Müslümân olmak vahşî olmakla müsâvidir. Biz bir şey yapamayız. Şu kıyâfetlere bir bakınız: Acabâ bir Türkü şu şekle sokmak, ona şu suare elbisesini giydirmek, onu şu kadınların cem'iyetine idhâl etmek, ona şu tarzda, şu edâ ile meselâ bir "Havana" içirmek, hatta bir kadeh "Absent" tatdırmak mümkün müdür? Bir Türk yaşayabilmek için Avrupalıyı taklîdden başka bir şey yapmamalıdır.⁴³⁰

Celal Nuri'ye göre bunun manası Avrupa tarafından ruhumuzun, hissimizin, ahlakımızı fethedilmesidir. Dünyada bunun örneği yoktur. Ne kadar geri olursa olsun hiçbir kavim hatta o kavmin geri kalmış ferdi milliyetini küçük görmez. Her milletin müterakki olamayacağını, her devletin İngiltere olamayacağını ifade eden Celal Nuri bu zihniyeti ruh küçültücü ve gaye-i emelden uzaklaştırıcı bulur. Celal Nuri bu zihniyetekilere şöyle seslenir:

Milleti tehzîl etmek namussuzlukdur. Mütedennî millet erkânı, mâdem ki hâli biliyor, mensûb bulundukları hey'etin bir kat daha i'tilâsı için bir az fazlaca gayret ibzâline mecbûr değil midirler? Hâlbü ki ye'se, bed-bînliğe, ümîdsizliğe düşülür ve her ne görüyorlarsa cümlesi fenâ bir şey telâkkî edilirse artık hayattan maksad ne olduğu anlaşılamaz. O fikirde bulunan büyüklüğünü zu'm ettiği heyete dâhil olmalıdır; tefessüh-i mikrobî gibi, millet-i asliyesi dâhilinde artık kokmamalıdır.⁴³¹

⁴³⁰ Nuri, *Târih-i İstikbal*, s. 50

⁴³¹ a.g.e., s. 51

Celal Nuri, yabancı okullarını, yabancıların Osmanlı ülkesine sızma ve orada kendilerine ait bir etki alanı açmak için kullandıkları vasıtalar arasında en önemlisi olarak görür. Zira okullar ile yabancılar sadece maddiyata değil aynı zamanda maneviyata dahi sızabilmek imkânı bulmaktadır. Bunun müsebbibi ise Maarif Nezaretidir. Milli bir gâyemizin, milli bir eğitim metodumuzun bulunmaması, Katolik ve Protestan mekteplerinin ülkemizde fevkalade ilerlemesine ve bu ilerleme de ruhumuzun bütün bütün ifsadına yol açmıştır. Bu okullarda eğitim veren Katolik papazların, Protestan pastörlerin, sadece vatan evlatlarına hizmet ettiklerini, hiçbir Müslümanı Hristiyan yapmadıklarını, söylediklerini ifade eden Celal Nuri, bu iddiaya şöyle cevap verir:

Evet doğrudur! Robert Kolej talebesinden hiçbir Müslim şâkird tanassur etmedi. Fakat gerek bu mektebden, gerek lâ-yüad ve lâ yuhşa Amerikan ve Katolik müesseselerinden çıkan talebe –bir takım südü bozuk olmayanlar müstesna-milliyetden, Türklükden çıkdılar. Bunlarda ruh kalmadı. Bunlar zâhirî birer Amerikalı, cismânî birer Frenk oldular. Fakat zavallıların ruhu öldü. Bunlar birer gâye sâhibi olacaklardı. Bunlardan milletce, cem’iyyetce istifade edilecekti. Bîçâreler kozmopolit kesildiler, gitdi!⁴³²

Yabancı okullarının adedine, bu okullarda okutulan kız ve erkek öğrencilerin sayısına, yerli okulların yetersizliğine, Katolik ve Protestan misyonerlerinin Suriye’de ve şark vilayetlerinde yapa geldikleri faaliyetlere bakarak ümitsizliğe kapıldığını söyleyen Celal Nuri’ye göre ecnebi mektepleri Türklük için büyük bir beladır. Celal Nuri yine Robert Koleji için şunları söyler:

Rumeli Hisarı’nın hizasından günden iki def’a Robert Kolec’in önünden geçdikçe o mehîb sarayları ruh-ı Osmânîyi istilâ etmiş bir Amerika işgâl ordusunun çadırları zan ediyorum. Bu yeni dünya müessesâtı hem ele geçen gayrimüslim anâsırı –hususiyile Bulgarları- bize fâik bir seviyeye ı’sâd ile uğraşıyor ve bunu bir gâye biliyor; hem de kazârâ avladığı evlâdımızı ma’neviyâtdan tecrîd ediyor⁴³³

“Tonlarca” Amerikan, Katolik, Fransız fikir ve hissinin, “tonlarca” Türk ve Müslüman karşıtı fikirlerin, Anadolu ve Arabistan vilayetlerine her dakika yayılmakta olduğuna

⁴³² a.g.e., s. 52-53

⁴³³ a.g.e., s. 53

dikkat çeken Celal Nuri, Suriye'nin kangren olduğunu, bu müesseselerin, gayrimüslim unsurlara sağladığı maddî üstünlüğün, bir süre sonra, kendi yurdumuzda bizleri parya konumuna indireceğini söyler.⁴³⁴

Celal Nuri, memleketin hâlihazırdaki papaz işgalinden kurtulabilmesi için, eğitim sisteminde radikal reformlar önerir. Yabancıların manevî fetih ordusuna karşı gelebilmemiz için yapabileceğimiz tek şey, benzer manevî silahlarla silahlanmaktır. Eğitim için güzel bir anayasa, yeni eğitim yöntemleri, sağlam bir millî ideal, fedakârlık, bilgili ve hamiyetli hocalar ordusu, medreselerin dâr'ul-mu'allimîn adlı öğretmen okullarına dönüştürülmesi, dinî okulların maarife kayıtsız şartsız devri gibi hususlar, söz konusu manevi ordunun silahları olarak zikredilir.

Aslında, benzer bir yaklaşım, bu okulları müfsidane işlerin ocağı olarak, birer “ıfsad yuvası”⁴³⁵ şeklinde tanımlayan Celal Nuri'nin bir dönem yakın arkadaşı olan Kılıçzade Hakkı'da da müşahade edilebilmektedir. Kılıçzade'nin yaklaşık yetmiş yıl sonrasına projeksiyonlar yaptığı “1400 Sene-i Hicriyesinde Bir Akd-i Nikah Derneği” adlı makalesinde, benzer yaklaşımları görürüz. Kılıçzade'nin canlandırdığı hayali nikâh Rumelihisarı'nda geçer. Kılıçzade dönemin değişen sosyal şartları hakkında bilgi verdikten sonra günümüzde de etkinliğini koruyan Robert Kolej'e atıfta bulunur:

Her iki familya Rumelihisarı'nda ikamet ediyordu. Yetmiş sene evvel Amerika mevcudiyetini koyun tepelerinden Boğaziçi sakinlerine gösteren o muhteşem mebanî [bina] adem-i rağbet [ilgisizlik] yüzünden derslerini çoktan ta'til etmiş ebniyesi [binaları] şehremaneti tarafından mübayaa edilerek [satın alınarak] umumi hastahane haline ifrağ edilmişti [çevrilmişti].

Gerçekten de I. Dünya Savaşı'nın arefesine gelindiğinde Fransız Katolik okullarının sayısı 500'e, Amerikan okulları 675'e İngiliz okulları da 178'e ulaşmıştı. Fransız okullarında 59.114, Amerikan okullarında 34.317, İngiliz okullarında ise 12.800 kayıtlı

⁴³⁴ a.g.e., s. 53

⁴³⁵ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat...* s. 295

öğrenci bulunmaktaydı. Bu okulların yanı sıra, daha az sayıda Alman, İtalyan, Avusturya-Macar ve Rus okulları da öğretime devam etmekteydi.⁴³⁶

Buna benzer istatistikî bilgilerin daha detaylısını Ahmed Agayef'de buluruz. Osmanlı da istatistikî çalışmaların yetersizliğinden yakınan Agayef, gerekli tüm istatistikî bilgileri yabancıların hazırladığını söyler. İstatistik ilminde halimiz bu şekilde iken, istatistiklerin anlattıkları ise daha da vahimdir. Bağımsızlık, milli egemenlik hemen hemen kaybedilmek üzeredir:

İşte âtîde irâe edeceğimiz bütün erkamı şu kitablardan ahz etdik. Şu erkam hakikaten müdhiştir. Her bir Osmanlının kalbini üzecektir. Bunların yekûn itibariyle irâ edecekleri hakikat şundan ibarettir: Memleketin hayat-ı ictimâ'îye ve iktisâdiyesi müdhiş bir sûrette ecânibin yed-i tasallutuna geçmekdedir. Hâkimiyet-i milliye boş bir kelime ve hevâ-yı nesîmi içinde muallâk bir heyûlâ şekli almak üzeredir. Memleketin sâhib ve mâlik-i hakîkîleri memleketde yalnız rençberlik ve karakolluk vazîfelerini ifâ etmek derekesine sevk edilmektedirler.

Bu durumu Abdülhamid döneminin bırakmış olduğu ağır bir miras olarak nitelendiren Agayef'e göre içinde bulundukları bu yeni dönemde, bunun izalesi için gayret gösterilmezse, ileride hiçbir ordu ve donanmanın, yaklaşan bu tehlikeden Osmanlıyı kurtaramayacağını söyler. Böyle bir "sükût"tan geri dönülmesi, hemen hemen imkânsız kabilindendir:

Zîra sukûtların en müdhişi en gayr-ı kabili ta'mîri - suk'ut-ı ictimâ'î ve iktisâdîdir. Askerî ve hattâ siyâsî bir sukûta ma'rûz kalmış olan bir millet hâkimiyet-i ictimâ'îye ve iktisâdiyesini muhâfaza ederse bir zaman hâkimiyet-i siyâsiyesini yeniden ihyâ ve i'âde edebilir. Fakat sukût-ı ictimâ'îyeye veiktisadiyeye ma'rûz kalmış olan bir millet hiç bir zaman hâkimiyet-i siyâsiyesini muhâfaza edemez.

Yabancı yayınlardan vereceği rakamların 1900 senesine ait olduğunu belirten Agayef, şimdiki hâlin daha fena olduğunu, binaenaleyh on iki sene öncesine ait olan bu rakamların, çıkartacakları sonuçların üzerinde olumsuz bir tesir yapmayacağını hatırlatır. Dikkat çektiği bir diğer husus da bu istatistiklerin sadece Anadolu ve Suriye'yi

⁴³⁶ Roderic H. Davison, "The Impact of the West", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*, Saqi Books, 1990, ss.167-168

kapsaması ve Rumeli'yi dışarıda tutmasıdır. Ancak Agayef, Rumeli'nin zaten yabancı hulul ve tasarrufuna çok daha açık olduğu gerçeği karşısında, bunun da varacakları sonucu etkilemeyeceğini hatta onu kuvvetlendireceğini belirtir.

Öncelikle eğitim konusunu ele alan Agayef, yabancı okullarını, yabancıların Osmanlı ülkesine sızma ve orada kendilerine ait bir yetki alanı açmak için kullandıkları vasıtalar arasında, en önemlisi olarak görür. Zira okullar ile yabancılar, sadece maddiyata değil, aynı zamanda, maneviyata dahi sızabilmek imkânı bulmaktadır. Agayef, yabancı devletlerin ülkede sahip oldukları okul ve propaganda heyetlerini, alfabetik sırayla, şu şekilde sayar:

Almanya:

Almanlar herkesden geç memleketimize sokuldukları için te'sîs etmiş oldukları mekâtib ve misyoner hey'etleri bi'nnisbe azdır: Mektepleri bunlardan ibaretdir:

İstanbul'da 1

İzmir'de 2

Beyrût Vilayeti'nde 7

Arz-ı Filistin'de 6

Yekûn: 16

Bunların umumunda 2500 inâs ve zükûr çocuk ta'lîm ediliyor. Almanların misyoner hey'etlerine gelince şunlardan ibaretdir.

Kaise wert mission

La mission catholique allemande

La confrerie des Templiers

İngiltere:

İngilterenin memleketimizde 70 mektebi vardır. Bunlardan elli beşi Suriye ve Arz-ı Filistin'de ve on beşi Anadolu'dadır. Ayn Anub'dan Baalbek'den başlamış Erzincan'a ve Trabzon'a kadar serpilmişti. Bunlarda ta'lîm edenlerin adedi on iki bini mütecavizdir.

İngiliz misyoner hey'âtına gelince memleketimizde icrâ-yı faaliyet edenlerin adedi on altıyı mütecâvizdir. Bunların en mühim ve faallerinin esâmisi ber-vechi âfîdir:

Churh missionary society

British Syrian mission

Anglicah Kichog's blysh mission [sic]

Baptist missionary society

Christian alliance

Sriend foreing mission [sic]

Sain-serg train hom for muslem girls [sic]

ve ilâ-âhir

Avusturya:

Avusturya hükümetinin yalnız İzmir'de, Aydın, İstanbul ve Kadıköy'de birer mektebi vardır. Bunlarda ta'lîm edenlerin adedi yedi yüze bâliğ olur. İki de misyoner hey'eti mevcuddur:

Peres nichî taristes

Freres dolk sri

Amerika:

Gerek mekteblerinin ve gerek misyoner hey'etlerinin adedince Amerika Fransa'dan sonra memleketimizde en büyük bir mevki' ahz ediyor. Siyâseten Amerika hükûmeti şu mevki'den istifâde edemiyorsa da Amerika mektepleri misyonerleri lisân ve dînin vahdetinden dolayı İngiltere menâfi'ine hizmet etmektedirler.

Amerika'nın muhtelif vilayetlerimizde te'sîs etmiş olduğu mektebler ber-vechi âtîdir:

Erzurum'da 1

Ankara'da 8

Sivas'da 34

Adana'da 4

Ma'mûret'ül-Aziz'de 12

Bitlis'de 6

Van'da 4

İzmir'de 2

Bursa'da 5

İzmit'de 6

Haleb'de 5

Beyrut'da 57

Lâtâkiye [Lazkiye]'de 17

Cebel-i Lübnan'da 7

Suriye'de 37

Yekûn 211

Şu mekteblerin cümlesinde yirmi iki bine kadar inâs ve zükûr çocuklar ta'lîm edilmektedir.

Memleketimizde bulunan Amerikan misyoner hey'etine gelince en mühimleri bunlardan ibaretdir:

American Board of Mission

Amerincan Prosbyterian of foreing mission

L'eglise Pesbyterienne reformee du nord de l'etmeive [sic]

L'etmerque chrtienne de New-York. [sic]

Fransa:

Memleketimizde en ziyade mekteb ve hey'ât-ı da'vetiyeye mâlik olan devlet Fransa'dır. Fransız lisanını tâ öteden beri Türkiye'de intişâr ve hatta merâkiz-i mühimmede umûmiyyet derecesine varmışdır. Bunun başlıca sebepleri bir taraftan Türkiye'nin Avrupa medeniyetini bilhassa Fransızlardan ahz u kesb etdiğinden, sâniyen Fransız lisânın beyn'el-milel bir lisân olmasından, sâlisen Fransızların memâlik-i Osmâniye'de bir çok menâbi'-i irfâniye te'sîs etdiklerinden ve râbi'ân tâ eskiden beri bütün Katolik kilisesinin ve binaen aleyh hangi kavimden olursa olsun Katolikliğe mensub bütün te'sîsât-ı dîniye ve hey'ât-ı da'vetiyenin Fransa hükûmeti taht-ı himâyesinde bulunduklarından ibaretdir. Eleyvm Fransa Suriye, Arz-ı Filistin ve Anadolu cihetinde mekâtib ve hey'et-i âtîyeye mâlikdir:

Beyrut sancağında

2 mekteb-i âlî 506 şâkird

1 zükûr i'dâdiyesi 231 "

1 inâs i'dâdiyesi 100 "

155 zükûr ibtidâiyesi 3838 "

13 inâs ibtidâiyesi 902 "

Akka'da

17 zükûr ibtidâiyesi 732 "

5 inâs ibtidâiyesi 940 "

Trablus-ı Şâm'da

1 zükûr i'dâdiyesi 127 "

5 zükûr ibtidâiyesi 269 "

3 zükûr ibtidâiyesi 630 " [doğrusu muhtemelen inas olacak]

Lübnan'da:

4 mekteb-i âlî -i zükûr 400 şâkird

1 mekteb-i âlî -i inâs 190 "

5 zükûr i'dâdiyesi 730 "

1 inâs i'dâdiyesi 100 "

17 zükûr ibtidâiyesi 1730 "

16 inâs ibtidâiyesi 1577 "

Şam Sancağında :

3 zükûr i'dâdiyesi 1360 "

347 zükûr ibtidâiyesi 6995 "

8 inâs ibtidâiyesi 532 "

Hama sancağında

62 zükûr ibtidâiyesi 1000 "

33 inâs ibtidâiyesi 560 "

Havran'da

4 zükûr ibtidâiyesi 210 "

Erzurum vilayetinde:

13 zükûr ibtidâiyesi 1200 "

2 inâs ibtidâiyesi 170 "

Ankara'da

3 zükûr ibtidâiyesi 280 "

1 inâs ibtidâiyesi 830 "

Sivas:

1 zükûr ibtidâiyesi 230 "

Adana:

1 inâs ibtidâiyesi 40 "

Haleb'de

1 Zükûr i'dâdisi 230

7 zükûr ibtidâiyesi 300 "

1 inâs ibtidâiyesi 160"

Ma'mûret'ül Aziz'de

6 zükûr ibtidâiyesi 350 "

2 inâs ibtidâiyesi 80

Diyar-ı Bekir'de 16

16 zükûr ibtidâiyesi 800 "

Bitlis:

5 zükûr ibtidâiyesi 335 "

İzmir'de

1 zükûr idadisi 70"

11 zükûr ibtidâiyesi 450 "

3 inâs ibtidâiyesi 130 "

Bursa

5 zükûr ibtidâiyesi 150 "

1 inâs ibtidâiyesi 40 "

İzmit

2 zükûr ibtidâiyesi 100 "

Musul

13 zükûr ibtidâiyesi 800 "

3 inâs ibtidâiyesi 200 "

İstanbul

1 i'dâdi-yi zükûr 250 "

1 i'dâdi-yi inas 200 "

6 ibtidâî 800

Yekun-ı umumi: Sekiz mekteb-i âli, on dokuz mekteb-i i'dâdî, 892 mekteb-i ibtidâî ki cümlesinde otuz üç bin dört yüz seksen yedi şakird mevcuddur.

Hey'et-i Da'vetiye

Fransa memalik-i Osmaniye içinde ibraz-ı fa'âliyet eden on iki büyük hey'et-i da'vetiye mâlîkdir. Onların esâmisi ber-vechi atîdir:

Augustin d'Assempion

Peres capucins

Carmes

Peres Dominiciens

Les Peres Franciscanians

Peres de la Doctrine chetienne

Jesuites

Peres Lataristes

Peres des missions africaines de Lyon

Peres de la mission algérienne

Petit freres de Murie

Les trappistes.

Bu kadar mekâtib ve hey'at-ı da'vetiyeyi ve ruhbâniyeyi Osmanlılık dairesinde geçindirmek için Fransa da üç menba' mevcuddur. Birisi meşhur "Fransız ittifadı" Alliance Francaise, şu cem'iyetin yegâne maksadı memalik-i ecnebiyede Fransız lisân, edebiyât ve medeniyetini intişâr ve ta'mim etmekten ibaretdir.

Yüzbinlerce azayı ihtiva eden şu cemiyet gayet zengin ve muktedirdir ve maksadına nâil olmak için memâlik-i ecnebiyede ve bilhassa Şark'da mektebler, kırâathaneler, kütüphaneler te'sis ediyor. İkincisi - Fransız hükûmetidir.

Hükümet-i mezkure Şark'daki, bilhassa Osmanlılık'daki hey'ât-ı davetiye müzâhir ve muavenet olunmak için senevî bir milyon iki yüz bin Frank sarf ediyor. Üçüncü menba' ise yine Fransa'da sırf memâlik-i Şarkıyyede Katolik dininin intişârı için teşekkül etmiş olan iki cem'iyetdir.

Bir çok nâfiz'ül-keîâm â'zayı muhtevi bulunan şu iki cemiyetin yegâne vazifesi bütün Fransa'da ihsan ve hediye nâmına paralar toplayarak Şark'da mevcûd hey'at-ı da'vetiyeyi barındırmaktır. Zikr etmiş olduğumuz menâbi' arasında en mühimmi ve en zengini işte şu iki cem'iyetdir. Bunların isimleri bile mahiyetlerini ta'yîn için kifâyet eder: "Şark'da mekatib te'sisi" (Ocuverdes ecoles en Orient) ve "intişâr-ı dîn" (La Propagation delafoi). İşte şu cemiyetlerin namları!

İtalya:

İtalya devletinin müddet-i teşkili henüz altmış seneyi tecâvüz etmediği için bittabi' şu devlet memâlik-i Osmâniye içinde kendi nüfuzunu sokmak için daha vakit bulamadı. Ma'-mâfih bu devlet memalik-i Osmaniye'de 14 mekteb-i ibtidâiyyeye mâlik idi. Bunlar ber-vechi âti taksim edilmiştir. Trabzon, Erzurum, Biga, İzmir, Rodos ve Aydın'da birer mekteb; Halep ve Trablusgarb'da ikişer mekteb. Şu mekâtibin kâffesinden iki bine kadar talebe ta'lîm ediliyordu.

Hey'ât-ı da'vetiyeye gelince Katolik dinine mensûb hey'âtın kısm-ı â'zamı İtalyanlardan müteşekkil ise de bunlar tâ öteden beri Fransa'nın taht-ı himâyesinde bulunduğundan haklarında Fransa'ya âid kısımda ma'lûmât verildi. Fakat İtalya devleti son zamanlarda İtalyan hey'âtını kendi himâyesi altına almak temâyülâtında bulunuyordu. Bu husûsda kendisi ile Fransa arasında bir bâb-ı münâkaşa açılmışdı.

İddi'âsını yürütmek ve yavaş yavaş Latin misyonerlerini elde etmek niyyeti ile İtalya devleti senevî bir milyon Frank sarf etmektedir.

Rusya:

Rusya devleti memâlik-i Osmâniyede otuz dört mektebe malikdir: Bunlardan yirmisi İstanbul'da dîgeri de arz-ı Filistin'de bulunmak üzere ikisi i'dâdidir. Şu mekteblerin kâffesinde dört bin kadar talebe tadrîs edilmektedir; Rusya devleti Ortodoks dinine mensûb olduğu için memâlik-i Osmaniye'de mevcut bütün bütün Ortodoks hey'ât-ı ruhâniye ve da'vetiyesini himâye ediyor ve bunun için senevî bir milyon iki yüz bin Frank sarf ediyor.

Mûsevî mektepleri:

Memâlik-i Osmaniye'de sâkin Mûsevîlerin kısm-ı â'zamı ecnebî oldukları için bi'ttabî' te's'is etmiş oldukları mekâtibde de metbû'u bulundukları devletin lisânıyla ya'nî Fransız İngiliz, Almanya, İtalyan, ispanyol lisânlarında icra-yı tedrisat ediyorlar. Yalnız son zamanlar esnâsında Siyonistler tarafından arz-ı Filistin'de küşâd edilmiş olan Mûsevî mekteblerinde tadrîsât eski İbrânî lisânında icrâ ediliyor. Umumiyet i'tibârıyla ise Mûsevî mektepleri Fransız mekteplerinden başka bir şey değildir. Fransa'da teşekkül etmiş olan "ittihâd-ı İsrâîl" Alliance Israilite cem'iyyeti gâyet zengin olduğu cihetle memâlik-i Osmaniye'de de bir çok mektebler küşâd eylemişler; o mekteblerin kâffesinde mevcûd Mûsevî mekteblerinin adedi ve taksîmâtı ber-vechi âtidir:

Haleb:

1 mekteb-i âlî 130 zükûr şâkird 20 inâs şâkird

17 ibtidâî mekteb 1030 şâkird

Bağdâd:

1 mekteb-i i'dâdî 187 "

1 sanâyi' mektebi 52

25 mekteb-i ibtidâî 1280 şâkird

Basra:

2 mekteb-i i'dâdî 150 şâkird

İzmir:

7 mekteb-i i'dâdî 690 zükur ve 312 inas

15 mekteb-i ibtidâî 1090 şakird

Biga Mutasarrıflığı:

19 mekteb-i ibtidâî 668

İzmit:

2 mekteb-i ibtidâî 200 şakird

Beyrut vilayetinde

5 zükur i'dâdîsi 365

3 inas i'dâdîsi 326

53 zükûr ibtidâî 1217

Nefs-i Beyrut'da

1 i'dâdî 150

5 zükur ibtidâîsi 500

1 Kız ibtidâîsi 190

Akka sancağında: 3 i'dâdî mektebi 500

45 ibtidâî 4620

Trablus Şam :

1 mekteb-i i'dâdî 70

1 zükur ibtidâî 155

1 kız ibtidâisi 50

Nablus sancağı'nda

2 zükûr ibtidaisi 240

2 inas ibtidaisi 170

Suriye'de

18 zükur ibtidaisi 850

1 inas ibtidaisi 70

Beyt'ül-Makdis 1 idadi 250

20 ibtidai 1000

Bunlardan mâ'adâ bir çok ziraat ve sanayi' mektepleri de mevcûddur ki şu hesaba idhâl edilmemiştir. Bunlardan ba'zıları senevî 70 bin Frank'a mâl olmaktadır.

Yalnız cedvel üzere ta'dâd edilmiş Müsevî mekâtibinin yekûnu ber-vechi atidir:

Bir mekteb-i âlî, 25 mekteb-i i'dâdî ve 231 mekâtib-i ibtidâiyye: Bunlarda ta'lîm edilen talebenin adedi ise 14,997'yi mütecâvizdir.

Demek ki mecmû'an memâlik-i Osmaniye'nin cihât-ı şarkıyyesinde milel-i ve akvam-ı sairenin malik oldukları mekatibin yekûnu on mekteb-i âlî, 46 mekteb-i i'dâdî ve 1450 mekteb-i i'dâdiyi mütecavizdir. Şu mekteblerin kâffesinde 91,678 şakird terbiye ve ta'lîm ediliyor. Şimdi eğer bir taraftan şu müdhiş yekune ve yine yalnız Osmanlılığın kıta'âtı şarkıyyesinde vaki' olan ve sırf Rumca ve Ermenice lisanları üzerine teessüs etmiş olan ve hükümet-i Osmaniye'nin her gûne murakabesinden âzâde kalan üç bin beş yüz kadar Rum mektepleri ve iki bin beş

yüz kadar Ermeni mektepleri ilâve edilirse ve diğer taraftan şu erkamın on iki sene bundan evvelki zamana âdiyeti ve binâen-aleyh o zamandan yevm-i hâzıra kadar tezâyüd etmiş olmaları, ve Rumeli cihâtından olup şu hesâba alınmamış olan ve hükûmetin taht-ı murâkabesinde bulunmayan ecnebî ve sâire mktepleri de nazar-ı dikkate alınırsa şu müdhiş yekûnun hiç olmazsa on bin mektebe kadar yükseleceği ve şu mekteplerde ta'lîm ve terbiye edilen şâkirdlerin adedi lâ-akal yarım milyonu bulacağı teslîm edilir.⁴³⁷

Sayısı senede yarım milyonu bulan çocukların, hayatlarının en hassas ve hareketli dönemlerinde hükûmetin hiçbir kontrolü olmadan yetiştirildiğini dikkat çekerek, devlet ve hükûmete karşı düşmanca fikirlerin aşılabilceğini ihtar eden Agayef, okulların bu durumunun ittihad-ı anasıra değil, ihtilâf-ı anasıra hizmet ettiğini ifade eder. Agayef bu doğrultuda eğitim ve öğretimin birleştirilmesini (tevhid-i tedrisat), amaç ve emel birliğinin sağlanması istemektedir. Ona göre bu yabancı okul ve misyoner heyetleri sadece unsurlar arasında ihtilaf çıkarmakla yetinmemekte, bir unsurun içinde bile onu bölecek yeni ihtilafların oluşmasını sağlamaktadır. Örnek olarak *Saint- Lesrges Train Home for Moslem Girls* ve *Society of the Promotion of Female Education* gibi kurumları veren Agayef, bu müesselerin sırf İslam kızlarını alarak hristiyan adetleri ve dini üzere yetiştirildiklerini ifade eder.

Genel olarak yabancı okullarda okutulan öğrencilerin yüzde altmışının Müslüman olduğunu, sadece İstanbul'da misyoner mekteplerinde okutulan Müslüman kız talebe sayısının binlere vardığına dikkat çeken Agayef, Müslüman erkek talebe sayısının da sayılamayacak kadar çok olduğunu ancak bu çocuklara mensup oldukları dine ait malumatın verilmediğini ifade eder. Dinî bilgilerin yanısıra, Türkçe de gayet yüzeysel olarak öğretilmekte ve okulun bağlı bulunduğu dine ait törenlerde bulunmaları zorunlu tutulmaktadır. Bu çocukların bağlı olduğu değerler hakkında nefret ve istikrah duyguları açıktan açığa çocuklara telkin edilmese bile, süreç içerisinde bu çocukların kendi muhitlerinden koptuklarını ve gittikçe kendi muhitlerine karşı kayıtsız kaldıklarını ifade eden Agayef, bundan başka bu çocukların dış görünüşe, alâyişe alıştıklarını,

⁴³⁷ Ahmed Agayef, "Müdhiş Rakamlar [1]", (Mübâhase-i İctima'îyye ve İktisâdiyye), *Hak Gazetesinin Haftalık İlavesi*, no:7, 1 Haziran 1328, s.1-4; Ahmed Agayef, "Müdhiş Rakamlar -2", (Mübâhase-i İctima'îyye ve İktisâdiyye), *Hak Gazetesinin Haftalık İlavesi*, no:9, 15 Haziran 1328, s.1-4

öğrenimlerinin de satıhta kaldığından şikâyet eder. Hatta bu hususta insafli yabancılar bile yakınmaktadırlar.

Yabancı okullardan mezun olanların durumlarına da değinen Agayef bu mezunların içinde bulundukları çıkmazı şöyle anlatır:

İşte bilahare bu gibi mekteblerden çıkmış olanlar iki taraf arasında mütereddid ve âtıl kalıyorlar. Ne Hristiyan gibi Hristiyan ne de İslam gibi İslam oluyor ki; ne ecnebî gibi ecnebî ve ne de Osmanlı gibi Osmanlı; bizdeki erbâb-ı müfekkirenin kısm-ı a'zamisinde müşâhede edilen vatan lâkaydlığı, efkâr u hissiyat-ı millîye mahrûmiyeti ve âlayış düşkünlüğü hep bu menba'dan neş'et ediyor; zîrâ onların kısm-ı a'zamı bu gibi mekteblerden neş'et ediyorlar.⁴³⁸

Bu durumun sosyal bir hastalık olduğunu söyleyen Agayef, tedavisini elzem görür. Yabancılar okul ve misyonerleri ile halkın maneviyatını kırmaktadır. Ülkeyi manen esir alan yabancılar "metanet-i ahlakiyelerini" kırdıkları halkı kendilerine sitayiş ve perestiş etmeye alıştırmaktadırlar.

Agayef'in dikkat çektiği bir husus da misyonerlik ve yayılcılık arasındaki bağlantıdır. Kendi ülkelerinde anti-klerik olanların konu Doğu olunca farklı düşündüklerini ifade eden eden Agayef, bir ülkeye misyoner gelince yabancı etkisinin de onu takip ettiği gerçeğinin bu devletler tarafından gayet iyi bilindiğini, bu yüzden kendi ülkelerinde değer vermedikleri dini kurumları Osmanlı'da himaye çalıştıklarını söyler. Hatta Gambeta gibi kilise düşmanı olan birisi bile bu bağlamda kilise düşmanlığının ihraç edilecek bir madde olmadığını ifade etmektedir. Fransızca'nın hâlihazırda ülkede kazandığı önemi ve bazı okullarda eğitim dilinin Fransızca olmasını, bu misyoner okullarının ruhlarda yapmış olduğu tahribata bağlayan Agayef, bu tahribatın millî hisleri öldürmekte olduğuna dikkat çekerek şunları söyler:

Bugün Fransız lisânın içimizde ta'mîm etmesinin hatta ba'zı mekteblerimizde tedrisâtın elyevm bile Fransızca icrâ edilmesinin başlıca sebepleri şu misyoner mekteblerinin ruhlarımız üzere icrâ etmiş oldukları tahrîbât netîcesidir. Bizde izzet-i nefis, gurûr-ı millî, iftîhâr-ı kavmiyet kalmamıştır. Bizde hubb-ı vatan, sevdâ-yı

⁴³⁸ Agayef, "Müdhiş Rakamlar-2", s.4

millet hissi bırakmamışlardır. Bunun kâffesine sebep başlıca misyoner mekteblerinde almış olduğumuz terbiye ve ta'lîmdir.⁴³⁹

Şehbenderzade misyoner okullarının açılmasını ülkedeki eğitim sisteminin zafiyetine bağlar. Bu okullar terbiye ve sağlık konularında çok mükemmeldirler. Ancak ruhani adamlar tarafından dinî maksatlarla kurulmuşlardır. Dolayısıyla bu okullardan mezun olanlar âdet ve yaşayış olarak Müslüman kalamazlar. Gayrimüslim talebe Osmanlılığı sevmez. Müslüman talebe de dinî ve millî hislerini kaybeder. Şehbenderzade çocuklarını misyoner okullarına verenlere seslenerek millî menfaatlerin şahsi menfaatler ile değiştirilmemesini ister.⁴⁴⁰

⁴³⁹ A.g.m., s. 4

⁴⁴⁰ Arûsî, *Yirminci Asırda...*, s. 74

5. BÖLÜM

XX. YÜZYIL BAŞI İTİBARI İLE HÂKİMLER- MAHKÛMLAR ve İTTİFAK ARAYIŞLARI

5.1. SÖMÜRGELEŞTİRİLEN İSLÂM ÂLEMİ

İslâm ülkelerinin yegâne bağımlı devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, müstevli devletler karşısında nasıl bir politika izleyecek, ne gibi bir güce dayanacaktı?

Ahmed Agayef İslam âleminin içinde bulunduğu bu zorlu durumun iç burkuculuğuna dikkat çeker. Bütün bir İslam âlemi iki yüz seneden beri bir çöküş içine girmiştir. İslam dünyasını oluşturan vücudun Osmanlı'dan gayri azaları istiklallerin kaybetmiş ya da Fas ve İran örneğinde olduğu gibi kaybetmek üzeredir. Ahmed Agayef'e göre bu durum, sadece siyasî bağımsızlığın kaybı değil, aynı zamanda, İslam medeniyetine müntesip olmanın getirdiği ruhun da kaybedilmesi demektir. Bundan azade kalabilen sadece Osmanlılar olabilmıştır ve dolayısıyla tüm Müslüman âlem, Osmanlıların gözünün içine bakarak, çarenin Osmanlı Devleti'nden geleceğini düşünmektedir:

Âlem-i İslâm'ın kısm-ı a'zamı ya'ni onda dokuzu bugün başkalarının taht-ı idâre-i tasarrufundandır. Tam iki yüz seneden beri vâdî-i izmihlal ve inkıraza sapan hükûmât-ı İslâmiye'nin yek-diğerini ta'kîb ederek dehşet-engiz bir sûretde mahv ve nâ-bûd olmaları ne fecî' manzaralar husule getiriyor! Câ-be-câ milel ve akvâm-ı İslâmiye istiklâllerini gayb ederek ecânibin hıdmât-ı sefile-i muhakkarânesini îfâ ile tatmin-i ihtirasları esaretine katlanıyor. Târih-i İslâmiyet'in şu dil-sûz devre-i inkıraz ve izmihlali daha bitmemiştir. İki yüz seneden beri inhilâl ve infisâhda bulunan vücûd-ı İslâmiyyet hâlâ şu vaz'iyetini muhafaza ediyor. Fâs ve İran işte size birer mîsâl! ...

Ma'nen yek-vücûd olan âlem-i İslâm'ın bir çok uzuvları gâ'ib idilmiş ve mütebakilerinden de bir çoğu tükenmekte bulunmuştur. Üç yüz elli milyonluk âlem-i İslâm'dan üç yüz milyonu ecânibin taht-ı tasarrufunda ve yed-i temellüklerindedir. Mütebâkî elli milyondan mürekkeb Fâs ve İran dahi tükenmektedir. Afganistan bir çok desiseler ve hileler neticesi olarak kendisini haricen başkalarına vabeste etmiş! ...

Demek ki sağlam kalarak hayât-ı zâtîyyesine mâlik olan yalnız Osmanlılardır; Bütün başka uzvlar bitmişlerdir. Veyâ bitmek üzeredirler. Bugün Osmanlılık

İslâmiyeti ma'nen ve maddeten temessül ediyor. Eğer bi'l-farz 'âlem-i İslâm haritasından Osmanlı İmparatorluğu'nu çizerlerse şu âlem nâ-bûd gibi görünür. Zira kürre-i ârz üzerinde müslümânlar ile meskûn diye kayd olunmuş bütün yerler başka rûh ile başka hayât ile geçinmektedirler. Birinde Rus hayâtı, Rus ruhu, diğesinde İngiliz hayâtı, İngiliz ruhu daha ötesinde Fransız hayâtı Fransız ruhu hükümrândır. Ve'l-hâsıl bütün kürre-i arzda medeniyet-i İslâmiye mağlub ve makhûr olmuş ve yâhûd olmaktadır! Yalnız Osmanlı İmparatorluğu dâ'iresinde medeniyet-i mezkûre payidardır. İşte bunun içündür ki Osmanlılar bugün doğrudan doğruya ma'nây-i tâmmi ile İslâmiyet'in zât-nümâsı mümessildirler!!⁴⁴¹

Şehbenderzade İslam âleminin sömürgeleştirilme serüvenini üç aşamaya ayırır. Ona göre ilk aşama âlem-i Nasraniyetin intibah ve tekâmül dönemlerinden itibaren İslam coğrafyasının iki başından başlar. Bu iki başın birisi Kazan, Kırım ve Orta Asya; diğeri Hind, Cava ve komşu bölgelerdir. Bu ilk istila döneminde âlem-i İslâmın müstakil kalan kısımları bu iki baş arasında kalan yerlerdir. Bu ilk istila dalgasından sonra bir süreliğine Avrupalılar sömürge politikasına ara verirler. Ama İslam dünyası buna cevap verecek güçten yoksundur ve ikinci istila dönemi başlar. Dönemin hemen hemen her düşünüründe rastlanan *seylâb/seylân* tabirini tekrarlayarak Avrupa'yı bir taşkına benzeten Şehbenderzade, bu ikinci istila dönemini şöyle anlatır:

Lakin Avrupa istilasını bir seylâb mahiyetinde olup tevkifi vesâit-i âdiye ile gayr-ı kabil olduğundan ve âlem-i İslâm bu seylâba mukavemet edebilecek vesâite mâlik bulunmadığından ikinci devre-i istilâ Cezâir'in fethi ve bunu müteâkib Tunus'un işgâli ile küşâd edildi. Riyaset-i İslamiyeye hâiz olan Hükûmet-i Osmâniye yeniden bir takım memleketler kayb etdi. Şark ile Garb arasında bir sedd-i şedîd teşkil eden Kafkasya elden çıktı.⁴⁴²

Bu toprak kayıplarından sonra, Mısır'ı Doğu'nun anahtarı olarak gören Napolyon bu ülkeyi işgal ederek İngiltere'nin Hindistan sömürgelerini tehdit edecek ve bunu müteakip İngiltere de ilk fırsatını bulduğu anda Hind yolunu güvenlik altına almak için Mısır'ı istila edecektir. Şehbenderzade bu üçüncü aşamada âlem-i İslâmın en büyük şansızlığı olarak Abdülhamid idaresini görür. O kadar ki Avrupalılar Abdülhamid

⁴⁴¹ Ahmed Agayef, "Türkiye'de Muhaceret Meselesi [1]", *Sırat-ı Müstakim*, no: 101, 29 Temmuz 1326, s. 386

⁴⁴² Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmî, *Senûsiler ve On Üçüncü Asrın En Büyük Mütefekkiri-i İslâmiyesi Seyyid Muhammed es-Senûsî – Abdülhamîd ve Seyyid Muhammed el-Mehdî ve Asr-ı Hamîdide Alem-i İslâm ve Senûsiler*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1325, s. 59

idaresinin İslam âlemi için ne denli yıkıcı ve zararlı olduklarını bildikleri için bu idareyi “alâ-hâlihâ” bırakmışlardır.⁴⁴³

Haftalık *Hikmet*'te çıkan "Âlem-i İslâm'ın Za'fı ve Kuvveti" başlığını taşıyan bir makalede “âlem-i İslam” tabiri üzerinde durularak İslam âlemi genel hatlarıyla tahlil edilir. Amerika kıtası hariç dört kıtada Müslümanlar yaşamakta ve Müslümanların toplam nüfusu 300 milyonu aşmaktadır. Ancak bu sayının sadece 50 milyonu bağımsızlığına sahip, geri kalanı ise yabancı boyunduruğu altında esir olarak yaşamaktadır. Şehbenderzade yabancı boyunduruğunda yaşayan bu esir Müslüman milletleri üç kısma ayırır:

Birincileri, "gayr-ı Müslim bir ekseriyet-i hâkime arasında kalan evtan-ı İslâmiye"dir. Şehbenderzade Kazan ve Kırım'ı bu gruba sokar. İkinci grup, "ahalisinin ekseriyet-i uzmâsı ve bazan tamamı Müslim olub gayr-ı Müslim bir hükûmetin işgâl-i muvakkati" altına düşen İslâm ülkeleridir; Cezayir, Tunus, Buhara, Hive, Kaşgar gibi ülkeler bu meyanda örnek olarak verilir. Üçüncü grubu ise, Hind Müslümanları gibi "ekseriyet-i ahaliyi teşkil eden gayr-ı Müslimlerle beraber ecnebi tabiiyetine düşen" Müslümanlar oluşturur.

Şehbenderzade'ye göre ikinci ve üçüncü grupları oluşturan esir Müslüman milletler üzerindeki yabancı hâkimiyeti, geçici bir zamana münhasırdır. İronik bir ifade kullanan Şehbenderzade, "hükûmât-ı medeniyyenin buralardaki vazife-i ta'lîm ve rehberîsi uzun müddet süremeyecektir" der. Zira ona göre bu hâkimiyetler; câhil ve gâfil, fakir ve “müteferrik kütle-i beşeriye” üzerinde mümkün olup insanlığını anlayan insanlar üzerinde hâkimiyet gayr-ı mümkün ve gayr-ı tabiidir. Örnek olarak Hollanda'nın Uzakdoğu sömürgelerini mercek altına alan Şehbenderzade Hollanda'nın kendi nüfusunun 5 milyon, hâkimiyeti altına aldığı Malayların ise 30 milyon olduğuna dikkat çeker. Hal böyle iken, Hollanda sadece birkaç bin muhafız ve birkaç gemi ile bu toprakları idare etmektedir. Demek olmaktadır ki bu otuz milyon insanı itaatinde tutan güç, maddi bir güç değil, "kuvve-i medeniye ve ilmiye"dir. Zaten Şehbenderzade'ye göre, kendi varlığına her bakımdan yabancı bir milletin hâkimiyeti altında kalan

⁴⁴³ Hilmi, *a.g.e.*, s. 68

milletler, ya o topraklarda azınlıktadır, ya da millî çıkarlarını, insanlık onurlarını bilemeyecek derecede geri kalmış toplumlardır. Malaylar da -Şehbenderzade bunu üzümlere ifade eder- bu ikinci gruba girmektedir. Gerçi İslam âlemindeki umumi uyanıştan Malaylar da hisselerini almaktadır. Bu uyanış doyum noktasına geldiğinde 5 milyon hâkim ile 30 milyon mahkûm arasında çekişme başlayacak ve bu çekişme hâkimlerin def edilmesiyle sonuçlanacaktır. Hollanda'nın milyonlar sarf edip, aylarca mesafe ötedeki sömürgesine asker sevk edebileceğini de ifade eden Şehbenderzade, ancak bunun bir şeyi değiştiremeyeceğini, zira "Küba isyanlarının yirmi beş milyon nüfusa mâlik olan İspanya'ya kaç mal olduğu ve hele netice düşünülürse" bağımsızlığın kaçınılmaz olduğu sonucuna varır.

Şehbenderzade'ye göre uyanış konusunda Malaylar derecesinde geri kalmamış, vazife ve kuvvetini tamamiyle anlamış Müslüman kavimler de vardır. Şehbenderzade bu halkların vakitsiz karışıklıklar çıkarmamasını över. Bu kavimler şuanda sadece kendi terakkilerine, kendilerini ilerletmeye bakmaktadırlar. Yabancı esaretinden kurtulmak onlar için kolaydır. Ancak bağımsızlığın zeminini, İslam'ın şanına uygun bir hale getirmeden isyan bayrağı açmak ya da bağımsızlıklarını kazanmak şuan için faydadan çok zararlı neticeler verebilir.⁴⁴⁴

Müslümanların bir kuvveti de iktisadî durumlarından gelmektedir. Boğaz tokluğuna yaşayan, herhangi bir zenginliği ve serveti bulunmayan İslam âleminin kaybedeceği bir şey yoktur. Ülkelerindeki sınaî ve ticarî müktesebattan sadece yabancılar istifade etmektedir. Bu şartlar altındaki memleketlerde zuhur edecek karışıklıklardan yerlilerin edeceği zarar pek sınırlıdır.

Bu gün İskendireye'yi, Açe'yi, Kalküta'yı topa tutmak lazım gelse acaba milyonlarla lira sarfıyla vücuda gelen o mebâni-i azimenin inhidamından kim zarar eder. Şüphe yok ki yerliler değil

⁴⁴⁴ "Âlem-i İslâm'ın Za'f ve Kuvveti (1)", (İntikadât) , *Hikmet* [hft], no: 11, 17 Haziran 1326, s. 6

diyen Şehbenderzade, yine alaycı bir üslupla böyle bir bombardımanın mikrop mahzeni mahallerin yıkılıp, yenisinin yapılmasına vesile olacağı için faydalı bile olacağını söyler.⁴⁴⁵

Müslümanların bir diğer kuvveti de Avrupa'da moral değerlerin bitmesinden kaynaklanmaktadır. Şehbenderzade'ye göre "vatan", "vazife", fedakârlık gibi fikirler yerini "insaniyet-i umumiye", "hodbinlik", "muhafaza-i şahsiyet" gibi fikirlere bırakmıştır. Dinsizlik, *meslek-i reyb ve tereddüt* (şüphecilik/ agnostisizm) günden güne yayılmaktadır. Zaten bir kalpte iman ve itmi'nan bulunmaz ise insanî görevlerini kutsiyetle telakki etme imkânı kalmaz. Kutsalı olmayanı da ölüme götürmek mümkün değildir. Şehbenderzade, bu şartlar altında zerre kadar bile bir uyanış olduğu takdirde Avrupalıların mahkûm milletler üzerindeki tahakküm ve hâkimiyetlerine devam edebilmelerinin çok zor olacağını ifade ederek sömürgelerin geleceği hakkında şunları söyler:

Bir Fransız büyük bir menfaat te'min etmeyen müstemlekât politikasını daha şimdiden kerhen kabul ediyor. Lakin bu müstemlekât-ı vesî'anın muhafazası zaten müterakki ve mütezayid olmayan Fransız neslinin bir çok fedâkârlık neticesinde binlerle adam kaybetmesine muhtâc olacak bir hâle girdiği gün Fransızlar vâsî' çöllerin Fransız kanıyla ırvâsına [sulanmasına] râzı olmayacaklardır.

İngilizler yüzlerle milyon halkı itâ'at-i mecbure altında tutabilecek milyonla nüfus ve asker fedâsından âcizdirler. Zâten bu devletin menâbi-i servetini teşkîl eden ve çünkü hâm eşyayı alıp ma'mulâtını sarf ve ihlâk ettiği yerlerde üç beş aylık inkıtâ'-ı asâyiş ve ticaret bile onun iktisadiyatını herc ü merc edecek azîm bir felâketdir. Lakin en mühim ciheti Avrupa'daki halet-i rûhiye neticesinde "şahıs ve enâiyetden" mâ'adâ efkâr için fedâkârlık edecek adam kalmamağa başlamış olmasıdır.⁴⁴⁶

Dolayısıyla Şehbenderzade'ye göre Avrupalıların maddi ve manevi güçleri milyonlarca halkı esaret altında tutabilmeye yeterli gelmeyecektir. Bu temel faktörün yanı sıra Avrupalıların aralarındaki rekabet ve çıkar çatışmaları da göz önüne alınırsa İslam âleminin sahip olduğu kuvvet anlaşılabilir. Avrupa'nın Girid'de Müslümanlara yapılan zulümlere ses çıkarmaması, Rusya hâkimiyeti altında yaşayan otuz milyon Müslüman

⁴⁴⁵ "Âlem-i İslâm'ın Za'f ve Kuvveti (2)", (İntikadât) , *Hikmet* [hft], no: 12, 24 Haziran 1326, s. 6

⁴⁴⁶ "Âlem-i İslâm'ın Za'f ve Kuvveti (3)", (İntikadât) , *Hikmet* [hft], no: 15, 15 Temmuz 1326, s. 3-4

Türk'ün binlerle okullarının kapanmasına ses etmemesi, hep bu kahredici kuvveti hissetmesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁴⁷

Avrupalılar kendilerine yeni tehditler aramaktadırlar. “Sarı tehlike”, “kara tehlike”nin yanı sıra yeni ürettikleri bir tehdit de “Şark tehlikesi”dir. Şarktan anlaşılansa İslam’dır. Eğer bu tehditten murat İslam halklarının uyanışı ise Şehbenderzade bu tehdidi hem vârit hem de tabii görür:

Eğer vezaif ve hukuk-ı insaniyesini anlamağa başlamış bir kütle-i mehîbe-i beşeriyenin, hakk ve adalete doğru uyun-ı tazarr'unu çevirmesi, dest-i istimdadını insaniyete doğru uzatması bir tehlike ise böyle bir tehlike mevcuttur. Efsus ki yüzlerle milyonlara bâliğ olan akvâmın intibah ve temeddünü, cihânın hâkimi kalmak emelini besleyen Avrupalılarca bir tehlike suretinde telakkî ediliyor.⁴⁴⁸

İtalyalı bir muharririn İslam tehlikesi karşısında Avrupa’daki her iki üçlü gruplaşmanın birleşerek altılı bir blok oluşturmalarını salık verdiğini aktaran Şehbenderzade, İslam tehlikesinin önünü almak için bunun işe yaramayacağını söyler. Zira milletler gelişim ve uyanıştan men edilemeyecekleri gibi hürriyet de er-geç istibdada galip gelecektir. Hem bu iki husus hem de mukaderrat-ı akvâmın beşeri bir kanun olduğu gerçeği, bu İtalyan muharriri destekleyenler tarafından unutulmuştur.⁴⁴⁹

Şehbenderzade’ye göre herhangi geri kalmış bir İslam ülkesine medeniyet götürülecekse bu ancak Müslümanlar eliyle olmalıdır. Avrupalılara bu hususta çağrıda bulunarak, Müslümanların arasında en ileri durumda bulunan Osmanlı’nın desteklenmesini ister. Nitekim haftalık *Hikmet*’in 16. numarasında Şehbenderzade Farmason ve savaş karşıtı örgütlere seslenerek Fas’ın geri kalmışlığı hususunda Osmanlıları desteklemelerini istemiştir. On iki milyonluk Fas halkı dinlerindeki meziyetlere vakıf olamadıkları için cehalet içinde kalmışlar, kendi kendilerine cellâtlık ve kasaplık ettikleri yetmiyormuş gibi, medeniyet rehberi olmak davasında bulunan Avrupalılar da ikide birde, bir vesile bulup bu zavallı insanların kanını akıtmaktadırlar. Şehbenderzade Fas’a medeniyetin, hem-dinleri yani kendileriyle aynı dinin mensupları

⁴⁴⁷ “Bugünkü Ahvâl ve Ehvâl” (İcmâl-i Siyâsî), *Hikmet*, no:46, 23 Haziran 1327, s.2

⁴⁴⁸ “Ahval-i Umumiye”, *Hikmet* [hft], no: 37, 15 Kânunu evvel 1326, s.1-2

⁴⁴⁹ A.g.m., s.2

tarafından takdimini ve memleketlerinin hem-dinleri vasıtasıyla ıslahını elzem görür. Dolayısıyla bu vazifeyi yapabilecek tek millet Osmanlılardır. Buradan hareketle Avrupa kamuoyunun en aydın fikirli kısmını oluşturduğunu söylediği bu kuruluşlara çağrıda bulunarak şunları söyler:

Avrupa efkâr-ı umumiyesinin en münevver kısmını siz teşkil ediyorsunuz, efkâr-ı umumiye üzerindeki nüfuzunuz da muhakkaktır. Şu halde Fas'ı, menafi'-i hasîse ve sefîle uğrunda bir mezbaha şeklinde kalmaktan kurtarınız. Nâm-ı celil-i insâniyete, bu insanlığı yapınız ve yahud da bir istihza-i merrat-engiz gibi, insaniyet sözünü vird-i zebân etmekden vaz geçiniz.⁴⁵⁰

Ancak sözde kayd-ı milliyet ve dinden kurtulmuş, yani din ve millet farkı gözetmeyen bu insaniyet âşığı kuruluşlara bağlı bir yayın organı, Afrika'da bir Sunusî emirinin ele geçirilip hem kendisinin hem de yedi kişilik ailesinin katledilmesinden kahramanlık gibi bahsetmekten kaçınmaz. “Zehî medeniyet, zehî insaniyet” diyen Şehbenderzade, “acaba bu zavallının kabahati ne?” diye sorarak cevabını da yine kendisi verir:

Ne olacak, hürriyetini sevmek, vatanını ve milletini gâsıblara karşı müdafaa etmek. İşte bilcümle Müslümanların cinâyeti bu! Avrupa ehl-i salîbi bizi hayvan sürüsü gibi kullanmak, kanımızı emmek, vatanlarımızı kendilerine çiftlik yapmak ve bizi de esîri etmek istiyorlar. Heyhât ki istiyorlar değil, öyle yaptılar.⁴⁵¹

5.1.1. Hindistan Kıtası ve Uzakdoğudaki Esir Müslüman Halklar

Celal Nuri, Uzakdoğu Müslümanlarını Hind, Çin ve Cezâir-i Mâverâ-yı Hind (Güneydoğu Asya) olmak üzere üç kısımda incelemiş, tasnifte kolaylık olması açısından da Belucistan ve Birmanya'yı Hind'e, Hind-i Çin'in diğer kısımlarını Çin'e, Polinezya ve Mikronezya ve diğer Okyanusya adalarını da Malezya kümesine dâhil etmiştir. Celal Nuri'nin tanımında Büyük Hindistan'ı, İngiltere'nin doğrudan doğruya ya da dolaylı yönetimi altında olan Hindistan ve yine Hindistan'a dâhil ve Fransa'ya tâbi Şandernagor, Yundişeri, Mahe, Karikal, Yanagon bölgeleri ile Portekiz'e tâbi Goga ve

⁴⁵⁰ “İnsâniyeti, Hakkaniyeti, Her Şeye Tercih Da'vâsında Olanlara ve Bilhassa Franmason ve Sulh Cem'iyetlerine”, *Hikmet* [hft], 28 Receb 1327, 22 Temmuz 1326. n.16, s.1

⁴⁵¹ Arûsî, “Yirminci Asırda ...”, s. 29

Rio noktaları teşkil eder. Celal Nuri Serendib (Seylan, Sri Lanka) Adası'nı da Hind'e ilhâk eder.⁴⁵²

Celal Nuri Hindistan'da 1901 senesi sayımına göre tam 62.459.077 Müslümân olduğunu söyler. Ancak bu nüfus, yukarıda bahsi geçen Büyük Hindistan'dan daha küçük bir coğrafyayı kapsamaktadır. Hindistan'da Müslüman nüfusun olağanüstü artışına, her sene takriben yarım milyon Mecusî'nin Müslümanlığı kabul etmesine ve verilen bu istatistikin on üç senelik olduğuna hem de Birmanya, Belucistan ve Serendib'in bu hesaptan hariç kaldığına dikkat çeken Celal Nuri, bugün Hind Müslümanlarının sayısının tahminen yetmiş beş milyon olduğunu ifade eder. Celal Nuri'ye göre bu tahminî rakamlar, gerçek rakamların altında olabilirse de üstünde olmadığı kesindir.

Celal Nuri Ye'cüc ve Me'cüc memleketi olarak adlandırdığı Çin'de ne kadar Müslüman yaşadığına dair elde sağlıklı verilerin olmadığını söyler. Gota (Gavta) ve "Statement Yearbook" gibi sâlnâmeler, Elize Rekolo'nun coğrafyası, Almanca bazı neşriyât hep birbirinden uzak rakamlar vermektedir. Ancak Çin'in her tarafında Müslümânlar sâkindir. Nuri ehl-i İslâmın çoklukla sâkin olduğu vilâyetleri ikiye ayırır. Kuzeyde halkı tamamen Türk olan Türkistan Çini, güneyde ise Kansu (Celal Nuri bu kelimenin Türkçe olduğuna dikkat çeker) ve Yonan hidiviyetleri. Bu ahâlînin Çin ırkından olduğunu belirten Celal Nuri, bundan başka Pekin'de ve Çin'in hemen her noktasında mühim İslam cemaatlerin dîn-i Muhammedî'yi yaşatmakta olduklarını söyler.⁴⁵³ Müslüman nüfusu Gota'ya göre otuz, Seyyâh Abdürreşid İbrahim Efendi'ye göre yüz milyondur. Fakat Celal Nuri kendi araştırmalarına göre Çin Cumhûriyeti hudûdu dâhilinde Mançurya, Moğolistan ve Hind-i Çinî'de yani Fransa idaresinde bulunan Koşen Şin, Annam, Kamboç'da ve Siyam Krallığı dâhilinde ve Malaka Yarımadası üzerinde bulunup İngiltere'ye tâbi' olan Müslüman emirliklerde (Cûhor gibi) en aşağı altmış milyon Müslümân yaşadığını söyler. Celal Nuri verdiği bu tahminî rakamlarda da benzer şekilde ihtiyatlı davrandığını, gerçek rakamların altında olabilirse de üstünde olamayacağını vurgular.

⁴⁵² Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 125

⁴⁵³ Nuri, *a.g.e.*, s. 126

Güneydoğu'ya gelince; Sund Adaları'nda ahâlinin sekizde yedisi ve hatta biraz fazlası Müslümândır. Cava pek mühim bir İslâm merkezidir ve Sumatra, Selebes, Sumbava, Madora ve sâire gibi doğrudan doğruya Hollanda Krallığı'na tâbi yerlerde, İngiltere himâyesinde bulunan Burnei Sultanlığı dâhil olmak üzere kısmen İngiltere'ye tâbi' ve kısmen Hollanda'ya tâbi' Borneo Adası'nda, yarı yarıya Hollanda ve Portekiz devletlerine âit Timor Adası'nda, şimdilerde Amerika Birleşik Devletleri'nin tasarrufu altına giren Filipinler'de ve Büyük Okyanus'un birçok küçük adalarında çoğunluğu Malez ve azınlığı Arap ırkına mensup en aşağı elli milyon Muhammedî vardır. ⁴⁵⁴

Celal Nuri tarafından verilen figürler:⁴⁵⁵

	[nüfus]
Hind ve civârı	75.000.000
Çin ve Hind-i Çinî	60.000.000
Malezya ve Okyanusya	50.000.000
[toplam]	185.000.000

Celal Nuri, coğrafyacı Elize Rekolo'nın Ensoland olarak adlandırdığı Hind-i Şarkî denilen bölgenin, Bengal Körfezi'nin diğer tarafında kalan Sund, Filipin ve diğer takımadaları kapsadığını söyler. Önemli bir İslâm kaynağı olan bu coğrafyada Flemenk Devleti olanca kuvvetiyle zulmetmektedir. Celal Nuri, “zannederim ki bu devlet derecesinde müsta‘merâtında i‘tisâfî i‘tiyâd eden bir devlet yoktur” der. ⁴⁵⁶ Sumatra'nın

⁴⁵⁴ a.g.e., s. 127-128

⁴⁵⁵ a.g.e., s.128

⁴⁵⁶ a.g.e., s.145

kuzeyindeki Açın İslam Devleti'nin Hollandalıları vaktiyle oldukça yordugunu belirten Celal Nuri'ye göre bu önemli imparatorlukta halkın hukukundan bahsetmek adeta hayvan haklarından bahsetmek kadar abes bir iştir. Celal Nuri durumun düzeltilmesi için Lahey elçisi Arastarki Efendi'nin uğraştığını ama bir sonuç alamadığını söyleyerek Fransanın sırf şeref-i millisi için Çinhindini ele geçirdiğini ve Piyer Loti'nin isyanını şöyle anlatır:

Değil yerlilerin, teba'a-i Osmaniyye'nin, Avrupa tâbi'iyetindeki Müslümânların bile Cava'da hukuku yoktur. Bu hukukun istirdâdı için Lahey Sefîri Arastarki Bey hayli çalışmış ise de zannederim ki bir netice hâsıl olmamıştır. Cava iktisâden Çin tüccâr ve murâbahacılarının taht-ı tehdîdinde olduğu gibi siyâseten de Japonya'nın matmah-ı nazarıdır. Kezâlik Filipin adaları da siyâseten böyle bir mevki'-i tehlikededirler. Hind-i Çînî'de de Fransızların mevki'i müşkildir. Bir gün gelecek İtalya Trablus'a akın ettiği gibi, Japonya da Hind-i Çînî'ye nüzûl edecektir. Bu hakîkatı epeyce takdîr ettiği endir ki Fransa artık Hind-i Çînî için masraf etmiyor, bu müsta'mere 1870-71 mağlûbiyet-i kahhariyesinden sonra münhasıran Fransa'nın şanını muhâfaza için Jules Ferry tarafından elde edilmiş idi. Heyecân-ı millî devresi geçtikten sonra bu kıt'a için masraf etmenin, kan dökmenin pek zâid olduğuna yakın hâsıl oldu. İnsâniyetkâr Piyer Loti bile "Angkor" nâm kitâbında Fransa'nın müdâfa'ası emr-i ulvîsi için beslenen askerinin Hind-i Çînî'de kanını dökmek beyhûdedir! diye nevha-zen oluyor.⁴⁵⁷

Celal Nuri'ye göre Uzakdoğu adaları, Çinhindi sömürgeleri hatta Siyam, gelecekte Japonya'nın doğal nüfuz alanını oluşturacaktır. Kongo'nun Belçika elinde bulunması gibi, Endonezya'nın da Hollanda'ya ait olmasını sadece uluslararası denge politikalarının sonucu olarak gören Celal Nuri, yoksa her iki devletin de böyle büyük sömürge imparatorluklarını koruyacak güçte olmadıkları görüşündedir. "Sömürgeleri gibi kendi varlıkları bile Avrupa dengesinin bir sonucu olan bu iki devlet" yakın bir gelecekte Hind ötesi adaları Japonya'ya, Kongo'yu da Almanya veya İngiltere'ye kaybedecektir.⁴⁵⁸

Halil Halid de Hollanda'nın Uzakdoğu müstemlekelerini mercek altına alır. Halil Halid'e göre Uzakdoğu'daki Hollanda yönetimi dikkat çeker bir şekilde Avrupalı muharrirler tarafından sıklıkla övülmekte hatta diğer sömürge idarelerine örnek gösterilmektedir. Ancak "medeniyet kılıfı ile saklanmış" bu yönetimin iç yüzüne

⁴⁵⁷ a.g.e., s.145-146

⁴⁵⁸ a.g.e., s.146-147

bakılacak olursa görülecek gayeler ihtikâr hevesi, yağma hırsı ve tahakküm arzusundan ibarettir.⁴⁵⁹

Halil Halid'in resmettiği Hollanda idaresindeki Müslümanların durumu içler acısıdır. “Hollanda Doğu Hint adaları” adıyla anılan bu bölgenin sakinleri, Hollandalı şirketlerin türlü eziyetleri altında inlemektedir. Tarlalarda ve sair işyerlerinde angarya usulü ile çalıştırılan bu insanlar, gördükleri bu muameleler karşısında birkaç kere isyana mecbur olmuşlardır. Avrupa basınında Hollandalı askerlerin bu isyanları bastırış şekilleri, telef edilen insanlar, yakılan köyler, yıkılan evler hakkında ara sıra bazı haberlerin çıktığını aktaran Halil Halid, Avrupa basında kullanılan bu haber dilinin sömürgeci şiddeti mazur gösterdiğine dikkat çekerek bu konuda şunları söyler:

Hollanda asakirinin yerlilerle muharebâtda bulunduğu ve her muhârebede bu asâkir tarafından köyler yakıldığı, evler yıkıldığı, yüzlerce yerli telef edildiği hakkında ara sıra Avrupa gazetelerine telgrafnameler gelir. Bu telgrafnamelerin sûret-i ifâdesinden yerlilerin o vechile müstehakk-ı tecrîm-i erbâb-ı isyândan bulundukları ma'nâsı anlaşılıyor. Öyle ya Avrupalıların himmetiyle idhâl olunan fevâid-i medeniyeye karşı isyânda bulunanlar o yolda te'diyeye müstehakk değiller mi? Âsî denilen bu Müslüman halkın Hollandalılar tarafından katl-i âmı ve yurdlarının tahribi nice senelerden beri devâm etmektedir; hâl böyle iken Avrupa-yı Garbî'de ve ale'l-husûs İngiltere'de “Müslüman mezalimine düşer olan” memâlik-i Osmâniye-i akvâm-ı Hristiyanıyesi nâmına kıyameti koparan o “merhametli insaniyetperverân” Hollandalıların Müslümanlara revâ gördükleri mezâlîme hiç seslerini çıkarmıyorlar. Ya Rabbî, medeniyet ve insaniyet hâdimi olmak üzere meydana çıkıp söz söyleyen bu herifler ne kadar da sahte-etvâr mahlûkât imiş!⁴⁶⁰

5.1.2. Afrika

Celal Nuri'nin verdiği istatistikî bilgilere göre. Afrika'da esaret altında yaşayan Müslümanların sayısı yaklaşık olarak 79 milyondur. Bu hesaba sömürgelerde yaşayan yabancılar dâhil edilmemiştir. Celal Nuri eldeki istatistikî bilgilerin çok sağlıklı olmadığını söyler. Cezâyir ve Tunus'dan başka Fransa sömürgelerinde, keza İngiltere, Almanya, İtalya ve Belçika müstemlekelerinde nüfus sayımı yapılmamıştır. Dolayısıyla

⁴⁵⁹ Halid, *Hilal ve ...*, s. 202

⁴⁶⁰ A.g.m., s. 202-203

istatistik cetvellerinde verilen rakamlar subjektif ve takrîbîdir. Celal Nuri tarafında verilen tablo:⁴⁶¹

	[Aded]
Mısır (Ecânibi hesâba dâhil etmiyoruz)	12.500.000
Sudan-ı Mısırî	5.000.000
Trablusgarb, Bingazi	1.000.000
Tunus (Kezâ ecânib hâric)	1.500.000
Cezâyir (Kezâ)	5.000.000
Fas (Pek takrîbî)	10.000.000
Sahrâ-yı Kebîr	5.000.000
Sudan-ı Fransevî	15.000.000
Senegal ve sâire Vüstâ Sudan, Vaday, Bakirmi ve sâire	5.000.000
[Toplam]	60.000.000
Nakl-i yekûn	60.000.000

⁴⁶¹ Nuri, *a.g.e.*, s. 83-84

Liberya Cumhûriyeti	500.000
Sudan-ı İngilizî, Nijer ve sâire	8.000.000
Almanya'nın Togo ve Kamerun müsta'mereleri	2.500.000
Kongo, Kap, Mozanbik, Madagaskar, Şarkî Afrika Alman müsta'meresi, Zengibar	3.000.000
Şarkî Afrika İngiliz müsta'meresi, Uganda ve sâire	2.500.000
Habeşistan ve Eritre ve sâire	2.500.000
[Toplam]	79.000.000

Bu halkların önemli ve büyük bir kısmını Arap veya müsta'rebber oluşturmaktadır. Bu Araplaşan halklar, lisân ve his itibârıyla Araplığa dâhil olmuşlardır. Bunlar, Habeşistan, Senegal, Gambiya, Sieraleone, Liberya Cumhûriyeti, Kongo, Güney Afrika, Doğu Afrika Alman müstemlekesi, İngiltere müstemlekeleri, Madagaskar, Karanlık Afrika, Orta Afrika ve Batı Afrika Fransız müstemlekelerinde olmak üzere Afrika'nın her tarafında sâkindirler. Gelişim düzeyleri bakımından Afrika Müslümanları büyük farklılıklar gösterir. Celal Nuri Mısır'da pek ileri Araplar olduğu gibi, ekvator üzerlerinde vahşî müslümânların da olabileceğini söyler.⁴⁶²

Celal Nuri Afrikâ-yı Suğra olarak adlandırdığı Akdeniz sahilinin güneyindeki gelişmelerden de bahsederek Sahrâ-yı Kebîr, Batı Sudan ve Orta Afrika'da İslâmiyetin siyâhîler arasında “ekspres sûretiyle” ilerlediğini söyler. Celal Nuri'ye göre bir gün gelecek, bütün Afrika zencileri Müslüman olacaktır. Ne Hristiyan Batı, ne de onların

⁴⁶² a.g.e., s. 84-85

yaymaya çalıştıkları Batı usul ve âdetleri, İslâmiyetin Afrika'da yayılmasına ve yaygınlaşmasın mâni olamayacaktır. Celal Nuri, putperest bir vahşî zencinin, Müslümân olmak ile kendisini adam, efendi, çelebi olmuş telakki ettiğini bu sebeple de İslam dininin misyonersiz, parasız, pulsuz, harikalar gösterdiğini anlatır. Katolik, Protestan ve Rus misyonerlerinin bu kadar vakitte bunca fedâkârlık ve masraf ile yapamadıklarını, İslâmiyet kendi kendine, Afrika ve Asya'da yapmaktadır. İslam dininin Afrika halklarının yapısına oldukça uygun düştüğünü, bütün beşeri ihtiyaçları en rafine şekilde karşılayan İslamiyetle, yeni Müslüman olanların kendilerini, yeni doğmuş, büyük bir aileye girmiş, sa'âdet-i ebediyyeye nâil olmuş zannettiklerini söyleyen Celal Nuri, milyonlarca vahşînin Müslümân olmakla medenîleştiğini, İslâmiyet sâyesinde XX. yüzyılın beşeriyet seviyesinin yükseldiğini ifade eder.⁴⁶³

İslamiyet'in her gün siyah Afrika'nın bir mikdarını daha tenvir ettiğini söyleyen Celal Nuri,

[İslamiyet] zencileri çirk-âbdan [pis su] tahlis ediyor. Kuûl, frengi, spekülasyon, zulm ile beraber giden Hristiyanlık siyahları en pest bir mevki'-i behimeye indirdiği halde, Müslümanlık aynı siyahları ihya ve il'â ediyor

diyerek Avrupa'nın sunduğu Hristiyanlığın Afrikalıları düşük bir konuma getirmesi meselesine değinir.⁴⁶⁴ Benzer görüşler Celal Nuri'nin kitabına aldığı Süleyman Nazif'in makalesinde de tekrarlanacaktır. Süleyman Nazif (1870-1927), Afrika'nın ileride Müslüman bir Amerika olacağını, Afrika'da Hristiyan misyonerlerin o denli gayretine rağmen "rûh-ı İslam'ın Afrika'nın cism-i hayat ve temeddününe daha ziyade tevafuk" etmesinden ötürü İslamın çok daha hızlı intişar ettiğini söyler. Avrupa âdet ve kötü alışkanlıklarının Hristiyanlaşan Afrikalılara dokunduğu fenalıkları, Afrika'ya yerleşen kolonistlerin iklimin dejenere ediciliğine dayanamamaları ve dolayısıyla şuanki sahip ya da müstevlileri kim olursa olsun kıtanın gelecekteki sahiplerinin Müslüman Afrikalarının kendileri olacağını ifade eden Süleyman Nazif'e göre, dünyanın her

⁴⁶³ a.g.e., s. 96

⁴⁶⁴ a.g.e., s. 173

tarafındaki mazlum Müslümanlara düşen görev, ümitvar olup, çalışmaya devam etmeleridir.⁴⁶⁵

Afrika'nın bütün sahillerinin İslâm nüfûzuna dâhil olduğuna dikkat çeken Celal Nuri, Habeşistan'da da bütün muteber tüccâr ve esnâfin müslümân olduğunu söyler. İtalya'nın müstemleke-i hamrâsı "Colonia Eritrea", Bâbü'l-Mendeb'e paralel Fransa'nın Cibuti ve Obuk nahiyeleri, Berbera, her üç Somali (Fransız, İtalyan ve İngiliz), Zengibar ve Dârü's-Selâm'ı önemli İslam merkezleri olarak sayar.⁴⁶⁶

Afrika'yı ellerinde tutan devletler çeşitli sorunlarla boğuşmaktadır. Celal Nuri özellikle İngilizlerin, Fransız ve İtalyanları sahip oldukları arazileri kontrolde zorlandıklarını, İngilizlerin Cape'den Kahire'ye projesinin mümkün olamayacağını söyler. Bu proje Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin sona ermesi ihtimaline karşılık olmak üzere geliştirilmiştir. Ancak Celal Nuri İngilizlerin yükselme döneminin kapandığını belirterek, yeni bir Hindistan'ın doğamayacağı tahmininde bulunur. Çünkü ona göre artık İngiltere böyle büyük bir projeyi gerçekleştirebilecek güç ve dayanıklılığı kaybetmiş durumdadır.

Benzer bir projenin Fransızlar tarafından da uygulamaya sokularak, Akdeniz'den Gine Körfezi'ne kadar büyük bir Hindistan oluşturma girişimlerinin bulunduğu ifade eden Celal Nuri, Fransa'nın kendi topraklarını bile Almanlara kaptırdığını hatırlatarak, Afrika'da güçlenen Alman nüfuzuna şöyle dikkat çeker:

Kezâlik Fransızlar da Bahr-i Sefîd'den Gine Körfezi'ne kadar büyük bir Hindistan yapmak teşebbüsünde bulunuyorlar. Efsûs! Fransızlar bu husûsda pek geç kalmışlar! Kendi arâzileri (Paris, Şampanya, Kotdazor) Almanlar tarafından isti'mâr olunduğu bir zamânda Fransa'nın Sahrâ-yı Kebîr'i isti'mârı Sahrâ-yı Kebîr imparatoru haşmetlü Birinci Jak Lobodi'nin hayâlât-ı cihângîrânesine benzemez mi? Almanya'nın ise hulûlü cidden câ-yı endîşedir. Çünkü bu millet henüz devre-i te'âlîsinde olup girdiği yerlere güzelce yerleşiyor. Belçika müste'marâtı ve belki Fransa müstemlekâtı bir gün (Kongo'nun Kamerun'a verilen kısmı gibi) Almanya müsta'merât imparatorluğuna geçecektir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Süleyman Nazif, "Hayal Değil, Hakikat", *İttihad-ı İslam*, s. 356-363

⁴⁶⁶ Nuri, *a.g.e.*, s. 97

⁴⁶⁷ *a.g.e.*, s. 98-99

5.2. XX. YÜZYIL BAŞI İTİBARI İLE HÂKİMLER

5.2.1. İngiltere

XIX. yüzyılda dağılma sürecine giren ve Rus çarı I. Nikolay'ın İngiltere'ye yaptığı bir ziyarette söylediği gibi, ölümü yaklaşan bir “hasta adam” olarak görülen Osmanlı Devleti'nin, bizzat kendisinin de kabul ettiği bu kötü durumdan çıkabilmek için yapageldiği düzenlemeler, özellikle de Mustafa Reşid Paşa'nın hariciye nazırlığı ve sadareti ile hızlanan dış politika ayağında, dönemin başat gücü İngiltere'nin desteğini kazanmak gibi bir çaba ile harmanlanmış vaziyetteydi. Bir sonraki devrede hem Almanya ile İngiltere arasında bir denge politikasının takip etmeye çalışan II. Abdülhamid'in,⁴⁶⁸ hem de padişaha karşı hürriyet mücadelesine giren meşrutiyet taraftarı Jöntürklerin ilgi odağında yine İngiltere vardır. Zira Abdülhamid aynı dünyayı paylaştığı bu büyük güçle uzlaşmacı, dengeli ilişkiler içerisinde bulunmak zorunda olduğunu hissediyor, uzun bir meşrutiyet geleneğine sahip bulunmasıyla da İngiltere, Jöntürkler için bir “model” oluşturmuyordu. Nitekim yurtdışında yapageldikleri siyasî faaliyetlerinde, her fırsatta Osmanlı Devleti'ni ve onun padişahını, düvel-i muazzamaya şikâyet eden Jöntürklerin bir kısmı, ülkede meşrutî idarenin tesisi yolunu, İngiltere'nin desteğinde arıyor; İngiltere'nin destek ve sempatisini kendilerine çekebilmek için, İngiltere ile Boerler arasındaki Transval savaşında, Padişahın iradesi zıddına, İngiliz büyükelçiliğine destek mektubu vermek gibi teşebbüslerde bile bulunuyorlardı.⁴⁶⁹ Ahmed İhsan ve Hüseyin Cahit'in anılarında bahsi geçen bu olay, aslında trajikomik bir mahiyet arzeder. Sadeleştirilmiş satırlarıyla Hüseyin Cahit'den dinleyelim:

⁴⁶⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1983, s.43-44

⁴⁶⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, haz: Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1975 s. 131-133; Ahmed İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, Cilt: 1, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1930, s. 106-109; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid-Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 322; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, [1985], s.334-338 ve 573-575.

Transval savaşıyla ilgili olarak Servetifünun edebiyatçıları büyük bir tehlike atlattılar. Bir bölümü de kurban gitti. Bir gün, Servetifünun'da gizli bir fısıltı halinde bir haber dolaştı. Bir İsmail Kemal Bey varmış. Özgürlük uğrunda çaba harcayan yiğitlerden... İngiltere elçiliğiyle ilişkisi varmış. Ülkede özgürlüğün ve meşrutiyetin kuruluşu için İngiltere'nin arkalama ve araya girmesini sağlamaya çalışıyormuş. Bir çok kez elçi katında ricalarda ve girişimlerde bulunmuş. Ama elçi ülkenin tek kişi yönetimiyle pekala uyduğunu, var olan düzenden hoşnut bulunduğunu söylüyormuş. Eğer ülkede bir gençlik eylemi, bir uyanma işareti görülürse, izlenen amaç bakımından pek yararlı sonuçlar doğabilirmiş. İsmail Kemal Bey, bu hareketi göstermek fırsatının çıktığı düşüncesindeymiş. İngiltere, Transval'de savaşa uğraşılıyor. Ülkenin gençleri, aydınları, savaşta İngiltere'nin yengisini diledikleri konusunda elçiliğe ortak bir mektup yazarlarsa bu sevgi gösterisi elçiliğin pek hoşuna gidecek ve yararımıza bir girişimini sağlayacakmış!...

Ne var ki o zaman zavallı Servetifünun, bu masala pek ciddi bir biçimde kapıldı. Elçiliğe yazılacak mektubu sanırım [Tevfik] Fikret kaleme almıştı. Bu, bir süre ceplerde dolaştı. Dostlara gizli gizli gösterildi, imzalar toplandı. Üstelik imza çevresi biraz daha genişletilerek dışarıda güvenilen dostlara da gösterildi ve imzaları alındı.

Bu vesileyle mektup bir süre İsmail Safa'nın cebinde kaldı. Pek dalgın ve biraz unutkan olan sevimli şair bu gizli, önemli belgeyi sokakta düşürmez mi? Servetifünun, büyük bir yürek çarpıntısı ve kaygı içindeydi. En önemsiz bir olayı, bir sözü bile jurnal etmek için fırsat bekleyen hafiyelerden biri bunu ele geçirirse Servetifünun'un külünü havaya uçuracakları kesindi. Ve hafiyeler o kadar çoktu ki, dilekçenin yalnızca yitirilip elden çıkması hiç umut edilmezdi.

İsmail Safa böyle bir vicdan azabı altında kalmaktan kurtuldu. Belge, namuslu bir adamın eline geçmişti. İmzaları görmüş, kimliklerini anlamıştı. Bir gün gizlice Servetifünun'a gelmiş, "başınıza bir belâ getirebilir" diye dilekçeyi Tevfik Fikret'e teslim etmişti. Ne yazık ki bu saygın kişinin ne adını biliyorum ne kimliğini.

...

Nâzım Paşa'yı gidip buldum. Kendisinden konuyu sordum. İsmail Kemâl Bey üzerine hiç de övücü bir dil kullanmadı ve bir "evlat niteliğinle sana bunu imza etmeyi öğütleyemem" dedi. Geldim işi Fikret'e anlattım. Ama artık geri dönülemeyecek kadar ileri gidilmişti. Boşboğazlılığa yer bırakmamak isteğiyle bir an önce mektup elçiliğe sunuldu.

Gene de boşboğazlılık oldu. Hükümet bu mektup işini öğrendi. Ama gereğince anlayamadı; onun için uslandırma hareketi çok şükür ki eksik kaldı. Yalnız bazı zavallılar sürüldü. İsmail Safa ile Siret (Hüseyin) bu kurbanlar arasındadır. ⁴⁷⁰

Aslında bu hadisenin özelinde Jön Türklerden ziyade “Eski” Türklerin müstemleke ve bağımsızlık algılarının “yenilerine” nazaran daha bağımsızlıkçı olduğu söylenebilir. Abdülhamid’in mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa da bu hadiseyi kendi anıları arasında zikrederken, Boerlerin galibiyetinin İstanbul’da sevinçle karşılandığı halde böyle bir “nâbecâ” (münasebetsiz) bir girişimle karşılaşıldığını şu satırlarla anlatır:

Transval Muharebesi zamanında idi. Transvallılar millî bir ordu vücûda getirerek İngilizlerle kanlı muharebelere girişmişler ve memleketlerinin hukuk ve hududunu cansiperâne müdafaaya koyulmuşlardı. Bu iş hayli devam etmiş ve İngilizler âdetâ mağlûp vaziyete düşmüştü. İşitildiğine göre, Transvallılar’ın bu vatanperverâne cihatları İstanbul’da gizli gizli sevinç tezâhürlerine vesile olurken İsmail Kemal ile o aralık İstanbul’da müsafireten bulunan bir muallim tarafından vuku bulan bir teşvik üzerine seksen dokuz kişi bir gün toplanarak müçtemian Beyoğlu’ndaki İngiliz Sefarethanesi’ne gitmişler ve İngiltere lehine nümâyişler yapmışlardır. Bunlar icabında İngiliz hizmetine gönüllü olarak amâde olduklarını da sefîre söylemişlerdir.

Bu garip ve nâbecâ nümâyîşi haber alan Abdülhamid İngiliz siyasetine bu suretle taraftar bir cemaat ve cemiyetin vücudundan tevahhuş ederek derhâl tahkikat icrasını emretmiş ve Atâ Efendi isminde olan o muallim ile İsmail Kemal Bey taht-ı isticvaba alınmıştı. Bilahare işin uzatılması İngilizleri münkesir edeceği düşünülerek vazgeçilmişti. ⁴⁷¹

Şükrü Hanioğlu’nın yayınladığı belgelerden de dönemin İngiliz büyükelçisi Nicholas O’conor’ın Jöntürklerle siyasî içerikli bir görüşmeden kaçınmış olduğunu, ancak bunun sadece bir sempati ziyaretine dair aldığı güvence üzerine, görüşmeyi ve kendisine sunulan metni kabul ettiğini öğreniyoruz. ⁴⁷² Bir başka belgede isimleri de tasrih edilen bu İngilizperver aydınların arasında İttihatçıların gelecekteki maliye nazırı Mehmed Cahid, meşhur edebiyatçılar Sâmipaşazâde Sezâi ve Tevfik Fikret de bulunmaktaydı. Bu aydınlar tarafından kaleme alınan mahut dilekçede kullanılan dil ise oldukça sorunludur. Bizzat sömürgeciliği meşrulaştıran bu metne göre, İngilizler kara Afrika’ya

⁴⁷⁰ Yalçın, *Edebiyat...*, s.131-133

⁴⁷¹ Tahsin, *Sultan ...*, s. 322

⁴⁷² PRO/F.O. 78/4996 aktaran: Hanioğlu, *Bir Siyasal ...*, s.573-574

medeniyeti getirdikleri gibi idaresi altındaki Müslümanların da selameti için çalışmaktadırlar. “Majesteleri Elçisi Sir Nicholas O’conor Cenablarına” hitabı altında kaleme alınan bu destek mektubunda şöyle denilmektedir:

Edvâr-ı tarihiyyesini teşkil eden harekât ve fütûhatında hürriyet ve adalet gibi iki vâcibe-i insaniyeti tahkim ve ta’min uğrunda en çok fedakârlıklar etmiş, en ziyade muvaffakiyetler göstermiş bir hükûmet-i muazzama olmasına mebni İngiliz devlet-i fehimânesini rehnümâ-yı medeniyet [uygarlık kılavuzu] ünvân-ı celilesiyle tebci etmek revâdır. Hususıyla bir asırdan beri Devlet-i Aliyye’nin hukukunu müdafaa ve istikbalini te’minde ma’nen, maddeten ibzal eylediği hayırhahane mesai ve müzaheret ile Osmanlıların kalblerinde mevcudiyet-i siyasiyeleriyle kaim ve daim olacak hiss-i muhabbet husûle getirmiş olan İngiliz devlet-i muhteremesi dâima saadet-i ümemde menâfi’-i mahsusa aramak gibi âlicenâbane bir fikr ile mütecellî meslek-i siyâsiyesini takdir etmek vazifesiyle herkesden ziyade Osmanlıları mükellef kılmıştır.

Nevâhi-i şimaliyesi İslamiyet içinde münevver iken cihât-ı sâiresi zulm ü cehl ve bedâvet içinde yuvarlanan Afrika kıtasının aksâm-ı mühime-i cenubiyesine atf-ı nazar olunub da insan ticareti gibi menafi’-i gayr-ı meşru’a arkasında oralara kadar koşan akvam-ı mutaassıbânın tasalluat-ı gaddaresine mâruz kalmış kabail-i zenciye ile nice binlerce nüfus-ı İslamiyeye bezl ü temin edilen hürriyet ve adalet göz önüne getirirsek İngiliz millet-i muazzamasının bütün âlem üzerine neşr-i envâr-ı adalet ve hürriyet eylemesi yegâne matmah-ı nazar [göz dikilen] ittihaz eylediği düşünülünce bu def’a Afrikâ-yı Cenubî Cumhuriyeti’ne karşı deruhde ettiği harbde mazhar-ı muvaffakiyât olması temenniyât-ı vezâif-i insâniye sırasında görülüyor.

İşte bu vazife-i mukaddeseyi Osmanlı şübbanı nâmına imza eder ve hissiyat-ı ihtimamkaranemizin kabûlüyle devlet-i metbualarına arzını niyâz eyleriz

İmzalar:

Hüseyin Siyret

Servet-i Fünun muharriri

İsmail Safa

Edebiyat muallimi

İsmail Hakkı

Ergani Sancağı Defterdârı

Hüseyin Hüsnü Zehirzâde

Bağdat Müftüsü

Cemal Sıtkı Zehirzâde

Bağdat Müftüsü

Hocazade Mehmed Ubeydullah

Muharrir

Ahmet Şükrü	Berlin sefaret-i seniyyesi sabık katib-i sânisî
Ahmed Safî	
Hüsameddin	Hariciye nezareti hülefasından
Rıf'at Müeyyed	Hukuk doktoru
Mütevvelizâde Abdülmedic	Musul ülemasından
Rüşdü	Şura-yı Devlet müstahdemininden
Mehmed Nazmî	Askerî memur
Kemaleddin	İstanbul Polis Müdiriyeti tercümanı
Mahmud Nedim	muharrir
Abdülkerim	muharrir
Ekrem	Maarif Encümeni azası ve muharrir
Tahir	Bahriye zabiti
Zülfıkar	Bahriye zabiti
Hamdi	Bahriye zabityi
Rıfat	Bahriye zabiti
İsmail Kemal	
Beyzade Mahmud Nedim	
Samî Paşazade Sezâî	

Mehmed Cavid

Sabah muharriri

Ahmed Kemal

Mekteb-i Ticaret mezunu

Mehmed Rauf

Servet-i Fünun muharriri

Tevfik Fikret

Servet-i Fünun muharriri

Ağa Hasib

Maliye Nezareti Dava vekili⁴⁷³

Boer Savaşları denildiğinde bir hususun üzerinde durmakta fayda vardır. Nasıl ki Sir John Robert Seeley, edebiyatta İngiliz emperyalizminin mücahidiyse, Kap'ı Kahire'ye aralıksız olarak uzanan bir İngiliz sömürgeler dizisi ile bağlamak hayaliyle bu hareketin Afrika'daki öncüsü olan Cecil Rhodes da İngiliz emperyalizmin ateşli müdafii ve uygulayıcılarından birisiydi. Bu planın gerçekleştirilmesi için, 1899'da "Britanya Güney Afrika Şirketi"ni (*British South Africa Company*) kurmuş, kendi anavatanında yapılan şiddetli tenkitlere rağmen, 1899-1902 yıllarında Güney Afrika'da Boerler ile savaşa girişmek hususunda tereddüt bile etmemişti. İşte aynı Cecil Rhodes İngiliz eğitim sisteminin Fransız eğitim sisitemine olan üstünlüğü bağlamında da olsa *Servet-i Fünûn* müellifi Ahmed Şuayb tarafından şöyle övülmekteydi:

... mektebden neş'et eden ekser İngilizler tettebbuat-ı ticâriyede bulunmak için bir posta vaporuna rakiben dünyanın etrafında seyhate çıkar, bir ikinci Cecil Rhodes olmağa gayret ederler. Tahsilini, hizmet-i askeriyesini ifâ eden Fransız ise sahib-i servet, güzel kızların peşinde dolaşır. İşte iki büyük memleketin terbiyelerindeki fark!⁴⁷⁴

Ancak Jöntürklerin İngiltere'nin desteğine dair umutlarının en naif örneklerinden birisi, Meşrutiyetin ilânının ilk haftasında İstanbul'da yaşanacaktı. Yeni inkılâbın başarıya ulaşması yolunda rol model olarak addettikleri İngiltere'nin müzaheretine güvenen, Türkiye'nin selâmetini "hür ve medenî" İngiltere'nin desteğinde bulan Jöntürkler,

⁴⁷³ BBA-Yıldız Esas Evrakı, 19/1428/130/58 aktaran Hanioglu, *Bir Siyasal ...*, s. 574-575

⁴⁷⁴ A[hmed] Ş[uayb], "Ulûm-ı Siyâsiyye ve İctimâiye", *Servet-i Fünûn*, no: 488, 6 Temmuz 1316, s. 310-313.

görevi başında vefat eden İngiliz büyükelçisi Sir Nicholas O’conor’un yerine atanmış olan Sir Gerard Lowther’in itimadnamesini sunmak üzere “Dersaadet”e ilk geliş sırasında, evvelce görülmemiş coşkulu bir karşılama törenine imza atacaklardı. Büyükelçi şerefine Sirkeci garında, başta dönemin önemli gazetecileri ve aydınlarının organize ettiği bu karşılama törenin tertipçilerinden birisi olan *Servet-i Fünûn*’un sahibi Ahmed İhsan [Tokgöz] *Matbuat Hatıralarım* adlı eserinde hem bu olayı hem de evvelce bahsi geçmiş olan Boer Savaşında İngilizlere destek mektubu olayını şöyle anlatır:⁴⁷⁵

Afrika’nın cenubundaki Kap müstemlekesinde “Boer (Bauer)”ler İngilizlere karşı istiklal harbi açmıştı. İngiltere, merkez hükûmetinden 7000 mil uzakta çetin bir muharebeyi kabule mecbur olmuştu; bu onun için bütün müstemleke siyasetinin ruhuydu; elindeki hesapsız vasıtalarla kendi lehine müthiş bir propaganda açmıştı. İstiklalini arayan Boerlerle onun aziz reisi Krügeir cihana âsi ve hain gösterilmişti. Bu siyaset propagandasına İstanbul çabuk inanmıştı. Çünkü Abdülhamid’in zalim idaresinden yanmış olan Türk münevverleri, müstebit padişahın İngiltere’ye karşı gösterdiği itimatsızlıkları İngiltere lehine meyl için en doğru alâmet olarak kabul etmişti. Adeta Türk münevverleri derin bir galat-ı rü’yete uğramıştı. Bu aldanışta ben de dâhildim, tekmil edebiyat-ı cedide ailesi de aynı kanaatte idi. O zaman biz İngiltere’yi dünyanın en hürriyetperver, en insaniyetli idaresi sanıyorduk; zaten bu kanaat sevkiyle 1908 inkılâbında münevverlerin ruhunda derin bir İngiliz muhabbeti vardı ve o kadar yüksekti ki 1908 Temmuzunun 23’ünde [yani inkılabun gerçekleştiği tarihte] İstanbul’da bulunmayan “Malet” [doğrusu Sir Gerard Lowther olacak; “Mallet”, Sir Louis du Pan ise Lowther’in halefi olarak 1913-1914 yıllarında görevde bulunmuştu.] şehrimize döndüğü zaman Sirkeci istasyounu baştabaşa doldurmuştuk. Sefiri candan ve gönülden alkışlıyorduk; nihayet coşkun gençler sefirin arabasını çeken atları söktüler, arabayı kendi kollarile çektilerdi! Bu fıkrayı yazmaktan maksadım meşrutiyetin ilanına kadar Türk münevverlerinin siyasî meylini ve akidesini göstermek içindir. Bu İngiliz muhabbeti yüzünden Boer muharebesinde hepimiz bilmeden zavallı Boerlerin aleyhine ve İngilizlerin lehine koşuyorduk.⁴⁷⁶

Bir kaç sene sonra Avrupa’ya karşı oldukça sert yazılar kalem alacak Hüseyin Cahid de mahut karşılama töreninin katılanlardan birisi olarak ertesi gün yazdığı makalesinde

⁴⁷⁵ Ahmed İhsan’ın kendi gazetesi *Servet-i Fünûn*’da ise atların koşumlarının sökülerek halk tarafından çekildiğine dair detay verilmezken, zaten Osmanlı resimli gazeteciliğinde mühim adımlar atmış olan Ahmed İhsan’ın gazetesi de yeni büyükleçinin birinci sayfadan büyük bir fotoğrafını basarak, büyükleçinin “ulviyet-i milliye” ile kabul olunarak memnun edildiğini yazmaktaydı. Halk, büyük bir alâyiş ile “muhabbet-i milliye âsârı” göstererek büyükleçiyi karşılamak üzere Sirkeci’de toplanmıştı. Ayrıca, habere göre büyükleçi de “medeniyet”e girme hususunda ilk adımlarını atmış olan millet-i Osmaniye’nin göstermiş olduğu büyük kabulü bağlı bulunduğu hükûmete bildireceğini ifade ederek beklentileri karşılamaktaydı. “İngiltere Sefirinin Dersaadet’e Muvasalatı ve Millet-i Osmâniyenin İstikbal-i Fevkaladesi”, *Servet-i Fünûn*, No: 6, 18 Temmuz 1324, s. 1-2

⁴⁷⁶ Ahmed İhsan, *Matbuat* ..., s. 105-106

“hür İngiliz kavmine” methiyeler düzüyor, yeni Türkiye’nin İngiliz devletinin bölgedeki jandarmalığına talip olmayı tazammun edecek temennisini şöyle dile getiriyordu:

Osmanlılar İngilizlerde gördükleri merdlik, doğruluk, hakk-perverlik gibi hissiyat-ı necîbeye derhâl meftun olmuşlardı. Çünkü bunlar Osmanlı hissiyatı idiler. İki kavim saha-yı merdî ve adaletde teşrîk-i kalb ve ruh ederlerse elbette birbirlerini severler.

....

Ümîd ederiz ki sefîr hazretlerine ve binâen-aleyh bütün o büyük ve hür İngiliz kavmine karşı gösterilen şu eser-i dostî bundan sonra birbirine dost olmağa lââyık iki kavmin mübâreze-i hayatda el ele yürümelerinin bir fatiha-i mütemeyyinesidir. Türkler harb ve fütûhât tarafdârı değildir. Şarkın muhafaza-i âsâyîşinde en değerli bir unsur olmak isterler. Binâen-aleyh her kavim ile dostane geçinerek kendi ıslâhât-ı dâhiliyeleriyle meşgûl olacaklar ve hürriyet-perver kavimlerin gösterdikleri eser-i teveccühe cidden lââyık olduklarını isbât edeceklerdir.⁴⁷⁷

Ancak 1907 İngiliz-Rus itilafına ulaşmış bir Britanya İmparatorluğu için Osmanlıların dostluğu, müttefik olmaktan çok daha istenilir bir durumdu. Dostluk Osmanlı halkına münhasır kalabilir ve muhtelif unsurlardan oluşan Osmanlı Devleti’ndeki halklara gösterilecek dostluk, “böl ve yönet politikası” için uygun bir zemini de beraberinde getirebilirdi. Bu yüzden ki Jöntürklerin İngilizlere karşı olan muhabbeti karşılıksız kalmış, onları, eski düşmanlarına karşı –zira Abdülhamid idaresine en açık destek Almanlardan geliyordu- yakınlaşmaya sevk edecekti. Dolayısıyla devrin *Meram* dergisinde görüldüğü üzere⁴⁷⁸ açıktan açığa İngiliz propagandası yapan Jöntürklerin

⁴⁷⁷ Hüseyin Câhid, “İngiltere ve Devlet-i Osmâniye”, *Servet-i Fünûn*, No: 6, 18 Temmuz 1324, s. 1-2

⁴⁷⁸ Bu bağlamda Ali Kemal’in *Meram* dergisini övmesi ve tahrir heyetinde de yer alıyor olması şaşırtıcı olmasa gerektir. Bknz. Ali Kemâl, “Dün, Bugün”, *Meram*, no:1, 30 Teşrin-i evvel 1324. 12 Kasım 1908 ila Şubat 1909 arasında haftalık olarak yayın yapan *Meram* dergisi ağır ilmi yazıları ile okuyucu kitlesi olarak yüksek öğrenim talebelerini hedef almıştı. Üç parça halinde yayınlanan: Ali Salahaddin, "İngiltere'ye" [Ekrem (Bolayır)'ın İngiltere şiirine tahmis], no:1, 30 Teşrin-i evvel 1324 s. 15-18; no:2, 6 Teşrin-i sani 1324, ss. 52-54; no:3, 20 Teşrin-i sani 1324, ss. 87-89 şiiri; "Türkiye-İngiltere" (Sahaif-i Siyasiye) no: 2, 6 Teşrin-i sani 1324, s.34-36 İngiliz taraftarlığı siyasetinin takip edilmesi gerekliliği üzerine makale; "Gabriel Lui'nin Üsküb'de Bir Jön Türk Mülakatı", No: 8, 8 Kânun-ı Sâni, ss.235-238, Alman nüfuzunun kırılacağına dair vaatler (s. 236) oldukça dikkat çekicidir. Son zikredilen makalede Gabriel Lui'nin “Avrupa'nın Japonya'sı olmak” (s. 238), “İttihad-ı İslâm efkârı üzerinde icra-yı te'sîr ederek yeni fikir tedricen İstanbul'dan ahali-i saire-i İslamiyeye ve mütemekkin oldukları kıtaat ve müstemlekâta nüfûz edecektir” (s. 237) gibi görüşleri, devrin ağırlıklı düşüncelerini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir.

özellikle de İttihatçı olarak temayüz edeceği kanadını, gittikçe İngiliz desteği yerine Alman destek ve işbirliğini aramaya yöneltecekti. Yukarıda bahsi geçen, İngiliz sefirinin karşılanması hadisesine de temas ederek, Jöntürklerin İngiliz muhabbetine karşın Almanların itidalden ayrılmayarak yeni hükümete de desteklerini sürdürdüklerini, meşhur Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat Bey'in 1946 yılında yayınladığı *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım* adlı eserinden de takip edebiliriz. Ali Haydar Midhat, "halk İngiliz Sefiri Sir G. Lowerther'in arabasının hayvanlarını sökerek, arabayı ta sefarethaneye kadar bizzat çektikleri zaman..." diyerek evvelce Ahmet İhsan Tokgöz'ün anlattıklarını teyid ederken, devamla şunları söylüyordu:

... Alman siyasetinin Türkiye'de iflas ettiğine hükmedenler olmuştı. İngilizlere karşı bu kadar sevgi izhar olunurken Abdülhamid Almanlara bu kadar muhabbet gösterdi diye, aksine olarak Almanlar aleyhinde nümayişler yapıyor ve gazetelerde [Alman büyükelçisi] Baron Marschall'ın istibdat devrindeki hareket ve hizmeti hakkında imalar eksik olmuyordu. Fakat tecrübeli sefir, bu yüzden bir mesele çıkarmadan her muameleye sükûnla muamele etmiş, İngiltere ve Fransa'nın müşkülât gösterdikleri malî ve siyâsî meselelerde, hükûmete her türlü yardım ve müzaherette bulunmaktan geri kalmamıştı. Bu sayede dâhili siyasi mücadelelerden tamamiyle uzak kalarak, az zaman içinde İttihad ve Terakkî hükûmetinin ağırları içine düşürmeye muvaffak olmuştı. Zaten, İngiltere'nin Kâmil Paşa'nın şahsına gösterdiği hususî dostluk ve teveccüh, İttihatçıları bir derece kızdırmış olduğundan, bu yüzden, İngilizlerle İttihatçıların arası da açılmıştı. Bundan sonra, artık harici siyasetimizin ibresi Berlin'e müteveccih olmaya başlamıştı.⁴⁷⁹

İngiltere'nin sömürgeci anlayışını ön plâna çıkarmaya çalışan II. Meşrutiyet aydınları ise İngiltere'nin sahip olduğu güçlü donanması ve malî gücü ile başta Hindistan olmak üzere sömürdüğü İslâm âlemi ve dünyanın geri kalanı kalanı üzerindeki tahakkümünü sıklıkla mercek altına almışlardır. İngiltere'nin bu ülkelerin yokluğuyla varlık bulduğu, Osmanlı Devleti özelinde ise Mısır meselesi, İngilizlerin sömürgeleri olan müslüman ülkelerin Osmanlıya olan manevî bağılıklarından daima rahatsızlık duyması sıklıkla işlenen konuların başında gelir. Gerçekten de bir İngiliz sömürgesi olarak Hindistan'daki Müslümanlar Osmanlı devletine bağılıklarını daima muhafaza etmişler, bu yüzden İngilizlerin Osmanlı Devleti, yani hilafet makamının aleyhindeki hareketleri

⁴⁷⁹ Ali Haydar Midhat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hâtıralarım* (1872-1946), Bengi Yayınları, İstanbul, [2008], s. 199-200

Hindistan'da daima tepkiyle karşılanmış, İngilizler bundan fevkalâde rahatsız olmuşlardır.⁴⁸⁰

Celal Nuri İngiltere'yi yeryüzünün en önemli bölgelerinin sahibi olarak nitelendirir. Yeryüzünde yaşayan tüm beşerin yaklaşık olarak üçte biri İngilizlerin esareti altındadır. Londra târihin ve hâl-i hâzırda âlemin en büyük merkezidir ve medeniyet kutbu gibi bütün dünyayı kendisine doğru çekmektedir. Denizlerin hâkimi olduğu gibi, Britanya adası da coğrafya itibarıyla kolayca savunulabilecek bir konumdadır. Medeniyet ve umrân itibarıyla da İngiltere, Fransa ve Almanya'dan aşağı değildir. Özellikle de aristokrasi noktasından İngiltere pek üstün bir mevkedir.⁴⁸¹

Celal Nuri'ye göre İngilizler XIX. asrın ortalarına gelinceye kadar dünyayı bir nevi başıboş sahipsiz bulmuşlar, İspanya, Portekiz ve biraz da Fransa'nın yaşlanmasından istifade ederek, Fransa'nın fethettiği Hindistan âlemini ve Kanada İmparatorluğu'nu kolayca zîr-i tasarruflarına geçirmişlerdir. Aynı şekilde Afrika'da da kolaylıkla geniş araziler ele geçirerek büyük bir müsta'merât imparatorluğu teşkîl etmişlerdir.⁴⁸²

Bununla birlikte, Celal Nuri'ye göre İngiltere, ticaret ve sanayide meydana günden güne yükselmekte olan Almanya, Amerika, Japonya gibi ülkelere bırakmaktadır. Bu yüzden başta Chamberlain olmak üzere İngiliz devlet adamları, korumacılığı ve emperyalizmi ileriye sürme gayreti içine girmişlerdir. Celal Nuri dönemin İngiliz Sömürge Bakanı Joseph Chamberlain'in sözlerini şöyle aktarır:

"Daha Büyük İngiltere" nazariyesinin havârîsi Çeymberleyn, Londra'da 1895'de, kemal-i gurûr ve azamet ile şu sözleri söylemişti: "Ben bu ırkın dünyaya hâkim olan ve târihin idrâk ettiği hâkim ve mütefevvık bu Anglo-Sakson ırkının azamet ve istikbâline îmân ederim. Bu öyle bir ırkdır ki gurûru, sâbit-kademliği, nefesine i'timâdı, re'yindeki kat'ıyyeti hiçbir iklimin te'sîri ile değişmez; hiçbir tebeddül onu ihlâl edemez. Bu millet, hiçbir mâni'aya tesâdüf etmeksizin, târih-i müstakbelin en hâkim kuvveti, medeniyet-i kâinâtın en esâslı unsuru olacaktır ve dünyâ kadar büyük olan bu imparatorluğun istikbâline mu'tekıdim; o

⁴⁸⁰ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 314-330

⁴⁸¹ Nuri, *İttihad-ı ...*, s. 242

⁴⁸² *a.g.e.*, s. 243-244

imparatorluğun ki hiçbir İngiliz bir gurûr titreme hissetmeden ondan bahsedemez.”⁴⁸³

Greater Britain düşüncesini bu şekilde açıklayan Celal Nuri’ye göre İngiliz emperyalistleri İngiltere’nin sahip olduğu konumun, onu cihângîr olmak zorunda bıraktığına inanmışlardır. Onlara göre İngilizler insâniyeti sevk ve idâre eden milletlerin ya birincisi olmalıdır, yahud değil sömürgelerinden, bağımsızlıklarından bile vazgeçmelidirler. Ancak Celal Nuri İngiltere’nin artık böyle bir rolü oynayabilecek bir kudreti haiz olduğuna kani değildir. Ona göre başıboş ve sahipsiz buldukları dünya siyasetinden istifadeyle büyük bir müsta‘merât imparatorluğu teşkîl etmiş ve bu suretle bir dönem dünya siyasetinin en tepe noktasına ulaşmışlarsa da bu mertebeyi geçerek düşüşe geçen İngiltere’den artık sömürgeleri de ayrılmakta, mader-i vatanla olan ilişkilerini kesmektedir. İngiliz halkına büyük bir rehavet, tarif edilemeyecek derecede bir tembellik gelmiştir. Celal Nuri’ye göre hâlihazırda bu kadar müstemlekeye sahip olan muazzam Britanya İmparatorluğu artık tarihin eski imparatorlukları olan İspanya ve Portekiz’in, yolunu tutmuş baş aşağıya gitmektedir.⁴⁸⁴

İskoç seyyah ve kâşif David Livingstone (1813-1873)’dan bahseden Celal Nuri, onun sayesinde İngiltere’nin siyah kıt‘anın birçok muzlim noktalarını ele geçirdiğini söyler. Afrika’nın yanı sıra Bahr-i Muhît-i Mu‘tedil (Pasifik Okyanusu)’i kolaylıkla ele geçiren İngiltere, dünya ticaretini de tekeline alır ve böylelikle kurdukları bu büyük sömürge imparatorluğundan devlet olarak istifade ettikleri gibi, ticareti kendi tekeline alan İngiliz müteşebbisleri de dehşetli istifadelerde bulunur. Ancak servetin bu kadar kolaylıkla kazanılması ve sömürge halklarının uyanmaya başlaması ile işin rengi değişmiştir. “Baş aşağıya giden imparatorluk” Celal Nuri’nin İngiltere analizinin nirengi noktasını oluşturur. Şuanki İngiliz tüccarlarını zengin babanın oğluna benzeten Celal Nuri, yeni emperyal rakiplerin de ortaya çıkmasıyla artık İngilizlerin sınaî ve ticarî olarak geri dönülemez bir çöküş içerisine girdikleri düşüncesindedir:

⁴⁸³ a.g.e., s. 242-243

⁴⁸⁴ Nuri, *1327 Senesinde ...*, s. 32

Bir çok paraya sâhib olunca İngiltere tüccârı ticâreti biraz istihkâra başladılar. Eskiden meydan-ı ticâretde rakîb yokdu. Bi'l-âhare rakîb olmak üzere Amerikalılar ve Almanlar çıkdı. İngiliz emti'asına fâik bir çok emti'a muhtelif pazarlara sevk olundu. İngilizler masnû'âtının cins ve nev'ini tebdîl etmeyecek kadar muhâfazakârlıkda sebât daha doğrusu inâd etdiler. Bir râddeye geldi ki İngiltere'nin resmî münâkasâtında bile Alman ve Amerikalılar İngilizlere galebe ediyorlardı. Çelik memleketi olan İngiltere'ye Amerika'dan çelik geldi.

Konsoloslar, aktâr-ı muhtelifeden, her hafta İngiltere'nin sükût-ı iktisâdisini mu'len raporlar gönderdiler. Fakat heyhât! İngiliz fabrikatörleri, eksportatörleri ıslâh-ı umûr cesâretinde bulunamadılar.

Eskiden, idârehânesinde, on sekiz sâ'at mütemâdiyyen çalışan, ayak üstü, sekiz dakıkada yemeğini yiyen İngiliz tâcirinin yerine şimdi oğlu geçmiş bulunuyor. Büyük bir servete mâlik olan bu genç babası kadar çok çalışmağa kendisini mecbûr addetmiyor. Ticârethânesini bir (limited sociate) hâline ifrâğ edip direktörlere tevdi' etmiştir. Kendisi öğlenden evvel yatağından kalkmaz. Yirmi beş franklıktan aşağı sigara içmez. En yüksek nev'inden burgonyadan mâ'adâ şarâba tenezzül etmez. Günde sekiz def'a tebdîl-i kıyâfet eder. Dil-dâdelerini Paris'den celbi mu'tâd edinmiştir. Haftada iki üç def'a ticârethânesine gider, bir iki imzâ verip kaçır. İş ü nûşa devâm eder.⁴⁸⁵

Celal Nuri'ye göre sınaî ve ticari bu çöküş o raddeye gelmiştir ki İngiltere kendi sömürgelerinde bile o denli rahat değildir. Öyle ki Almanya bazı İngiliz müsta'merâtında İngiltere'den ziyâde iş görmektedir. Bu durumu göz önünde bulunduran İngiliz emperyalistler üstünlüklerini sürdürebilmek için sömürgelerini birleştirmek gibi yapay çareler aramışlar, ancak Transvaal Savaşını doğuran bu girişimler de sonuçsuz kalmıştır. Sun'î ve yapmacık tefevvuk olamayacağını; olursa da bu üstünlüğün ciddî ve devamlı olamayacağına söyleyen Celal Nuri'ye göre kaçınılmaz gerçek İngiltere'nin ihtiyarlıyor olmasıdır. İngiltere artık bir avuç askerle koca Hindistan'ı fetheden İngiltere değildir. İngiliz devlet adamlarının da bu durumun farkında olduğunu söyleyen Celal Nuri'ye göre İngiliz devlet adamlarının takip ettikleri hatt-ı hareket hezimetlerin önüne geçmek ve uzatmaları oynamaktan ibarettir. Celal Nuri İrlanda'yı da sömürgelere dâhil ederek İngiliz sömürgelerinin durumunu şöyle anlatır:

⁴⁸⁵ Nuri, *İttihad-ı ...*, s. 245-246

İngiltere müsta‘merâtını muhâfaza için rub‘ asırdan beri hâl-i harbededir. Mısır'da, Afganistan'da, Nijer havâlîsinde, Birmanya'da, Zululand'da, Aşanti memleketinde [bugünkü Gana], Transval'da muhârebe ediyor. Binâ‘enaleyh sârik [hırsız] ve gâsıb mevki‘inde olan Büyük Britanya, denizlerin öbür tarafında pek korkulu bir hayât geçiriyor.

İrlanda'yı da hâlâ memnûn edememiştir. İrlanda'nın zavallı evlâdı her sene fevc fevc, yeni dünyâlara gidip İngiltere aleyhinde yeni yeni anâsır terkîb ediyorlar. Müsta‘merâta sâhibler çıkıyor: Rus'un gözü Hind'de, Amerikalının Kanada'dadır. Afrika'da Faşoda Mes‘elesı çıkmıştır. Ve böyle mesâil orada tevâlî edebilir. Eskiden diğer devletler, nev‘an-mâ uykuda idiler; yalnız canlı ve kanlı bir İngiltere bî-dâr bulunuyordu. Şimdi Almanya, Rusya, Amerika, Japonya uyandı; hatta İtalya bile bir eser-i teyakkuz gösteriyor. Binâ‘enaleyh İngiltere'nin ordu ve donanması mütemâdiyen cevelândadır.⁴⁸⁶

Ancak İngiltere'nin hâlâ ihtiraslarından kurtulamadığını ifade den Celal Nuri, İngiltere'nin Kuveyt tarikiyle Irak'a, Aden tarikiyle Yemen'e, Mısır tarikiyle Mekke-i Mükerrreme'ye, Vey Hey Vey [Weihaiwei] tarikiyle Çin'e göz diktiğini söyler. Çünkü İngiltereli hala kendini "Romalı" zannetmekte, zengin olmuş bir Romalı gibi ticâreti küçük görmektedir. Celal Nuri, İngilizlerin yeni seciyelerini ve sömürgelerdeki iktisadî adaletsizliği şöyle anlatır:

We are not a nation of shopkeepers. "Biz dükkâncılardan mürekkeb bir millet değiliz." Bu şîme-i cihângîrîyi gösterir bir İngiliz darb-ı meselidir. Artık John bakkallıktan istikrâh ediyor. Bundan dolayı biraz spekülatör olmuştur. Hind'de milyonlarca fakîr açlıktan öldüğü hâlde John Hind hazînesinden dehşetli maâşlar alıyor, polo veya tenis oynuyor yahud kaplan avına çıkıyor. İhrâcât tenâkus, masârîf tezâyüd etmektedir. Bundan hâsıl olan buhrân o kadar mühimdir ki İngiltere'nin o asır-dîde serbestî-i ticâret kâidesi emperyalistlerin hedef-i muâhezesi olarak yerine muhâfazakârlık usûlü vaz‘ olunmak isteniyor. İngiltere vâridâtıyla değil, sermâyesini yiyerek geçiniyor. Hakikatini bir iki sene evvel mühim bir İngiliz mecmû‘ası meydana koymuştur.⁴⁸⁷

Celal Nuri'ye göre İngiliz ırkına bir ihtiyârlık çökmüştür. Bu millet artık yeni teşebbüslerde bulunmaya kâdir değildir. İş gücü "muhâfaza"dır. Nuri, şimdiki İngilizlerle Hindistan'ı ilk ele geçiren İngilizleri mukayese ederek,

⁴⁸⁶ a.g.e., s. 246-247

⁴⁸⁷ a.g.e., s.248

Hindlilerden kayd ettiği asker ve Hind'den aldığı vergiler ile aynı Hindistan'ı pek o kadar Anglo-Sakson kanı ve parası dökmeden feth eden ûlû'l-azm, müdebbir İngilizler nerede?

sorusunu sorar.⁴⁸⁸

Celal Nuri tarih boyunca sorunlu bir alan olan Kraliyet-İrlanda ilişkilerini de inceler. Ona göre İngilizlere son darbe içeriden gelecektir. Asırlardır İngiliz esaretinde yaşayan İrlandalıların hürriyetlerine kavuşmasıyla da Büyük Britanya İmparatorluğu, bir zamanların büyük sömürge imparatorluklarından biri olan İspanya'nın konumuna düşerek imparatorluk vasfını yitirecektir. Gerçekten de İngiliz İmparatorluğu Dünya Savaşı ile boğuşmanın yanı sıra, İrlanda'da Kraliyet'e karşı filizlenen bir devrim hareketi ile karşı karşıya kalmış, bunu 1916 Paskalya Ayaklanması ve İrlanda Bağımsızlık Savaşı izlemiştir. Müteakiben 1922'de İrlanda Hür Devleti, İngiliz hâkimiyetindeki bir özerk idare olarak kurulmuş bu özerk idare de 1937'de İrlanda anayasasını açıklamış, bu anayasa göre yeni bir cumhurbaşkanlığı makamı ihdas edilerek bin senelik İngiliz hâkimiyetine son verilmiştir. Celal Nuri dönem için muhtemel, sonrası için gerçek olacak İrlanda istiklalini, şu cümlelerle anlatıyordu:

Asırlar temadi etdikçe bâr-ı musîbetini ziyadeleştiren bir İrlanda kavmi vardır ki Büyük Britanya ve İrlanda müttehid krallığının eczâ-yı mürekkebesinden iken, her dakika, her an, istihlâsına muntazırdır. Şimdiki halde İrlanda adasında mukîm ahalinin iki misli İrlandalı Amerika'ya muhâcir olmuştur. Binlerce, yüz binlerce İrlandalı İngiliz ve Anglikan i'tisâfının altında mevcudiyetini mahv etmiştir. Büyük Britanya adasını şiddetle sarsacak olan zelzele-i siyâsiyenin onu İrlanda'ya vasl eden urganları kırması ihtimâli şiddetle vardır. Bütün mes'ele Almanların cezîrevî İngiltere'ye tecavüzlerinde ve İngiliz donanmasının bir mağlubiyetindedir. İşte o an necatda İrlanda'nın kesb-i istiklâl etmesi ile Büyük Britanya saltanatı bundan bir asır evvelki İspanya'nın seviye-i pestine düşer.⁴⁸⁹

Fashoda vakasında olduğu gibi muhtemel bir çarpışmanın son anda engellendiği Fransız İngiliz kolonyal rekabeti, güçlenmekte olan Almanya karşısında itilafa dönüşür. Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé ve İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne'nın müzakere ettiği görüşmeler 8 Nisan 1904'de meyvesini verir ve bu suretle 1904 İngiliz-

⁴⁸⁸ a.g.e., s.133

⁴⁸⁹ Celâl Nuri, *İttihâd-ı İslâm ve Almanya*, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul, 1333, s. 48

Fransız itilafnamesine *Entente Cordiale*'e ulaşılmış olur. Celal Nuri zayıflayan her iki devletin birbirine muhtaç düşmesi olarak gördüğü bu anlaşmayla Mısır'da İngiltere'nin ve Fas'da da Fransa'nın hareket serbestîsini kazandığını anlatır. Bu itilafın henüz ittifak seviyesinde olmadığını düşünen Nuri, İngilizlerin Fransızlara nazaran daha kârlı çıktığını, çünkü kara ordusuna sahip Fransa'nın gerektiğinde İngilizlere yardım edebileceğini, ama tersi durumda İngilizlerin Fransa'ya sevk edebilecekleri kara ordusundan mahrum olduğu iddiasındadır.⁴⁹⁰

Vaktiyle İngiltere'nin özellikle de Yakındoğu'da Rusya'nın hasmı olduğunu hatırlatan Celal Nuri, Osmanlının da dönemin şartları içinde bundan istifade ettiğini inkâr etmez. Bununla birlikte Kâmil Paşa tarafından takip edilen İngiliz yanlısı siyaset, elli sene önceki gerçeklere dayanmaktadır. Ancak yarım asırdan beri değil İngiliz siyaseti, İngiltere'nin bizzat kendisi bile değişmiştir. Tek değişmeyen Kâmil Paşa olduğunu söyleyen Celal Nuri, bu gerçekleri çok daha önceden, ülkede herkesin İngiliz taraftarlığından da öte İngiliz perestîşkârı iken söylediğini hatırlatır ve gelişen olayların kendisini haklı çıkardığını ifade eder.⁴⁹¹

Celal Nuri'ye göre İngiltere, Rusya'nın Uzakdoğu savaşından ve sonrasında ortaya çıkan iç karışıklıklarından istifade ederek Fransa ile Rusya arasında geçerli olan itilafa katılır. Bunun esaslı bir itilaf olmadığını düşünen Celal Nuri, İngiliz devlet adamlarının Rusya'nın Hindistan'dan ve Asya saltanatından bütün bütün vazgeçmeyeceğini bildiklerini söyler. Ona göre İngilizler sırf Rusya'nın Hindistan'daki emellerini mümkün mertebe ertelemek için Rusya'ya önce İran'da sonra da Türkiye'de hareket serbestliği vermişlerdir. Bunun çok doğru bir hamle olmadığını düşünen Celal Nuri, Rusya'nın Uzakdoğu'daki üstünlüklerinin Japon ordusu ve donanması eliyle tarumar edilmiş olduğunu ve dolayısıyla artık Rusların Uzakdoğu'da İngilizler için bir tehdit oluşturmadıkları düşüncesindedir. Ancak Alman korkusu İngiltere'yi Rusya'ya sığdırmakta ve tabii olarak Rusya'da bundan maddi olarak istifa etmektedir.⁴⁹²

⁴⁹⁰Nuri, *İttihâd-ı ...*, s. 248-249

⁴⁹¹A.g.e., s. 250-251

⁴⁹²a.g.e., s. 249-250

İngilizlerin aleyhine olan böyle bir ittifakı İngiliz milletinin yaşlanıp dejenere olmasına hamleden Celal Nuri İngiliz-Rus ittifakının çürüklüğü şöyle anlatır:

Tekrar edelim ve kemal-i cesâretle söyleyelim ki İngiltere menfa'atini bilmiyor. Sen James Kabinesi Hind'de hükûmetinin muvakkat olduğuna ezelden kâni'dir. Eğer bugün İngiliz Hükûmeti bu hıttâ-i vesî'ayı garazsız, ivazsız yetiştirmek ahâlîsinin seviyesini bir derece-i ma'küleye îsâl etmek politikasına sâlik olsa daha bir çok zamân Hind ve Sind'de hükûmrân olurdu. Fakat, fikrimizce İngilizler bu hakîkatı anlamayacak derecede ihtiyârlamışlar, tereddî etmişlerdir. Onun için Hind'in muhâfazası emrinde gayr-ı tabî'î tedâbîre tevessül ediyorlar. Meselâ Hind'de herkesin ziyâde gözü olan Rusya'ya temelluk ediyorlar. Rus tehlikesini mehmâ-emken ileriye ta'lîk için İngilizler ittifâk-ı müsennâya (yani Rus, Fransız ittifâkına) yaklaşmışlar ve "Hevl" Hâdisesi'nden sonra Rusya'ya takarrub edip i'tilâf-ı müsellei meydana getirmişlerdir. Bu i'tilâf ca'li ve sâhtedir. Rus, İngiliz muhâlefeti göl altında ateş gibi saklıdır. Rusya diğer hesâbâtını tesviye ve Aksâ-yı Şark Muhârebesi'nin açtığı yaraları kapatmak için bu i'tilâfı münâsib görüyor ve bundan istifade ediyor. Balkan Muhârebesi ancak bu i'tilâf sâyesinde i'lân olunabilmiştir. Fakat Rusya sâir işlerini bitirdikten sonra elbette i'tilâf-ı müsellei terk edecek ve Almanya ve Pan Cermanizm'in yumruğunu yemez ise Hindistan'a akın edecektir. Rus emperyalizminin gayr-ı hafî olan gâye-i emeli budur. İngiltere Almanya'dan o kadar tehâşî ediyor ki herçi-bâd-âbâd, Rus i'tilâfına sarılıyor. Bu İngiliz lerin bile i'tirâf ettiği üzere, bir tedbîr-i muvakkatdır. Yaraya merhemdir. Esâslı bir tedâvî değildir.⁴⁹³

“İngiltere politika ve taraftarlığının bizde modası geçmiştir” diyen Celal Nuri de dönemin pek çok aydını gibi Osmanlı ve İslam âleminin İngiltere ile ittifak edebilmesini muhal olarak görür. Ona göre daha önceleri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana bir siyaset izleyen, hatta Fransa ile birlikte Kırım Harbinde Osmanlı Devleti'nin yanında, Rusya'nın ise karşısında yer alan İngilizler, II. Abdülhamid'in hataları neticesinde Mısır'ı işgal etmişler ve Tellû'l-Kebîr ve daha sonra Sudan, Hartum, Omdurman başarılarını müteakip Rusya ile de kurdukları dayanışmadan sonra varlığımıza taraftar olmak safından çıkmışlardır. İngiltere, Mısır'ın tamamını, Sudan'ı, Kıbrıs'ı, Aden'i, Yemen'in dokuz nahiyesini, Perim'i Berbera'yı, Bahreyn'i ve Basra körfezindeki konumunu sağlamlaştıracak Hint yolunu ele geçirmek için doğuda kuvvetli, kudretli bir Osmanlı İmparatorluğu'nu istememektedir ve istemekte çıkarına uygun düşmez. Böylece İslam halifeliğini üstlenmekte olan Osmanlı saltanatının

⁴⁹³ a.g.e, s.131-132

ilerlemesi, gelişmesi ve daha sonra Osmanlı'nın da emperyalizm politikası gütmesi ihtimali kendi emperyalizmiyle asla örtüşmez.⁴⁹⁴

İngilizleri Osmanlının başında mühim bir gâile olarak gören Celal Nuri, Ortadoğu'da Osmanlı'nın başına çeşitli sorunlar açan İngiltere ile ihtilafları şöyle sıralar:

1- Mısır işgal edilmiştir

2- İngilizler, "Akabe meselesi ile Hicaz ve Kuveyt meselesi ile Bağdat hatlarını hükümden ıskat ve hıttâ-i Hicâziye ile Bahr-i Fars'ı tehdîd" etmektedirler.⁴⁹⁵

3- İngilizlerce benimsenen saldırgan politikaların meyvesi olarak Akabe'den Bab'ül-Mendeb'e kadar olan Osmanlı sahili İngiltere tarafından ta'ciz edilmekte, Yemen ve Asir imamları tahrik edilmektedir.

4- Nevâhi-i tis'a (Dokuz nahiye) şeyhleri vesayet altına alınmaktadır.

5- Sudan-ı Osmanî zaten İngiltere elinde bulunmaktadır.

6- Yemen'de elde ettikleri topraklar az geliyormuş gibi, Hadramut ve Umman üzerinde de etkinlik kurmaya çalışmaktadırlar. O coğrafyadaki adaların ve özellikle de Bahreyn'in İngilizler tarafından işgal edildiğini anlatan Celal Nuri, Osmanlı'ya bağlı olan Kuveyt şeyh ve kaymakamı Mübarek'üs-Sabâh Paşa'nın İngilizlerce Sultan olarak adlandırılarak İngiliz himayesine girdiğini belirtir ve bütün Basra Körfezi, İran sahilleri ile Osmanlıya ait Katar yarımadasının da İngiliz kontrolüne girdiğine dikkat çeker. Bölgedeki Belücistan Eمارeti de doğrudan doğruya Hind murakabesine ilhak edilmiştir.⁴⁹⁶

Celal Nuri, "İngiltere, Aden hinterlandı telakki ettiği dokuz nâhiyenin şeyhlerine hükümdâr muamelesi yapıyor" der. Ona göre bizim de bu Arap reislere bir prens muamelesi yapmamız gerekmektedir. Aksi takdirde yerimizi daha lütufkâr olanlar alacaktır. İngiltere'nin en çok Müslüman tebâyâ sahip bir devlet olmak itibariyle

⁴⁹⁴ Nuri, *1327 Senesinde ...*, s.8-9

⁴⁹⁵ Nuri, "İslam'da Vücub-ı ...", s.165

⁴⁹⁶ a.g.m., s.165

oldukça dikkatli hareket ettiğini söyleyen Nuri'ye göre, Arabistan Yarımadası âdetâ İngiliz muhâsarası altındadır. Süveyş ve Tûr-ı Sina bilfiil İngilizlerin elindedir. Tûr'un idâresi, Mısır Dâhiliye Nezâreti'nden alınıp İngiliz Savaş Bakanlığı'na bağlanmıştır. Kablolar kendilerindir. Bâbü'l-Mendeb'in ortasındaki, Şâb Denizi'nin çıkışı Perim Adası İngilizler tarafından tahkim edilmiştir. Aden günden güne bir zeytinyağı damlası gibi genişlemektedir. İngiltere'nin bir diğer hedefi Yemen'dir. Yemen, İngiltere sâyesinde baştan ayağa silahlandırılmıştır. Hadramut Büyük Britanya'nın kontrolü altındadır. Sahile yakın Koryan-Moryan Adaları, daha uzakdaki Saktara Adası karşıdaki İngiliz Somalisi, yani Berbera da kendisinindir.⁴⁹⁷

İngiltere'nin Basra Körfezi'ni de tam bir serbestlikle denetimi altında tuttuğunu ifade eden Celal Nuri, bu denizde zâbıta vazîfesi, kablo, fenerler, ticâret, kılavuzluğun hep İngiltere'nin elinde olduğunu anlatır. Bahreyn Adası da bir müddet evvel, her nasılsa bizden İngiltere'nin tâbi'iyetine geçmiştir. Yine paralel Acem sâhili de Rusya ile olan i'tilâfa göre İngiltere nüfuz alanı dâhilindedir.

Akabe Mes'elesiyle Hicaz hattının önemini kaybetmesine çalışan İngiltere, Kuveyt Mes'elesiyle de Bağdad hattını tahrîb etmek istemiştir. Kuveyt ve belki daha ötelere, Katar ve diğer bölgeler İngiliz resmî entrikasının mülk-i meşrû' addettiği mıntikalardır. İngiltere'nin mülkümüzün bu yerlerinde resmen gözü olduğunu ve bunu iyice bilmemiz gerektiğini söyleyen Celal Nuri, vaktiyle İngiliz ve Fransızlara arasındaki gizli antlaşmalarla Trablusgarp'ın İtalya'ya bırakılması gibi, buralarının da yine büyük devletler ile İngiltere arasında akdedilen gizli antlaşmalar gereğince İngiltere'ye bırakılmış olduğunu sandığını ifade eder.⁴⁹⁸

Yemen'deki Zeydî mezhebinin hilâfet nokta-i nazarından bir sorun teşkil ettiğini; çünkü Zeydî mezhebinin görüşünce Osmanlı hilâfetinin muteber olmadığına dikkat çeken Celal Nuri, içerdeki İbn-i Reşid, İbn-i Su'ûd ve diğer emirlerin de bir şekilde tâbi'iyete sokulmasını Osmanlının mevcûdiyeti açısından çok önemli görür. İngiltere'nin ne gibi usûllerle ne ince ve boş sebeplerle müstemleke ve müsta'mereler peydâ ettiğinin pekâlâ

⁴⁹⁷ Nuri, *İttihâd-ı ...*, s. 75

⁴⁹⁸ a.g.e, s. 76

bilindiğini hatırlatan Nuri, bu sebeple söz konusu hususlarda ihmal gösterilmesi halinde buralarının da Kuveyt'te olduğu gibi er ya da geç İngiliz himayesine gireceğini ve en nihayet Halep veya Musul vilâyetleri hudûdunda da İngiltere ile komşu olabileceğimize dikkat çekerek yöneticileri basiretli davranmaya çağırır.⁴⁹⁹

Şehbenderazade'ye göre İngiltere yakın zamanlara kadar medeniyet âleminin “nâzım-ı harekâtı” ve “sâik-i mukaderratı”dır. Yani uygarlık dünyasına yön vermekte ve onların kaderlerini belirlemektedir. Bu özelliğiyle bugün de medeniyet âleminin önemli bir üyesi olma vasfını hâizdir. Şehbenderzade artık İngiltere'nin kapanından kurtulmuş Almanya, Amerika, Japonya gibi devletlerin siyaset sahnesinde yer aldığını, ancak İngiliz siyasetinin tesirinden tamamen azade kalmayı başaran hiçbir devletin hala daha bulunmadığını ifade eder.⁵⁰⁰

Müthiş donanması, “gâye-i maharete mâlik” yani pragmatist siyaseti, azim serveti İngiliz kavmine büyük başarılar sağlamış ve sağlamaya devam etmektedir. Bununla birlikte Şehbenderzade İngiltere'nin bugünkü kuvvetini meydana getiren siyasetini “hile ve hud'a”daki emsalsiz maharetine atfeder. İngiltere'nin güç ve büyüklüğü “âlem-i İslamın mezarı üzerine bina edilmiş” ve İngiltere bunu başarırken askerî kuvvete dayanmamıştır. Şehbenderzade'ye göre İngiltere'nin en müthiş donanması “hîle ve ifsâd” ve en kuvvetli ordusu esir aldığı milletlerdeki “fesâd-ı ahlak”tır. Şehbenderzade İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirirken bu yolu nasıl takip ettiklerini şöyle anlatır:

Bir İngiliz ticaret kumpanyası, Hindistan'da re'y-i kabûl görüyor. Şaşılacak kadar az bir zamanda bu kumpanya iki yüz yetmiş milyon halkı bâzice-i siyâset ve mahareti ediyor. Hind'in kuvvetli hükûmetleriyle muhârebeye girişecek hâle geliyor. Artık zemîn orduca hazırlanmış bulunuyor ki İngiltere hükûmeti ednâ himmetle dünyanın en zengin memleketi ve en vâsi' hıttalarından biri olan Hind'e mâlik oluyor.⁵⁰¹

İngiltere'nin girdiği her yerde yerli halktan tamah ve ihtiraslarına mağlup olanları bularak onlara müracaat ettiğini belirten Şehbenderzade onlarla geri kalan halkı esaret

⁴⁹⁹ a.g.e, s. 77

⁵⁰⁰ Arûsî, *Yirminci Asırda ...*, s. 49

⁵⁰¹ a.g.e., s. 50

altına aldıklarını ve onların aracılığıyla çevre halkları da kahren ve cebren idaresi altına aldıklarına dikkati çeker. İngiltere'nin esir aldığı bir memleketi sükûnet ve itaatte tutmak için kullandıkları yöntemler Fransa ve Rusya'nın yöntemlerine çok aykırı olsa da çok daha etkin ve çok daha zararlıdır. İngilizler esaret altına aldıkları kavimlere “zevk ü sefahate âid” hususlarda tam bir hürriyet verdikleri gibi bunların yaygınlaşması için de gizliden gizliye çalışırlar. Batı ve Doğu'nun tüm fiskı birlikte icra olunur. Dolayısıyla İngilizler özgürlük verirlerse de maksatları halkı ifsat etmektir. Diğer bir yöntemleri dünyaperest ulema ve ezkiyayı para ile satın almaktır. Böylece din ve vatan hisleri hiçe indirilir. Mesela Merkezi Londra'da bulunan İttihad-ı İslam Cemiyeti bu acı istihzaların en şaşahlarından biridir. İngiltere kahr ve şiddet usulünü ise pek de çoğunluğu oluşturmeyen hakikaten münevver ve vatanperver kişiler için kullanır.

İngiltere'nin bir diğer büyük mahareti din ve mezhep ihtilaflarından istifade etmek hususundadır. Şehbenderzade İngilizler tarafından Hindistan'da kullanılan en mühim tahakküm hilesinin bu olduğuna dikkat çeker. İngilizler Müslümanlarla Hindular arasında (Şehbenderzade *Brahman* tabirini kullanır) o denli ayrılık tohumları ekmişlerdir ki her iki tarafın diğerine karşı her hususta gösterdiği düşmanlık ve saldırılarla tezahür etmektedir. Özellikle de her Kurban Bayramı Müslümanlarla gayr-ı Müslimler arasında muntazam kıtaller meydana gelmektedir. Din farklılığının yanı sıra aynı dine tabi insanlar arasındaki mezhep farklılıkları dahi aynı ustalıkla düşmanlık ve tefrikaya alet edilmektedir.

Şehbenderzade Vehhabiliği de bu bağlamda ele alır. İngilizler hararetle Vehhabiliği desteklemekte, Vehhabiler arasında eksik olmayan kalem erbabına her türlü yardımı fazlasıyla göstermektedirler. Bunun sebeplerini sorgulayan Filibeli Ahmed Hilmi, şu sonuçlara ulaşır:

Birincisi, Vehhabilik ilerlemeye engeldir. Vehhabiler ıslahat konusunda, bidat konusunda öyle fikirler geliştirmişlerdir ki bunların yayılmasıyla ortaya çıkacak neticeler İslamın en helak edici muharipleri olacaktır. İnsanların çoğunda din hissini anane ve mukaddeslerin devamıyla gıda bulduğuna, Vehhabilerin ise bu değerlere saldırdığına dikkat çeken Şehbenderzade, Vehhabilerin din hissini doyuracak ne kadar şiar ve sanat varsa hepsine bidatleri reddetmek ve öze dönüş namına saldırdığını söyler. Güzel sanatlardan mahrum çok sade, çıplak bir bina bir bedevinin zevkine uygun olsa

da mütemddin Müslümanlar için böyle bir “mahrumiyet-i bediaya katlanmak gayr-ı mümkündür”. Temeddün kavramı yanı sıra kanun-ı tekâmülünden de bahseden Şehbenderzade İslam’ın başlangıcında mevcut olmayan bir takım yenilikleri zaman, ihtiyacat-ı medeniye ve kanun-ı tekâmülün meydana getirdiğini ifade ederek uygar bir İslam toplumunun bunlardan kendini soyutlayamayacağını belirtir.

İkincisi, Vehhabilerin tarikatlara hücum etmesi İngilizlerin ve Fransızların işlerine gelmektedir. Afrika’da, kısmen Hindistan’da ve daha birçok yerde dinî sağlamlık tarikatler sayesinde korunmakta olduğu gibi dinin neşri de tarikatler yoluyla olmaktadır. Şehbenderzade hiçbir dinde resmî görevlilerin dini neşredemeyeceğini bu görevin erbab-ı tarikate düştüğünü söyler.

Şehbenderzade’nin Vehhabilik hakkındaki ilginç yorumlarından birisi de onu Protestanlığa benzetmesidir. Ona göre esasları itibariyle birbirine benzeyen bu iki ekolün, doğal olarak sonuçları da benzer olacaktır. Protestanlık *hür-endişî* denilen dinsizliğe doğru ilk adımdır. Protestan rahipleri Baur ve Strauss’un Hristiyanlığa vurdukları darbe gibi keskin ve öldürücü darbeyi kimse vurmamıştır. Vehhabiliğin de İslama karşı yapabileceği şey aynıdır. İşte bunun gibi sebeplerden ötürü Vehhabilerin fikir ve mezhebini İngilizler fazlasıyla makbul tutmakta, Hindistan ve Mısır’da yaymaya çalışmaktadırlar.⁵⁰²

Şehbenderzade İngilizlerin, İspanyolların meşhur “Namağlub Donanma” olarak nitelendirdiği, “Yenilmez Armada”sını perişan ederek, bu devletin ihtişam ve şöhretine varis olduklarını söyler. Böylece dünya sahnesine çıkan İngiltere, kendine rakip olarak Fransızları bulur. Bu rekabet Fransa’nın imparatorluk devrinde kuvvetini israf etmesinin yanı sıra cumhuriyet devrindeki siyasi zaafı ile hep İngiltere’nin işine gelir ve nihayet özellikle de “rekabet-i istimlakiye” yani sömürge edinme rekabeti Fransızların Faşoda’da geri çekilip mağlup olmasıyla (1898) İngiltere lehine noktanır.

Ancak Almanya’nın birleşmesi, İtalya’nın birleşmesi, Rusya’nın genişlemesi, Osmanlı Devleti’nin durmak bilmeyen yenilgi ve inhitatı gibi faktörler, İngiliz siyasetine yeni

⁵⁰² a.g.e., s. 54-55

açmazlar getirecektir. İngiltere ilk olarak, en büyük tehlike olarak, Rusya'yı görür ve Rusya bahsinde de ifade edileceği üzere stratejisini Slav istilasına set çekmek üzere kurgular. Ancak Şehbenderzade'ye göre Osmanlı Devleti İngiltere nüfuzuna “teb’iyyet etmediğinden” bu durum İngiltere’yi yeni politikalar izlemeye iter ve böylece İngiltere “Rusya ile cenub arasında, düvel-i muazzamanın taht-ı himayesinde bir takım mıntikalar, hâiller ihdasını muvafık” bulur.⁵⁰³ İngiltere’nin bu politika değişikliği Balkan devletlerinin oluşumuna, *vilâyât-ı sitte* özerkliği ya da bağımsız Ermenistan gibi projelerin ise gündeme gelmesine yol açar.

Ancak zaman içinde İngiltere, asıl tehdidin Rusya değil Almanya olduğunu anlar. Öyle ki Şehbenderzade “Bismark yed-i âheninde tedvir edilen” dediği yani Bismark’ın demir yumruğuyla yönetilen Alman siyaseti, karalarda İngiliz nüfuzunu ikinci derecede bırakır. Ancak İngiltere buna deniz gücüyle direnir ve Avrupa siyasetinde düştüğü ikinciliğini, sömürge ve Şark siyasetinde elde ettiği birincilikle telafi eder.

Şehbenderzadeye göre “İtilaf-ı müselles”in teşkili İngiltere’ye biraz nefes aldırılmış, Alman nüfuzuna mukabil bir kuvveti meydana getirmiştir. Ancak ortada Japonlara mağlup olmuş bir Rusya, özellikle de Fas sorununda Almanlara karşı aczinin tahakkuk ettiği bir Fransa vardır. Üstelik Rusya’nın Almanya aleyhine dönemeyeceğine şüphe kalmaması ve Almanların deniz kuvvetlerini geliştirmeye yönelik attıkları dev adımlar, İngilizleri pek derinden düşündürecek gerçeklikler olarak ortadır. Ayrıca Almanların “bereket-i tenâsülü”, yani nüfus artışları, iktisat ve sanayideki hayret verici gelişimleri ve de “kendi yağı ile kavrulmaları” dikkat çekmektedir. Böylelikle Şehbenderzade’ye göre ortada iki farklı güç, biri “kendi yağı ile kavrulan” bir güç, diğeri de “gücünü devletler arası entrikadan alan” başka bir güç vardır. Ancak artık bu entrika siyaseti yeterli gelmemektedir:

İngiltere, iki asırdan beri düvel-i muazzamayı birbirine düşürmeğe ve her birinin en za’îf tarafını, en za’îf zamânını bularak ızrâr etmeğe muvaffak olmuşdu.

⁵⁰³ a.g.e., s. 57

Almanya'nın metîn ve mutaraddid siyâseti karşısında İngiltere bu rolü artık oynayamaz oldu.⁵⁰⁴

Almanlara direnebilmek için bütün siyasetini sömürgelerini muhafaza edebilmek ve donanmasını güçlü tutmak üzere kurgulamış olan İngiltere, kendi insan gücünü ve iktisadiyatını aşan bu masraflara ne kadar dayanabilecektir ve hangi şartlar altında bunu sürdürebilecektir? Şehbenderzade'ye göre bunun cevabı İngilizlerin âlem-i İslam üzerine yaptıkları hesaplara, Almanların ilgisiz kalıp kalmayacağına bağlıdır. Dolayısıyla Filibeli Hilmi, İngiltere'nin mevcut durumunu koruyabilmesi için takip etmesini gerekli gördüğü esaslar arasında Almanya'nın mevcut hâle rıza göstermesini temel şart olarak görür. Söz konusu esaslar şunlardır: 1) Âlem-i İslâmın cehalet ve gafletinin devamı; 2) Türkiye'nin acz ve inhitat hâlinde sürünüp kalması; 3) Almanya'nın şu iki hâle razı olması. Şehbenderzade ilk iki esası pek de sağlam bulmaz. Ona göre ilk ikisi de artık yer yer baş gösteren İslâm halklarının uyanışıyla İngiltere için oldukça tehlikeli bir durum arz etmektedir.⁵⁰⁵

İngiltere ile itilaf edilip edilememe meselesinde İngiliz emperyalizmi üzerine en mufassal yazıları kaleme almış Halil Halid'in görüşlerine de müracaat etmek zorunluluğu vardır. Bu hususta Halil Halid'in tahlileri Şehbenderzade ve Celal Nuri ile paralellik gösterir. Tek farkla ki Alman hayranlığı ile malul olmayan Halil Halid'in tespitleri, senelerce aralarında yaşadığı İngilizlerin izlediği emperyalist siyasetin akl-ı selim İngilizlere değil, *Jingo* olarak nitelediği milliyetçi ve sermayedar gruplarla işbirliği halinde olan bazı gruplar tarafından belirlendiği temasına odaklıdır.

Vazife-i temdin bahsinde geçtiği üzere, medeniyet getirme bahanesiyle kendisinden geri halkları yönetme hakkını kendini gören Batılı güçlerin bu politikasını, “medenî soygun” olarak nitelendiren Halil Halid'e göre

Eğer Şark'ta bu medenî soygundan en fazla zarar gören bir millet aranır ise bu millet Türk milletidir. Aynı şekilde Türkiye'yi en fazla mutazarrır ve kana boyayan

⁵⁰⁴ Arûsî, *a.g.e.*, s. 58

⁵⁰⁵ Arûsî, *a.g.e.*, s. 58-59

yayılmacı siyaseti tutmuş bir Avrupa devleti var ise o dahi İngiltere'den başkası değildir.⁵⁰⁶

Ancak Halil Halid için bu gerçeği tüm çıplaklığıyla bu şekilde ortaya koymak ayrı bir üzüntü vesilesidir. Ona göre kâfi bir miktar aralarında yaşayan herkesin kabul edeceği gibi İngiltere de çok sayıda selim his sahibi, adalet hissi ile dopdolu insan olduğu gibi, bir zamanlar hürriyetçi fikirlerin en ateşli taraftarlarına, beynelmilel adaletin en kavi savunucularına ev sahipliği yapan bu ülkenin şimdiki hale düşmesi üzüntü vericidir. Halil Halid'in bu tespitleri Genç Türklerin İngiliz aleyhtarı bulunmadıklarının bir nümunesini teşkil eder. Gerçekten de 1908 Devrimini izleyen yıllar İttihatçıların Alman yanlısı bir politika izlemelerine şahitlik etse de devrimin başlangıç yıllarında İngiliz taraftarlığının varlığı yadsınamaz. Bu kısmen Abdülhamid'in Alman yanlısı politikasına karşı duyulan tepkiden kaynaklandığı gibi, kısmen de Genç Türklerin XIX. asırda hürriyet mücadelesi veren Genç Osmanlıların devamı olmasına bağlanabilir. Ne var ki Yeni Osmanlıların nazarında “mehdi-yi hürriyet” görülen İngiltere, bu muhabbete aynı derecede karşılık vermemiştir. Halil Halid'in de dikkat çektiği gibi 1908 inkılabıyla iş başına geçen Genç Türkiye'nin yeni liderleri, İngilizlere karşı olumlu yaklaşılmaya çalışmışlar ancak

En tepedeki Nâzır'dan “Fleet Street”teki en alt siyaset yazarına kadar İngiliz dış politikasında söz sahibi herkesin bahsedegeldiği, Türkiye'nin tamamen ortadan kaldırılması için evvelden beri arzulandığı halde devamlı geri bırakılan planın artık tatbik sahasına konulacanağına⁵⁰⁷

dair görüşleriyle karşılaşmışlardır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Almanlarla bir ittifak içinde olmasını, Alman Kayzerizminin entirikalarından çok İngilizlerin bu tutumlarına bağlanması gerektiğini ifade Halil Halid'e göre

Türlere hiç de muhabbetkarane olmayan bir surette muamele eden, çok şey isteyip mukabilinde hemen hemen hiçbir şey vermeyerek ve Türkiye'nin gözünü korkutmak için onu ittihad-ı İslam, Turancılık ve sair şeytani tertipler içinde

⁵⁰⁶ Halid, “İngiliz Emperyalistlerinin ...”, s. 212

⁵⁰⁷ A.g.m., s.213

gösteren matbuat eliyle aleyhinde kampanyalar tertip eden Türk karşıtı İngiliz emperyal fatihleri⁵⁰⁸

Osmanlı Devleti'nin Almanlara doğru sürüklenmesini temin etmişlerdir.⁵⁰⁹

Halil Halid Hicaz demiryolu hattı ikmalinin bir Alman firması tarafından yapılmak istendiğinde, Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere olan münasebetini düzeltmek için önceliği İngiltere'ye verdiği halde İngiliz Hükümeti'nin bu isteği bile geri çevirdiğini iddia ederek, İngilizlerin artık varlığına bile tahammül edemediği Osmanlı Devleti'nin kalkınma hamlelerine nasıl ket vurmaya çalıştığını şu satırlarla anlatır:

Hicaz hattı ümmetin ianesi ile ikmal edilmeye başlandığı vakit, İngilizlerin emperyalist gazeteleri İngiliz hâkimiyetindeki Müslümanların bu hayırlı teşebbüse yardımına mani olmak için teşebbüsün samimiyetine gölge düşürmeye çalıştılar. Kanun-i Esasi'nin tesis edilmesinden sonra bile Türkiye'ye karşı kötü muameleye devam ettiler. Yeni nizamın rical-i devleti, İngiltere'den faal bir destek göremediği gibi bilakis mümanaat ile karşılaştı. İdari ıslahatlar ve umur-ı nafiaya [kamu işlerine] müteallik terakkileri temin etmek için Fransa'ya borç talebi ile müracaat etkileri vakit, İngilizler gizliden gizliye buna mani oldu. Şark Meselesi ile alakadar olarak bütün İngiliz rical-i devleti hep aynı tarzda hareket ederek, Ehl-i Şark'ın hürriyet ve istiklalinin bir numaralı düşmanı olan Rus Çarlığı'nın bu meseledeki her talebine hep hüsn-i rıza gösterdiler. Ezcümle, bu İngiliz müstevlilerinin her ne niyet ile hareket ettiklerinin kâffe alametleri hadiseleri inceden inceye tetkik eden Şarklılar tarafından görülebilmektedir. Daha savaşın başındaydı ki Hindistan'daki İngiliz resmi memurları, kahraman bir eda ve pek aşk u şevk ile beyan ettiler ki Hindistan Hükümeti, İngiliz hâkimiyetini sadece Mezopotamya'da değil Batı Asya'nın her tarafında teessüsü için uzunca zamandan beri kendini ihzar ediyor.⁵¹⁰

Halil Halid'in dikkat çektiği bir diğer husus da İngilizlerin kendileri tarafından sömürgeleştirebilme ihtimali bulunan memleketlerde yapacakları yatırımları askıya almasıdır. Yarım yamalak da olsa hâlâ belli bir bağımsızlığı olan Müslüman devletlerde İngiliz yatırımlarının önünü kesme politikasının İngiliz emperyalist diplomasince takip edile gelen belirgin bir özellik olduğunu ifade eden Halil Halid, İngilizlerin hem

⁵⁰⁸ A.g.m., s. 213

⁵⁰⁹ Feroz Ahmad de benzer görüşleri dile getirir. Ahmad'e göre İngiliz Büyükelçiliği Kâmil Paşa'yı desteklediği gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti de Balkan Savaşlarına kadar başka herhangi bir devletten çok İngiltere'ye sırtını dayamıştı. İngiliz ve İttihatçıların Kâmil Paşa'ya müşterek destekleri için bkz. Ahmad, *İttihatçılıktan...*, s. 13

⁵¹⁰ Halid, "İngiliz Emperyalistlerinin ...", s. 213-214

geri kalmakla suçlayıp, hem de planlı şekilde bu ülkelerin terakkisine engel olduğunu ifade ederek bunun sebeplerini şöyle izah eder:

Çünkü gelecekte, kendi namı hesabına olmak üzere millî ve müstakil bir hatt-ı hareketi benimseyip bir takım ilerlemeci iyileştirmeler yapma arzusu güden bu kabil memleketleri, uygun vakit geldiğinde tüm hükümlerlik haklarını yutup her türlü inhisarı eline geçirmiş bir otorite vasıtasıyla sömürmeyi umuyorlar. Yakın Doğu meselelerine vâkıf her gözlemcinin gayet iyi bildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idari işleyişin bozukluğuna ve ülkenin geri kalmış haline muttasıl hücum eden yine aynı diplomasidir. Sorarım, eğer İngiltere'de de idarî mekanizma oldukça uzun zamandan beri kendi ellerinden çıkmış olsa idi, İngiltere'nin şu an olduğu gibi mutlu ve müreffeh bir ülke olabilmesine imkân var mıydı?⁵¹¹

Halil Halid İngilizlerin Ruslara karşı Osmanlı Devleti saflarında savaştıkları bir sırada bile Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkması için olmasa da merkeze bağlı uzak eyaletlerin peşinde olduklarını ifade eder. Ancak bu hususta Marx'a da atıfta bulunması gayet ilgi çekicidir:

İngiliz emperyalizminin, İslam dünyasındaki tek hakiki müstakil devlet olan Türkiye'yi kâmilten ortadan kaldırma planları, nispeten daha yeni olsa da Devlet-i Aliye'nin merkezden uzak vilayetlerini ana gövdeden ayırma emeli, tâ Kırım Harbi'ne kadar dayanır. Yarım asırdan fazla oluyor; Karl Marx Londra'dan bir New York gazetesine gönderdiği yazısında, fikr-i serbesti taraftarı olan Lord Palmerston gibi bir devlet adamının dahi memalik-i Osmaniye'nin tasfiyesi vakti geldiğinde, Mısır'ın İngiliz hissesine düşmesi icap ettiğini söylemesini tenkid ediyor ve bu suretle küçük kavimleri boyunduruğu altına almaya pek hevesli olan Rusya ve Avusturya gibi mutlakîyetle idare olunan devletlere, İngiltere'nin Şark yağması hususunda müşevvik bir misal teşkil etmesini arzu etmiyordu.⁵¹²

Mısır'ın işgalini takip eden senelerde İngiliz rical-i devletinin, Şark'ın fatihi olma sevdasına kapıldığını belirten Halil Halid, memalik-i Osmaniye'nin de bu faal emellerin en baş sahası olduğunu belirtir. Halid, Osmanlı ülkesi içindeki bazı dâhili meselelerin kurnazca desteklenmekte olduğunu ve vakt-i münasibi geldiğinde bu memleketin millî meselelerine müdahil olmayı mümkün kılacak zemin hazırlanarak müdahale kapısını açık bırakıldığını hatırlatır. Zaten İngilizlerce takip olunan sömürge siyasetinin yapıtaşı,

⁵¹¹ Halid, "İngiliz İşçi ...", s. 237

⁵¹² A.g.m., s. 214

“böl ve yönet” politikalarıdır. Emperyalist idarecilerin işgal ettikleri memleketlerin merkezî yerlerinde yaşamakta olan, ancak halkın çoğunluğu ile aralarında ne ırk olarak ne din olarak bir rabıtası bulunmayan bazı ufak unsurları cesaretlendirdiklerini söyleyen Halil Halid, bu gözdelelerin, kendilerinin “memnuniyetsizlik vesilesi” (*divide et impara*) olarak kullanılmalarına müsaade ettiklerini ve bu suretle de işgalcilerin halkın istemediği ancak bu kabil “münafıklar” tarafından desteklenen bazı tedbirlere müracaat edebildikleri söyler. Halil Halid’e göre, İngilizlerin böl ve yönet sistemi ile kullandıkları bu azınlıklar, Avrupa kamuoylarını yönledirmeye de matuftur. Her hangi bir ihtilaf vuku bulduğunda Avrupa matbuatında efkâr-ı umumiyenin mümessili olarak bu sesler işitilmektedir. Toplumlarına önderlik eden milli liderlerin “ekstremist”, bu insanlar arasından biraz fevri ve basiretsiz davrananların ise “anarşist” olarak adlandırıldığını belirten Halid, sözde “Cinai Tahkikat Dairesi”nin hafiyelerinin, her yerde hâzır ve nâzır olduklarını ve biraz olsun öne çıkmış herkesin, bu kişiler tarafından tarassut altında tutulduklarını söyler. Böylece ele geçirilmiş bu Şark memleketinde bir nevi daimi bir örfî idare kurulmuştur.⁵¹³

Halil Halid’e göre İngiliz siyasetçileri tarafından Şark milletlerini kendi tâbiyetlerine sokmak ümidiyle ve bu milletlerin istiklalini ortadan kaldırabilmek ya da her halükarda kendi vesayetleri altına alabilmek için, durmak yorulmak bilmeyen bir gayretle muhtelif mekanizmalar geliştirilmiştir. Halil Halid diplomasi, bölücülük, misyonerlik faaliyetleri, yerel basından gazeteci satın almak, akademik ve sportif faaliyetler gibi her türlü “şeytani tezgahlar”ın icra olunduğunu belirtir ve bu emperyalist yayılmacılığın işleyişini şöyle anlatır.

Son zamanlarda köleleştirme zincirine Afrika ve Asya memleketlerinden yeni yeni halkalar ilave ettiler. Bu maksada ulaşmak için matbuat seferber oldu, kendi vatandaşları ile “eksiksiz bir centilmen” olarak münasebete geçen bizzat aynı şahıslar, her türlü rezil diplomasi oyunlarını oynamaktan geri durmadılar. Yakındoğu ve Ortadoğu ülkelerini siyaseten mefluç hale getirmek için her türlü şeytani tezgâhlar icra olundu. Cahil bir takım kabileler, kısıktılmak suretiyle, kendi hükümdarları karşısında asi konumuna getirildi. Kendi halkına karşı müstebidane bir tavır alan duyarsız emirlere sempati ile yaklaşıldı. Siyasi hizipler, farklı mezhep ve cemaatlerin her birisine yekdiğeri karanlık olarak gösterildi.

⁵¹³ A.g.m., s. 229

Misyonerler İncil'in öğretileri dışında farklı bir takım şeylerin propagandasına giriştiler. Milli siyasete sıkı sıkı merbut olmayan bir takım gazeteler, hissiyat-ı vatanpervarane ile hakiki olarak meşbu bulunmayan bazı yerli gazeteciler, inceden inceye dost edinildi. Akademik çalışma, sportif faaliyetler perdesi altında, zahiren masum maksatlara istinat eder gibi, Şark'a yapılacak seyahatler teşvik edilerek, pek şayan-ı takdir telakki edildi. Diplomatik misyon görevlileri Beynelmilel Hukuk'un öngördüğü ahkâmın dışında, çok daha farklı bir takım hassas görevler ile istihdam edildi ve saire ve saire. Yukarıda, usulleri mücmelen tadat olunan bu Emperyalist siyasetin mevcudiyetine, ehl-i Şark kanaat-i tâtme ile kanidir.⁵¹⁴

Ancak Halil Halid'e göre Şarklılar bu oyunun farkındadır. Sömürgeciler tarafından kullanılan bu yerli unsurlar, mütegalibe İngiliz emperyalizminin hizmetkârları, ajanları, taraftarları, kendilerinin Şarklı kurbanları nazarında, görünüşte medenî bir kisveye bürünmüş, insanlığın düşmanı, garip bir insan türü olarak görülmektedirler. Bunun tabii olduğuna dikkat çeken Halil Halid, İngilizlerin geliştirip sahip oldukları bir takım şeytani vasıtalarla onları köleleştirmekte olduklarını belirtir. İngilizler doymak bilmeyen bir iştiha ile Şarklıları sömürmekte, silahsız ya da pek iptidai silahlara malik Şark milletlerini döve döve boyun eğmeye icbar etmektedir.⁵¹⁵

Halil Halid'in dikkat çektiği diğer bir husus da İngiliz politika yapıcılarını ile matbuat ve ruhbanın arasındaki işbirliğidir. Balkan komitaları gibi, İngiliz-Ermeni Cemiyeti gibi Türkiye'yi taciz etme maksadına matuf cemiyetlerin teessüs ettirilmesi ve desteklenmesi bu meyanda örnek olarak verilir. Halil Halid alaycı bir dille İngiliz ruhbanlarının bu kabil oluşumları nasıl desteklediklerini ise şu şekilde anlatır:

Hatta ruhbandan iki zat, Ortaçağ hurafelerinin iki müessir mümessili, evvelki gün Londra'nın *Times* nam ceridesinin sütunlarından ve mağdur Süryanilerin ıstırabını hafifletmek için yapılan bir iane içtimaından seslenerek, Türklere hakaretimiz bir surette hücum ediyordu. Bu beyefendilere göre Türkler pek hunharane bir surette masum Ermeni ve Süryanileri katliam ederek onların köklerini kazımış. Türkler tarafından soyu kurutulan Ermenilerin lehine olarak, milyonlarca Türkün yaşadığı, Devlet-i Aliye'nin mühimce bir arazisi üzerinde, ta Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bir Ermeni krallığının muzaffer İngiliz müstevlileri tarafından inşası

⁵¹⁴ A.g.m., s. 244-245

⁵¹⁵ Halid, "İngiliz İşçi...", s. 240

projesinin, son yirmi beş senedir bu emperyal kuvvetin neşriyat vasıtaları eliyle yapılan propagandaya inananlarca görülebilmesi mümkün değildir.⁵¹⁶

Ülkenin içine düştüğü bunalımı bir Haçlı-İslâm çatışması olarak değerlendiren Mehmed Akif de İslâm ülkelerini sömürgeleştiren İngiltere'yi yerden yere vuruyordu. Akif, İngiltere'nin İslam âlemine yönelik stratejisini, müstemlekelerindeki Müslümanlar sebebiyle Osmanlı hilafetinin nüfuzunu ortadan kaldırma, esareti altındaki Müslümanlara kendilerini yönetebilme kabiliyetinden yoksun olduklarını Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu vaziyeti örnek göstererek muhtemel kıyımları önleme şeklinde tasvir eder. Ancak Akif'e göre Mısır'da, Hint'te, Irak'ta, Suriye'de, ortaya çıkan ihtilaller, isyanlar, kıyımlar Osmanlı Devleti'nin, İslâm âleminin ve dolayısıyla düşmanlarının kayıtsız kalabileceği bir küme olamayacağını göstermişse de İngiltere en sert tedbirlerle bu uyanışları bastırmakta ve Müslümanı Müslümana kırdırtmaktadır. Hindli Müslümanlara Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin düşmanı olduğunu ve Almanlara karşı savaştıklarını söylemekte, onları savaşa göndererek bu zavallı Müslümanların hem dünyasını hem de ahiretini berbat etmektedir.⁵¹⁷

Hind Müslümanları Akif'in sömürgecilik analizinin merkezinde yer alır. Akif esir Hind Müslümanlarının İngiliz idaresinde altında maruz kaldıkları muameleleri şöyle anlatıyordu:

Ah, siz o düşmanın elinden zavallı Asya'nın neler çektiğini biliyor musunuz? Hindistan'ı ele alalım. Hangi şehrine gitseniz iki mahalle görürsünüz ki biri İngilizlere, diğeri Hintlilere aittir. Hiç bir Hintli için İngilizlerin topluluğuna girebilmek mümkün değildir. Bir Hintli temiz giyinmek istese vergi vermeye mecbur tutulur. Şimendiferlere binseniz görürsünüz ki Hintliler için ayrı vagonlar vardır. Hastahanelere gidiniz, ayrı koğuşlar vardır. Zavallılar o vagonlara binmeye, o koğuşlarda yatmaya mecburdur. İngilizlere:

—Niçin bu zavallılara insan muamelesi etmiyorsunuz, diye soranlara:

—Maymunlar adam olur, Hintliler adam olmaz!! cevabını verirler.

⁵¹⁶ Halid, “İngiliz Emperyalistlerinin ...”, s. 215

⁵¹⁷ Ersoy, *Düzyazılar* ..., s. 508

Bir İngiliz, Hintliyi istediği gibi döğer; ceza gerekmez. Şayet öldürürse pek hafif bir para cezasıyla kurtulur. Hintlinin kazancının yüzde tam altmış hükümet tarafından alınarak İngiltere'nin ihtiyaçlarına harcanır. Hindistan'daki bir kaç yüz milyon nüfusun üçte birinden fazlası karnını doyurmaktan acizdir. Bu sefalet gittikçe artıyor. Bundan bir asır evvel hesap etmişlerdi; seksen sene zarfında on sekiz milyon Hintli açlıktan ölmüştü. Bu son asrın ilk on altı senesi zarfında ise aynı sebepten helak olanların miktarı yirmi milyonu bulmuştur. Yetmiş sene önce bir Hintli günde bizim para ile kırk para kazanırken bugün bu kazanç on beş paraya inmiştir. Bununla beraber zavallı Hintli İngiliz'den üç kat fazla vergi verir. Peki, bu vergiler ne olur, bilir misiniz? İngiliz hazinelerine toplanıp sömürgelerin ahalisi arasında nifak çıkarmaya, fesat çıkarmaya harcanır. Evet, son yüz sene zarfında Hindistan gelirlerinden tam yüz milyon İngiliz lirası sömürgelerde sefer yapmak için harcanmıştır. İngilizler Hindistan'daki kumaş tezgâhlarını yok etmek için ustaların başparmaklarını kesmekten bile çekinmemişlerdir. Bunlar yerli sanayii mahvetmek için hiçbir mel'unluktan geri durmazlar. Seksen milyon Müslüman Hintli için tek bir sultaniye mektebi vardır. İngilizler bu mektebe son derecede düşmandırlar. Hindistan'daki İngiliz sultanîlerine girmek Hintlilere yasaktır. Bir Hintli ufak silahı bile taşıyamaz. Büyücek çakı taşıyanlar şiddetli cezaya çarpılır. Mütarekeden beri kasapların bıçakları, berberlerin usturaları akşamlan polis karakollarına teslim ediliyor. Hindistan'da dört çeşit insan var: İngilizlerin memurları, İngilizlerin Hindistan'da uzun müddet oturup kalanları, melezler, Hintliler. Melezler insanlığın hakir bir sınıfı sayılırlar. Hintlilere gelince o zavallılar adil (!) medenî (!) İngilizler nazarında hayvan takımıdır.⁵¹⁸

Mehmed Akif, yine bir Hindlinin ağzından İngiltere'nin sömürgeci ve emperyalist politikalarını aktardığı başka bir yazısında, Hindistan'daki sömürgeci uygulamaların ulaştığı noktayı anlatıyordu. Mehmed Akif'in II. Meşrutiyet döneminde bizzat kaleme almadığı görüşlerini, İngilizlerin Hind altkıtasında mevcudiyetlerini sürdürebilmek için ektiği tefrika tohumları ile İngiliz müstemleke politikalarını ve daha genelde genel dış politikasının Osmanlı ile münasebetleri konusunda yapılan çözümlemelerini, millî mücadele dönemindeki vaazlarında bulmaktayız. Akif de Şehbenderzade gibi Hindu-Müslüman (Hindu yerine Şehbendezade Brahman tabirini kullanırken, Akif ise Celal Nuri gibi Mecusî demeyi tercih ediyordu), Şii-Sünni ihtilaflarının nasıl körüklendiğini anlatıyor, ancak son dönemlerdeki bu farklı din ve mezhep gruplarının kendi aralarındaki ittifakını İngiliz idaresinin müstakbel sonu olarak tebşir ediyordu. Akif'in 'Bilmiş olunuz ki' şeklinde konuşturmaya başladığı Hindli münevver,

⁵¹⁸ A.g.e., s. 480

Müslüman diyarını kasıp kavuran İngilizlerin nazarında İslâm âleminin düşünür kafası Mısır'dır. Hisseden kalbi Hindistan'da... Çalışan, çabalayan eli kolu da Osmanlı saltanatıdır.

diyor ve İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgecilik uygulamalarına dair sözlerini söyle sürdürüyordu:

Adalet perdesi, adalet nağmesi altında yapmadığı zulüm kalmayan bu millet ne diyor, biliyor musunuz? Biz Müslümanların göğsüne -yani Hindistan'a- çullandık. Kafasını -yani Mısır'ı- demir pençemiz içine aldık. Şimdi sıra bu vücudun henüz çabalamakta olan elini, kolunu -yani Osmanlı hükümetini- kısıvrak bağlamaya geldi. Çünkü bu el, bu kol hareket kabiliyetini korudukça biz gelecekte pek o kadar emin olamayız. Ey Osmanlı kardeşlerim! Sakın İngilizlere kapılmayın. Sakın bunlardan insanlık, adalet, merhamet, âlicenaplık, mertlik gibi şeyler beklemeyin. Gerçi bütün bir milleti bütün insanî meziyetlerden yoksun saymak doğru değildir. Gerçi milyonlarca İngiliz içinde bir hayli insafli adamlar da vardır. Fakat İngiltere hükümetinin insafla, insanlıkla, hayâyla, namusla hiçbir ilgisi yoktur, bunu benden işitin. Ben Hintliyim. Yirmi otuz seneden beri bu heriflerin siyasetlerini, hilelerini, fesatlıklarını günü gününe, yeri yerine takiple uğraşıyorum. Sizi şimdi asıl uyarmak istediğim bir nokta var ki o da şudur:

İslâm âleminin elini, kolunu bağlamak, yani sizin istiklâlinize, hilafetinize, saltanatınıza son vermek için İngiltere hükümeti doğrudan doğruya zora, şiddete, savaşa başvurmaz. Bir taraftan memleketinizde bitmez tükenmez aynıklar, fesatlar, isyanlar, kavgalar çıkartacak; diğer taraftan etrafınızdaki hükümetleri sizin aleyhinize kaldırarak kanınızı, iliğinizi kurutmak isteyecektir. Dört beş aydan beridir, içinde dolaşıyorum. Halinizi büyük bir dikkatle inceliyorum. Türlü isimler, türlü şekiller altında meydan almaya başlayan birçok ayrılık sebepleri görüyorum ki bunların hepsinde İngiliz parmağını hissediyorum. Dünyada istiklâline sahip bir İslâm hükümeti var ki o da sizsiniz. Aman aranızdaki birliği sarsacak en ufak bir harekete bile meydan vermeyiniz. Sonra bütün Müslümanların sonu pek vahim olur. Hindistan'a gelseniz de birkaç yüz milyon halkın halini görseniz o zaman İngiliz siyasetinin mahiyetini anlar, beni tasdik edersiniz. Müslümanları Mecûsîlere, Mecûsîleri Müslümanlara, Şîîlere, Sünnîlere, Sünnîleri Şîîlere, ahaliyi yönetenlere, yönetenleri ahaliye düşürmekten bir dakika boş kalmayan İngiliz fesadı kadar korkunç bir şey olamaz. Milyonlarca Hintli her sene açlıktan, sefaletten, bulaşıcı hastalıklardan helak olur dururken, ölümlerin bu müthiş miktarı her yıl bir o kadar daha artar giderken Hindistan'dan topladığı hazinelerden yüz milyon lirasının sırf sömürgelerde sefer yapmaya sarf olduğunu düşününce insan için çıldırmak işten bile değildir. Ah, biz alık Müslümanlar Kurban Bayramlarında koyun yerine öküz kesmek yüzünden Mecûsîleri kendimize can düşmanı ederiz de İngilizlerin ekmeğine yağ süreriz. Mecûsîlerce öküz mukaddes bir hayvandır, kesilmez. İngilizler Müslümanları kandırırlar, kurbanda öküz kestirirler. Mecûsîleri kışkırtırlar, cami kapılarına domuz kafaları astırırlar. Bunların arasında bir düşmanlık, derken bir kavga doğuş başlar, her iki taraf yorgun düşünceye kadar sürer. Sonunda mesele İngiliz müdahalesiyle biter. Fakat bu müdahale bizim için de Mecûsîler için de pek pahalıya mal olur. Biz Hintliler hiçbir okul açamayız. Gazete çıkaracak olsak serbest bir satır yazamayız. Yalnız Müslümanlar aleyhinde, Müslümanlık aleyhinde

makaleler yayınlamaya izin verilir. Bir de nevvablar yani Hint'teki-Müslüman hâkimler aleyhine her gazete istediğini yayımlayabilir. Yoksa Hint hükümetinin icraatını tenkit yollu tek kelime yazmanın imkânı yoktur.

Mamafih bu kadar baskıya rağmen Müslüman gençleri arasında istiklâl, hürriyet fikirleri uyanmaya başladı. Son zamanlarda Mecusîlerin aklı başında olanlarıyla anlaşmak hususunda hayli başarılar elde ettik. Cenab-ı Hakk'ın günün birinde gerek bizi, gerek bütün İslâm âlemini esirlikten kurtaracağına tam inancımız vardır.

Ancak o saadetli günlerin pek uzak bir geleceğe kalmaması için sizlerin istiklâlinize, kuvvetinize sahip olmanız çok gereklidir. Maazallah aranızda saçıldığını gördüğüm bu ayrılık gayrılık tohumları ortadan kaldırılmaz da filizlenmeye, dal budak salıvermeye başlarsa o zaman dünya yüzündeki Müslümanların kurtulması için birçok zaman daha beklemek gerekir...⁵¹⁹

5.2.1.1. İngiliz İşgali Altındaki Mısır'ın Durumu

Celal Nuri İngiliz işgali altındaki Mısır'ın siyasî durumunu “garip değil ağreb” (en garip, çok tuhaf) olarak nitelendirir. Çünkü yabancı hukukçuların da kabul ettiği gibi kamu hukuku ve devletler hukuku noktasından Mısır Osmanlı Devleti'nin vilayetinden başka bir şey değildir. Hatta Mısır vilayetinin imtiyazlı bir statükosu [sic] bile yoktur, sadece Hidiv Osmanlı Devleti'nin imtiyazlı bir memurudur. Kamu hukuku açısından Hidiv'in hükümdarlık sıfatı yoktur. Sadece geniş yetkilere sahip irsî bir validir.⁵²⁰

Arabî vakasını bahane ederek Mısır'ı işgal eden İngiltere, bilfiil Mısır'ın hâkimi olsa da Mısır üzerinde hukuken herhangi bir hakka sahip değildir. Celal Nuri, İngilizlerce de bu durumun zımnen kabul edilmiş olduğunu “bu devlet mâddeten Mısır'a müstevlî olmuş iken garîbdir ki hiçbir vechile iddiâ-yı hakda bulunmuyor” diyerek ifade eder.⁵²¹ Celal Nuri, “hulâsa, Mısır sözde pâdişâh-ı Osmâniyân'ın bir vilâyeti, yine sözde hidivin bir ülkesi, fi'ilen ise İngiltere'nin bir müsta'meresidir” şeklinde formüle ederek Mısır'ın siyasi ve idari karmaşasını özetler.⁵²²

Celal Nuri'ye göre yabancı devletlerin en güçlü oldukları yerlerden biri Mısır'dır. Mısır ülkesi, hazinesi ile Avrupa'ya rehinde olduğu gibi, özel mülklerin önemli bir kısmı da

⁵¹⁹ a.g.e., s. 510-511

⁵²⁰ Nuri, *İttihad-ı İslâm*, s.85

⁵²¹ a.g.e., s. 86

⁵²² a.g.e., s. 86

rehin olmak üzere bankaların elindedir. Hükûmet ise İngiltere tarafından haczedilmiştir. Yabancı devletler bütün Mısır topraklarının tamamında kapitülasyon hukukundan yararlanmaktadırlar. Sonuçta Mısır, ahalisinden başka herkesindir.

Celal Nuri İngiliz kontrolünün en çok dikkat ettiği hususun yerlilerin uyanışına meydan verilmemesi olduğunu söyler. Bu yüzden İngilizler, daha önceden ilan edilmiş olan Mısır'daki meşrutiyetin yeninden ilanına, Mısır halkına hukuk-ı hürriyelerinin verilmesine mani olmaktadır.⁵²³ İngilizler Mısırlıların uyanışın önüne geçmek için eğitime sekte vurmakta, partilere göz açtırmamaktadır:

Onun için hükûmet-i murâkabe ma'ârif-i umûmiyeyi ber-bâd ediyor. Millete göz açdırmıyor millî fırkaları eziyor. Ahrârı icraât-ı örfiyye ile elde ediyor.⁵²⁴

Zaten ona göre özgürlükleri elinden alınmış Mısır halkının geri kalması işten bile değildir:

Bir devlet-i medeniye bir kıt'ayı mütedenneyeyi ne kadar i'mar ederse etsin, ahalisi mahrum-ı hürriyet olur ve kuvve-i teşebbüsiyesinin inkişafına mevânî tarı olacak olursa [engeller ekecek olursa] geride kalır: Misâl: Mısır ahâli-i asliyesi.⁵²⁵

Bununla birlikte İngilizlerin Mısır'a hizmet ettikleri düşüncesine de karşı çıkan Celal Nuri bu konuda Hizb'ül-Vatanî'nin lideri Muhammed Ferid Bey'i ön plana çıkarır:

İngilizlerin Mısır'da hizmet etdikleri efsânesi tekrâr edilmesin; bu babda tereddüd edenler Mısır Hizb'ül-vatanî'si reis-i muhibbimiz Muhammed Bey Ferid'in konferanslarına ve henüz intişâr eden Bervekils kongresi mukarrerat-ı mühimmesine müracaat buyursunlar.⁵²⁶

Devlet ricâlinin paraya olan merakı iyi bilindiğinden İngiltere hidiv ve diğer yöneticileri kazanç konusunda son derecede serbest bırakmıştır. Fakat buna karşılık olanca nüfûz ve

⁵²³ Nuri, *Hukûk-ı Düvel*, s.91

⁵²⁴ Nuri, *İttihâd-ı ...*, s. 86

⁵²⁵ Nuri, *Hukûk-ı Düvel*, s.105

⁵²⁶ *a.g.e.*, s.101-102

iktidârı da ellerinden almıştır. Meşru güçlerle sömürgeci güçlerin işbirliği yaptığından hayıflanan Celal Nuri, Mısır idarecilerini ülkenin kanını emmekle suçlar:

Bir memleketin fuzûlî âmiri ile kuvâ-yı meşrû'ası iştirâk ederse artık oradan ne beklenir? Onun için Mısır günden güne eziliyor. Zâhirde biraz refâhiyet görlürse de yapılan şeyler hep Frenklerin nâm ve hesâbıdır. Mısır'ın tabaka-i ulyâsı –ki Arab olmakdan pek uzaktır- memleketin başına konmuş bir ukâbdır, muttasıl kanını emiyor.⁵²⁷

Nasıl ki Osmanlı Devleti emperyalist devletlerin iktisaden hücumuna maruz kalmaktadır, Mısır'da da aynı süreç yaşanmaktadır. Celal Nuri, millet ve vatan hislerinden yoksun Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın aşırı borçlanarak, pek münbit olan Nil vadisini adetâ kreditörlerine devrettiğini söyler. Mısır'ın iflası ilk önce düyun-ı umimiye idaresini, ikinci olarak Fransız-İngiliz Kondominyumu'nu, üçüncü olarak da İngiliz işgalini getirmiştir. Bu iflas yüzden eğitim-öğretim gibi kamu harcamalarına para ayıramadığını ifade eden Celal Nuri Mısır halkının da fakirlikle boğuşmakta olduğuna dikkat çeker. Öyleki, ahali başkalarına dilencilik eder duruma düşmüştür. Daha şanslılar ise ihya olmuş Avrupalılara hizmetçilikle ancak biraz rahata kavuşabilmektedir. Sonuç, İngiliz işgali 1882'den beri Mısırlıların madden ve manen çöküşünü getirmiştir.⁵²⁸

Bununla birlikte halkın gözü son zamanlarda açılmış, Mısır'da millî bir hareket başlamıştır. Mısırlıların Avrupa'yı üstün kılan usul ve kuralları görerek, Avrupalı bir kafa ile çalışmaya başladığını belirten Celal Nuri, tek endişesinin halkta görülen karakter bozuklukları olduğunu ifade eder. Bunun da “İttihad-ı İslam” ve Mısır'ın kurtuluşu fikirlerinin yerleşmesiyle düzeleceği düşüncesindedir. Ancak bu düzelme halk ile sınırlıdır; Celal Nuri, Mısır'ın yüksek sınıfından hiçbir ümidi olmadığını, bütün beklentilerinin ahaliye yönelik olduğunun altını çizer:

Bu ahâlî ise makâm-ı hilâfet ve saltanata son derecede sâdıktır. Sâdık olmayan yokdur. Tek tük muhâlif varsa onlar da İngilizlerin ve hidivin acentalarıdır. İngiltere makâm-ı hidivînin tûl-ı emellerini de tervîc ediyor. Onun içindir ki Kahire'de bir kânûn-ı fitne ve fesâd dâimî bir sûretde yanıyor. Kıbtîler Mısır'ın başına bir belâdır. Kezâlik ecânib bu hıttâ-i mübârekeyi kemiriyor. Bütün Mısır

⁵²⁷ Nuri, *İttihâd-ı ...*, s. 87

⁵²⁸ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s. 141

yabancılar için çalışıyor. İngiltere Hükûmeti Mısır'ı şî'âr-ı insâniyyete pek mugâyir bir sûretde idâre etmektedir. İngiltere'nin Mısır'daki bütün acentaları mürtekib, müsrif, hodgâm ve sefih âdemlerdir. Bunlar Mısır'ı bir çiftlik telakkî ediyorlar. İslâmiyet Mısır'da külle yevmin mağdûr oluyor. Tabaka-i ulyâ bol maâşlara, güzel işlere, rüşvetlere, pek alışmış olduğundan İngiltere'nin âmâline mûmâşât ediyor. Tekrâr edelim: Mısır'ın tabaka-i ulyâsından, erkânından, İngiliz müsta'mirlerden hayır yokdur. Mısır'ı meydana çıkaracak ve İngiltere'nin istikbâlde bir meşgûliyet veya za'afından istifâde edecek ahâlîsidir. Zâten diğerleri müstevlî ve çâpûlcıdan başka bir şey değildir.⁵²⁹

Celal Nuri Türkiye'nin Mısır'dan dersler çıkarması gerektiğini, aksi takdirde Nil vadisinde oynanan feci oyunların aynısının Boğaziçi sahillerinde, Fırat vadisinde de oynanabileceğini belirtir. Mısır'ın yanı sıra İran ve Fas'ın feci akıbetleri, evvelce hür olan birçok İslam ülkesinin Avrupalıların ve özellikle de İngilizlerin boyunduruğu altına girmeleri, Ruslara payanda olmaları, üzerinde durulması gereken ağır ve çetrefilli konuları oluşturduğunu söyleyen Nuri, bu konuda yapılan çalışmaların yetersizliğinden yakınmaktadır:

Teessüf olunur ki mütefekkirin-i Osmaniye ne gibi müessirâtın Mısır'ı ve sâir memalik-i müstevliyeyi bu hale giriftar ettiğini tettebbu' etmeleri şöyle dursun kıta'ât-ı mezkûnenin bü günki hallerini bile ta'mika yeltenmiyorlar.⁵³⁰

Burada Celal Nuri'nin içişlerine müdahalenin hukuksuzluğu bahsinde geçen görüşlerini hatırlamakta yarar var. Nuri, Rusya'nın 1878'de Osmanlı'ya savaş ilan etmesini, bir devletin kendini geliştirme hakkına yapılan tecavüzün yanı sıra, hakk-ı hâkimiyetine de yapılan bir saldırının neticesi olarak değerlendirmiş, "İlân-ı harbin sebep-i zâhîrisi başka gösterilmiş ise de" savaşın altında Rusya'nın, "1292 meşrutiyet-i Osmaniyesini kendi mevcudiyet ve terakkisine muzır" görmesi olarak nitelendirmişti.⁵³¹ Keza benzer bir müdahalenin de İngiltere tarafından Mısır'a yapıldığını savunan Celal Nuri'ye göre İngilizler daha önceden ilan edilmiş olan Mısır'daki meşrutiyetin yeniden ilanına, dolayısıyla Mısır halkına hukuk-ı hürriyelerinin verilmesine de mani olmaktadır.⁵³² 1908 Devriminin de bu bağlamda benzer bir tesiri olmuştur. Dönemin İngiliz Dışişleri

⁵²⁹ Nuri, *İttihâd-ı ...*, s. 88

⁵³⁰ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s.142

⁵³¹ *a.g.e.*, s. 91

⁵³² *a.g.e.*, s. 91

Bakanı Sir Edward Grey de bu durumun farkındaydı ve meşruti hareketin Mısır ve Hindistan'da yeni anayasa taleplerini hızlandıracağını ifade eden özel bir mektupta şu satırları yazıyordu:

Türkiye gerçekten bir Meşrutiyet idaresi kurar ve onu ayakları üzerinde tutabilirse ve kendisi de kuvvetli bir hâle gelirse, bunun sonuçları şu anda hiçbirimizin tahmin edemeyeceği yerlere ulaşacaktır. Mısır'daki etkisi çok büyük olacak ve Hindistan'da kendini hissettirecektir. Şimdiye kadar ne zaman Müslüman bir tebaamız olmuşsa onlara dahi Müslüman bir önderin idaresi altında olan ülkelerde zalim bir istibdadın hüküm sürmesine rağmen, kendilerinin iyiliksever bir istibdatla idare edildiklerini söyleyebilmişizdir. Padişahın idaresi altında yaşayan Müslümanlardan Müslümanların içinde bulundukları şartları mukayese etme imkânı bulabilenler de genellikle lehimize olarak mevcut farkın hakkını teslim edegelmişlerdir. Fakat Türkiye, şimdi bir meclis kurar ve hükümetini ıslah ederse, Mısır anayasa talebinde daha zorlu bir yolu seçecek ve bizim bu talebe karşı koyma direncimiz çok azalacaktır. İyi bir şekilde işleyen bir Türk anayasası varken ve Türkiye'nin durumu gittikçe gelişirken, Anayasa isteyen Mısır halkının ayaklanmasını zor kullanarak bastırmaya girişsek vaziyetimiz çok sakil duracaktır. Mısır meselesi yüzünden, Türk Hükümetiyle değil, fakat Türk halkının hissiyatıyla çatışmaya girişmenin bize hiçbir faydası olmayacaktır.⁵³³

İngiliz işgali altındaki Mısır'ın en önemli figürlerinden biri, Mısır Fevkailede Komiseri Lord Kitchener (1850-1916)'dı. 1916'da bir Alman denizaltısının saldırısı sonucu batan savaş gemisinde hayatını kaybeden Lord Kitchener, II. Boer Savaşında, Fashoda Vakasında, Mehdi Harbinde ve I. Dünya Savaşı esnasında kritik görevlerde bulunur. Ancak özellikle Sudan'daki Mehdi hareketiyle mücadelesinde müracaat ettiği sert tedbirler sıklıkla eleştirilmiştir. Halil Halid de İngiliz emperyalizmini eleştirdiği satırlarında, “Bana elli bin Türk askeri versinler, Afrika'yı baştan aşağıya fethetmek hiçtir”⁵³⁴ diyen bu İngiliz emperyal fatihi unutmuyor ve dönemin İşçi Partisi lideri Keir Hairdir'in popülaritesi ile Lord Kitchener'a gösterilen ilgiyi mukayese ederek, İngiltere'deki aşırı milliyetçiliğin emperyalizme nasıl destek olduğunu şöyle anlatıyordu:

⁵³³ Grey'den Lowther'a, Özel, Londra, 31 Temmuz 1908, Foreign Office 800/78, aktaran: Geoffrey Miller, *Straits: British Policy Towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign*, the University of Hull Press, Hull, 1997, s. 31

⁵³⁴ Ali Kemal, Osmanlı ordusunu övme sadedinde, Sudan'ı fethetme kalkıştığında sarfettiğini söylediği Kitchener'ın bu sözünü sıklıkla iktibas eder. Bir örneği için bkz. Ali Kemâl, “Ufk-ı Siyâsî”, *İkdam*, no: 5313, 11 Mart 1909, s. 1

Müteveffa Lord Kitchener Şark'ta yapıp ettikleriyle şöhret kazanan unvan ve mâlî mükafatlar kazanan şahıslara çarpıcı bir misal teşkil etmektedir. Bu zat önceleri Hidiv'in takdirini kazanmış ve Şark'ta onun namına hareket edebilme salahiyeti ile donanmıştı. Sudan'da yerel halk tarafından savunulan bazı müstahkem mevkiileri ele geçirdi. Bu çatışmalar esnasında yaralanmış ve savaş alanında çaresizce uzanmış çok sayıda insanın ölüm emri bizzat bu zat tarafından verilmiştir. Bilahare Sudan seferini genişleterek, Mısır parası ile hazırlanmış ve çoğunluğunu Mısırlıların teşkil ettiği birlikleri marifetiyle Güney'deki Beyaz Nil'e kadar uzandı. Burada fâtihi bir kumandan olarak müfrezesinin başında bulunan Fransız zabıt Marchand karşısına çıktı ve ona Fashoda adlı tepede dalgalanmakta olan Fransız bayrağının gönderden indirilmesini emretti. Lord Kitchener Fransız subayını buna icbar ederken Mısır Hidivliği'nin ve onun hükümdarı Osmanlı Padişahı adına hareket ettiğini ifade ediyordu. Bu hadise daha sonraları İngiliz matbuatında pek mahirane bir diplomasi örneği olarak telakki edildi. Çok geçmeden İngiltere'ye avdet eden bu zat, orada Britanya İmparatorluğu'nun sınırlarını genişleten bir kahraman olarak karşılandı. Hatta ziyaret ettiği pek maruf bir eğitim kurumunda, öğrenciler onu o derece ikbal ettiler ki bindiği o atsız arabayı bizzat bu öğrenciler çekti. İşte o aralık, Şovenizm, emperyalist propagandanın kullandığı türlü türlü yöntemler sayesinde kendi zirve noktasına ulaşmıştı.

Lord Kitchener'in zafer gösterisine dönüşen, o maruf müesseseye yaptığı ziyaretin daha üstünden pek bir vakit geçmemişti ki müteveffa Keir Hardie'de aynı mektebe hatip olarak davet olundu. Lakin daha konuşmasını tamamlayamadan, fikirlerini beğenmeyen öğrencilerin hücumlarına maruz kaldı ve birkaç seveni tarafından hitabet kürsüsünden zor bela kaçırıldı. Bu kırgınlığı mazur görmek lazım. Sistematiği olan sorgulamalar gençler tarafından genellikle vesvese ve suizan izharıyla karşılanır. İşte o zamandan sonra mahirane bir surette ihzar olunan milletçe üstün oldukları ve diğer milletleri medeniyet yoluna sevk etmek için yarı-ilahi bir surette vazifelendirildikleri fikri, İngiltere efkâr-ı umumiyesine pek daha şiddetli bir surette ilka olunmaya başladı. Binaenaleyh dışarıyla ilgili izlenen her türlü İngiliz politikası doğruydı ve bu politikalar cihanın dört bir köşesine adalet, hürriyet ve medeniyet götürmekteydi! Bu fikirlerin propagandasına işlerlik kazandıracak destek ise dünyanın her tarafında, her türlü ticari teşebbüse akan tüm parayı eline geçirse gözü doymayacak olan Kapitalizm ve onun resmi müttefiki istilacı emperyalizmden gelmekteydi. Uçsuz, dipsiz suları boylayan Kitchener'in akıbeti, Omdurman'daki mezarından çıkarttırıp, kemiklerini Nil'in sularına attırdığı Mehdi'nin sonundan daha trajik oldu. Bu hadisedir ki milyonlarca Müslümanın kalbini, Allah'ın gazabının saldırganlıklarının ve tahakkümünün karşılığı olarak İngiltere'nin üzerine olması için bedduaya sevk etmişti. Keir Hardie'ye gelir isek milletlerin arasında humaniter bir uzlaşmanın var olabilmesi ve herkese eşit bir adaletin tesisi için cesaret ve tam bir adanmışlık ile kavga vererek, İngiltere'nin isminin lekadar olmaması arzusu güdüyordu. Geniş bir perspektifle bakan insanlığın nazarında işbu İşçi Partili zatın; militaristlerin, kapitalistlerin ve sevgili türdeşleri her türlü mütehakkiminin nazarında kahraman olan Kitchener'a göre, çok daha muallâ bir mevkide olacağı muhakkaktır.

Dünyanın yeniden şekillendiği şu konjonktürde, İşçi unsurlar keşke birkaç tane daha Keir Hardie benzeri liderler çıkarabilmiş olsalardı!⁵³⁵

Celal Nuri'nin "İngilizlerin Mısır'da hizmet ettikleri efsânesi tekrâr edilmesin" dediğini ifade etmiştik. Halil Halid'in bahsi geçen tahlilleri de bu görüşü destekler. Ancak bu "efsane"nin savunucuları da vardır. Ali Kemal muhtelif yazılarında Lord Cromer'in şahsında Mısır'daki İngiliz idaresinin nimetlerini anlatır. Lord Cromer'in kullandığı yönetim, imar ve ıslah yöntemlerinin taklit edilmesi gerekir. Çünkü Bağdat'daki bir valinin İstanbul'a haber vermeden okul yaptıramadığı, en ufak bir icraatta bulunamayıp, iş göremediği bir ülke için Lord Cromer ve Mısır güzel bir örnek teşkil eder.⁵³⁶ Ali Kemal'in adem-i merkeziyet nokta-i nazarından geliştirdiği bu görüşleri kendi tarih hocası Mizancı Murad'ın bile tepkisini çekecek, ikili arasında polemikler yaşanacaktı.⁵³⁷ Ancak Ali Kemal'in adem-i merkeziyetçilikten hareketle savunduğu bu görüşlerin, Prens Sabahatçilerin ülkeye bölünmeye götüreceklerine dair kuşkulara hizmet ettiği ya da Prens Sabahattin'in İttihatçılığa kayacak olan ana Jön Türk damarından kendisini ayıran noktası olan bu adem-i merkeziyet fikrinin kamuoyu algısı üzerine olumlu katkı yapmadığı savı ileri sürülebilir. Zira Ali Kemal katı merkeziyetçiliğe karşı çıkarken Mısır bağlamında İngiliz emperyal fatihlerinin icraatlarını meşrulaştırıcı şu ifadeleri kullanmakta beis görmüyordu:

Fezâil-i ictimaiyyenin bir misal-i müşahhası İngiliz ekâbirinden meşhur Lord Cromer'dir ki geçen seneye kadar hakikatde Mısır'ın bir vali-i müstakbeli idi. Yirmi beş sene mütemadiyen o memleketi ıslâha, imara çalıştı. Türküz, Mısır vatan-ı Osmânîden bir cüzdür. Bu hakikati itiraf etmek bize giran gelir:

⁵³⁵ Halid, "İngiliz İşçi ...", s. 253-254

⁵³⁶ Ali Kemâl, "İklimde Hükmü Yok mu Farkın", *İkdam*, no: 5121, 27 Ağustos 1908, s. 1; Ali Kemâl, "Fezâil-i İctimaiyye", *İkdam*, no: 5112, 18 Ağustos 1908, s. 1; Ali Kemâl, "Kadı-yı Kuzat-ı Mısır", *İkdam*, no: 5139, 14 Eylül 1908, s. 1. Ali Kemal'in Lord Cromer'in şahsında İngiliz idaresini övücü bu sözleri özellikle Arap dünyasında yankı bulacak ve kendisi Arap düşmanlığı ile suçlanacaktı. Ali Kemal'in bu iddialara cevap sadedinde Araplara sevgisini ve özellikle de Arap dili ve edebiyatına duyduğu hayranlığını ifade ettiği yazısı için bknz. Ali Kemâl, "Kavm-i Necib-i Arab", *İkdam*, no:5154, 29 Eylül 1908, s. 1

⁵³⁷ Ali Kemâl ile Mizancı Murad arasında Mısır'daki idare ve adem-i merkeziyet konusunda gelişen polemikte Murad'ın *Mizan* 'daki yazıları:

"Anlaşalım", *Mizan*, no:39, 24 Ağustos 1324-6 eylül 1908 s. 173; "Evrak-ı Havadis", *Mizan*, no: 40, 25 Ağustos 1324, s. 178; "Evrak-ı Havadis", *Mizan*, no:43, 28 Ağustos 1324, s.190; "Uslu Oturulım-Ali Kemal Bey Oğlumuz" *Mizan*, no: 54, 8 Eylül 1324-21 Eylül 1908, s. 234

El-fadlû ma şehidet bihi'l-a'dâ'u [Fazilet odur ki düşmanınız bile hakkınızı teslim eder].

Fakat ne demeli? Lord Cromer vadi-i Nil'i adeta ihya etdi. Umur-ı mâliyyeyi o mertebe düzeltdi ki Mısır ondan evvel cihânın kuvve-i mâliyece en perişan bir iklimi idi. Ondan sonra en muntazam bir hükûmeti oldu. Vergilerin suret-i tarhı, tarz-ı cibâyeti, adli, intizâmı, Mısır'da insanı adeta mebhût eyler.

Avrupa'dan bile parlaktır. Koskoca bir vilayetin bütün tekâlifini yalnız bir sandık emini toplar, bir para bakayada bırakmamak üzere, bi's-suhûle muhtarların vesatetiyle toplar. Aşar, ağnâm-ı sâire hep mülğadır. Yalnız arazi ve emlâk üzerine tarh olunmuş bir çeşid vergi vardır. O da o derece adilâne matrûhdur ki kolay kolay cibâyet olunur, diğer şubeler de böyledir.

Yine Lord Cromer Mısır'ın başlıca menba-ı serveti addolunan ziraatin adeta bir hâdim-i bülendi oldu. Bütün boş yerleri ta Sudan'a varıncaya havza-i zer'a soktu. Akla veleh verir bendler, hazineler inşa ettirerek Nil suyundan zürrâ'ın kâffesini küçük, büyük, zengin, fakir hiç öyle fark gözetmeksizin müstefid kıldı. O kadar ki yine ondan evvel Mısır ancak iki nihâyet üç milyon kantar pamuk yetiştiriyordu, lakin ondan sonra altı, yedi milyon kantar yetiştirmeye başladı.

Hülâsa Lord Cromer Mısır'da harikalar vücuda getirdi. Zemin ve zaman da yardım etdi. Nihâyet bu mülk servet ve ümrân içinde fâik'ul-emsâl olmaya başladı. Bu hâlden de bütün o kıt'anın sakinleri bittabi müstefid oldular. Herkes para kazandı. Hâricten gelenler kazandılar, dâhilde bulunanlar kazandılar. Büyükler, küçükler, fakirler, zenginler hep kazandılar.⁵³⁸

Zaten Ali Kemal'in nazarında İngiltere cihanın en “mübeccel” devleti, İngilizler de âlemin en hür, en “hürriyet-perver” kavmiydi. O kadar ki İngiliz devleti de halkı da kendi menfaatlerini candan düşündükleri, aradıkları halde bunu tüm insanlığın genel menfaati ile uzlaştırmayı başarabiliyorlardı. İngiltere'nin büyüklüğünü öven, özellikle de “istibdat rejimin yıkılmasından sonra İngiltere'nin var kuvvetiyle varlığımızı muhafaza çalıştığı” gibi aşağıdakine benzer “naif” satırlar sıklıkla Ali Kemal'in kaleminden dökülecekti:

Bu gün bu devlet-i muazzama meşrutiyet-i Osmaniye'nin, hürriyetimizin, ikbâl-i ahrârânemizin en hakiki, en samimi tarafdârıdır. Tarafdârı olduğunu da bu dakikaya kadar kavlen, fiilen isbat eyledi, şimdiden sonra da öyle yapmaya

⁵³⁸ Ali Kemâl, “Fezâil-i ...”, s. 1

müheyyâdır. Ama İngiliz menâfi'î böyle icab edivermiş. Varsın öyle olsun. Nemize gerek? Biz o menfaat-i mahsusa-yı milliye'nin böyle menâfi'î-i uzmâ-yı insaniye ile telif-i belîğine meftunane mehbût olmalıyız.

Var kuvvetiyle mahvımıza çalışırken idare-i müstebide-i sabıkamızın gerek halkın, gerek hükûmeten İngilizden bî-aman hasmı yoktu. Şimdi ise selâmet ve saadetimizi te'mine çabalayan hükûmet-i meşrûta-yı lâhikamızın yine halkın ve hükûmeten İngilizlerden [daha] samimi bir yâr-ı cânı görülemiyor.

İngiltere bugün Şarkda Osmanlıları, Osmanlılığı müdafaa ile hürriyetidir, hakkıdır, adlidir, hülâsâ insâniyettir ki i'lâ ediyor. Sade siyaseten değil, fitraten de büyüklüğünü gösteriyor.⁵³⁹

Mısır'ın İngiliz işgalini müteakip mamurlaştığı yönündeki iddiaların daha eski bir örneğine Mısır'ın idarî ve sosyo-ekonomik yapısına dair II. Abdülhamid'e sunulmak üzere hazırlanmış bir layihada rastlamaktayız.⁵⁴⁰ Yedi yıl Osmanlı Devleti'nin Mısır Fevkalade Komiserliği nezdinde görev yapmış bir bürokrat olan Mehmed Muhsin tarafından hazırlanan bu rapor, Mısır halkının İngiliz idaresinden duyduğu istikrahı ve sömürgecilik karşıtı görüşlere yaptığı vurgu ile ayrı bir önemi haizdir. Mehmed Muhsin, Kavalı ailesi tarafından ilka edilen Osmanlı karşıtı fikirlerin İngilizlerin işgaliyle Osmanlıların lehine döndüğü düşüncesindedir. Zaten İngiliz işgalinin bahanesi de olacak olan Arabi vakası, işgalden önceki devrede önce Fransız ve bilahare İngiliz nüfuzuna duyulan tepki ile husule gelmiş, bu işgal ile sözkonusu tepki daha da büyüyerek Osmanlı sevgisine dönüşmüştür İngilizlerin Hidiv ailesinden zulüm görmüş halkı kendi yanına çekebilmek için özellikle yargı ve araziye müteallik konularla amme hizmetlerinde bir takım iyileştirmeler yaptığını belirten Mehmed Muhsin, ancak işgalden bu yana uyanan milli hisler ile gönülleri dopdolu olan Mısır halkının Osmanlı idaresinden yana olduğu tespitinde bulunur. Özellikle Hidiv Said Paşa döneminde (1854-1863) başlanılagelen Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik haklarına yapılan tecavüzler, İngilizlerin işgali ile daha da belirgin bir hal almıştır. İngilizler Hindistan'daki Müslüman tebaalarının hilafetle olan ilgisini kesebilmek için başta Mısır olmak üzere hâkim oldukları İslam topraklarında hilafetin nüfuz ve gücünü azaltmaya

⁵³⁹ Ali Kemâl, "İfşâ-yı Hakaik", *İkdam*, no: 5161, 6 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

⁵⁴⁰ Yunus Özger, "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha", *History Studies: International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, s. 301-323.

çalışmaktadır. Mehmed Muhsin'in, İngilizlerin sırf bu amaçla diğer Avrupa devletlerini bile Afrika'da Müslümanlarla meskun bölgeleri sömürgeleştirmeye teşvik ettiğini belirtmesi de dönemin *rakabet-i istimlâkiye* politikalarını analizde farklı bir bakış açısını ihtiva eder.

5.2.1.2. Hindistan ve İngiliz idaresi

Celal Nuri Hind Müslümânlarının Hind âleminde mevkilerinin pek büyük olduğunu söyleyerek Mecusî dediği Hindularla Müslümânları aynı seviyede telakki etmenin büyük bir hatâ olacağını ifade eder. Her ne kadar Müslümânlar, Hind ve Sind'de azınlıkta kalsalar da ilim ve irfân, ahlâk, seciye, servet ve çalışkanlık açısından diğerlerinin üstündedirler. Hindistan Müslümanları hilâfet-i Osmaniye'ye son derecede sâdıkıdır. “Bize siyâsetimizde en esâslı kuvvetü'z-zahr olacak Hindlilerdir” diyen Celal Nuri Hindistan'da gerek Müslümânlar, gerekse Hindular arasında büyük bir uyanışın olduğundan bahseder.⁵⁴¹

Hind İslam basını ve Müslümânlar tarafından neşrolunan İngilizce gazetelerin önemine dikkat çeken Celal Nuri'ye göre Büyük Britanya Hükûmeti Müslümânlardan korkmakta ve onların düşünce ve kamuoylarını dikkate almaktadır. Ancak Celal Nuri İngilizlerin korktuklarını ve Müslümanların sözlerini dinlediklerini aslâ belli etmediğini söyler. Ona göre önemi gittikçe artmakta olan Hind Müslümânları, İngiliz âleminde büyük bir rol oynayabilirler. Büyük Britanya'nın Hind tâcını muhâfaza edebilmesinin tek yolu, ehl-i İslâmı iyi tutmaktan geçer. Rusya, bütün ihtirasıyla gözlerini Hindistan'a dikmiştir. Yönetimden duyulan rahatsızlıklar dolayı özellikle de Ganga havalisinde Rus entrikası faaliyet göstermeye başlayabilir. Hâlbuki İngilizler Hindlileri haklarından mahrûm etmez ve onları yetiştirmek politikasını seçerlerse, Rus entrikasına meşru bir sûrette mukabele çâresini bulurlar. İşte bunun için gelecekte ve hatta şuanda bile, Müslümânlar önemli bir rol oynamak kabiliyetine sahiptirler.⁵⁴²

Ancak Celal Nuri'ye göre İngiliz sömürge idaresinin bunun gerçekleştirebilmesi mümkün değildir. İngiltere hükûmetinin kendi menfaatini bilmediğini, Saint James

⁵⁴¹ Nuri, *İttihad-ı İslam*, s. 129

⁵⁴² *a.g.e.*, s.129

Kabinesi'nin de Hindistan'daki idarelerinin geçici olduğuna ezelden kani olduğunu ifade eden Celal Nuri İngiliz Hükûmetinin bu geniş toprakları garazsız, ivazsız yetiştirmek, halkının seviyesini makul bir dereceye ulaştırmak politikasına sarılmaları halinde daha bir çok zamân Hind ve Sind'de hükûmrân olabileceklerini ancak İngilizlerin böyle yapmamakla bu fırsatı kaçırdıklarını vurgular. Zira Celal Nuri'ye göre İngilizler bu gerçekleri anlamayacak derecede ihtiyârlamışlar, dejenere olmuşlardır.⁵⁴³ Nuri sömürgeci zihniyetin halka nasıl yaklaştığını ve bu idarenin nasıl çürüdüğünü şöyle ifade eder:

İngiliz Müste'marât İdâresi fenâ bir hâldedir. Süveyş Kanalı'ndan sonra İngiliz başka bir İngiliz'dir. Bütün maksadı cerr-i menfa'atdır. İngilizler müstemlekâtı bütün manasıyla çiftlik telakki ederler, ahâlî-i müste'marât da aşağı yukarı hayvân farz olunur. Onun için yerini yurdunu bırakıp Hind'e giden İngilizler –ki bunların bir kısm-ı ehemî serseri ve delifişek makûlesi âdemlerdir- mu'âmelâtından İngiltere'nin haysiyetini bile düşünmeyecek derecede paraya perestîş ederler. Bunların maksad-ı yegânesi az zamânda çok para kazanıp memleketlerine avdetdir. Binâ'enaleyh İngilizlerin ahâlî-i mahalliyyeye olan hakâretleri dil ile ta'rîf olunmaz. Bir İngiliz –velev müşteheyât acentası olsun- en büyük Hindlinin fevkindedir. Hindistan'da Hindliler ile Avrupalıların mahalleleri ayrıdır. Her şehir çiftedir. Biri Hind şehri, diğer Avrupa şehri.

Hindistan İmparatorluğu'nda rüşvet son derecede ta'ammüm etmiştir. Kaht şiddetle hüküm-fermâdır.

Kırım Muhârebesi esnâsında takrîben elli milyon Hindli açlıktan ölmüştür. Maârif-i umûmiyye Hind'de İngilizin en büyük düşmanıdır. Londra Hükûmeti ancak ahâlînin gözünü kapalı tutmakla Hind'de hükûmrân olabileceğini programına kat'ıyyen idhâl etmiştir.

Hind İdâresi bir anonim şirketin taht-ı tasarrufunda bulunan bir çiftlik idâresine pek ziyâde benzer. Zâten Hindistan'ı İngiltere'ye vaktiyle, bir şirket-i ticâriyye devr etmedi mi idi? Binâ'enaleyh bu nokta- inazardan muhâkeme edilecek olursa İngiltere'nin Hind'de irtikâbından çekinmediği cinâyâtın sırrı anlaşılır.⁵⁴⁴

Celal Nuri, Abdülhak Hâmid Tarhan (1852-1937)'ın İngiliz sömürgeciliğini konu alan *Duhter-i Hindû* (1876) oyununa da değinerek “bu cinâyât bizim en büyük şâ'irimiz

⁵⁴³ a.g.e., s. 131

⁵⁴⁴ a.g.e., s. 130-131

Abdülhak Hâmid Bey'i bile evân-ı neş'etinde me'yûs etmiş ve "Duhter-i Hindu" gibi bir eser-i muhalledin meydâna gelmesine sebep olmuştur" der.⁵⁴⁵

Hindlilerin günden güne gözü açıldığını söyleyen Celal Nuri, Hind millî vicdanın uyanmakta olduğu tespitini yapar. Müslümân, Mecusî birbirine sarılmakta, genç Hindliler Avrupa'yı başarıya götüren sırları araştırarak İngilizlerin ne sûretle emellerine ulaştıklarını tedkikten sonra onları taklide çalışmaktadırlar. Celal Nuri, Hind uyanışı bağlamında, İngiltere'nin kurduğu idare, polis ve mahkemeler sayesinde Hindistan'da asayişin oturduğunu, nispi bir refahın hâsıl olduğunu söyler. Zenginleşen bir zümre de yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bir "fâl-ı hayr"dır dediği projeksiyonunu, her türlü milli emelin gerçekleşebilmesi için "para, intizâm, şîme-i ta'kîb lâzımdır" şeklinde açıklayan Celal Nuri, bunların Hindistan'da görülmeye başladığını, dolayısıyla Hind millî emellerinin gerçekleşeceğinin alameti olarak gördüğünü ifade eder.⁵⁴⁶

Az bir kuvvetle koca bir ülke ve nüfusu yöneten İngilizler artık yolun sonuna gelmiş, ticarî olarak da gerilemeye başlamışlardır:

Hind'de üç yüz kûsûr milyona karşı her sınıftan ancak yüz bin kadar İngiliz vardır. Bu kadar İngiliz zannetmem ki üç yüz kûsûr milyon tavuğu idâreye kâdir olsun. Eski İngilizlerin sâyesindedir ki bugün tereddî etdikleri hâlde bir avuç Britanyalı böyle mühim bir beşer yuvasına hükm ediyor. Fakat gitgide bu kâbiliyet-i idâriyyeye de hâlel geliyor. Matbû'âtta hergün Hind idâresinin yeni bir rezâletini, yeni bir münâsebetsizliğini görüyoruz. Kezâlik İngiliz ticâreti de sükût ediyor.⁵⁴⁷

Hindistan halkının ya çok zengin ya da çok fakir olduğunu, İngiltere'nin bu topraklar üzerinde hâkimiyetini devam ettirebilmek için Raca, Mihrace ve her türlü reislerle Mısır'da olduğu gibi para kazanmak hususunda tam bir serbestlik verdiğini ifade eden Celal Nuri, bunların da olanca kuvvetlerini halkı çalıştırmaya ve soymaya hasrettiklerini söyler. Sonuç olarak, kendileri Karun kadar mala sahip olmuşlar, halk da açlıktan ölecek, kemikleri sayılacak bir duruma düşmüştür. Bu zenginler ve emirler Hind millî düşüncesini, İslam Birliği maksat ve gâyesini iyice anlayıp hürriyet mücadelesi

⁵⁴⁵ a.g.e., s. 131

⁵⁴⁶ a.g.e., s. 133

⁵⁴⁷ a.g.e., s. 133

yapanlara katılacak bir vatanseverlik düzeyine çıktıkları takdirde ise durumlarda bütün bütün bir değişiklik meydana gelecektir.⁵⁴⁸

Bu uyanışın Hind halkında görülen bir takım karakter bozukluklarını, ahlâksızlık ve tembelliği de gidermeye başladığını düşünen Celal Nuri, eskiden son derecede hareketsiz ve sâkin duran Hindlilerin bugün dünyâyı alt-üst edecek derecede anarşistlik etmeye başladığını söyler. Tekâmülü gösteren bir tablo olarak Bengal halkı, bir zamanlar tembelliğiyle ünlü iken, bugün ise en belli başlı hürriyet savunucuları oradan çıkmaktadır. Celal Nuri bu intibâhın takip edilmesi gerektiğini söyler. Ancak Avrupa basın-yayın dünyası Hindistan konusuna eğilmemektedir. Batı'da yayınlanan kitap ve risalelerde bir Hind meselesi yoktur. Geçenlerde Hindistan vâlisine yapılan sû-i kâd bile sıradan bir haber olarak geçilmiştir. Bu durumu bir geçiş süreci olarak değerlendiren Celal Nuri, Hind inancındaki reenkarnasyona da atıf yaparak şunları söyler:

Fakat bir de bunun bir iç yüzü var: Hind'de, içden içe bir "rönesans" devri başlıyor. Yumurtanın içinde civcivin neşv ü nemâsı gibi Hind hudûdları dâhilinde bir ikinci Hind asr-i ikbâlî hazırlanıyor. Zâten Hindistan -Incarnation- memleketi değil midir? Aye Zeus –Kristina ki Jezu Krist'in halefidir- Hind'de şimdiye kadar dokuz def'a bir bâkirenin karnına girerek doğup Hindistan'ı kurtarmadı mı?⁵⁴⁹

5.2.2. Rus Emperyalizmi

Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısındaki yenilgileri ve de en acı kayıplarından biri olan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile azınlık Ortodoks vatandaşlarının haklarını koruma yetkisi verilen Rusya, ilk bakışta fazla sakıncalı görünmeyen bu maddeler ile Osmanlı Devleti'nin siyasî olarak en çok mücadele ettiği devletlerin başında gelmiştir. Diğer bir deyişle, sonradan çok geniş bir biçimde yorumlanarak Ortodokslar üzerinde tam bir egemenlik kurmaya, Ortodoks tebaanın haklarını, kiliselerini korumak bahanesiyle sık sık Osmanlı Devleti üzerine baskı yapmaya vesile addedilecek bu

⁵⁴⁸ a.g.e., s. 134

⁵⁴⁹ a.g.e., s. 134-135

maddeler sayesinde Rusya, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına müdahaleyi de tazammun eden dolaylı emperyalist müdahalelerin baş aktörlerinden biri haline gelmiştir. Öte yandan Rusya, XIX. yüzyılın başından itibaren takip edegeldiği Balkanlardaki Slavları birleştirme hedefine matuf *Panslavizm* hareketi ile de Osmanlı Devleti'nin mukadderatı üzerinde etkili olmuştur.

Rusya, tarihin çeşitli dönemlerinde sıcak denizlere inmek için kendisine en uygun yol olarak bulduğu Boğazlar Meselesini, her fırsatta gündeme getirmiş, ancak bu konuda İngiltere'nin denge politikasıyla karşı karşıya kalmış ve Osmanlı-Rusya ilişkileri çoğu zaman bu minval üzere devam etmiştir. Bununla birlikte Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki tarihî düşmanlık, Berlin Antlaşması (1878)'ndan sonra, yeni bir döneme girer. Bu antlaşmadan sonra Rusya, geçici olarak Boğazlarla ilgili isteklerini ertelemeyi uygun görür. Ancak 1880'lerden itibaren İngiltere'nin Osmanlı karşıtı politikası, Rusya'nın 1890'larda Osmanlı aleyhine olabilecek İngiltere ve Fransa ile yeni ittifaklara girmesi, Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yönelmeyi kendi menfaatine daha uygun görmesini tazammun etmiştir. Buna rağmen III Aleksander'la Sultan II. Abdülhamid arasında özel bir ilişki olduğu bilinir.⁵⁵⁰ Ne var ki bu uzun sürmeyecek, Rusya'nın Uzakdoğu'da yaşadığı başarısızlıkları, onu tekrar takip edegeldiği geleneksel Doğu politikasına yöneltecekti. Nitekim Rusya'nın Japonlar karşısında aldığı yenilgi, Fransa'nın Alman yenilgisinde olduğu gibi, onu uzak müstemleke politikalarından daha çok, daha yakın Avrupa politikalarına, özellikle de Balkanlar üzerinde yoğunlaştırmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti aleyhine önemli gelişmelerden biri de Rusya ve Avusturya yakınlaşmasıdır. Çünkü Rusya'dan güç alan Avusturya, Bosna Hersek'i kısa bir süre sonra kendi topraklarına ilhak eder (1908). Balkanlardaki gelişmeler Osmanlı Devleti aleyhindeki ittifak çalışmalarıyla hız kazanır. Rusya'nın girişimleriyle, Avusturya, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ'ın katıldığı Osmanlısız bir "Balkan Birliği" kurulur. Rumeli'de ıslahata karşılık Rusya, Balkanlarda statükonun korunmasına evet der. Bu gaileler veya gelişmeler etrafında dönemin aydınları tarafından Rusya ve Rus emperyalizmi hakkında birtakım fikirler ileri sürülmüş, görüşler beyan edilmiştir. Dönemin fikir adamları konjektürel siyasî durumun yanı sıra

⁵⁵⁰ Ramsaur, *Jön Türkler ...*, s. 162

Rus hâkimiyeti altında yaşayan gerek Türklerin, gerekse sair Müslüman unsurların varlıklarının korunmasına yönelik birtakım fikirler ileri sürmüşlerdir.

Celal Nuri “dübb-i şimâlî”[Kutup ayısı] olarak nitelendirdiği Rusya’yı halkı ve devleti ile emperyalizm idealine gönülden inanmış olarak görür. Ona göre her hangi bir Rus’un, her hangi bir Moskof devlet adamının kalbine mürâcaat edilse hükûmetinin gâye-i emeli cihâna hâkim olmaktır! cevâbı alınacaktır.⁵⁵¹ Celal Nuri tarafından türedi bir millet olarak değerlendirilen Ruslar, bir zamanlar Tatar hanlarının vergi tahsildarı konumundan, Tatar ve Lehistan gibi dönemim büyük devletlerini ortadan kaldırdıktan sonra, yine vaktin en büyük devletlerinden biri olan İsveç’i üçüncü derecede bir devlet derecesine düşürüp, Doğu’nun kraliçesi olan Türkiye’yi de elini, ayağını kaldıramayacak râddede ezmiştir. Türkistan’ı tamamen kontrol altına almış, İran ise hâlihazırda boynunu Rus satırına teslim etmiştir. Kuzey Çin ise ancak Uzakdoğu’da Japon devletinin güçlenip Rusya’ya haddini bildirmesiyle Rus istilasından masun kalabilmiştir.

Celal Nuri’ye göre Rusya ne yapacağını bilerek yapmaktadır. Zulmünün, istibdadının, sıraya konmuş taassubunun bir manası vardır. Her ne kadar Rusya, Almanlar ve Fransızlar tarafından meydana getirilmişse de artık Rusya onlara teşekkür etmekte ve verdikleri hizmetlerinden müstağni olduğunu söylemektedir. Askerî alanda da Uzakdoğu hezimetini ve onu takip eden iç karışıklardan sonra yeni düzenlemelere gidilmektedir. Fransız ve Alman savaş endüstrisi, durmaksızın Rusya’ya silah ve mühimmât yetiştirmektedir. Ancak Celal Nuri, Avrupalıların, Rusları bu kadar silahlandırmalarından dolayı, bir gün pişman olacaklarını söyler. O, Rus-İngiliz geçici itilafının gücünün, Türkiye’yi süpürmeye kâfi gelebileceğini, ve Japonya’nın yükselişi ile birlikte, Uzakdoğu için Rusya’nın tehdit olmaktan çıktığını kabul etmekle beraber Rusya’nın olanca kuvvetiyle Hindistan’a yüklenmesiyle, Hindistan’ın bir zamanlar Portekiz ve Fransızların ellerinde iken İngilizler için bir arz-ı mev‘ûd olması gibi,

⁵⁵¹ Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 256-257

şimdilerde de İngilizlerin elinde olan Hindistan'ın artık Rusya için bir Filistin olduğu düşüncesindedir.⁵⁵²

Rusya, takip ettiği siyasette, Fransız ittifâkına bağlıdır. Bu ittifâk sâyesinde, Avrupa güç dengesinin kendi aleyhine çevrilmemesine muvaffak olmuştur. Hâlihazırdaki İngiliz-Rus dostluğu ise geçicidir. İngilizlerin yapmaya çalıştığı şey, Rus tehlikesini ötelemekten ibarettir. Ancak bu da Rusya'ya yarayacak, Ruslar beş on sene zarfında daha da güçlendikten sonra Pamir'i ve Pencap'ı geçip, Sendoganga havâlisine yerleşeceklerdir.⁵⁵³

Celal Nuri, Rusya'nın meydân-ı medeniyete nispeten geç girmesinden ötürü harâretli harâretli çalışarak, yitip gidenlere bedel, yeni kazanımlarla teselli bulmaya çalıştığını söyler. Ona göre Rusya'nın tekâmülü akıllara durgunluk verecek düzeydedir. Yine kurulan bu ittifak sayesinde Fransa'nın milyarları kolaylıkla Rusya'ya akmış, üst tabaka zengin olmuş, ordular tanzîm edilmiş ve Rus sanayisi de böylelikle meydana çıkmıştır. Sahralar, hudutsuz stepler bugün işlenmiş tarlalar hâline girmiş, şehirlerin etrafı fabrikalar ile dolmuştur. Kazvin Denizi'nden Türkistan'a kadar o geniş ülkelerde ekilen pamuk Moskova ve Viladimir'de dokunmaktadır. Lehistan bir sanayi' memleketi olmuştur. Beryansk, Bakmut, Kerç bir gün Kuruzo, Bodmingham veya Pitsburg derecesinde san'at şehirleri olacaktır. İşin uzmanlarına göre Rusya toprağında stok kömürün miktarı bin milyar ton olmak üzere tahmîn edilmektedir. Aynı şekilde Kafkas petrol kaynakları, Ural'daki platin madenleri, Altay'daki gümüş madenleri, Tomsk'daki kömür hazîneleri, Mançurya'daki altın damarları pek mühimdir. Rusya'nın İngiltere'nin sahip olduğu gibi farklı kıtalarda sömürgeleri yoktur. Almanya hudûdundan Çin Denizi'ne kadar arâzisi birbirine merbût ve muttasıldır. Hatta iştahla göz koyduğu Hindistan bile topraklarıyla bitişik bir sömürge haline gelebilir. Celal Nuri Rusya'nın girdiği yerlerde derhal yollar ve demiryolları inşa ettiğine dikkat çeker. Özellikle de Mâ-verâ-yı Sibirya hattını mühim bir şahaser olarak görür.⁵⁵⁴

⁵⁵² Nuri, *a.g.e.*, s. 261-262

⁵⁵³ *a.g.e.*, s. 262

⁵⁵⁴ *a.g.e.*, s. 259-260

Celal Nuri'ye göre Rus sömürgeciliğin ana gayesi asimilasyondur. Sömürge halklarına resmen ve cebren lisan, kanun ve din dayatılmakta, bu mağlup halklar toptan ve zorla Rus ve Ortadokslaştırılmaktadır. Rusların bu asimilasyon politikalarını bir fabrikaya benzeten Nuri, bu prosesi şöyle anlatır:

Temsil Rusya kolonizasyonunun gāye-i emelidir. Ahâlî bâ-irâde-i Çârî toptan ve zorla Rus ve Ortadokslaştırılıyor. Lisân, kânûn, mezheb resmen ve cebren ahâlî-i mağlûbeye neşr ve ta'mîm olunuyor. Slav mevcusi her gün kabarıyor. Her gün yeni ve küçük dalgalar bu büyük dalgaya karışıyor. Rus Asyaî olduğundan kendisini akvâm-ı meftûhaya karşı yabancı göstermiyor. Temessül husûsunda Rusya'nın yeni memleketleri bir fabrika gibidir. Yeni bir eyâletde Rus olmayan bir köye tesâdüf olunur. Onun civarında bir diğer karyeye Rusluk biraz girmiştir. Orada Moskofca söylenir. Bir üçüncüsünde gösterilen menâfi' neticesi ahâlî biraz Ruslaşmıştır. Dördüncüsünde ise nisfiyyet Rus'dur. Daha ötelerde kâmilan Moskoflaşan karyeler ve ma'mûrelere rast gelinir.⁵⁵⁵

Fakat bu asimilasyon politikasına direnen unsurlar da vardır. Celal Nuri, Rus boyunduruğu altındaki Türk ve Müslümânların buna karşı bir sedd-i âhenîn teşkîl ettiğini düşünür.⁵⁵⁶ Rusların, hem Türkler, hem Cermenler, hem de Anglo-Saksonlar için büyük bir tehlike teşkil etmekte olduğunu söyleyen Celal Nuri Avrupa'nın en zinde iki kuvveti olarak gördüğü Cermenlik ve Slavlığın çarpışma ihtimâlini çok yüksek hatta kaçınılmaz görür. İstikbâl, Pan-Cermanizm ve Pan-Slavizm'in müsâdemesinden sonra anlaşılacaktır. İngiltere ise ezelden mağluptur. Ona göre asıl mühim mesele gelecekte Almanya ve Rusya'nın çarpışmasıdır.⁵⁵⁷

Celal Nuri'ye göre Osmanlılık âlemi Rusya ve Rusya ve İngiltere'nin emperyalizm, cihangirlik politikaları arasında fena halde kısılmış kalmış bulunmaktadır. Vaktiyle Tatar Hanlarının haraç-güzarı olan bu millet, birçok milletleri esaretine alarak muazzam ve yekpara bir imparatorluk kurmuştur. Ancak bu genişleme Rusları tatmin etmemektedir. Rusya'nın Osmanlı Devleti için bir tehdit oluşturmadığına dair Avrupa kamuoyunda oluşan görüşlere katılmadığını belirten Celal Nuri, Rusların herhalükarda İstanbul'da ve Akdeniz sahillerinde gözü olduğunu ifade eder:

⁵⁵⁵ a.g.e., s. 261

⁵⁵⁶ a.g.e., s. 259

⁵⁵⁷ a.g.e., s. 261

Rusya ve İngiltere emperyalizm, cihangirlik politikaları arasında Osmanlılık âlemi fena halde kısılmış, kalmış bulunuyor. Vaktiyle Tatar hanlarına vergi veren, onlara gâh sadakat ibrâzı, gâh aleyhlerine bir entrika politikası tatbiki suretiyle mevcudiyetlerini muhafaza eden küçük, pek küçük Moskova prensleri Rurik'in halefleri şimalde İsveçleri, Finleri, Almanları, Letonları, garbda Litvanyalıları, Lehleri, Beyaz Rusları, Rotenleri, ribka-i hâkimiyetlerine aldıktan, Kırım Hanlığı'nı mekr u hile ile mahv ettikten, Kafkasya'yı azim külfetler ile zabt eyledikten, Buhara ve Hîve hükûmetlerini taht-ı murakabeye aldıktan başka vakı'ân Baltık Denizi'nde, Karadeniz'de ve neden sonra, havali-yi münceimide Viladivostok'da liman tedarik etdiler ise de bir tarafda İskandinavya Boğazları'nın, diğer tarafda Türk boğazlarının bulunması yine kendilerinin bir kafes içinde taht-ı tazyikde bulundukları i'tikâdını zâil edememiş ve Rusya Türkistan, Çin, Mançurya, Moğolistan muvaffakiyetlerinden sarfün-nazar yine İstanbul'u hedef-i azîmeti, nehbe-i emeli edinmekden vaz geçmemiştir. Mösyö Victor Berar'ın dediği gibi Rusya'nın bir gün, Avrupa ne derse desin, ne yaparsa yapsın Cenubî Anadolu'nun bir kısmını bir yeni Mançurya ittihaz etmesinden, Pâyâs [İskenderun] Limanı'nı yeni bir Port Artur haline koymasından hazer edilir.⁵⁵⁸

Ruslar bu emellerine ulaşmak için her türlü yöntemi denemektedirler. Bazen hileyle, bazen yöneticileri satın alarak bazen de cebren Türklerin geriletilmesi ve yok edilmesi için uğraş vermektedirler. Celal Nuri Rusların emperyalizme muhtaç olduğunu söyleyerek, Rusların Osmanlı Devleti'ni yıkmak için yapageldiklerini şöyle anlatır:

Hülasâ-yı kelâm Hristiyan ve Ortodoks Rusya denizsizdir. Açık denize muhtacdır. Şevket ve mikneti dâhilindeki anâsır-ı hürreye karşı muhafaza etmek için emperyalizmin inkişâfına şiddetle müftekindir. Binâen-aleyh meslek-i sâbıkına devamla Rusya hükûmeti mekr ü hileyle (Hünkâr İskeleyi mu'âhededesi gibi), denâet ve süfliyetle (Katerina ve Baltacı mes'elesi gibi), i'zâz ve ikrâm politikasıyla (Ceneral İgnatiyef'in saraya hulûlü gibi), cebr ü şiddetle (1293 muharebesi gibi) aleyhimizde işâat-ı bed-hahâne ile (Nur gazetesi gibi) ve daha gûna-gûn vesâit ile Türklerin infisâh ve izmihlâlâline, inkıraz ve tedennisine gitmek azmindedir.⁵⁵⁹

Celal Nuri'ye göre Çarizm'in iki yönü bulunmaktadır. Birincisi, ekseriyeti Moskof olmayan halkların boyunduruk altında tutulması, ikincisi de hürriyetperver Ruslara yapılan eza ve cefalardır. Çarizm sebebiyle dışarıdan mutantan, azametli görünen Rusya, içten içe çürümüştür. Ahali hukuka mâlik değildir, eşitlik yoktur. Devlet

⁵⁵⁸ Nuri, *1327 Senesinde...*, s.4-5

⁵⁵⁹ *a.g.e.*, s.6

bürokrasiye boğulmuştur. Japonya savaşındaki başarısızlık Rusya'nın azametinin ne kadar sahte olduğunu göstermiştir.⁵⁶⁰

İran ise İngiltere ve Rusya'nın anlaşması sonucu nüfuz bölgelerine bölünmüştür. Celal Nuri Rusya tarafından takip edilen İran siyasetini şöyle tasvir eder:

Rusya muahedeleriyle, istihsal ettiği imtiyazlarla, karzen verdiği paralarla, inşâ ettiği yollar, küşâd eylediği bankalarla, Acem irticâ'yyununa müzaheretile, mahlu' Muhammed Ali Şâh'ı sahabet-i mahsusasına almasıyla İran'da hulul ve nüfûz sulhpervarenesinde bâ-kemâl-i keremi devam ediyor. Potsdam mükamalesinden sonra Almanya dahi Rusya'ya İran'da serbesti-i tâm veriyor.⁵⁶¹

Emperyal mücadele alanlarından biri de Orta Asya'dır. Buradaki Rus yayılmacılığından bahseden Nuri, Semerkand, Taşkent, Buhara, Hîve, Hazar Denizi sahilleri ile Çin'in Türkler ve Müslümanlarla meskûn önemli bir kısmının Rusya'nın elinde olduğunu ifade eder. Bunların yanı sıra Kırım ve Kazan hanlıkları gibi yönetimler -Celal Nuri evvelce Rusya'nın Kazan Hanlığına haraç verdiği dikkat çeker- ile Kafkasya ve Dağıstan'daki muhtelif hükümetler de Rus Devleti tarafından mahvedilmiş durumdadır.⁵⁶²

Filibeli Ahmed Hilmî'ye göre, coğrafi yapısıyla itibariyle bugünkü Rusya'nın en büyük ve en mühim aksamını Türklerden alınan İslam vatanları meydana getirmektedir. Baserabya, Kırım, Kazan, Ejderhan, Kafkasya, Buhara, Hive, Orta Asya, Sibiryâ-yı Türkî hep böyle topraklardır.⁵⁶³ Ancak Rusya'nın İslam âlemi üzerindeki olumsuz etkisi sadece kendi edindiği topraklarla sınırlı değildir, Bosna-Hersek, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan gibi toprakların elimizden çıkmasındaki en birinci faktör yine Rusya devleti olmuştur. Filibeli Ahmed Hilmi “ne aldığı yenilgiler ne de karşılaştığı zorluklar, kendisini takip edegeldiği tarihî ve millî siyasetinde alıkoyamayan Rusya'nın” yayıldığı bölgenin, daha çok Müslüman Türklerle meskûn topraklar olduğuna dikkat çektiği gibi, Rusya'nın egemenliği altında bulundurduğu bu Türk ve Müslüman halkları, Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak üzere birtakım müeyyidedeler uyguladığını da

⁵⁶⁰ a.g.e., s. 32

⁵⁶¹ Nuri, “İslâm'da Vücub-ı”, s.164-165

⁵⁶² a.g.m., s.166

⁵⁶³ Arûsî, *Yirminci Asırda ...*, s. 33

belirtmeyi ihmal etmez. Düşünür Rusya'nın egemenliği altında bulunan halkların milliyet ve dinlerinin değiştirilmesi tehlikesiyle karşı karşıya bulunduklarını, yakın geçmişte yaşanmış tecrübelerden örneklerle şöyle açıklar:

Kırk sene evvel Besarabya'da lâakal elli bin Müslüman varken bugün bir dâne bile Müslüman yoktur. Kazan Moskofların eline düştüğü vakit binler, binlerle Müslüman şehir hâricine atılmış, yüzbinlercesi cebren Hristiyan yapılmıştır. Otuz sene akdem hemân bütün ahâlisi Müslüman olan Kafkasya'da bugün birkaç yıkık minare, bir kaç köhne binadan başka âsâr-ı İslamiyye kalmamış ve ahâlisi cebren ve kahren Ruslaştırılmakda bulunmuştur. Buhara'da, Hive'de, Almatu ve Yedisu'da, Taşkend'de ve Yarkend'de, ecdadımızın mehd-i zuhuru ve büyük bir medeniyetin incilâgâhı olan o yerlerde bugün, bir elinde alâmet-i şirk ve cehalet, diğer elinde âlât-ı kahr ü felâket olarak bütün insanların en mutaassıb en hissiz ve en mürüvvetsizi olan bir kavm-i âdî hükümferma oluyor.⁵⁶⁴

Şehbenderzadeye göre Rusya devleti üzerine yapılacak analizlerin sıhhatli olabilmesi için öncelikle Rusya'nın hem bir Avrupa ve hem de bir Asya devleti olduğu hususunun tespiti gerekir. Rusya'nın geniş topraklara yayılması, demografik açıdan sosyo-kültürel farklılığı da beraberinde getirmiştir. Rusya ahalisi yekdiğerinden ırkan, dinen, lisanen ve tarihen yabancı, muhtelif unsurlardan oluştuğu gibi irfan düzeyleri de birbirinden çok farklıdır. Rus halkının "millet-i hâkime" olmasına rağmen aydın şehirlilerle, son derece bedevi ve mutaassıp avam ve köylülere ayrıldığına dikkat çeken Şehbenderzade, köylülerle şehirliler arasındaki kültür farklılığını, "birinciler Avrupa'nın en ileri halkından ma'dûd iken ikinciler, Asya'nın en mütedenni halkıyla müsavidir" şeklinde nitelendirir. Şehbenderzade, Rusya'nın, "mutî" bir ekseriyeti teşkil eden bu ikinci sınıf Ruslara istinad etmekte" olduğunu belirtir. Ancak daha önemlisi, devlet ile halkı arasında bir ülkü birliği vardır ve "bu ekseriyet-i cahile ile hükümetin gaye-i hayaliyesi aynı şeyden ibaret bulunmaktadır". Şehbenderzade'ye göre gerçekleştirilmeye çalışılan bu "gaye-i hayal" (ideal)'ler belli başlı şu fikirlerden oluşur:

1. Rus olmayan unsurları Ruslaştırmak;
2. Rusya'da yalnız Ortodoks Hristiyan mezhebini bırakmak;

⁵⁶⁴ a.g.e., s. 26-27

3.Müslüman olan muhtelif kavimleri Rusya nüfuzu altına almak;

4.Rusya'da yalnız Rusçayı bırakmak.⁵⁶⁵

Filibeli'ye göre Rusya, takip edegeldiği bu millî ve tarihî siyaset ile Yakındoğu'da birçok başarıya ulaştıktan sonra kendisini Osmanlı devletini yutmaya odaklamıştır. Zira Rusya öncelikle bir Asya hükümetidir ve bu yüzden de önceliği Yakındoğu'dur ve emeli derin bir uykuya dalmış olan Osmanlı Devletini yutmaya münhasırdır. Ancak Rusya tarafından beslenen bu emele, başta Almanya olmak üzere İngiltere ve Avusturya'nın karşı olduğunu belirten Filibeli Hilmi, Rusya'nın Yakındoğu'da elde ettiği başarıların düvel-i muazzama ve özellikle de İngiltere ve sonra da Almanya'nın düşmanlık ve telaşına sebep olduğunu belirtir. Bu yüzden büyük devletler, Rusların tamahkârlığından istifadeyle Rusya devleti için yutulamayacak bir lokma olan Osmanlı Devleti'ni, Rusya'yı perişan etmek için bu devletin önüne koymuştur. Çünkü Rusya'nın güçlenmesini sömürgeleri yüzünden İngiltere, özellikle de iktisadî sebeplerle Almanya ve Avusturya, Kudüs dolayısıyla da hiçbir devlet istemez. Bu stratejinin benzerinin Bismark tarafından Fransa'ya karşı uygulandığını söyleyen Şehbenderzade'ye göre Bismark Fransa'nın Avrupa'daki faaliyetlerini söndürmek için onların millî gururlarını okşayarak önce Tonkin'e sonra da Afrika çöllerine sevk etmişti. Hatta Japonların da İngilizler tarafından Rusların üzerine sevk edildiği iddiasında bulunan Şehbenderzade, Japonların Rusya'ya indirdiği müthiş sille ile Rusların kendini toparlayabilmelerinin çeyrek asır alacağı düşüncesini savunur.⁵⁶⁶

Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden rahatsızlık duyduğu hususların başında, Meşrutiyetin ilân edilmiş olması ve eşzamanlı olarak İran'daki uyanışla birlikte iki devletin yaklaşma ihtimalinin bulunması gelir. Zira bu iki İslam devletinin kuvvetlenmesinden ortaya çıkacak en önemsiz netice, Rusya'yı öz vatanında mahbus bırakmak ve güneye doğru inmesini imkânsız hale getirmektir.⁵⁶⁷ Şehbenderzade Rusya'nın iki asırdan beri sürdürdüğü kanlı mesaisinin iflâsla neticelenmesi demek olacak böyle bir ittifakı, "Rusya'nın yeniden bir siyaset-i serseriyane ile cenuba doğru saldırmasını mûcib oldu"

⁵⁶⁵ a.g.e., s. 34

⁵⁶⁶ a.g.e., s. 41

⁵⁶⁷ a.g.e., s. 41

diyerek düşmanlığın sebeplerinden sayar. Şehbenderzade'ye göre Rusya'nın İran'a saldırmasının iki maksadı vardır. Birincisi, İran'ın kuzeyini işgal ederek Osmanlı Türklük âlemiyle Orta Asya Türklük âleminin, diğer bir deyişle, makam-ı Hilafetle Asya Müslümanlarının hatt-ı vâsılını kesmek ve ikiye ayırmak, diğeri de intibah ve terakkiyi mümkün olduğu kadar söndürmek ve hiç olmazsa 'mahalli ve mevzii' bırakmaktır.⁵⁶⁸

Rusya için diğer bir önemli yeni gelişme de Çin intibahıdır. Şehbenderzade yukarıda anlattığı siyasetin ne kadar başarılı olacağı henüz kestirilemezken işin içine bir de Çin uyanışının girdiğini, artık Rus siyasetçilerin ya elindeki topraklarla yetinip onunla kanaat getirmeleri gerektiğini ya da her şeyi kaybetme pahasına da olsa Çin intibahını da söndürmek için meydana atılmak zorunda olduklarını ifade eder.⁵⁶⁹

Şehbenderzade'ye göre XIX. yüzyılın başında ve ortalarında Rusya'yı tehlike algılamasında en baş sıraya koyan İngiltere, yarım asır Slav istilasına bir set çekebilmek için Türk unsurundan ve Osmanlı Devleti'nden istifade etmeye çalışmıştır. Fakat Osmanlı'nın doğrudan İngiliz nüfuzuna uyma konusundaki isteksizliği, İngiltere'yi yeni politikalar izlemeye iter ve böylece İngiltere "Rusya ile cenub arasında, düvel-i muazzamanın taht-ı himayesinde bir takım mıntıklar, hâiller ihdasını muvafık" bulur.⁵⁷⁰ Ona göre; Balkan devletlerinin oluşumu, "vilâyât-ı sitte muhtariyeti" ve "Ermeni istiklâli" gibi teşebbüslerin hepsi, bu yeni politikaya dayanmaktadır. Ancak Balkan devletlerinin oluşumu Rusya'nın Balkanlar'da nüfuzunun artmasını getirmiş, bu yeni devletlerin Rusya'nın isteği doğrultusunda hareket etmesinden başka bir sonuç doğurmamıştır. Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan gibi Balkan devletlerinin Rusya taraftarlığı, Osmanlı'ya harp ilân etmesiyle anlaşılmaktadır. Şehbenderzade bu devletlerin Rusya'nın izni ve rızası olmadan böyle bir harekette bulunamayacaklarını belirtirken, Balkan Savaşları'nın başlıca sebepleri arasında hürriyetin ilânından sonra

⁵⁶⁸ a.g.e., s. 42

⁵⁶⁹ a.g.e., s. 42

⁵⁷⁰ a.g.e., s. 57

Osmanlı'nın Rusya'yı endişelendirmesini sayar.⁵⁷¹ Benzer şekilde *Hikmet* gazetesinde "mühim bir makale" spotuyla takdim edilen "Balkan Muharebesini Kim Hazırlamış? Yine Rusya mı?" başlıklı yazıda, Viyana'da yayınlanan *Avusturya Risalesi* adlı bir mevküteden iktibasla Balkan Savaşının arkasındaki asıl gücün Rusya olduğu okuyucuya anlatılır.⁵⁷²

Şehbenderzade'ye göre İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan *ittifak-ı müselles* (üçlü ittifak)'e Rusya'nın katılımı, Almanya aleyhtarlığından değil, aksine Almanların bizzat Rusları yönlendirmesi ile olmuştur. Ona göre, Rusya, Almanya'nın bir nevi sömürgesidir. Bundan dolayı Rusya onun için bir tehlike değil bilakis bir kuvvettir. Çünkü bu ülke daima Almanya'nın inisiyatifi ve yönlendirilmesiyle hareket etmektedir. Şehbenderzade, Almanya'nın Rusya üzerindeki hâkimiyetini şu maddeler hâlinde sıralar:

- 1) Rusya, Almanya'nın, bir nevi müstemlekesidir; Rusya çok geniş tabii kaynaklara sahip olsa da bunları fennî, sınaî ve iktisadî bakımdan değerlendirebilecek kudrete mâlik olmadığı için söz konusu boşluk Almanya tarafından doldurulmaktadır.
- 2) "Rusya hanedân-ı imparatorîsi" Almanya kayserlerinin "vassal-ı tabii"dir. Rus çarları aslen Almandır. Dedeleri Almanların küçük prenslerinden biri olduğu için, Almanya imparatorlarına karşı Çarlar, her vakit "tâbi'iyet-i ma'nevîyeyi hâtıra getiren bir meveddet ve hürmetle merbû" kalmışlardır. Almanlar da her vakit Ruslara yardım etmişler, hatta Rusların son dönemlerdeki bütün başarıları Almanya'nın muvafakat ve rızası sayesinde husule gelmiştir, binaenaleyh Rusya'nın gelişmişliği ancak Almanların izin verdiği kadardır. Duygu, eğitim ve dil olarak Rus imparatorluk sarayıyla bir Alman kraliyet sarayı arasında hiçbir fark yoktur. Rusya ile Fransa arasında işbirliği anlaşması imzalandığında bile Rus Çarı Fransa'yı ziyarete giderken önce Berlin'e uğrar, Kayser'e bağlılığını bildirmeden Fransa'ya geçmez.

⁵⁷¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, "Düvel-i Muazzama Arasında İttifak-ı Samimi Yok, Bir Hârb-i Umumi Bile Mümkün", (Mebahis-i Siyasiyye), *Hikmet* (gn.2), no: 70; 28 Şevval 1330/ 28 Eylül 1328/ 10 Ekim 1912, s. 1

⁵⁷² "Balkan Muharebesini Kim Hazırlamış? Yine Rusya mı?", *Hikmet*, (gn.2), no: 76, 6 Zilkade 1330/ 4 Teşrinievvel 1328/ 17 Ekim 1912, s. 3.

3) Rusya'nın mukadderatını yönlendiren mütefekkirler, ekser mülkî ve askerî rical ya Alman ya da Almanlaşmış adamlardır;

4) Rusya'nın yüksek sınıflarındaki fikir ve terbiye, Alman medeniyetinin mahsulüdür;

5) Rusya'nın hayat ve mematı Almanların elindedir. Almanya ne vakit isterse Rusya'yı zora sokabilir. Mesela, tam da Rusya'nın dış problemlerle meşgul olduğu sırada Rusya'nın müstebit idaresi altında inleyen milyonlarca Lehliyi isyan etmekten alıkoyan kuvvet Alman orduları korkusudur.⁵⁷³

Şehbenderzade'ye göre aslında sadece Lehliler ile değil, diğer mazlum halklarla ve de kendi gençliğiyle problem yaşayan Rusya'nın geleceği, Almanların elindedir. Dolayısıyla Rusya'nın prestij ve büyüklüğü sahtedir. Şehbenderzade bunu şu satırlarla ifade eder:

Lakin Rusya'yı, büyük teşebbüsat halinde düşündürecek avamil-i ihtilal, yalnız Lehliler değildir. Ermeniler, Kafkasyalılar, Finlandiyalılar, Tatarlar ve daha nice akvam-ı mazlume ve hepsinden mühimmi olarak, müfrit sosyalist ve nihilist olan Rus şübbânı [gençleri], Rusya'yı son derece za'îf ve ma'nâ-yı tâmmiyle âciz bırakmaktadır. Almanya, her en vakit isterse Lehistan'da bir ihtilal çıkartabilir. Bu ihtilalin dâire-i sirâyetini tevsi'i ise kendi kendine olabilecek umur-ı tabî'iyedendir.

İşte bu izâhat-ı mücmeleden müstebân olur ki, azamet ve şükûhu hakiki olmakdan ziyade kuru bir nümâyiş, sahte bir kabartıdan ibâret ve hevâ ile dolu bir balona şebîh bulunan Rusya'ya, ne İngiltere, ne Fransa hiçbir fenâlık etmeğe muktedir değilken, Almanya, onun mukaderratına ma'nâ-yı tâmmiyle hâkimdir.⁵⁷⁴

Şehbenderzadeye göre Rusya üçlü ittifaka yürümesi yine Almanya'nın rızasıyla olmuştur. Çünkü Almanya'nın görünüşte kendisine karşıymış gibi oluşturulan böyle bir ittifaktan elde ettiği avantajlar vardır. Şehbenderzade bu avantajları şöyle sıralar:

1) Fransa'yı çürük bir ittifakın içine sokmak.

2) Fransa tarafından Rusya'ya aktarılan paralardan Almanya'nın yararlanıyor olması

⁵⁷³ Arûsî, *Yirminci Asırda ...*, s. 35-36

⁵⁷⁴ a.g.e., s. 38

- 3) Rusya'yı İngiliz müstemlekelerine biraz daha yakınlaştırmak daha tehdit edici bir konuma sokmak
- 4) İngiltere ve Fransa devletlerini kendi özgürlükçü kesimlerine karşısında zor duruma düşürmek
- 5) İngiltere'yi Rusya'ya dost yaparak İslam âleminin tepkisini çekmek. Şöyleki; İslam'ın tarihsel düşmanı olan Rusya ile İngiltere'nin Şark meselesindeki yakınlığı ve İngiltere'nin Rusya'ya Müslümanları ezmek hususunda yardımı, İslam âleminin İngiltere'ye infialini ve sonuç olarak İngiltere'yi sıkıntıya düşürecek karışıklıkların ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir. Şehbenderzade bunun da kısmen ortaya çıktığını, İran meselesinde İngiltere'nin İran'ı Rusya ile paylaşma siyasetinin bütün İslam âlemi ve özellikle de Hindistan Müslümanlarının şiddetli protestolarını çektiğini ve ihtilal emareleri baş göstererek, İngiltere'yi başka türlü hareket etmeye mecbur bıraktığını söyler. Dolayısıyla Almanya sözde kendi aleyhine oluşturulan bu ittifakı değil önlemek, mümkün mertebe böyle bir oluşumu, elinden geldiği kadarıyla kolaylaştırmaya çalışmıştır.⁵⁷⁵

Halil Halid'in Rus emperyalizmi tahlilinde ilk olarak ön plana çıkan husus, Avrupa medeniyet ve terakkisinden istifadeye kendisi muhtaç bir memleketken o medeniyet ve terakkiyi Doğu kavimlerine iletme davasında bulunmasıdır. Halil Halid için bu durum, "Avrupa medeniyeti adına icra olunan sahtekârlıkların en tuhaflarından" bir tanesini teşkil eder. Ancak durumun bu tuhaflığına rağmen, Rus devletinin sahip olmuş bulunduğu zeki politikacıların gayretleri sayesinde Batı Avrupa milletleri, Rusya'nın da Şark'da bir *vazife-i temeddün* icrasına yetkisi olduğu görüşünü kabul etmişlerdir. Bundan dolayı Batılılar ve özellikle de İngilizler, Rusya'nın Doğu'daki yayılmacılığına ancak bir iki defa muhalefet ettikleri halde çok kez açık desteklerini göstermekte tereddüt etmemişlerdir. Halil Halid'e göre Batı Avrupa'da hümanist ve insan hakları savunucusu geçinen birçok siyaset ve yazın adamı, öteden beri Şark'daki barış ortamını bozan ve nice Şark halklarının millî hürriyetine tecavüze yeltenen bu devleti, Doğu'da Avrupa medeniyetinin bir öncüsü olarak alkışlamaktadır. Hatta Halil Halid,

⁵⁷⁵ a.g.e., s. 40

Gladstone'un "bilinen Osmanlı düşmanlığından ötürü", Rusya'ya "şimâlden zuhûr eden muhsin-i hürriyet" yakıştırmaları yaptığını aktarır. Halil Halid'e göre Batı'nın bu desteğini arkasına alan Rusya, Asya içlerine kadar bir çok memleketin hürriyeti pahasına medeniyeti götürmeye koyulur. Bu durum Rus-Japon harbine kadar sürmüştür. Ancak bu savaşta Rusların "cisimleri küçük ve fakat hassa-i idrâkları pek büyük olan" Japonlar karşısında aldığı ağır mağlubiyet, "vazife-i temeddünün ne kadar çürük bir iddi'â" olduğunu ortaya koymuştur.

Rus istilasının sonuçlarına da değinen Halid, Kırım'da, Kafkasya'da ve Orta Asya'da birçok İslam topluluklarının içtimai yapılarının çok tehlikeli bir şekilde sarsıldığını belirtir. Israr ve inatla bu halklara Rus dili, adetleri ve hatta "ahkâm-ı mezhebiye"sinin dayatıldığını belirten Halil Halid, bu suretle bu halkların millî ve dinî duygularında yaralar açıldığını söyler. Bu tazyikler altında vatanlarını bırakıp Türkiye'ye gelen göçmenlerin perişan hali ortadadır. Halil Halid, Avrupalıların, mülklerini yok pahasına satıp, ecdad topraklarını terk eden ve bu yüzden perişan ve sefil halde bir başka memlekete göçen bu insanların durumundan müteessir olmadıklarını hatta bu insanların başka memleketlere göç etmelerini, cahilce bir din aşkına dayandırdıklarını söyler. Halil Halid bu göçlerin sebepsiz yere Hristiyan yönetimlerine beslenen bir düşmanlığa değil, yayılmacıların yapageldikleri zulümlere bağlanmasını gerektiğini savunarak bu göçlerin asıl sebeplerini şöyle izah ediyordu:

Belki adât-ı kavmiyesi, usûl-i müttehaze-i âilesi, hissiyat-ı muazzeze-i diniyesi üzerine takyidat-ı mütecavizane vaz' edegelen idareden kurtulmak içindir. Rusya hükûmeti binlerce halkın fevc fevc hicretten dolayı zabt eylediği memleketlere ârız olacak kesâd-ı iktisâdîyi kâle almamış idi. Binâen-aleyh mülâhazat-ı siyasiye ile o Müslümanların kaçmalarına sebep olan ta'addiyâtı irtikâb etdi.⁵⁷⁶

Ahmed Agayef de *Sırat-ı Müstakim*'de peşi sıra yazdığı iki makalesinde göç meselesini ele alır. Ona göre de Müslüman ahali tâbi oldukları hükümetlerin onlara reva gördükleri zulümden kaçarak Osmanlıya sığınmakta, tek bağımsız İslam hükümeti olduğu için onun gözünün içine bakmakta, ondan bir işaret beklememektir. Hal böyleyken, gerçeklerin tam ters olarak aksettirildiğini söyleyen Ahmed Agayef, Osmanlı'daki

⁵⁷⁶ Halid, *Hilal ve ...*, s. 201

gayrimüslim unsurların ve dış güçlerin bundan rahatsızlık duyduğunu, bu göçlerin içerde, istikbalde Hristiyanların daha rahat yok edilmesinin temini; hariçte ise ittiḥad-ı İslam mesleğinden kaynaklanan dinî bir sembol olarak gösterilmeye çalışıldığına dikkat çekerek, bu göçlerin ardındaki yegâne sebebin Müslümanların gördüğü zulüm ve eziyet olduğunu şöyle anlatır:

Bir çok muhacirler Osmanlı'ya akın akın gelmektedirler. Bu zavallıları bi't-tabi' muhacerete sevk eden fakr u ihtiyâç ve kendi memleketlerinde gördükleri zecr ve zulmdür. Bunları iskân ve levâzımât-ı istirahat ve ma'îşetlerini teh'ye etmenin derece-i mesârîf ve külfetini herkes tahmin eder. Hükûmet-i Osmaniye bu kadar mesârîf ve külfeti bi't-tabi' kendi zevk ve sefası için yapmıyor. Vazife-i mukaddesinin ifâsı taht-ı mecburiyetinde olarak yapıyor. Eğer şu zavallılar kendi memleketinde kalıb da sa'âdet veistirâhatle yaşâsaydılar hükûmet-i Osmaniye için daha muvafık, daha iyi olurdu. İşte görülüyor ki muhâcirîn-i İslâmiye'nin Osmanlı'ya muhaceret etmeleri birçok gavâ'il-i dâhiliye ve hâriciye sebeb oluyor. Dâhilde anâsır gayr-i müslime Müslümanların muhaceret vâsıtası ile tezâyüdünden kuşkulunarak muhâcirîn-i İslâmiye'nin kabulü 'aleyhinde bir çok gürültüler yapıyorlar. Bunlar kasden celb ediliyorlarmış, bunlara Hristiyân yerleri veriliyormuş, ki âtîde Hristiyanlar daha kolaylıkla ezdirilsin. Ve kıs 'alâ-zâlik. Hâricde ise hükûmât-ı Hristiyâniye muhâcirin-i İslâmiye'nin Osmanlıya doğru hareketlerini "ittihâd-ı İslâm" mesleğinden nâşî bir alâmet diye telakki ediyorlar. Hâlbuki şu zavallıların terk-i vatan ve memleket ederek diyâr-ı gurbete gitmelerine yegâne sebeb hemân tâbi' bulundukları hükûmetlerin haklarında reva gördükleri zulm ve ta'addidir.⁵⁷⁷ s.387-388

Agayef'e göre muhacirler uğradıkları takibat ve tazyikatten ötürü göç etmek zorunluluğunda kalmışlardır. Bunun örneklerinin Ortaçağ Avrupa'sında yaşandığına dikkat çeken Agayef, din savaşları yüzünden Avrupa'dan Amerika'ya yapılan göçleri hatırlatır. Müslümanların göçü söz konusu olunca Avrupalıların bütün bu sosyal kanunları unutup bu göçün altında siyasi saiklar aramasına dikkat çeker. Fransızların Cezayir'de Müslüman ahalinin hukukunu gasp edip onları göçe zorladığını, borçlandırılan zürranın ellerinden toprakları alınıp, köylüler arasında "Türkiye de muhacirin-i İslamiyeye çiftlikler, paralar, hayvanat veriliyor" şayiasını yaydıklarını söyler. Agayef Rusların yaptıkları baskıları ise şöyle anlatır:

Kafkasya'da, Kırım'da Rusya'nın Müslümanlar ile meskûn başka yerlerinde Rusya hükûmeti daha şiddetli, daha kat'î vesilelere müraca'at ediyor. Buralardan

⁵⁷⁷ Agayef, "Türkiye'de Muhaceret ...", s. 387-388

Müslüman ahaliyi püskürtmek için hükûmet en küçük, en ehemmiyetsiz şeyleri bahâne ederek en iyi tarlaları Müslümanların ellerinden alıyor. Rusya'dan Rus muhâcirleri getirip Müslümanlardan gasb ettiği yerlerde iskân ettiriyor. Rus muhâcirlerini başdan aşağı müsellaht ettiği halde komşuları olan Müslümanlardan eslihayı alıyor. Bu münasebetle Ruslar dâimâ Müslümanlar üzerine mühâcemede, tecâvüzatda bulunuyorlar. Bi't-tabî' Rusların irtikab ettikleri cinâyetler cezâsız kalıyor. Bi'l-âhare bıkmış, usanmış ahalî mühâcerete mecbûr oluyor.⁵⁷⁸

5.2.3. Fransa ve İtalya

"Hürriyet", "eşitlik", "kardeşlik" ilkelerini ortaya atan Büyük Fransız İhtilâli, başta Avrupa devletleri olmak üzere dünyanın hemen her tarafında tesirini gösterirken, bu ihtilâlin en fazla etkilediği devletlerden birisi de şüphesiz Osmanlı Devlet-i Aliyesi'ydi. 1789 Fransız İhtilâli'nden sonra ortaya çıkan milliyetçilik fikri, her ne kadar başlangıçta Osmanlı idarecileri tarafından fazla önemsenmemiş ise de çok milletli Osmanlı devlet yapısının bundan aşırı derecede etkileneceği kısa zamanda ortaya çıkmıştır. Nitekim bu durum ihtilalden kırk yıl kadar sonra Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanarak Osmanlı Devleti bünyesinden çıkan ilk "milli devlet" olmasıyla fiilen doğrulanmıştır. Fransa, bir taraftan hürriyetçilik, milliyetçilik gibi fikirlerle dolaylı olarak tesir icra ederken, diğer taraftan da Osmanlı Devleti uyruğundaki Katolik Hristiyanların temsilciliğini yüklenmiş, bunu Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma ve kendi yayılmacılığının aracı olarak kullanmıştır.

Güneydoğu Asya'ya kadar uzanan sömürgecilik faaliyetleriyle de güçlü bir sömürge imparatorluğu olduğunu ortaya koyan Fransa'nın, hem Afrika ve Asya topraklarında genişlemeye, hem Orta Doğu'daki nüfuzunu, hem de Avrupa'daki güçlü varlığını korumaya çalışırken 1870'de Almanya'ya yenilmesi, onun Avrupa'dan uzak yerlerde sömürge arama iştihasını kaçırır. Ancak Fransa gücünü bu defa yakın topraklara yani kuzey Afrika ve Ortadoğuya yöneltir.⁵⁷⁹ Zaten bu aynı zamanda Prens Bismarck'ın Fransa'yı, yalnız ve müttefiksiz bırakacak başarılı *realpolitik* ve Fransa'nın

⁵⁷⁸ Ahmed Agayef, "Türkiye'de Muhaceret Meselesi [2]", *Sırat-ı Müstakim*, no: 102, 5 Ağustos 1326 s. 408

⁵⁷⁹ Halûk Ülman, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, 1985, s. 272-288

Almanya'dan rövanş isteklerini engellemeye çalışan ve onu daha çok Yakındoğu toprakları üzerinde yoğunlaşmaya iten akılcı politikasının tezahürleridir.⁵⁸⁰

Özellikle de İngiltere'de 1880'de liberalların iktidara gelip Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya matuf geleneksel politikasını terketmesinden sonra kendisinin en büyük rakibi olan Almanya ile dostluğunu gittikçe geliştirmesi, gerek kuzey Afrika'da gerekse Ortadoğu'da İngiliz, Alman ve İtalyanlarla çıkar çatışmalarına giren Fransa'nın, Osmanlı Devleti'yle takip ettiği ilişkilerinde biraz daha temkinli bir yol izleme mecburiyetinde bırakır. Nitekim E.E. Ramsaur, Fransa'nın Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerinde beklentisini,

Ortadoğu sorununun Fransız çıkarlarına dokunulmaksızın ancak Alman nüfuzunu azaltacak bir biçimde çözümlenmesini memnuniyetle

karşılama düzeyinde olduğunu ileri sürer.⁵⁸¹ Ancak II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı-Fransız ilişkilerinde yaşanan 1910 Borçlanma krizi, bu beklentilerin aksi istikametinde bir rol oynar. Dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey, Osmanlı bütçesinin ihtiyaç duyduğu nakit sıkıntısını gidermek için Fransa'ya gider. Ancak Cavid Beyin gerçekleştirmek istediği bu büyük istikraz, Fransa'nın bütün Osmanlı maliyesini denetim altına almaya kalkışması ve çeşitli ağır şartlı imtiyazlar istemesi üzerine suya düşer ve gerekli borcun Almanlardan temin edilmesi zorunluluğu doğar. İşte bu istikraz olayıdır ki İttihatçı liderleri bir parça daha Almanya ile aynı safta yer almaya sevk edecek ve Osmanlı-Fransız ilişkilerinin derin bir yara almasını tazammun edecekti.

Celal Nuri'nin de Fransız sömürgeciliğine dair tespitleri de aynı minvalde başlar. Ona göre büyük bir sömürge imparatorluğuna sahip olan Fransızlar, hem Almanya'nın ciddi tehdidi altında bulunmakta, hem de Alzas-Loren'i geri almak hevesiyle çırpınmaktadırlar. Frankfurt Muâhede'sinden sonra Fransa Cumhûriyeti, varlığını korumak ve yeni bir denge oluşturmak için Rusya ile ikili ittifakı akdetmiştir. Bu ittifakın hem Rusya'ya hem de Fransa'ya yaradığını ifade eden Celal Nuri, buna

⁵⁸⁰ Armaoğlu, 20. Yüzyıl ..., s. 21

⁵⁸¹ Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, trc. Nuran Yavuz, Sander Yayınları, İstanbul, 1982, s.163.

mukabil telaşa düşen Prens Bismark'ın, eski düşmanı Avusturya-Macaristan'ı birlik dairesine aldığını, düvel-i mu'azzama arasına girmek için böyle bir devletler ittifakına dâhil olmaya oldukça arzulu olan İtalya'nın da onlara katıldığını ve böylelikle ikili ittifakın karşısında üçlü bir ittifakın oluştuğunu anlatır.⁵⁸²

Ordu itibariyle Fransa'nın hayli ileri olduğunu düşünen Celal Nuri, yine de Almanya'nın nüfusuyla, ordusuyla, donanmasıyla, gençliği ve disipliniyle daha heybetli durduğunu ifade eder. Fransa'nın nüfusu otuz dokuz milyonu geçmediği halde yalnız Prusya'nın kırkı, bütün Almanya'nın altmış altı milyonu geçmektedir. İki devlet ve millet arasında her şeyin bu oranda olduğunu düşünen Nuri, Fransa nüfusunun azalırken, Almanya nüfusunun an-be-ân arttığına ve Berlin Hükûmeti'nin müsta'mereler peydâsı çaresine baktığına dikkat çeker. Celal Nuri'ye göre Fransız milleti ihtiyarlamış, çürümüştür. Genel ahlak dejenerasyondadır. Aynı şekilde ticarete özellikle de deniz ticaretinde durmaksızın gerilemektedirler. Nuri Fransa'yı geçindirenin eski Fransa'nın birikimleri ve onun nâm ve azameti olduğunu söyler.⁵⁸³

Celal Nuri'ye göre Fransa'da hükûmet sarrâfların elindedir. Fransa derûnundan münfesi olmuş bir meyveye benzer. Seciye pek sükûttadır. İnhitât zamânlarında Roma'nın gösterdiği süs ve tedennî alametleri aynıyla Fransa'da da görülmektedir. Fransa'nın doğuramaz bir kadın mesâbesinde olduğunu söyleyen Celal Nuri'ye göre bir toplumun mahvolması için ne kadar zararlı düşünce ve ideoloji varsa hepsi Fransa'da yerleşmiştir. Celal Nuri konuyu Türk elitlerine de bağlayarak özetle şöyle der:

Hülâsa-i kelâm bu millet [Fransızlar]—tam manasıyla- kangren olmuştur ve belki bir dereceye kadar Türk tabaka-i ulyâsının bâdî-i inhitâtı Fransız usûllerinin ve terbiyesinin tarafımızdan müsâra'atle kabûlleridir.⁵⁸⁴

Fransa'nın emperyalist emellerine gelince, yakın vadede Fas'ın elde edilmesiyle sahip oldukları küçük gayeyi de temin etmişlerdir. Uzak vadede ise gözleri Suriye'dedir. Yine de Celal Nuri, Fransız emperyalizmini amaçsız görür. Ona göre Fransa nasıl hareket

⁵⁸² Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 263-264

⁵⁸³ a.g.e., s. 264

⁵⁸⁴ a.g.e., s. 265

edeceğini bilememektedir. Sömürgelerini muhafaza etmekle hangi maksatları güttüklerinden, kendileri bile habersizdirler. Hind-i Çinî, Sudan-ı Fransavî (bugünkü Mali) ve Kuzey Afrika tehlikelere maruzdur ve bu hususlar Fransa Sömürge Bakanının arasına uykusunu kaçırmaktadır. Herhangi bir sebepten ötürü Almanya Fransa üzerine yüklenecek olursa, sömürgelerinin büyük bir çoğunluğunu ele geçirecektir.

Fransa'nın ayakta kalmasını sağlayan kuvvet, Celal Nuri'ye göre, hâlâ daha halkın arasında geçerliliğini yitirmeyen vatanperverlik duygusu, dışarıya gönderilen fonların faizi ve bu sayede kurdukları Rus ve İngiliz ittifakıdır. Ancak Celal Nuri zarif ve nüktedan olarak gördüğü bu millet için zeval ve inhitatın kaçınılmaz olduğunu düşünür. İstatistikler günden güne bu düşüşü kaydetmektedirler. Fransa'nın bugünkü kaderini mazinin İspanya'sına benzeten Nuri, III. Napolyon zamanında Avrupa'nın birinci milleti olan Fransa'nın, yine geçmişin birinci milletlerinden biri olan İspanya'nın hâlihazırda içinde bulunduğu duraklama merhalesinde kalacağını ifade eder.⁵⁸⁵

Çoğunluk itibariyle Fransız kontrolü altında bulunan Kuzey Afrika memleketleri dönemin aydınları tarafından mercek altına alınmıştır. Celal Nuri Bingazi, Trablus, Tunus, Cezâyir ve Fas başlıkları altında ele aldığı bu coğrafyanın bugün Latinlerin taht-ı tasarrufunda bulunduğunu söyler. Bingazi ve Trablusgarb İtalya'nın Libî müsta'meresini, Tunus, Fransa'nın Tunus Emâret-i Mahmiyesini, Cezâyir yine Fransa'nın Âljeri müstemlekesini, Fas yine bu devletin Fas Mahmî İmparatorluğu'nu teşkîl etmektedir. Fas'ın kuzeyi İspanya nüfuz bölgesidir. Bundan başka Fas'ın kuzeyindeki Melile, Sebte ve bir iki nokta çok eskilerden beri İspanya'nın işgali altındadır. Kuzey Afrika'da Hristiyan olmak üzere tek tük Fransız onlardan biraz ziyâde Maltalı ve İtalyan, bir mikdâr da İspanyol vardır. Celal Nuri İspanyol ve Fransızların Cezâyir taraflarında lisânların biraz bozulup ve bundan yeni bir lehce hâsıl olduğunu söyleyerek, bu havâlîde biraz da Yahudi bulunduğunu ekler.⁵⁸⁶

Arapların içinde en çalışkan, en gayretli ve zeki unsurun eski fâtihterin, reislerin neslinden gelme Türkler olduğunu söyleyen Celal Nuri, bu topluluğun Kuzey Afrika'da

⁵⁸⁵ a.g.e., s. 266

⁵⁸⁶ a.g.e., s. 89

mühim mevkilerde bulunduğunu ifade eder. Ancak dillerini kaybetmişlerdir ve sadece isim ve şekillerinden Türk oldukları anlaşılabilmektedir. Bu halklar Türkleri sevmektedirler, Osmanlı padişahı halkın gözünün nurudur. Tunus'da hutbeler hilâfet adına okunmaktadır. Cezâyir'de ise Fransa buna müsâade etmemektedir. Fas'da ise İdrisîler'in hilâfet iddiası vardır. Celal Nuri Mağribîler'in Sünnî oldukları halde Osmanlı hilafetini tanımadıklarına dikkat çeker.⁵⁸⁷

Fransızlar tarafından kullanılan bir diğer husus, Kuzey Afrika'daki etnik yapıdır. Celal Nuri, Kuzey Afrika Müslümanlarının bir kısmının Berberî olduğunu hatırlatarak, Fransızların Berberîler ile Arablar arasına nifâk tohumu atmak istediklerini belirtir. Fransızlar bunu gerçekleştirebilmek için yeni bir Berberî lisân ve milliyeti meydana getirme uğraşındadırlar. Celal Nuri Berberîliğin asırlardan beri Araplığa karıştığını, onunla bir bir bütün teşkîl ettiğini ifade eder. Fransa'nın bu fesâdı ve özellikle de Fas sultânını halîfe olarak göstermek istemesi dikkat çekicidir.⁵⁸⁸

Celal Nuri, Kuzey Afrika'nın gündelik ve siyasi yaşamında oldukça etkin olan tarikatlar hakkında da bilgi verir. Kâdirîler, Senusîler, Şâzelîler, Ticânîler başta olmak üzere yetmiş kadar tarîkat, Afrika ve özellikle de Kuzey Afrika'da önemli bir yer işgal ederler. Ahâlî bu tarîkatlere pek dil-bestedir. Bütün Sahrâ-yı Kebîr, Sudan, ekvator, Atlas Okyanusu sahilleri, kara Afrika murâbitların elindedir. Afrikalılar her şeyden evvel bunları tanır. Hristiyan sömürge yönetimlerinden bazıları bu murabıtlarla iyi geçinirken, bazı yerlerdeki murabıtlar ise düşmanlığa maruz kalmaktadırlar. Özellikle de Batı Afrika Fransız müstemlekesinde murâbitlar serseri nizâmâtına göre derhâl hapsedilmektedirler. Sahrâ'da, Fizan'da, Sudan'da Senusîlerin birkaç milyon tebaası, merkezleri, bütün hat boyunca noktaları, me'mûrları vardır.⁵⁸⁹

Kuzey Afrika'nın en ileri bölgesi Tunus'dur. Ancak Tunus, Mısır'daki İngiliz idâresiyle kıyâs bile edilemeyecek derecede Fransız zulmü altında idâre edilmektedir. Bütün vergiyi veren, çalışan, çabalayan Araplardır, Fransızlar ve diğer yabancılar ise efendidir. Tunus beyi ve hânedânının herhangi bir önemi yoktur. Mâli ve siyasi baskıların her

⁵⁸⁷ a.g.e., s. 90

⁵⁸⁸ a.g.e., s. 90

⁵⁸⁹ a.g.e., s. 90-91

türlüsüne bu ülkede rastlanabilir. Celal Nuri, Fransız idâresinin, İngiliz ve hatta Rus idârelerine nispetle çok daha zalimce olduğunu düşünür. Fransızların bakış açısıyla ahâlî, eziyet edilmeye mübâh bir hayvândır. Ona göre Fransızlar aslâ kolonist değildirler. Fransa'nın Müslüman sömürgelerde irtikâb ettiği denâetler, vahşetler, hoppalıklar dille ta'rîf olunamaz. Kendi ülkelerinde bu kadar hürriyetperver, eşitlikçi görünen, 1789 İnkilâbı ile hürriyet ve meşrûtiyet esaslarını yücelten Fransızlar, Avrupa hâricinde, âdetâ esircidirler. Fransa'da kötülük addedilen hasletler dışarıda fazîlettir. Arapların kendi vatanlarını sevmesi bir suçtur. Onların dinî ve millî duyguları bir kıyâm ve isyân teşkîl eder. Siyâsî haklar şöyle dursun, zavallı Araplar, temel hak ve özgürlüklerden bile yoksundurlar. Arâzîleri dâimâ istimlâk edilmekte, Araplar kendi mülklerinde efendilik mertebesinde uşaklık derecesine indirilmektedir. Müslümânları, Hristiyanları muhâkeme edecek heyetler ve kanunlar ayırdır. Ehl-i İslâmın hukuk-ı belediyesi bile yoktur. Cezâyir Tunus'dan daha mazlûmdur ve mazlûmiyeti daha eskidir. Fransa sömürgelerinde Maltalılar ve İtalyanlar doğâl olarak Müslümânların üzerindedir. Cezâyir'de Yahudilere bile Fransızlık hukuku verildiği hâlde Müslümânlar dâimâ her türlü dayanaktan yoksun tutulmaktadırlar. Fransa'nın takip ettiği yol günden güne Müslümânları sahrâya doğru sürmektir.⁵⁹⁰ Fransızlar vatanlarını müdâfaa ederlerse, Alzaslılar Fransızlık hissiyatını ibrâz ederlerse, bu hareketlerin âlîcenâbâne, kahramâne olduğunu, zavallı Müslümânların ise birazcık vatanperverlik gösterdiklerinde hemen vahşi ve barbar sıfatlarına layık görüldüğünü söyleyen Celal Nuri özgürlükçü ve laik Fransa'nın takip ettiği sömürge politikasını eski Fransa ile mukayese ederek şu şekilde eleştirir:

Garîbdir ki Amerika'nın istihsâl-i hürriyeti için kan döken, Roşambo ve La Fayette gibi en güzîde kumandanlarını gönderen Fransa, ruhbân ile kat' -ı alâka eden Fransa Cumhûriyeti Afrika'da tarafdâr-ı zulm ve i'tisâf, muta'assıb, gaddâr bir Fransa'dır; bu Fransa'nın hürriyet-perver, âlî-cenâb eski Fransa ile aslâ münâsebeti yoktur ve olamaz. Cumhûriyet için müsta'merât politikası büyük bir ayıbdır.⁵⁹¹

Tunus hakkında da bilgi veren Celal Nuri, Tunus Müslümanlarının da Cezâyir halkı gibi seciye sâhibi olduğunu belirtir. Hatta Tunusluların havas kısmı Cezayir toplumuna

⁵⁹⁰ a.g.e., s. 92-93

⁵⁹¹ a.g.e., s. 93

nispetle daha fazladır. Kardinal Lavijeri Müslüman yetimleri eğitmek bahanesiyle Hristiyanlığı yaymaya çalışsa da bu teşebbüsler dehşetli bir başarısızlıkla neticelenmiştir. Celal Nuri buradan hareketle Kuzey Afrika Müslümanlarının dinlerine bağlılığının tam olduğunu, yapılan misyonerlik faaliyetlerine rağmen bu coğrafyadaki Müslüman sayısının sayısal ve oransal olarak artmakta olduğunu ifade eder. Bunun bir sebebi de Fransa ve İtalya'nın göçmen verememesidir. Fransa'nın nüfusunun kendisine bile kâfi gelemediğinden Afrika'ya muhâcir gönderemediğini, bu ülkelerin Fransa'ya tâbi⁵⁹² bulunmasından ötürü de İtalya'nın eskisi gibi kolaylıkla oralara göçmen gönderemediğini belirten Celal Nuri, istikbâlde Cezâyir, Tunus ve Fas'daki Müslüman sayısının artışıyla Hristiyanların sayısının ve oranının daha da azalacağını söyler. Yavaş yavaş fakat esâslı bir sûretde Avrupa medeniyetini görmekte olan Müslümanlarda Batı medeniyetini iktibâs etme fikirleri uyanmaktadır. Celal Nuri'ye göre, yakın bir gelecekte Ammân sahillerinden Atlas Okyanusu sahillerine kadar uzanan, Mısır da dâhil olmak üzere yek-nesak, yek-ırs, yek-lisân bir İslâm devletinin tahmin edilmesi pek o kadar da aldatıcı değildir.⁵⁹²

Celal Nuri son müstakil İslam devletleri olarak Fas, İran ve Osmanlı Devleti'ni zikreder. Ancak Avrupa'ya coğrafi yakınlığına rağmen Fas'ın yenileşme hususunda gösterdiği ihmal ve tembellik ve Fransa'nın Akdeniz havzası ile Afrika'da nüfuzunu arttırmak için sarf ettiği gayretler neticesinde artık müstakil hükümetler arasındaki yerini kaybetmek üzeredir. 1911 Agadir Krizine de değinen Celal Nuri Fas'ın Fransa'nın himayesine geçişini şöyle anlatır:

Bin seneden beri ümerânın idâresinde bulunan Fas artık Cezâir ve Tunus, Cûhor [Malezya], Zengibar gibi şahsiyet-i düveliyeden mahrûm bir müsta'mere ve müstemleke haline giriyor. Ne Kayser'in Tanca'ya azimetiyile Mevlây Abdülaziz'i hükümetini, temâmiyet-i mülkiyesini muhafaza hususundaki va'di, ne de Berlin kabinesinin (Agâdîr) limanına (Panter) kruvazörünü göndermesi İslâm'ı sükût-ı hevl-nâkında durdurmağa muvaffak oluyor. (Gabon) kıt'asında bir mikdar yerin ivaz olmak üzere terkine mukabil cenâb-ı Kayser Şimali Afrikayı Fransız hücum ve istilasına karşı sahâbet edemiyor. Fransa'ya Elcezire muahedesinden, Fasın temâmiyet-i mülkiyesini muhafaza hususunda kerrâren vukû' bulan ta'ahhüdâtından

⁵⁹² a.g.e., s. 94

memleket-i mezkûreyi Tunuslaştırmamak va'ad-i kat'iyyesinden sarf'ün-nazâr
Mevlây Hafız'ın tâc ü tahtını murakabesi altına alıyor.⁵⁹³

Celal Nuri Fas'ı geri fakat “pür-istikbâl” bir ülke olarak tanımlar. Fransızların bu toprakları tam olarak kontrol altına alabilmek için hayli eziyet çekeceklerini söyleyen Celal Nuri, bazı milletlerin ancak yabancı boyunduruğu altında milliyetlerini anlayabildiğini ifade ederek, Fas'ın Fransa idaresine geçmesinden, Faslıların uyanışını getirecek bir takım durumların vuku bulacağına dair bir iyimserlik çıkarmak ister. Lehistan, toprakları paylaşılmadan önce iç karışıklıklarla boğuşurken, bağımsızlığını kaybettikten sonra milliyetini anlamış ve millî birliğini kazandıracak sebeplere sarılmıştır. Benzer şekilde Fransız istilâsından evvel Arapların da bu hâlde olduğunu söyleyen Celal Nuri, Arapların Fransa'nın zulmünü bizzat yaşayarak gördüklerini ve ne gibi tedbirler, usûller ve araçlar ile Fransızların kendilerine galebe ettiklerini anladıklarını ve bu suretle de Araplarda da bir intibâh hâsıl olduğu fikrindedir. Fas da bu kanuna uyarak adam olacaktır.⁵⁹⁴

İngiltere'nin Cibrile ve Cebelitârik civârını tahkim edebilmesini önlemek için, Akdeniz'e paralel, Fas'ın takriben onda biri büyüklüğündeki Rif bölgesinin Avrupa tarafından İspanya'nın himâyesine bırakıldığını belirten Celal Nuri, Tanca da da beyne'l-milel bir yönetim kurulacağını ifade ederek, bu hükûmetin hiçbir şey yapmayacağından tereddüdü olmadığını, İspanya'nın da kendi muhtâc-ı himmet bir dedeyken, Fas'ın ondan korkmasının anlamlı olmayacağını söyler. İtalya'ya gelince, İtalyanların korkak olduğunu, Trablus'da pek büyük fenalıklara tevessül edemeyeceğini düşünen Celal Nuri, bununla birlikte İtalyanların nüfusunun çok olmasından ötürü gelecekte Hristiyanların bu eyâlette yoğun bir unsur teşkil etme tehlikesinin bulunduğu işaret eder.⁵⁹⁵

Şehbenderzade ise Fransa'yı servet ve zekâvetçe İngiliz ve Almanlara üstün görür. Ancak Fransa İngiltere ve Almanya ile olan rekabetinde yenilmiş, “dul bir kadın” mesabesine inmiştir. Çoktan beridir İngiliz denizciliği Fransız denizciliğinden üstündür.

⁵⁹³ Nuri, “İslâm'da Vücûb-ı ...”, s. 164

⁵⁹⁴ Nuri, , *İttihâd-ı İslâm*, s. 94-95

⁵⁹⁵ a.g.e., s. 95

Karada ise Prusya-Fransa savaşı Almanlarla Fransızlardan hangisinin üstün olduğuna dair tereddütleri izale etmiş, denizde birincilik İngilizlerde kaldığı gibi karada birincilik de Prusya etrafında birleşmiş olan “Alman Kayserliği”nde kalmıştır. Şehbenderzade Sömürgecilik tarihinde önemli bir yer tutan Faşoda olayını değerlendirirken Fransa’yı geri adım atmaya ikna eden kuvvetin İngiltere’nin denizlerdeki üstünlüğü olduğunu anlatır. Öyle ki Faşoda meselesinde İngiltere, dehşetli donanmasına bir “hâzır ol” emrini vermekle Fransa’yı” ric’ata mecbur” etmiş ve daha sonra da Fransa’yı “muti’ bir peyk gibi mu’âvin-i siyâset ve âmâli eyle”miştir⁵⁹⁶. Bu hadise aynı zamanda yüz senedir devam eden “rekabet-i istimlakiyenin” İngiltere lehinde halledilmesi demektir.⁵⁹⁷

Şehbenderzade Fransa- Rusya itilafına alaycı bir diller yaklaşır. Fransa’nın bütün ümidi Alsac-Loren’i Almanlardan geri almaktan ibarettir. Ancak Fransa o denli şaşkın bir durumdadır ki Rusya’ya vermiş olduğu paraların Almanya’ya intikal ettiğinden bile habersizdir. Şehbenderzade özellikle Fas meselesinin bir katalizör vazifesi gördüğünü düşünür. Ona göre Fas meselesinde Rusya’nın Fransa’ya gereken desteği vermemesi üzerine geri adım atan Fransa’nın takip ettiği siyasetin ne denli komik ve gülünç olduğu tahakkuk etmiştir.⁵⁹⁸

Bismark politikalarına değinen Şehbenderzade Bismark’ın Fransa kuvvetinin Avrupa dışına sevk etmek ve Fransa’nın başına yeni meşgaleler çıkarmak arzusunda olduğunu söyler. Özellikle de Jules Ferry’nin hayalci siyaseti sayesinde de Almanya’nın bu arzusu yerine gelmiştir.⁵⁹⁹ Tunus’u işgal eden, Tonkin’e milyonlar ve mühim kuvvetler döken Fransa, Faşoda mağlubiyetiyle İngiltere ile yüz senedir başladığı “rekabet-i istimlakiye” siyasetine son vermeye mecbur kalır. Artık Afrika, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya arasında taksim edilmiştir. Bu bölüşümde doğal olarak en iyi pay

⁵⁹⁶ Arûsî, *Yirminci Asırda ...*, s. 43

⁵⁹⁷ *a.g.e.*, s. 57

⁵⁹⁸ *a.g.e.*, s. 46

⁵⁹⁹ Aslında Şehbenderzade’nin Jules Ferry politikaları hakkında kafası karışıktır. Ferry’nin Batı Akdenizi Fransız gölüne çevirip, kuzey Afrika’nın batı tarafların ortalarına kadar uzanan topraklardan oluşan büyük bir İmparatorluk kurma fikrinin Fransa’da Prens Bismark’ın işgalatı gibi gösterilmeye çalışıldığı halde, Jules Ferry’nin bu engelleri aşıp, bu politikanın Fransızlarca milli politika olarak benimsenmesine dâir Şehbenderza’nın görüşleri için bkz. Hilmi, *Senûsiler....*, s. 81. Ali Kemal’in de yazılarında Fransız emperyalizminin bu simge ismini sıklıkla övmesi için bkz. Ali Kemâl, “Edebiyât-ı Siyasiye”, *İkdam*, no: 5316, 14 Mart 1909, s. 1; Ali Kemâl, “İfnâ-yı Rical”, *İkdam*, no: 5327, 25 Mart 1909, s. 1

İngiltere'ye, o derece iyi olmasa da en büyük pay Fransa'ya, en fena ve küçüğü Almanya'ya ve en "hevâî" ve hayalisi de İtalya'ya isabet etmiştir.⁶⁰⁰ Bu bölümün İtalya'dan başka herkesin işine geldiğini düşünen Şehbenderzade, Almanya'nın çıkarını da Fransızların Almanlardan intikam almaya kalkışıp, gereksiz bir savaşa girişmek mecburiyetinden kurtulmakta görür.

İngiltere en iyi yerleri almakla beraber, Fransızların Afrika'da geniş topraklar edinmesinden de rahatsız değildir. Zira Şehbenderzade'ye göre İngilizler, Fransızların sömürge işlerindeki iktidarsızlığını bildiklerinden, onları kendilerine ciddi bir rakip olarak görmemektedir. İngilizlerin işine gelen diğer bir husus da ele geçirilmesi ve elde tutulması pek de kabil olmayan çöller karşılığında Mısır'ı işgallerini, Fransa'ya kabullendirmişlerdir. Fransız ordusu artık İngilizlerin emrinde bir hizmetkârdır. Kendi nam ü hesabına hareket edebilme yeteneğini kaybetmiştir. Şehbenderzade şanlı bir geçmişi olan Fransa'nın bütün kuvvet ve servetinin artık gâh İngiltere'nin gâh Rusya'nın emellerine hizmet ettiğini düşünür ve bu durumu zelil ve adi bir vazife olarak nitelendirir. Fransızlar bir taraftan İngilizlerin ihtiraslarına alet olmakta diğer tarafta da dünyanın en müstebit devletinin, en mutaassıp milletinin yani Rusların itaatkâr bir hizmetçisi konumuna düşmüşlerdir.⁶⁰¹

Şehbenderzade Fransa'nın özellikle Afrika sömürgelerine vurgu yapar. Fransa Cezayir, Tunus, Tuvat, Hogga (?), ekser sudan memleketleri, bütün sahra-yı kebir gibi Afrika'nın genelde Müslümanlarla meskûn kısmını kendine sömürge edinmiştir. Müslümanlardan gasp edilen bu toprakların büyüklükçe Fransa'yı nispeti, bir filin bir kediye nispeti gibidir. Fransa'nın bu geniş sömürgelerden elde ettiği somut bir yarar da yoktur. Sadece Avrupa'da kaybedilen topraklar için bir teselli, izzet-i nefis-i milliye avutacak bir hayal ve seraptan ibarettir.⁶⁰²

Şehbenderzade Fransızların bu toprakları çok kolay sömürgeleştirildiğine dikkat çeker. Fransa, nispeten az para sarf ederek ve çok az Fransızı feda ederek bu geniş toprakları

⁶⁰⁰ Arûsî, *Yirminci Asırda ...*, s. 44

⁶⁰¹ a.g.e., s. 44

⁶⁰² a.g.e., s. 46

ele geçirmiştir. Müslümanlar Fransızlara karşı yeterli direnişi gösterememiştir. Şehbenderzade bu dirençsizliği muhtelif sebeplere bağlayarak şunları anlatır:

Vâkıa şimdilik o yerleri taht-ı istilasına geçirdi. Lakin bu muvaffakiyet yerliler tarafından îkâ' edilen mümâna'atın ehemmiyetsizliği sayesinde oldu. Bedavet halinde ola akvâm-ı müslimenin elindeki esliha, pek az kaval tüfenkleriyle âdi kılıç ve kargılardan ibaret idi. Bu kabil esliha ile muntazam silahlı be mitralyözlü Fransız müfrezelerine mukavemet gayr-ı mümkün idi. Zaten bütün Afrikâ-yı Vusta'da cesim hükümetler yok idi. Küçük küçük emâretler bulunuyordu. Bunları birbirine düşürmek, para ile iğfal etmek zor bir şey değildi.⁶⁰³

Şehbenderzade'ye göre ele geçirilmeleri her ne kadar kolay olsa da Avrupalıların elinden çıkacak olan ilk müstemlekeler Fransız müstemlekeleri olacak, Fransa, azim çöllerden, Avrupalılar için mühlik muhitlerden oluşan bu sömürgelerini muhafazaya muktedir olamayacaktır. Fransızların, sömürgeleri istila ettiği kolaylıkta koruyamayacağını ısrarla belirten Şehbenderzade, bu akıbeti Avrupalıların kendisi hazırlamakta olduğunu düşünür. Çünkü Avrupalı sömürgeciler, ister İngiliz, Alman, Fransız ya da Belçikalı olsun Afrikalıları silahlandırmışlardır. Zaten Avrupalı medeniyet rehberlerinin her ayak attıkları yere ilk soktukları “âsâr-ı medeniyet” ruh ve vicdanı öldüren zehirli alkollü içki ve bedenleri öldüren silahtan ibarettir.⁶⁰⁴ Diğer taraftan Şehbenderzade, Fransızların, Rusların yaptığına benzer şekilde, yerli halkı asla düşünmediğini hatta baskıcı politikalar izlediğini, bunun da yerli halkta tepki oluşturacağına kanidir. Bu görüşünü şu satırlarla anlatır:

Fransızlar, refâh-ı mahallîye çalışsalar, ahalinin dîn ü mukaddesâtına ri'âyet etselerdi, ihtimâl ki Afrikâ-yı Vustâ'da daha ziyâde pâyidâr olurlardı. Lakin gerek Rusların ve gerek Fransızların müstemlekât usulü “ahali-i mahalliyeyi câhil ve mutî' hayvan sürüsü, esîr ordusu” hâlinde bırakmağa çalışmak, ahalinin hâyât-ı ruhiye ve fikriyesini öldürmektir. Bundan nâşi en gâfil kavimler bile az zamanda gözlerini açıyorlar ve gâsıb ve celladlarından nefret ediyorlar.⁶⁰⁵

Ancak düşünürümüze göre artık durum değişmeye başlamıştır. Evvelce Fransızlar Vaday Devletini o denli kolay işgal etmişlerdi ki buna şaşmamak kabil değildir. Ama

⁶⁰³ a.g.e., s. 46-47

⁶⁰⁴ A.g.e., s. 47

⁶⁰⁵ A.g.e., s. 47

artık az da olsa seri ateşli silahları elde eden Vadaylılar, Fransızları perişan etmeye başlamışlardır. Vadaylıların bu başarıları çevre bölgelere de etki etmiş, Cezayir ve Tunus’da da yankı bulmaya başlamıştır. Esir halkların silahlandıkları takdirde sömürgecileri püskürtebileceklerini ifade eden Şehbenderzade “Afrika, Fransa kuvvetinin makberi olacak” der. Fransızlar için bu mezarı ve bu feci akıbeti hazırlayanlar ise İngilizler ve Almanlar olmuştur.

Fransa’nın Asya’daki Tonkin ve Hindçini sömürgelerine gelince, Şehbenderzade, Fransızların bu sömürgelerde de istikballerinin olmadığını düşünmektedir. Buralar yakın bir zamanda ya Japonya veyahut Çin’in eline geçecektir. Şehbenderzade, Rusların yaptığına benzer bir hata yaparak Fransızların bu sömürgelerinin hatırı için donanmalarını tehlikeye atamayacaklarını söyler.

Fransızların ülkelerinden taşıyacak kadar çoğalmadıklarını ifade eden Şehbenderzade, bu sebeple Akdeniz sahilinde bulunan sömürgelerine bile göçmen gönderemediklerine dikkat çeker. Hele söz konusu yerler Orta Afrika ve Sahra ise, Fransa’nın yirmi katındaki bu bölgeye göçmen gönderebilmesi için ne yeterli nüfusu vardır ne de bu toprakların iklimi buna müsaittir. Bu durumda Fransa için yapacak en akıllı iş samimi bir iyilikseverlikle Afrika Müslümanlarını kendisine bağlamak, insanî yardımlarla Müslümanların şükran ve minneti celbetmektir. Ancak uygulamada Fransa’nın bunun tam zıddını yaptığını belirten Şehbenderzade, Fransızların kendi memleketlerinden kovdukları papazları Müslüman Afrika’ya musallat ettiklerinden, Cezayir’de kapatılan veya yıkılan mescitlerden bahseder. Bu gibi sebeplerden ötürü Fransa, Müslümanların nefretini kazanmıştır. Bu gerçek Fransızlar tarafından da bilinmekte ve sömürgelerinde çıkması muhtemel bir umumi isyan korkusu onları Almanya ve özellikle de İngiltere’ye karşı ölçülü politikalar takip etmesine yol açmıştır. Bu yüzden Fransa da Rusya’nın da yaptığı gibi, iki süper gücün, Almanya ve İngiltere’nin oynadığı tehlikeli oyunda yordak görevi görmekte ve kendi nam ve hesabına çalışmamaktadır.⁶⁰⁶

Şehbenderzade’nin Fransa algısında öne çıkan hususlardan birisi de Fransa’nın içeride ve dışarıda izlediği yaklaşımların taban tabana tezat teşkil ediyor olmasıdır. Hürriyet

⁶⁰⁶ a.g.e., s. 49

konusunda kendi “âlicenâbâne ictihadatını müslümanlara aid hususda unutan bir Fransa’yı sevmeyiz” diyen Şehbenderzade, her fırsatta Fransa’nın bu çifte standartını eleştirir. Mesela, Fransa, Cezayirli Müslümanlarla Musevilere aynı davranmamış, Musevilere Fransa Cumhuriyeti vatandaşı unvanı ve seçme hakkını verdiği halde, Cezâyir Müslümanlarına bu hakkı vermemiştir. Şehbenderzade, bununla birlikte Fransa’nın, Cezayir Müslümanlarını askerlikten muaf tuttuğunu da hatırlatarak bu muafiyet suretiyle haksızlığın giderilmese de yumuşatılmış olduğunu, şimdilerde ise bu haksızlığın olduğu gibi bırakılarak, askerlik hizmetinin Cezayir Müslümanlarına da teşmil edilmesiyle Fransızların yeni bir haksızlığa daha yol açmak istediğini ifade eder.⁶⁰⁷

Haklar ve özgürlükler açısından olduğu gibi Fransa’nın dine mesafeli aydınlanmacı zihniyeti de içeride ve dışarıda farklılar göstermektedir. Müslümanlara karşı hala Ortaçağ prensipleriyle muamele edildiğini gördükçe, medeniyetin yeni bir engizisyon olduğuna hükmetmekden başka çaresi kalmadığını ifade eden Şehbenderzade’ye göre Fransa, kendi memleketinden taassubu, Jizvitleri kovduğu halde, âlem-i İslam’a tassubu, Jizvitleri cebren kabul ettirtmekte ve onların hâmililiğine soyunmaktadır.

Benzer şekilde Fransa’nın takip ettiği dış politikada da bu çifte standart görülür. Şehbenderzade’nin kelimeleriyle

hürriyet-i beşeriyenin hâmisi olan Fransa, on iki milyon İranlının ye's ve fevza içinde boğulduğunu görmekte olduğu halde koca bir milletin i'dâmına; hür bir vatanın mukâsemesine nazar-ı lâ-kaydî ile bakmakta ve hatta iki müttefikinin bu gadrini kuvvet ve siyâsetiyle te'yid

etmektedir.⁶⁰⁸ Şehbenderzade’ye göre Fransa’nın İran konusunda izlediği bu siyâset, Fransa’nın kendi şanlı mazisini, milli siyasetini red ve inkâr etmesi demektir.

Şehbenderzade’ye göre Fransa’nın izlediği çifte standart politikasını gözler önüne seren en mühim belge Mösyö Vinye Dokton raporudur. Resmi belgelere müstenit olarak

⁶⁰⁷ "Fransa Efkâr-ı Umumiyyesine Müracaatımız" (İcmâl-i Siyâsî), *Hikmet* [hft], no:17, 6 Şa'bân 1328, 29 Temmuz 1326, s.1

⁶⁰⁸ A.g.m., s.1

hazırlanan bu rapor ile Fransa'nın mezalimi gözler önüne serilir. Bu belge ile adil, insanlık rehberi, şehnâz-ı medeniyet olan Fransa'nın sömürgelerinde ve özellikle de Müslüman ülkelerde uygun gördüğü idarenin iç yüzü anlaşıldığını belirten Şehbenderzade, Fransa özelinden hareketle Avrupalıların medeniyet kavramın vurgu yaparak şunları söyler.

“Gasb, zulüm ve tahkîr” işte medeniyetin Müslümanlar üzerinde tatbîk ettiği teleyyüz-i meş'ûm. Sonra da bir Buvaki (?) çıkıyor bu zavallı esirlerin halet-i ruhiyesini teşrîh ediyor. Hem de fen ve fazilet nâmına, hakk ve hakikat-i insâniye nâmına. Lakin sefiller sürüsüne karşı bir kelime-i terahhum, bir harf-i teselli sarf edecek yerde mecnûnâne bir istidlâl silsilesiyle “İslam ve nebîsini ittihâm” cür'etini gösteriyor.⁶⁰⁹

Şehbenderzade'nin aktarımına göre Mösyö Vinye Dokton, Fransız deniz doktorlarından. Fransa'nın sömürgeleri olan Antil, Sene Gambiya ve Gine'de bulunmuş, sömürge idarelerine hizmet etmiştir. Ancak Şehbenderzade'nin ifadesiyle "Fransa me'mûrînin zevallı yerliler hakkında tecviz ettikleri vahşetleri görerek, artık memuriyette kalmağa vicdanı mani" olur. Askerî doktruluktan istifa ederek 1888 yılında *Le Figaro* Gazetesi'nde yazdığı yazılarla şahit olduğu vahşetleri kamuoyuna duyurur. Daha sonra *Siyah Et, Putperestler Memleketinde, Ölüler Memleketi, Uzak Şehidler, Afrika Kaylulesi* adlı eserleri kaleme alarak bu sömürgelerde Fransız memur ve zabitlerinin yaptıklarını gözler önüne serer. İlki 1893 senesinde olmak üzere, 1897 ve 1903 seçimlerini kazanarak üç dönem Fransız Parlamentosuna girer. Milletvekili olduğu sırada General Galiyani'nin Sudan ve Madagasgar'da işlediği cinayetleri açığa vurur. *Uzur* gazetesindeki yazıları Fransız kamuoyunda heyecan oluşturur. 1906 seçimlerinde papazlarla radikaller işbirliğine giderler. Bu işbirliği dolayısıyla seçimleri kazanamayan Vinye Dokton Fransız hükümeti tarafından kendisine önerilen Kuzey Afrika ile ilgili tahkikat memuriyetini, "hakdan ayrılmamak ve hakikati olduğu gibi bildirmek" şartı ile kabul eder. 1907-1909 seneleri arasında Kuzey Afrika'yı dolaşır. Üç senelik çalışmasını içeren raporu hükümete takdim eder. Ancak hükümet bu raporu yayınlamaya cesaret edemez. Bunun üzerine Dokton, raporu "*La Ger Sosyal*" [*La Guerre Sociale*]

⁶⁰⁹ Arûsî, *Yirminci Asırda ...*, s. 25

gazetesinde neşreder. Şehbenderzade'nin yer yer kısaltarak yayınladığı bu rapor şu şekilde başlar:

Mösyö Vinye Dokton [Vigne d'Octon] Raporu:

Afrikâ-yı Şimâlîde Resmî Haydutluk

(Tûnus, Cezayir, Fâs)

Fransa Hariciye Nazırı Mösyö Pişon, [ve] Maarif Sabık Nâzırları Mösyö Beriyanu Domrag'a takdîm olunan tahkikât raporudur:

Nâzır Efendiler!

Meclis-i Meb'ûsân'ı terk ederek Afrikâ-yı Şimalî müstemlakatımızda tahkikat-ı müşikâfâne icrasına karar vermem üzerine bu tahkikatı 1907 senesinden 1909 senesine kadar üç sene zarfında mahall-i mezkûre de beni tedkikat me'murluğuna tayin etmek suretiyle teshil etmek lütfunda bulundunuz.

Zâbit sıfatıyla Afrikâ-yı garbiyyede, mebus sıfatıyla Madagaskar için ne yapabilmiş isem himmetiniz sâyesinde Tûnus, Cezayir ve Fâs'da dahi aynı suretde tahkikat yapabildim. Tahkikat-ı bitarafane ve hiç eksiksiz bir suretle hüsn-i hitama erdirmeye muvaffak olmam üzerine himmetinize teşekkür etmeye müsâ'ade buyurunuz. Tahkikatıma "eksiksiz"diyorum. Zira mazhar-ı i'timadınız oluşum, tahkikatımla sâbit olan ve gözümle gördüğüm şeylerden en küçüğünü bile saklamağa beni mecbur edebileceğinizi asla hatırıma bile getirmedim. Ve beni böyle bir alçaklığı yapabilecek adamlardan farz ettiğinizi zannetmek gibi benim kadar, sizin de yüzünüzü kızartacak bir fikre de zâhib olmadım

Size takdim etmekle müftehir olduğum şu tahkikat raporunun sermenası [sernâmesi]: Afrikâ-yı Şimâlîde Resmî Haydutluk olacak ve üç kısma münkasım bulunacaktır. Birinci kısma *Yerlilerin Mihneti (Bornozun Teri)* unvanını verdim. Bu kısımda, memurin-i mülkiye askeriyemizin Afrika-yı şimali müstemlekâtımız yerlilerine ve bilhassa gözden uzak ve teftişten mahrûm olan aksâm-ı cenubiyye halkına karşı irtikab etdikleri yevmi ve enva' sû'i isti'mâlatı, bütün safvetimle enzarınıza koyuyorum. En zâlimâne bir idâre-i keyfiyye oralarda câridir. Bu kısımda: gadr, yerlerinden tard, rüşvet, denâet, su'i muamele velhasıl zulm ve i'tisâfın envâ'ını nûmuneleriyle beraber bildiriyorum. Bu kısımda me'mûrînin irtikab ettikleri enva' irtişâyı da ber-tafsil yazıyorum, o memurlar ki kanûn-ı hatt-ı hareket olmak üzere "*Bornoz giyenler, terlemeğe mahkûmdurlar*" düstûr-ı mekrurhunu [mekruhunu] intihâb etmişlerdir.

Tahkikatımın ikinci kısmı "Oran" eyaleti cenubiyle Fas'ın cihet-i şarkıyyesinde icra ettiğim tedkikatı hâvidir. Göreceksiniz ki "Tuvat fütühatı", "Fikyek [Figuik] icraatı, "Boudenib muzafferiyeti", "Veşaviye [?] ve Beni Senâsin Zaferleri" nâmı verilen şeyler, çakmaklı tüfenklerle mücehhez zavallı deveçilerin, kadîd haline gelmiş sefillerin ve yahud da vahalara sığınmış hiç silahsız ve zararsız adamların **katli'âm** edilmesinden ibarettir. Resmi malumatı neşreden kibar âleminin gazeteleri hakikati bildirmiyordu. Ben ise hakikati, henüz vicdansızlığı, haydudcasına katl ve cinayeti muharebe zannedecek dereceye götürmeyen şâhidlerden değildim. Muharebe diye işâ'a edilen bu cinayetler **medenî bir milletin yüzünü kızartacak ahvâldendir**. Tahkikatımın bu ikinci kısmına **Sırma Şerit Kazanacak Yerler** (1900'den 1910 senesine kadar Cezayir ve Fas'da fütûhat - Zâbitlerimiz Mesleği) namını veriyordum. (Bu kısımda fütûhat nâmı verilen bu ikinci nev' katli'âmlar tafsil olunmaktadır.) Tahkikatımın üçüncü kısmında Cezayir ve Tunus'da bulunan "hâricî, gönüllü alayları" hakkındaki vesâyıkı hâvi tahkikatı ne suretle icra eylediğimi hikaye etmekde⁶¹⁰

Şehbenderzade, Vinye Dokton'un raporundaki vesikaların gerçeğin ta kendisi olduğu için reddolunmasının mümkün olmadığını, söz konusu raporda anlatılanlar yüzünden insanın, insanlığından tiksineceğini söyler. Şehbenderzade, "bedevi", "vahşi" gibi sıfatlar takılan bu zavallı esirlere, "medenî" unvanı takınanların revâ gördüğü vahşetleri

en namuslu ve en sâdiku'l-kavl bir Fransız meb'ûsunun raporunda görüb de lanet okumamak elden gelmiyor

der ve rapor hakkında verdiği bilgileri şöyle sürdürür:

Bornoz Giyenlerin Teri:

Mösyö Vinye Dokton Cezayir ve Tuvatlılara, Şarki Faslı ve Tunuslulara reva görülen i'tisafı, yerlilerin şu darb-ı meseliyle ihtisar etmek istiyor: "Çekirgeler bir beladır, sam yeli diğer bir beladır. Lakin her ikisi nihayet iki beladır. Halbu ki kâydlerimiz, Fransız muhacirleri ve Yehûdîler cehennemin bütün belaları demektir!

Mösyö Vinye Afrika müslümanlarına, teslîl edilen kan emici, kemik kemirici kuvvetleri derece-i mazarratlar sırasıyla şöyle tasnif ediyor:

- Baş ağa

- Ağalar
- Kâyid
- Maliye tahsildarlariyle ma'iyet me'murları
- Kabîle şeyhleri
- Yehûdiler
- Fransız muhacirleri

Bu muhteris sürüsü zevallı Müslümanların elinde avucunda olanı, kazandığı ve kazanacağını gasb ediyor. Ne kadar ziraate elverişli arazi varsa, kahren ve cebren Müslümanlardan alınıyor, onlar[a]da en çorak arazi bırakıldıktan mâ'adâ bu araziden, muhacir arazine nisbetle on kat fazla vergi tahsil ediliyor. Velhâsıl Müslümanlar öyle bir suretle idare olunuyor ki onların hissesine ancak "kan teri dökmek", cehalet, sefalet ve zillet isabet ediyor.⁶¹¹

Şehbenderzade raporun uzunluğundan ötürü harfiyen değil mealen verebilmeye yeterli yeri olmadığını beyanla bazı konu başlıklarını şöyle özetler:

Baş ağa, kâyid ve Fransız tahsildarlar, yankesiciler gibi yerlileri soymak için müttefikdirler." "Tunus'un cenubunda kabile ve mahalle şeyhleri, Fransız memurları tarafından en fazla rüşvet verene satılmaktadır." "Fransa'nın üçüncü cumhuriyeti, mahmî nâmı verdikleri yerlilere karşı ettiği zulmü, kurun-ı vüstâ derebeyleri bile esirlerine karşı tahviz [tecviz] etmezdi." "Zengin şehirlilerle hilekâr sarrafların, fukara ve zu'afâyı soyan, çapul eden cumhuriyete ayıb ve la'net!" "Mahmî Müslümanlarımıza karşı tecviz ettiğimiz usûl-i idâreyi Almanlar Alsas ve Loren'de tatbîk etmiş olsalardı bütün mütemeddin Avrupa onların aleyhine kıyam ederdi." "Asla muhakeme edilmeksizin, bir memurun güzel keyfiyle, yüzlerle ve binlerle Müslümanlar, müdhiş kuyular, zindanlar içinde habs edilir." "Cezayir'de, Tunus'da Müslümanları soyarak zengin olan bu namuslu ve mu'teber adamlar arasında bulunan kimseler, çok kerre İspanyol esircileri gibi hareket etmekte idiler."⁶¹²

⁶¹¹ A.g.e., s. 23-34

⁶¹² a.g.e., s. 24-25

Şehbenderzade tarafından “Zavallı Tunus’u Soyan Fransa Millet Meclisi Akbabaları” başlığı altında verilen listede ise Fransız nazır ve ileri gelen devlet adamlarının Tunus’ta yağmaladığı topraklarla ilgili sayısal bilgiler nakledilir. Tunus Hükümeti dairelerinde saklı ve çürütülmesi kabil olmayan vesikalara dayanarak Fransız vekil, ayan ve mebuslarından görevlerini ve konumlarının nüfuzunu suistimal ile Tunus Müslümanlarından gayr-i meşru yollarla gasbettikleri araziler, Mösyö Vinye Dokton’un Fransa hükümetine takdim ettiği raporunda şöyle belirtilmiştir:

Eski Ticaret Vekili (Ayandan) Boşe 3.000 dönüm; Eski Ziraat Vekili (ayandan) Muju 12.000 dönüm; Eski Maliye Vekili (ve hâlâ mebus) Koşeri 10.000 dönüm; Eski Hariciye Vekili Hanutu 2.000 dönüm; Eski Tunus Bütçe Katibi Şutan 4.000 dönüm; Eski Adalet Vekili (Ayandan) Şumiye 3.000; Eski Bahriye Vekili (ayandan) Kranç: 5.000 dönüm; Tunus'un şimdiki bütçe kâtibi (ayandan) Pedbidu 10.000 dönüm; Tunus'un şimdiki bütçe katibi (meb'us) Şaylebert 30.000 dönüm.⁶¹³

Şehbenderzade, Fransa’nın şerefi olan bu mebus ve nâzırların yaptıkları ortadayken, Tunus’taki on bin Fransız memurunun biçare Müslümanlara neler yaptığının düşünülmesini ister. Yine buradan hareketle, Tunus kadar göz önünde olmayan yerlerde irtikâp olunan vahşetlerin ulaştığı derece ise pek kestirilebilecek gibi değildir. Tunus gibi göz önündeki bir yerde yapılan “resmî haydutluk” ve “resmî mezalim” bu dereceye getirilmiş ise diğer devletlerin elindeki sömürgeleri de işin için katarak Şehbenderzade sorar:

Tuva’da, Sahra’da, Havza’da, Tombuktu’da, Hind köşelerinde, Sudan’da, Sibiry’a’da, Türkistan’da, Kazan’da, Kırım’da, Cava’da, Sumatra’da neler oluyor? Acaba medeniyetin evc-i bâlâsına çıkmış olmak, hatta dîn ve taassub kaydını atarak insâniyeti kible-gâh-ı emel etmiş bulunmak da’vâsında bulunan bir Fransız böyle yaparsa, son derece câhil ve mutassıb bir Rus mujiki, bir kazak neler yapmaz ve neler yapmıyor? Lakin Avrupa medenîlerinin artık iftiharla yâd etmeğe başladıkları vahşetlerden, artık saklamağa lüzûm görmedikleri denâ’etlerden Avrupa avâmının tahlîl-i efkârına vakit kalmıyor.⁶¹⁴

İtalya’ya gelince, Şehbenderzadeye göre İtalya devleti hiçbir zaman Türkiye’nin dostu olamaz. Öncelikle İtalyanlarda “En Büyük İtalya” fikri vardır. Bunun İtalyan *megali*

⁶¹³ a.g.e., s. 28

⁶¹⁴ a.g.e., s. 28-29

ideası olduğunu belirten Filibeli, bu büyük İtalya'nın Arnavutluk sahillerini ve Trablusgarp'ı kapsadığını hatırlatır. İkinci olarak Fransızlar Fas'ı taht-ı nüfuzları altına almışlar, Cezayir'i zabt ve Tunus'u da gasb etmişlerken, İtalya bir Akdeniz ülkesi olduğu halde, karşı sahilde bir karış toprağa bile sahip değildir. Mısır da İngiliz işgali altında olduğundan İtalya oradan da bir şey ümit edemez. Şartlar böyle olunca, Şehbenderzade, İtalya'nın konumunu güçlendirmek ve menfaatlerini korumak için Trablusgarb ve Bingazi'ye göz dikmekten başka çaresi olmadığını söyler. İtalya'yı Trablusgarb'ı sömürgeleştirmeye sevk eden bir diğer âmil de nüfus artışıdır. Ahalisi günden güne tekessür eden İtalya devleti, halkını sevk ve iskân edecek bir yere muhtaçtır. Sicilya adasında geçim kaynaklarına oranla o derece bir nüfus artışı olmaktadır ki üç dört senede bir kıtlık ve sefaletten kaynaklanan karışıklıklar hâsıl olmaktadır. İtalya'nın Habeşistan sahilindeki Eritre sömürgesinin de önemsiz bir dilden ibaret olduğunu belirten Şehbenderzade'ye göre İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'yi ele geçirme emeli, sadece bu devletin Akdeniz ve Avrupa'daki devletler dengesini kollama engeline takılmaktadır. Fransa'nın Tunus'ta inşa ettiği Bizerte limanı, İtalyanları bu düşünceye sevk eden en önemli faktördür. Bu limanının son derece mükemmel, gerek tabii, gerekse suni çok korunaklı bir liman olduğunu, dolayısıyla İtalya'nın, böyle bir mevkie dayanan Fransız donanmasından daima korunmaya kendini mecbur hissettiğini, mevkiini tahkim ve menfaatlerini muhafaza için Trablus ve Bingazi'ye göz dikmekten başka çaresinin olmadığını söyleyen Şehbenderzade'ye göre, Fransızların Tunus'ta inşa ettirdiği Bizerte limanı, istihkâmları ile Malta'yı iptal etmişse de bölgedeki Bomba limanını tahkime muvaffak olan bir deniz devleti, Akdeniz muvazenesinde pek mühim bir rol ve âdeta bir hâkim rol oynayarak, Akdeniz'deki dengeleri sarsacaktır. Ancak İtalya devleti bir taraftan bu denge politikası engelini aşmaya çalışırken diğer taraftan da boş durmamakta, Trablusgarp ve havalisinde maden arama ve işletme imtiyazları, bayındırlık yatırımları gibi tavizleri yumuşaklık ve sertlikle koparmaya çalışarak o coğrafyayı *nufuz-ı muslihane* ve *istilâ-yı iktisâdîsi* altına almak hedefini gütmektedir.⁶¹⁵

⁶¹⁵ A.g.e., s. 63-65

Halil Halid Bey için Fransa sömürgecilik uygulamalarının en ilginç örneklerinden birini teşkil eder. Zira sömürgelerini genişletmek uğraşısındaki Avrupalı milletler arasında medeniyet götürdükleri iddiasını en sık gündeme getiren ve bununla en çok övünenler Fransızlardır. “Hürriyet”, “eşitlik” “kardeşlik”, “insanlık”, “insan hakları” gibi kavramları dünyanın bilgisine sunan Fransızların, bu kavramları sömürgelerinde ne dereceye kadar uyguladıklarına bakmak için Fransa yönetimi altındaki Müslümanların durumlarına bakılması gerektiğini belirten Halil Halid’e göre, resmî bir dini bulunmayan Fransa’nın bu özelliğinden dolayı onun sömürgesi altındaki Müslümanlara daha insanî davranması beklendiği halde bunun aksi varittir. Kuzey Afrika’da Fransızların silahlı istilasına karşı koyamayarak hâkimiyetlerini Fransızlara teslim eden Müslümanların köy ve kasabaları birer birer yakılıp yıkılmıştır. Bu vahşî olayların gerçek mahiyetinden dünyanın habersiz olduğunu belirten Halil Halid, haber alma hususunda yalnızca Fransız kaynaklarına müracaat eden dünya kamuoyunun, asıl mağdurların seslerine kulaklarını tıkadıklarını belirtir. Halil Halid, Fransızlar tarafından Kuzey Afrika’da uygulanan sömürge siyasetinde iki temel usûlün takip edildiğini söyler. Bunlardan ilki Müslümanları Atlas dağlarının güneyine ve Büyük Sahra içlerine kadar sürerek verimli toprakların onlardan boşaltılmasını sağlamaktır; bu püskürtme metodunu oluşturur. Diğeri de Fransa’dan ve diğer Latin memleketlerinden sömürge ülkelerini vatan edinmek isteyenlere kolaylık göstererek sayılarını artırmak ki bu da takip edilen ikinci metodu yanı ihtilat metotunu oluşturmaktadır. Bu ikinci metotun diğer bir unsuru ise yerli halka, gerek ısrarla, gerekse ikna yoluyla, Fransız âdet ve duygularının ve hatta Hristiyanlığın telkin edilmesidir.

Uygulanagelen bu metotların Cezayir halkına getirisi ise yıkım ve tarumar olmaktan ibarettir. Arazileri ellerinden alınmış, açlık ve sefaletle itilmişlerdir. Ancak Fransız istilasının zararları sadece maddiyatla sınırlı değildir. Arap dili ve edebiyatı kökünden sarsılmış, ahlak dejenere edilmiştir. Halil Halid Fransızların Müslüman toplumunda hayatın her alanına nüfuz etmek istediklerini belirterek, aile hayatına dair yapılan müdahalelerin zararlarını şöyle anlatır:

Yazık o Müslüman âilelerine ki Efrenc ile peyda-yı ihtilat eylemeği kendilerine bir şeref sayarlar! Frenkler İslâm’ın içine insân-ı medenî sûretinde girdikten sonra muzır bir mikrob haline inkılâb eyliyorlar; usûl-i hayâtiyemiz böylece kurtlanıb efkâr, hissiyât ve adât-ı mevzû’amız tahallül-i muzıra uğruyor. Bi’l-farz Cezâyir

Müslümanlarından bazıları şimdi istedikleri kadar Fransızlaşmış olsunlar yine tavâif-i âdiye-i beşeriyeden sayılacaklardır. Cezayir’de Hristiyan ve Yahûdî herkes Fransız milleti hukûk ve vezâifine mâlik olduğu halde Müslümanlar teb’a-i mahkûme sınıfında kalmaktadırlar.⁶¹⁶

Bu vesileyle, Fransız idaresinin amacının, Cezayir’in yerli halkına, Fransız âdetlerini ve Hristiyan dinini telkin etmek olduğunu söyleyen Halil Hâlid Bey, ancak yine de bu yolların, Müslüman unsurların söz konusu topraklardan tamamen sökülüp atılmasına yetmediğini, Tunus Müslümanlarının da Cezayirîlilerden daha mesut bir durumda olduğunu ilave eder.

Mehmed Akif de Cezayir’de, Tunus’ta, Fas’ta Müslümanlara, Fransızlar tarafından hayvan muamelesi edildiğini söyler. Kendi öz memleketlerinde yaşamakta olan Müslümanların statüsü, orada yaşayan Hristiyan ve Yahudilerin nazaran daha aşağı durumdadır. Mesela Hristiyanlar ve Yahudiler aşar gibi, ağnam gibi vergilerin hiç birini vermedikleri halde, Müslümanlar Osmanlı zamanından kalma vergilerin hepsini verdikten başka, Fransızların koydukları kapı, pencere vergilerini de verirler. Bunun için zavallı Müslümanlar, topraklarını, akarlarını, hayvanlarını danışıklı bir şekilde çok zaman Hristiyanların yahut Yahudilerin üzerine çevirmeye mecbur olurlar. Bu mecburiyet yüzünden külliyetli para verdikleri gibi çoğunlukla mallarını da kaybederler. Sırf Müslümanların vergisiyle yaşayan belediyelerde hiç bir Müslüman üye bulunmadığına dikkat çeken Mehmed Akif, şayet bulunsalar bile oy sahibi olamadıklarını ifade eder. Akif Kuzey Afrika Müslümanlarının acıklı hallerini tasvire şöyle devam eder:

Gerek Cezayir’de, gerek Tunus’ta kabilelerin ortak meraları vardır. Fakat bu meralar sürekli Fransızlar tarafından bedava gasp edildiği için zavallı Müslümanlar hayvanlarını geçindirememektedirler. Mecburi olarak güneye yani çöle doğru çekilmektedirler. Fransızlar Afrika’daki sömürgelerine kendi milletleri için köy teşkil edecekleri zaman Arapların elindeki araziye bedava alırlar. Bununla kalmayarak o yeni köye gerekli olan suyu civardaki Müslüman köylerinden getirip Müslümanları susuz bırakırlar. Bu şekilde oluşturulan her Hristiyan köyüne gelirler bulmak için yine Müslüman köylerine çullanırlar. Onlardan alacakları belediye

⁶¹⁶ Halid, *Hilal ve ...*, s. 198

rüsümüyle o Hristiyan köyünü refah içinde yaşatırlar. Bir Fransız Müslüman aleyhinde dava açmaz. Çünkü gerek görmez. Onu isterse döver, isterse öldürür.⁶¹⁷

Ali Kemal de Fransa'nın hür bir memleket olduğu halde Fransız idaresi altındaki Tunus ve Cezayir'in bu hürriyet nimetinden nasipsiz olduğuna dikkat çeker. Ancak bu hürriyetsizlik Müslümanlara münhasırdır, Hristiyan ve Musevilere teşmil edilmemiştir. Fransa'nın bu sömürgelerinde yaşayan Müslümanlar, seçimlere katılamamakta, serbestçe gazete çıkaramamakta, toplanamamaktadırlar. Siyasî haklardan mahrum bulundukları gibi, Fransız okullarına bile çocuklarını gönderebilme hakkına sahip değillerdir.⁶¹⁸

“Yirminci asr-ı temeddünde”, Fransa gibi “cihanın en mütemeddin bir memleketinde” yapılagelen bu keyfi uygulamaların artık Fransızları bile endişelendirdiğini belirten Ali Kemal, bir Fransız milletvekilinin ağzından, Müslüman ahalinin sindirilmesi için tatbik edilen Fransız “idare-i keyfiye”sinin esaslarını şöyle aktarır:

Cezayir Müslümanları böyle uyuştular kaldırsa, o da tabi bulundukları bir idare-i zabıta saikasıyla mübtela oldukları bir haşyet-i mütemâdiyeden, bir nev' zaruret-i esarettendir. Bu idare-i keyfiyenin esasını ise şu üç madde-i nizamiye teşkil eyler:

Evvela, ruhsat-ı seyahat, hiçbir Müslüman istihsal-i müsaade etmedikce nahiyesinden dışarı çıkamaz.

Saniyen, nahiye-i muhtelite müdirlerinin hakkı hâkimaneleri, kâffe-i memâlik-i meftuhada galib, bazı hususi cürümler, cünhalar icad etmeye mecburdur, tâ ki mağlub hükûmete hiçbir suretle karşı gelmesin, itiaatde muztar kalsın. Mesela angaryaya icabet etmemek, rüsumdandan mal saklamak, şehadetden imtina etmek gibi... Bütün cünhaların hâkim-i mutlakları o nahiye-i muhtelide müdirleridir. Aynı adam ibtidan intihaya muhtardır, kadıdır, icra memurudur. Hâsılı hep odur. Bir Müslüman için yegâne çare-i selamet haklı, haksız öyle bir hâkime daima boyun eğmektir.

Salisen, idarece tevkif meselesidir. En şayan-ı hürmet bir Müslüman vali-yi eyaletin bir kararıyla bir günden bir güne, bila-muhakeme, hatta bila-isticvab, bila-

⁶¹⁷ Ersoy, *Düzyazılar...*, s. 480

⁶¹⁸ Ali Kemâl, “Tunus ve Cezayir ...”

sual ailesinden, evinden alınır, kaldırılır, uzaklara gönderilir. Hukuk-ı adliye mücrimleri ile beraber bir mahsuba atılır.⁶¹⁹

Cezayir ve Tunus'daki bütün bu uygulamalar, medenî ve siyasî alanlardaki bu haksızlıklar, “müsavat içindeki hürriyetsizlik”, Ali Kemal'e göre, müsavatsızlığın bizatihi kendisi ve gerçekten hür düşünceli insanların, dünyanın en hür ülkesinde bile ne kadar azınlıkta kaldığının göstergesi oluyordu.⁶²⁰

Ali Kemal 1908'de Fransa'nın Senegal'den Fas'a büyük bir sömürge imparatorluğu kurmak peşinde olduğunu, iç karışıklıklar içinde boğuşan ve kendisinin de bizzat gezip dolaştığı Fas'ın istiklalini koruyamayarak birkaç sene içinde Fransız esaretine düşeceğini söylüyordu:

Takriben üç sene evvel bu hâli fırsat addederek Fransa hükûmeti, bilhassa hariciye nazırı, İngiltere ile altan alta Mısır'dan büsbütün feragat şartıyla uyuşduktan sonra Fas'a hulûl-ı muslihane kisvesiyle yed-i istilâyı uzatmak, Cezâyir'le Senegal'in birbirine rabtını hazırlamak istedi.⁶²¹

Ancak Fransa'nın bu ilk girişimi Alman müdahalesiyle akim kalsa da, 1911 Agadir Krizini müteakip Almanya, Fransa'dan kopardığı bazı ufak tavizlerle yetinecek Fas da Fransa himayesine girecekti (1912).

Osmanlı ile münasebetlerince gelince, Ali Kemal, Fransa'nın dış politikasını beğenmez. Ona göre Fransa tutarsız bir politika izlemekte ve ne yaptığını tam olarak bilememektedir. Özellikle Şark meselesinde Fransa bir taraftan Slav nüfuzunu desteklerken, diğer taraftan Alman nüfuzunu kırmaya çalışmaktadır. Bu yüzden Osmanlı Devleti Fransa ile ilişkilerinde kontrollü ve makul bir politika izlemelidir.⁶²²

⁶¹⁹ Ali Kemâl, “Yine İslâm”, *İkdam*, no: 5303, 1 Mart 1909, s. 1

⁶²⁰ Ali Kemâl, “Hür, Hakîkî Hür”, *İkdam* no: 5202, 17 Teşrin-i sani 1908, s. 1

⁶²¹ Ali Kemâl, “Mevlây Abdülaziz”, *İkdam*, no: 5123, 29 Ağustos 1908, s. 1

⁶²² Ali Kemal'in Osmanlı-Fransız ilişkileri hakkındaki görüşleri için bkz. Ali Kemâl, “Almanya-Fransa”, *İkdam*, no: 5191, 7 Teşrin-i sani 1908, s.1; Ali Kemâl, “Fransa ve Fransa'da Siyaset ve Siyaset-i Şarkıyye”, *İkdam*, no: 5192, 8 Teşrin-i sani 1908, s. 1; Ali Kemâl, “Düvel-i Muazzama, Bulgaristan ve Biz”, *İkdam*, no: 5299, 25 Şubat 1909, s.1; Ali Kemâl, “Bereket-i Ricâl-Fransızlar: Osmanlılar-Balkan-Avrupa”, *İkdam*, no: 5263, 20 Kanun-ı sani 1909, s.1.

5.2.4. Almanya ve Avusturya

Kolonyalizm aşamasına geç girişi ile uluslararası politikada dengeleri bozan Almanya'nın da emperyal bir güç olarak tebarüz etmesi, XIX. yüzyılın son çeyreğinin en önemli olgularından birini oluşturmuştur. Özellikle II. Wilhelm'in tahta geçmesinden sonra Bismarck'dan beri takip edilen *Realpolitik* yerine genç imparatorun (tahta geçtiğinde 29 yaşındaydı) *Weltpolitik* stratejisini ikame etmeyi istemesiyle birlikte Bismarck'ın savunduğu kara-merkezli bir imparatorluk anlayışı, yerini Dünya imparatorluğu anlayışına bırakır ve güneybatı Afrika başta olmak üzere muhtelif topraklar, Almanya'nın sömürge sahası haline getirilir. Diğer bir deyişle Bismarck politikaları Almanya'da yükselen Pancermen cereyan eşlik edememekte, Alman İmparatorluğunun hırsını doyuramamaktadır. Almanya artık bâkir ve zengin alanlarda bir sömürge imparatorluğu kurmak istemekte ve milliyetçi saldırgan bir ideolojiyi benimsemektedir. Özellikle de Mart 1890'da Bismarck'ın istifası ve halefi Leo von Caprivi (1890-1894)'nin sınırlı dış politika tecrübesi, tüm dış politikanın yeni Kayzer'in eliyle yönetilmesine imkân tanır. Fakat diğer Avrupa güçlerinden farklı olarak İngiltere ve hatta Cumhuriyet Fransa'sında bile dış politika ilkeleri bakanlıkların kapalı kapıları ardında saptanıp uzmanlarca uygulanırken, otoriter Almanya'da Kayzer'in ve başbakanın politik kararları, otoriter bir rejimin propaganda örgütü aracılığıyla yığınlara ulaştırılır⁶²³ ve gürültülü bir hava içerisinde uygulamaya konur.⁶²⁴ Böylece Almanya, Prens Bismarck'ın imparator II. Wilhelm'le çatışıp istifa etmesinden sonra milliyetçi ve yalnız adam politikası izlemeye başlar. Bismarck döneminin *concertçi* (uyumcu) Metternichvari dış politika sistemi terk edilerek Alman basın ve kamuoyu, bir dünya İmparatorluğu kurmak ideali etrafında şekillendirilir.⁶²⁵

Milli birliği geç oluşturanın dezavantajıyla sömürgecilik yarışında geriden gelen Almanya, klasik sömürgecilik yerine, Osmanlı Devleti, İran ve Çin'e nüfuz etme

⁶²³ Bu dönemde basın, kulüpler, dernekler tarafından oluşturulan bu propaganda teşkilatının en meşhur ve müessir öğelerinden biri de *Alldeutscher Verband* (Almanca "Tüm Almanlar Birliği" ya da "Pan-Cermen Lig") idi. Bu organizasyon 1891'de Almanların Zanzibar'a ilişkin haklarından feragat ile İngilizlerden Heligoland'ı almalarına tepki için kurulmuştu ve Pancermenizm ile emperyalizmi teşvik etmekteydi.

⁶²⁴ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 3

⁶²⁵ A.g.e., s.3

stratejisini benimsemiştir. Aslında bu durum hem İran hem de Osmanlı Devleti için de karşılığını bulacak bir yöneliştir. İran zaten çift taraflı (İngiltere ve Rusya) bir tazyike maruzken, artık varlığının fayda vermeyeceğine inanan İngiltere'nin dostluk ve müzaharetini kaybetmiş Osmanlı Devleti de bu yönelişe ilgisiz kalamamıştır.

Nitekim Osmanlı Devleti, 1870-1871 Fransız-Prusya savaşında askeri gücünü ispat eden Almanya'dan ordusunun reorganizasyonu ister. 1883'de Albay Von der Goltz'un başkanlığında bir askerî heyet İstanbul'a gelerek Osmanlı ordusunu yenileştirme faaliyetine girişir. Osmanlının bu tutumu, gerek İngiliz ve gerekse Fransızların Orta Doğu'daki menfaatlerini engellediği için her iki ülkenin de hoşuna gitmemiştir. Ancak özellikle Osmanlı-İngiliz ilişkileri gittikçe soğuklaşırken tam tersi Osmanlı-Alman dostluğu günden güne pekişerek gelişir. Özellikle Almanya'nın, Berlin-Bağdad, Konya-Bağdad demiryolu hattı imtiyazını aldığı proje sayesinde (1903) Berlin'i Basra Körfezi'ne bağlama imkânını sağlaması, İngilizleri fazlasıyla rahatsız eder. Zira Basra Körfezi, İngiliz gemilerinin Hind Okyanusu'ndan gelip barındıkları ve aynı zamanda İran petrolleriyle yakıt temin ettikleri bir yer olmasından dolayı İngilizler için fevkalâde önemlidir. Almanya açısından da Berlin'den Basra Körfezi'ne ulaşan böyle bir demiryolu hattı Alman Doğu Afrikası ve Alman Güneybatı Afrikası ile Almanya'nın bağlantı kurabilmesine imkân tanınması açısından kolonyal ehemmiyeti haizdir. Ama bunlarında da ötesinde Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki bağların güçlendirilmesi bölgedeki güç dengesinin değişmesi ihtimalini de tazammun ediyordu.

Barışçı yollarla Osmanlı Devleti'ne yerleşmeyi amaçlayan Almanya için buna uygun koşulların bulunduğu muhakkaktı. Bu zaviyeden bakıldığında Abdülhamid'in İslamcılığı ile “üç yüz milyon Müslümanın hamiliğine” soyunan II. Wilheml'in benzerliği sadece otokratik idarelerinde aranmamalıdır. Egemenliğini belirli kısıtlara rağmen hala muhafaza edebilen tek İslam Devleti olan Osmanlı Devleti, emperyalizme karşı mücadele için düşmemiş son kale durumundadır. İngiliz, Fransız sömürgelerinde ve Rusya'da yaşayan milyonlarca Müslümanın himayesi gibi bir vazife, velev ki siyasi bir retorikten ibaret olsun, Osmanlı idarecilerinin sırtına tahmil edilmiştir. İçerideki azınlıkları kışkırtan İngiltere, Fransa ve Rusya ile mukayese edilildiğinde, kendi demokratik gelenekleri zayıf olduğu için meşrutî bir idare için tazyikde bulunmayan Almanya, II. Abdülhamid'in en mühim destekçisi konumundaydı.

Ancak Almanlar tarafından takip olunan bu politanın Abdülhamid'in şahsıyla ilgili olmadığı açıktır. 1908 Genç Türk devrimini müteakip yeni idareyi tanıdığını ve desteklediğini ilan eden ilk devlet Almanya olacaktır. 1910'lara gelindiğinde Alman hayranlığı gittikçe artmış, sadece seçkin bir zümrenin desteği değil, küçük memurlara kadar Osmanlı bürokrasisinin Almanları desteklediği müşahede edilmiştir.⁶²⁶

5.2.4.1. Almanya Dostları:

Düşünürlerimizden Celal Nuri, kırk sene öncesine kadar Almanya'nın ağır, kaba, gelişime açık olmayan bir millet zannedildiğini, fakat bunun aksinin doğru olduğunu bilen Bismark'ın, Fransa'ya i'lân-ı harb ederek savaşın sonucunda beş milyar "cihâz" (çeyiz, tazminat) ile Alzas-Loren'i Almanya'ya kattığını ve daha sonra da Versay şatosunda Prusya Kralı Büyük Wilhelm'in Alman İmparatoru ilân edildiğini anlatır. Buna İngilizler gıpta ederek Kraliçeleri Viktorya'nın ser-haşmetine Hint İmparatorluğu tâcını geçirmişler hatta Rusya bile hasedinden Pan-İslavizm nazariye-i siyâsiyyesini ortaya sürmüştür.⁶²⁷

Alman gümrük birliği *Zollverein*'den bahseden Celal Nuri Almanların bu sâyede emellerine ulaştıklarını ancak Almanların başarısındaki sırrı yalnız bunda zanneden ve Almanya'nın gençliğini, çalışkanlığını, İngilizlerin ihtiyârlığını, atâletini aklına getirmeyen Çeymberleyn'in aynı siyasetle bütün İngiliz sömürgelerini bir gümrük birliği altına çatısı altında toplamaya çalışsa da buna muvaffak olamadığını ifade eder. İngilizlerin *World wide interests* politikasına Almanlar *Weltwirtschaft und Weltpolitik* nazariyesiyle mukabele etmişlerdir.⁶²⁸ Alman emperyalizmi için meşrulaştırıcı bir dil kullanan Celal Nuri, Alman emperyalizmini İmparator İkinci Wilhelm'in îcâd etmediğini, bu siyasetin Almanya'nın iktisâdi ihtiyaçlarının doğal bir neticesi olduğunu söyler:

Almanların bu husûsda düstûr-ı hikmetleri şudur: "Evvel be-evvel kuvvet ve iktidâr edinmeğe çalış, ondan sonra servet tabî'atıyla gelecektir." Binâ'enableyh Almanya emperyalizmini İmparator İkinci Wilhelm îcâd etmedi. Bu, Almanya havâic-i

⁶²⁶ A.g.e., s. 121

⁶²⁷ Nuri, *İttihad-ı İslam*, s. 277

⁶²⁸ a.g.e., s. 277-278

iktisâdiyyesinin bir netice-i tabî'yyesidir... Almanya mahrece, müsta'mereye, toprağa şiddetle muhtâcdır. Her sene Almanlar takrîben bir milyon ziyâdeleşiyorlar. Daha da tereddîlerine, ihtiyârlamalarına vakit vardır. ..Eğer sulh-ı hâzır daha yirmi sene devam ederse Rusya fevka'l-âde kesb-i miknet edeceğinden belki Almanya'da mecâl-i hücum kalmaz. Binâ'enaleyh Almanya müterakkıb-ı fırsattır. Topları, tüfenkleri, askerleri, masrafları fâiz getirmelidir. Zâten ordu sabırsızlık ile hep buna hazırlanıyor. Fransa müstemlekâtına konmak emel-i hafîsi de her Pan-cermanist ve her Alman emperyalistinin kalbinde uyuyor. Almanya fazla-i ahâlî ve mahsûlâtı için be-heme-hâl taşmak mecbûriyetinde bulunuyor... Almanya'nın vaziyet-i dâhiliyesi Rusya'ya makîs olamayacak derecede iyidir. Terakkiyât ve tekâmülâtı bir tarafa bırakalım, Almanya (pek ehemmiyetsiz Fransız, Leh ve Danimarkalı) ekalliyetlerden sarf-ı nazar bir millet-i vâhidedir. Pür-şebâbdır. Teknik sâyesinde nâil-i feyz olmuştur. Bir büyük gâye-i emel besliyor. Hâlbuki Rusya'da asıl büyük Rus yani Moskof ekalliyetidir. Mîlel-i sâire ekseriyet teşkîl ediyor. Ekseriyet Rus idaresinden bî-zâr ve dîl-gîrdir. Pür-şebâb olmakla beraber Moskof milleti daha pek o kadar mütemeddin sayılamaz. Gâye-i emeli şedîd değildir. İstibdâd asıl Ruslardan bir ehemmiyetli kısmı da Çarisme düşman etmiştir.⁶²⁹

Şehbenderzade'nin satırlarında da makine intizamına malik bir ordu, matematik kadar şaşmaz bir siyaset, kesin olarak belirlenmiş bir hedef, son derece çalışkan ve kabiliyetli bir millet olarak tarif olunan Almanya ile ilgili serdedilen görüşler, genelde olumlu seyreder.

Filibeli'nin de Almanya tahlilinde önceliği, klasik sömürgecilikle toprak kazanma ihtimali kalmayan Almanya'nın iktisaden nüfuz edebilme gayretleri alır. Şehbenderzade yeryüzünde sahipsiz addedilen yerlerin paylaşımında, yani klasik sömürgecilikte, en iyi parçaların İngiltere ve Fransa'ya sonrasında ise Rusya'ya isabet ettiğini söyler. Almanya'nın sömürgecilik faaliyetleri ise daha geç başladığından, mamur ve münbit yerlerden onun hissesine bir şey kalmamıştır. Bu geç kalmışlık Hindistan, Cezayir, Mısır, Cava, Hind Çini gibi yerlerin Almanya'dan önce başka devletler tarafından ele geçirilmesine yol açtığı gibi, Almanya'dan önce terakki etmiş milletler tarafından, doğrudan sömürge ya da işgal altında olmandan, dışarıdan mal almak zorunda olan kavimlerin pazarları da ele geçirilmiştir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde, geç de olsa millî birliğine ulaşarak hızlı adımlarla ilerleyen Almanya'nın konumu pek zor ve düşündürücüydü. Şehbenderzade şaşırtıcı bir

⁶²⁹ a.g.e., s. 280-281

şekilde çoğalan Almanlara, artık memleketlerinin yetmez olduğunu, günden güne artan sanayi üretimleri için yeni pazarlar gerektiğinin de altını çizerek artık sömürgeleştirilecek toprak kalmamışken, hele de İslam âleminin her bir tarafının bir devletin taht-ı nüfuzuna düşmüşken, Almanya ne yapabilirdi sorusuna cevap arar.⁶³⁰ Almanlar büyük devletlere savaş açarak müstemlekelerini ellerinden alamazdı. Müstemleke olmasa bile büyük devletlerin nüfuzu altında olan ülkelerde de Almanya kendi ticaretine engel olan bu nüfuzu kırıp, iktisadiyatını temin edemezdi. Şehbenderzade bu değerlendirmelerden sonra Almanların içinde düştükleri bu durumdan çıkmaları için tek bir yol kaldığını savunur. O da mahkûm milletlerin sevgisini kendine çekerek barışçıl yollarla sızdırmaktan ibarettir. Ona göre Almanya'nın hayat ve mematında artık tek bir yol vardır. Sırf kendi menfaati ve hayatta kalabilmek için Almanya, Şark'ın ve özellikle de İslam âleminin dostu olmak mecburiyetindedir. Barışçıl emperyalizm demek olan *hulûl-ı muslihâne*, Şehbenderzade'nin satırlarında mahkûm milletlerin uyanışı ve gasbedilmiş haklarının geri alınabilmesi için kalan tek yol olarak şöyle belirir:

Celb-i meveddet ve hulûl-ı muslihâne için akvâm-ı mahkûmeye, intibâh ve i'tilâlarında yardım etmek ve hâkim ü gâsıblarına karşı onları himâye eylemek lâzımdır. Böyle yapılmadığı takdîrde Almanların maksada nâil olması gayr-ı mümkündür. Almanlar bu siyaset-i İslâm-nüvâzâne [okşayıcı, taltif edici] evvelce Fas'da sonra bir dereceye kadar Türkiye, İran ve Mısır'da ta'kîb etdi. İhtimâl ki Müslüman siyâsiyyunu bu kadar atalet göstermemiş olsalardı, Almanya'nın faaliyeti daha müsmir netîceler verirdi.⁶³¹

Şehbenderzade'ye göre Almanya'nın bütün menfaati, âlem-i İslama zahir olmaktadır. Filibeli Hilmi buna “şimdilik” kaydını koymayı ihmal etmez.⁶³² Zaten Alman genel siyaseti de bu plana uygun olarak muntazaman işlemektedir. Bu plandan en çok rahatsız

⁶³⁰ Bu nüfus konusu birçok yazar tarafından ele alınmakta, Alman nüfusundaki artış ve Fransa nüfusundaki azalış mukayese edilerek, Fransa'nın çökmekte iken Almanya'nın gittikçe yükseldiğinin bir delili olarak sunulmaktaydı. Almanya dostluğundan pek de hazzetmeyen Abdullah Cevdet bile bu hususa dikkat çekiyordu: Abdullah Cevdet, “Mazlum Olmak Zâlim Olmak Demekdir”, *İctihâd*, No: 27, 15 Temmuz 1327, s. 787

⁶³¹ Arûsî, *Yirminci Asırda...*, s. 61

⁶³² *a.g.e.*, s. 59

olan devletse İngilizlerdir. Zira Şehbenderzade'ye göre Almanya'nın elde ettiği bütün yararlar, İngiltere'nin zararı demektir.⁶³³

Zaman zaman süreli yayınlardaki yazılarında da bu hususlara değinen Şehbenderzade, Almanya'nın İslam âlemine yaklaşımını över. Öyle ki Fas'da, İran'da Almanlar, Müslümanların yapamadıklarını yapmış, onların onurlarını kurtarmıştır:

Cihanın hayran-ı faaliyet ve ittiradı kaldığı Cerman siyaseti, âlem-i İslâm'ı da daire-i tedkik ve ihtivası altında bulundurduğunu ikinci def'a parlak bir suretle isbât etmiştir.⁶³⁴

iddiasında bulunan Şehbenderzade'ye göre Almanya Müslümanların lehine olmak üzere iki kere uluslararası politikaya müdahil olmuştur. İlkinde Almanya, Fransa'nın Fas'ı istila etme teşebbüslerini engellemiş, ikincisinde de İngiliz ve Rus siyaseti sonucu gayr-ı müstakil bir devlet konumuna düşen İran'ın şerefini kurtarmıştır.

Şehbenderzade'ye göre Alman taht-ı tahakkümüne düşman olan İslam hükümeti yoktur. Almanların da henüz istiklalini kaybetmemiş ancak pek zayıf olan Fas, İran gibi İslam devletlerini işgal etme emeli bulunmamaktadır. Dolayısıyla Almanlar için İslam âleminde siyasi faaliyet için sadece tek bir zemin vardır. O da İslam'ın çıkarlarını koruyarak, Müslümanların teveccüh ve sevgilerini kazanmak ve bu sayede de İslam âleminde iktisaden birinciliği kazanmaktır.

İngiltere-Almanya-Fransa ve Rusya arasındaki iktisadî rekabete değinen Şehbenderzade, Alman ticaretinin yakaladığı genişlemenin bu üç devleti de düşündürmekte olduğunu söyler. İktisadî rekabette Almanya, Rusya'ya oranlanamayacak derecede üstündür. İngiltere ve Fransa devletleri de Alman rekabetinden zarar görmektedir. Ona göre İslam âlemi büyük devletlerin arasındaki bu rekabetten istifade edebilir. İran meselesi gibi zorlu bir meselede bile Almanya'nın devreye girmesinden, İran istifade etmiştir. İran'ın Alman nüfuzu altına girmesi onları

⁶³³ a.g.e., s. 60

⁶³⁴ "Âlem-i İslâm'da İngiliz-Cerman Rekabeti-İran'da Rekabet-1" (Âlem-i İslam), *Hikmet* [hft], No:1, 11 Rebi'ul-âhir 1327, 8 Nisan 1326, s.1

rahatlatacaktır. Rusya Almanya ile baş edemez, İngiltere içinse İran tâli bir konudur, sırf İran için Almanya siyasetini tehlikeye atmak istemez.⁶³⁵

Şehbenderzade'ye göre üç büyük (Alman, Macar ve İslav) ve muhtelif küçük kavimlerden oluşan Avusturya devleti, Almanya'nın bir şubesi hükmündedir. Avusturya'yı oluşturan birbirinden farklı ve birbirine rakip bu kavimleri birlikte tutan kuvvet, Alman ordusudur. Dolayısıyla Almanya'dan ayrı bir Avusturya siyaseti olamaz. Şehbenderzade, Avusturya'nın Selanik'e kadar inme emelini beslemesini inkâr etmez. Bu Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının gündemde olduğu bir zamanda, söz konusu bölgelerin Slavlara kaptırmak istenmemesinden kaynaklanmaktadır. Zaten Avusturya düvel-i muazzamadan sayılsa da İngiltere ve Almanya'ya nispetle siyaset meydanında gördüğü vazife ikinci derecededir. Bu sebeple Osmanlıların esas hesapları İngiltere ve Almanya ile olup, Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı vaziyeti Alman siyasetinin ona vereceği vaziyetten ibaret olacaktır.⁶³⁶

5.2.4.2. Almanya Aleyhtarları:

Her ne kadar Alman dostluğu fikri dönemin düşünürleri arasında yaygın da olsa bu fikre karşı çıkanlar da vardı. İttihat Terakki'nin önde gelen isimlerinden Maliye nazırı Cavid Bey, millî mücadele döneminde linç edilen, ittihatçıların muhaliflerinden Ali Kemal Bey, her dâim muhalif Abdullah Cevdet Beyin isimleri bu meyanda zikredilebilir. Abdullah Cevdet için Alman dostluğu sorunlu bir alandır. Almanlarca Abdülhamid'e verilen destek *İctihad* sayfalarında “Düşmanımın Dostu Düşmanımdır” şeklinde makes bulur. Cevdet bu makalesinde, Almanlar tarafından inşa olunan demiryolu hatlarını “kazık” olarak nitelendirirken, Makedonya meselesini de büyüten ve keskinleştirenin bu “dost görünen düşman”ın eseri olduğu iddiasındadır. Millete seslenen Abdullah Cevdet Almanya'ya ateş püskürerek şunları der:

⁶³⁵ A.g.m., s.1

⁶³⁶ Arûsî, “Yirminci Asırda ...”, s. 62-63

Millet! Gözünü aç senin en büyük düşmanın evvellen bizzat sensin. Sonra Abdülhamid-i Sâni'dir. Ondan sonra da hasm-ı cânın Almanya'dır, Almanya hükûmetidir. Millet gözünü aç! Vakit pek daraldı! Uyan! Uyan!⁶³⁷

Yine bir başka yazısında Almanya'nın girişimleriyle Osmanlı Devleti ile Fas Sultanlığı arasında oluşturulacak bir birlik düşüncesinin ortaya atıldığını belirten Abdullah Cevdet bunu safdillik olarak nitelendirerek, Girit meselesinin hatırlatarak Alman dostluğuna şöyle itiraz ediyordu:

Almanya imparatoru Fas sultanı ile Türkiye sultanının ittihadı fikrini ileri sürdüğünü de söylüyorlar. Fakat Türkiye hükûmetinde zerre kadar endişe-i selamet kalmışsa Almanya'nın arz ettiği hulûsa kapılmaması lâzım gelir. Alman dostluğunu Girit meselesinde gördük. Bu dostluk Almanya'nın seyirci kalmasından başka bir şeyde görülmedi.⁶³⁸

Ali Kemal de benzer şekilde istibdat döneminde verilen imtiyazlarda önceliğin Almanlara verilmesini eleştiriyordu. Ona göre istibdat döneminde Osmanlı Devleti bilâ-faide Cermen müstemlekatı menzilesine inmişti. Halk şanlı ve müstakil bir siyaset arıyordu. Ancak Ali Kemal'in "müstakil siyaset"ten anladığı, peşisıra söylediği

[Halk], telkinat-ı tarihiyeden, bütün bir asrın âsâr-ı intihabından feyz alarak aradığını da İngilizlerle meveddet-i siyâsiyede buluyordu⁶³⁹

ifadesiyle, kendi istiklal anlayışının sınırlarını da ortaya koyar.

Ali Kemal'in sıklıkla tekrarladığı iddiaya göre, İngilizler maliyet olarak çok daha ehven şartlar sundukları halde Hicaz demiryolu hattı projesi Almanlara verilmişti. Abdülhamid'in böyle bir tercihte bulunmasının sebebi -ki Ali Kemal Abdülhamid'in adını zikretmez-⁶⁴⁰ İngilizlerin "ahrâr-perverâne hareket etmesi" buna mukabil Almanya'nın hürriyet ve istibdatı eşit gören, sadece Alman devletinin çıkarlarını

⁶³⁷ Abdullah Cevdet, "Düşmanımın Dostu Düşmanımdır", *İctihad*, No:7 (İkinci sene), Mayıs 1908, s. 254

⁶³⁸ Cevdet, "Fas Hükümet-i ...", s. 72

⁶³⁹ Ali Kemâl, "Sadr-ı Müstakbel", *İkdam*, no: 5328, 26 Mart 1908, s. 1

⁶⁴⁰ Bunun bilinçli bir tercih olduğunu, istibdat karşıtı olmasına rağmen "sarahlı" Abdülhamid aleyhtarı olmadığına dair görüşler için bkz. Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1968, s. 78; Ali Kemal, *Toplu Yazıları (1908- 1909)*, Cilt: 1 (Haz. Safiye Kıranlar), İsis Yayıncılık, 2010, s. 6

düşünen politikalarıdır.⁶⁴¹ Bu arada aynı yazıda “Avrupa devletlerinin memalik-i Osmâniye’deki emelleri hep menfaatçilikdir” diyen Ali Kemâl’in Almanya’nın “hizmeti, muaveneti asla nazar-ı itibare almaksızın, isticlâb-ı menfaat” peşinde koştuğunu ifade ediyor olması, dikkat çekicidir. Ancak bu görüşün, Ali Kemal’in bir başka yazısından istifadeyle kendi içerisinde bi tutarlılığı olduğunu söylemek mümkündür.

İngiltere Devleti ki cihanda ya sevk-i tâlî’iyle ya müsaade-i mevkî’-i fitratla daima menafiini, menafi-i umumiye-i insaniye ile telif etmek tarikini bulur

iddiasında bulunan Ali Kemâl, Hüseyin Cahid’in İngiliz jandarmalığını tazammun eden sözlerine benzer bir şekilde Osmanlı Devleti’ne biçtiği rol üzerinden İngiliz ve Alman siyasetlerini mukayese ederek şöyle devam ediyordu:

[İngiltere] Millet-i Osmaniye’nin bu infilak-ı saadetini [II.Meşrutiyeti] şevk ve safvetle alkışladı. Otuz bir sene evvelki bir hâl ile bu hâlin bir olmadığını derhal münisfane idrak eyledi. Anladı ki bu sefer Osmanlıklar kalbden bir perestîşkâr-ı hürriyetdirler. Kanun-ı Esâsî genç, ihtiyar bütün gönüllere kök salmışdır. Asker, ordu ise baştan başa bu hissiyat ile müteheyyicdirler. Bütün o galeyanlar, o nümâyişler, o şevk, o heyecan bu hakikate güneş kadar parlak birer bürhandır. İngilizler siyaset-i Şarkıyyeleri için bu hâli müsaid görürler. Devlet-i Osmaniye siyaseten büyük kaviyyü’ş-şekîme bir devlet olunca, tıpkı aksâ-yı Şark’da Japonyalılarla olduğu gibi, İngiltere siyasetine nâfi olur. Aksa-yı Şark’da Japonya, Şark’da böyle parlak bir Devlet-i Osmaniye İngiltere için Rus istilâsına karşı Sur-ı Çin’den muhkem bir sedd-i ahenin değil midir?

Fakat beri tarafda İngilizlerin muhteşem, müdhiş bir rakibi vardır ki onlar da Almanlardır. Almanya’nın en büyük derdi İngiltere’yi garbda, şarkda, aksa-yı şarkda, bahusus şarkta, memalik-i Osmaniye’de ticareten, dolayısıyla da siyaseten mağlub etmektir. Fransızlarla Fas meselesini alevlendirerek İngilizleri bi-huzur etmek Almanlar için bunlara mübteni idi. Fakat şimdiye kadar Almanya, şarkta, yani bizde İngiltere’ye gâlib idi. İngilizleri gölgede bırakıyor, hükûmetimizden istediği imtiyazı, menafii istihsal ediyordu. Londra Hükümeti de Makedonya, Yemen vs. iğtişasatı tahrik, tezyid, hatta devlet-i Osmaniye’yi mülken, kudreten taklîl ile bu galebeye mukavemet etmek çarelerini arıyordu. Almanya’nın siyaset-i memalik-i Osmaniye’de o hal-i müzebzebi ibka ederek bir cihetden ticareten o suretle müstefid olmakla beraber diğer taraftan Avusturya’yı aheste aheste Selânik’e sevk ederek belki Almanya’dan büsbütün çıkarıvermek idi. Yine bu hikmete mebnî idi ki idare-i sabıkadan o derece gûna gûn faideler, cemileler gördüğü halde ne Girit ne Makedonya, ne de mesail-i mühlûke-i sairede

⁶⁴¹ Ali Kemâl, “Makale-i Siyasiye”, *Mizan*, no:4, 2 Ağustos 1908, s. 18-19

memleketimize zerre kadar hizmet, muavenet etmiyordu. Tebeddül-i hâzır ki bütün bu nâ-revâ ahvale hâtime çekecektir, belki de çekdi. Almanya'nın elbette hiç hoşuna gitmez. Biz kavmiyet itibariyle Almanları severiz, takdîr ederiz. Bâ-husus şu son otuz sene zarfındaki terakki-i hârikulâdelerine hayran oluruz. Fakat idare-i devlete böyle hissiyat-ı sâde-dilâne karıştırmak kadar belâhet olamaz. Devlet ve milletimizin menâfî'i, o emr-i mukaddes bütün diğer hissiyatımıza gâlib gelmelidir.⁶⁴²

Ali Kemal'e göre Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı Avusturya'dır. Viyana hükûmeti Meşrutî idarenin, Kanun-ı Esasi'nin hasm-ı canıdır. İkinci Meşrutiyetin ilanını müteakip Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi bunun göstergesidir. Ancak Viyana hükûmetinin bu politikası yeni değil, bilakis Almanya'nın teşkilinden beri takip olunmaktadır. Avusturya mahirane bir ısrarla, amansız bir azimle bu politakayı uzun bir süredir takip etmektedir. Bosna-Hersek'in gasbı bir mukaddime niteliğinde olup, fırsat bulunca bu yayılmayı Selanik'e kadar götürecektir. Ali Kemal de Şehbenderzade gibi Avusturya'nın Almanya'dan bağımsız hareket edemeyeceği görüşündedir. Buradan hareketle Avusturya'nın bu hasmane tutumunun Almanya'nın rızası ile olduğunu vurgulayarak, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne gösterdiği yakınlığın eski müstebit idareden kopardığı imtiyazlarla sınırlı olduğunu söyler ve yeni meşrutî idarenin İngilizlerle el ele vermesi gerektiğini salık verir.⁶⁴³

Ali Kemal'in dikkat çektiği bir diğer husus Avusturya tarafından takip olunan *Drang Nach Osten* yani “Şarka Doğru İlerleme” politikasıdır. Ali Kemal'e göre kabineler değişse de Avusturya dış politikasının bu temel ilkesi değişmez. Bu bağlamda Avusturya Rusya ile benzeşir. Zira Şarka yayılma fikri Rusya'da da aynen câridir. Ancak Avusturya ve Almanya bu yolda daha başarılıdır. Şu farkla ki Nemçeliler Şark hâkimiyetini elde etmek için *usul-i cedide* üzerine hareket ederlerken, Rusya ise bu işi zorla yapmaya çalışmıştır.

Ali Kemâl İngiltere'yi tasvir için kullanmadığı hegemonya ve tahakküm dilini Avusturya'nın dış politikasını analiz ederken kullanmaktan kaçınmaz. Ali Kemal'in *usul-i cedide* dediği olgu ise Avusturya'nın “şimdiki hale mutabık olarak” muharebesini

⁶⁴² Ali Kemâl, “Tehlikenin Büyüğü”, *İkdam*, no: 5097, 3 Ağustos 1908, s. 1

⁶⁴³ Ali Kemâl, “İfşâ-yı ...”, s. 1

siyasî bir şekilden ziyade iktisadî usuller ile geçekleştirmektedir. Avusturyalılar bu fikre binaen hâkimiyet kuracakları Şark topraklarına önce iktisat nokta-yı nazarından hâkim olmak istemişler ve bu yüzden en büyük gayretlerini bu hususa yöneltmişlerdir. Bunun için küçük Balkan devletlerinde ve Osmanlı Devleti'nde ticarî ve sınâî birçok imtiyazlar ve de dolayısıyla bu devletlerde pek mühim siyasi nüfuzlar elde etmişlerdir.⁶⁴⁴

Avusturya sayesinde ki Ali Kemal'in iktisadî emperyalizme bakışını da yakalama imkânına sahip oluyoruz. Zira İngiltere'nin dış politikadaki benzer girişimleri “menafî-i ticariye”ye girerken, Ali Kemal Avusturyalıların elde ettiği ticarî ve sınâî imtiyazları “soygun” şeklinde tavsif eder. Bu soygunlarla girdikleri bu ülkeleri taht-ı esaretine alan Avusturyalılar böylelikle arzu ettiklerinde bu ülkelerin siyasi işlerine de karışma fırsatını yakalamışlardır. Ali Kemal Balkan yarımadasındaki şimendifer hatlarının büyük bir kısmının Nemçe kumpanyalarında bulunduğu gibi, Balkan devletlerinin genel borçlarının mühim bir parçasının da Avusturya bankalarına ait olduğunu hatırlatır. Zaten Nemçeliler gerek Osmanlı Devleti'nde gerek Bulgaristan'da türlü türlü isimlerle bankalar kurmuşlardır. Avusturya Devleti Osmanlı pazarlarını istila etmek fikriyle her türlü fedakârlığı göze almıştır. Fransızların ve İngilizlerin maksadı sadece ticaret olduğu için İngiliz ve Fransızlar Osmanlı ülkesinde çalıştıkları tacirlere ancak bir sene sonra birkaç bin Franklık bir kredi sağlarlarken, Avusturyalılarla çalışan tacierler ikinci, üçüncü haftada kırk-elli bin Kronluk kredilere nail olmaktadır. Ali Kemal' göre buradaki amaç bir taraftan Avusturya emtiasını satmak olduğu gibi diğer taraftan da *Drang Nach Osten* politikasına hizmet etmektir. Böyle ticarî riskler alan Avusturya firmaları çok zaman zarar etseler bile, bu zararları Şark Politikası İdaresi tarafından tazmin edilmektedir.⁶⁴⁵

Ali Kemal “fennî” tetkiklerini şöyle sürdürüyor ve büyük devletler için iktisadî ve siyasî saiklerin iç içe geçmişliğini şu şekilde anlatıyordu.

⁶⁴⁴ Ali Kemal, “Drang Nach Osten”, *Sabah*, no: 6876, 17 Şevval 1326, 16 Kasım 1908, s. 1.

⁶⁴⁵ Ali Kemal, “Yine Drang Nach Osten”, *Sabah*, no: 6884, 29 Şevval 1326, 24 Kasım 1908, s. 1

Binaenalaehy Nemçe “Drang Nach Osten” ile kendisine ticârî bir esâs hazırladıktan sonra siyâsî tahakküme de yol açmaya çalışmaktadır. Avusturya ve Almanya çokdan beri sanayi’-i devletlerden ma’duddur. Fabrikaları her vakit memleket-i ihtiyacdan ziyâde ma’mûlât meydana getirmekdedir. Bu lüzumdan fazla eşya bittabi’ orada satılamayacağından onlara bir revacgâh bulmak, onları başka yerlerde satmak lazımdır, yoksa teşebbüsât-ı sınaïyyenin çoğu neticesiz, fabrikalar iştigalsiz kalır.

İşte bu pazarları bulabilmek için Nemçeliler de diğer sınaî devletler gibi iki suretle hareket etmektedirler. Evvelâ kendi dâhili pazarlarını ecnebî hücumundan koruyarak yalnız kendi metalarına hasr edebilmek için yüksek yüksek gümrük tarifeleri vaz’ ediyorlar. Bu suretle ahali ecnebi mamulâtının bahalılığından dolayı kendi millî eşyasını sarf etmeye mecbûr kalıyor. Lakin dediğimiz vechile dâhili pazar, mamulâtın hepsini kabûl edemeyecek bir halde bulunmakla, devlet diğer memâlikde pazarlar hazırlamak ve orada ticareti temin için sarf-ı gayret ediyor. Bu harici bir politika bir maksad, bir netice oluyor. Diğer küçük siyasî meseleler bu fikre göre ta’dil edilir, ona tatbîk olunur. Bu maksadı husule getirebilmek için mümkün olursa zabt-ı memâlik ediyorlar. Lakin mümkün olmadığı takdirde ticaret muahedeleri ve müsadaat-ı mütekaile suretiyle fikirlerini sulh dairesinde yürütüyorlar. Avusturya-Macaristan ve Almanya’nın meydan-ı siyasetde takib ettikleri hatt-ı istikamet birdir. Şarka doğru ilerleme.⁶⁴⁶

Ali Kemal’e göre özellikle Avusturya için Şarkta ticarî tahakküm bir ölüm kalım meselesiydi, zira ürettiği ürünler için gerekli pazarları bulamayacak olursa Avusturya’da ticarî ve sınaî buhranın çıkması kaçınılmazdı. Gerek Balkan yarımadası gerekse Anadolu’da ticaret ve sanayi gelişmediğini, dolayısıyla da halkının sadece tüketici durumunda bulunduğunu hatırlatan Ali Kemal, zaten müstemlekesi bulunmayan Avusturya’nın bu gibi yerleri ticaretce zabt edip, diğer rakipleri uzaklaştırmasının, başarıyı da beraberinde getireceğini belirtir. Buradan hareketle Ali Kemal, büyük devletlerin “hükm ve teferrüz” (böl ve yönet) politikalarını –ki aslında bu fikrin en büyük mürevvici İngiltere idi- Balkanlar ölçeğinde ve küresel ölçekte iktisadî zorunluluğun gereği olduğunu ortaya koyuyor ve bu yüzden Balkan işlerine karıştıklarını ve asayişin değil, bilakis “bulanık suda av avlamak” derdinde olduklarını anlatıyordu.⁶⁴⁷

⁶⁴⁶ A.g.m. s. 1

⁶⁴⁷ A.g.m., s. 1

5.2.5. Amerikan Emperyalizmi

Celal Nuri'ye göre emperyalizmden bahsedilecekse Amerika'nın unutulmaması gereklidir. İslam âlemini bugün esaret altında tutan kavimlerin ne gibi hasım ve rakipleri olduğunu bilmek bizim görevimizdir. Hatta İslam'ın tekâmülüne paralel diğer gelişimler birbirleriyle dostluk kurabilir ve bu paralel hareketler umulmayacak bir şekilde geleceği daha da yakın kılar.

Celal Nuri'nin Amerika algısı Roosevelt'in mensûbu bulunduğunu söylediği Amerika emperyalistlerine ait “Âlem Amerikalılarıdır” sözü ile tebarüz eder. Celal Nuri'ye göre emperyalist Avrupa'ya aceleci ve atik hareket edebilen bir rakip yetişmektedir. İngiliz egemenliğini küçümseyerek üzerinden atan Amerikalılar siyaset âleminde gittikçe daha da güç kazanmaktadırlar. Celal Nuri Amerikalıların kendilerini Avrupa milletlerinden daha genç, daha layık ve daha girişimci görmekte olduklarına ve dünyayı kendi iştihaları için yaratılan bir nesne olarak addettiklerine dikkat çeker.⁶⁴⁸

Atlas Okyanusu'nda Küba ve Porto Riko adalarını, Büyük Okyanus'da da “coğrafya itibariyle kendisiyle asla taalluku olmayan” Havai Arşipelini ve Filipin Adalarını zapt eden ABD, üstüne Orta ve Güney Amerika'da da meydanı rakipsiz bularak Nikaragua, Panama ve Venezuella'yı da kendi nüfûz sahası içine almıştır. Celal Nuri, “Fransızların rezâlete müncer etdikleri” dediği, iki okyanusu birleştiren Panama kanalı projesini de Amerikalıların bitirmek üzere olduğunu ifade eder.⁶⁴⁹

Celal Nuri'nin ilginç tespitlerinden bir tanesi de Amerika'da her şey gibi ticaretin de orantısız büyük olmasıdır. Amerika'nın askerden çok tüccar olduğuna ve bu ticari gücüyle dünyayı fethetme sevdasına kapıldığını söyleyen Celal Nuri, cevvaliyet, faaliyet, iş hususunda zekâ, kişisel girişimcilik, metanet gibi hususlarda Amerikalıların çok ileri olmalarına güvenerek dünyanın mukadderatında söz sahibi olmak istediklerini aktarır. Amerikalıların Akdeniz'deki İspanyol limanlarını topa tutmaları, Akdeniz'de bir yer edinmek için bir Amerikan savaş gemisinin Çanakkale civarına kadar dolaşp durması Avrupa'yı korkutan gelişmelerdir. Ancak yine de Avrupalılar ABD'nin hakkını

⁶⁴⁸ Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, s.251-253

⁶⁴⁹ *a.g.e.*, s. 252

tasdik etmek zorunda kalmaktadırlar. Çin üzerinde sevk edilen Avrupa ordusunda Amerikan askerlerinin de yer alması bunun göstergesi olmuştur.⁶⁵⁰

Celal Nuri, ABD'nin bu askeri gücüne rağmen esas gücünün, top tüfek değil, emtia olduğuna dikkat çeker. Ona göre ABD ihracatını arttırabilmek, diğer rakiplerini ortadan kaldırabilmek için tröstler teşkil etmek gibi türlü usuller geliştirmiştir. Zaten çalışkan bir ahaliye sahip olan ABD'nin bu emellerini gerçekleştirebilecek zengin ve son derece de elverişli bir de arazisi de. Gölleri deniz gibi büyük nehirleri de pek geniştir. Doğal kaynaklar bakımından dünyanın en zengin ülkesidir. Dünya demir üretimin üçte birini karşılar. Kömür denilse asırlarca ihtiyacını karşılayacak rezervlere sahiptir. Sanayinin yanı sıra ziraat de ilerlemiştir. ABD pek yakın bir gelecekte Avrupa'yı buğdaya boğacaktır. İngiltere gibi iktisâdi hâkimiyeti diğer devletlere tâbi değildir. Kendi başına ile'l-ebed yaşayabilir. Hârice muhtâç olmadı gibi bilakis hâriç ona muhtaçtır. Amerika bu itibar ile iktisaden savunmacı bir durumdan, saldırgan bir duruma, yabancı memleketleri istila vaziyetine geçmektedir.⁶⁵¹

Bir gün Newyork'un Londra'nın mevki'ine geçip, ABD'nin bütün dünyâ pazarlarına hâkim olacağını ifade eden Celal Nuri, Meksika'nın ABD'nin ticarî ve iktisadî hâkimiyetine dâhil olduğunu hatırlatarak, Kanada, Hindistan, Avustralya gibi İngiliz sömürgelerinin bile İngiliz erbâb-ı sanâyi'inden ziyâde Amerikan müteahhitlerine mürâaat etmekte olduklarına dikkat çeker. Eskiden deniz ticaretine çok da rağbet etmeyen Amerikalılar artık bu sahada da ilerlemeler göstermekte, İngiliz ve Alman seyr-i sefâin şirketlerini veya bu şirketlere ait hisse senetlerini ellerine geçirmektedirler. Panama Kanalı'nın da bi'l-fi'il hâkimi olan Amerikalılar, böylelikle pek yakın bir zamanda iki okyanusu birleştirecekler ve Horn Burnu'nu geçmeye muhtaç olmadan donanmalarını bir Bahr-i Muhît'den diğerine süratle nakledeceklerdir.⁶⁵²

I. Dünya Savaşı'nın hitam bulmasıyla yeni bir başat güç ortaya çıkar: Amerika Birleşik Devletleri. Güç dengesindeki bu değişiklik, Halil Halid tarafından kaleme alınan satırlarda, “Almanya ve müttefiklerinin mağlubiyetinin boyunduruk altındaki Şark

⁶⁵⁰ a.g.e., s. 253

⁶⁵¹ a.g.e., s. 254

⁶⁵² a.g.e., s. 256

milletlerini derinden üzdüğü” belirtilerek, itilaf kuvvetleri ile Emperyalizm arasında kurulan paralellikle birlikte anlatılır. Ona göre Şark ile Garp arasında harbin getirdiği haberleşmeye yönelik sorunların ortadan kalkmasıyla, ittifak devletleri ile Türkiye’nin mağlubiyetinden doğan teessürler çok daha aşikâr bir şekilde ortaya çıkacaktır. Bu üzüntünün sebebinin, Almanya’ya yahud müttefiklerine duyulan muhabbet olmadığını belirten Halid,

onların çok daha büyük endişeleri var. O da şudur ki kendi memleketlerinde, kendileri üzerinde âmirlik kurmuş olan Avrupalı emperyalistlere karşı muvazeneyi temin edecek hiçbir kuvvetin bundan böyle payidar olamamasıdır,

der.⁶⁵³ Galip devletlerce mağlup devletlerin halklarına devlet eliyle tertip ettirilen zafer tezahüratlarının göstermelik olduğunu belirten Halil Halid, bu çabalara rağmen Şarklıların, Batı Avrupa müstevlilerince yoğun şekilde yapılan zafer propagandalarının “Amerikan mamulü” olduğunu farkında olduğunu söyler. Bu yüzden Şark’ta hürriyetini kaybetmiş milletlerin hemen hemen hepsi Amerika’nın desteğini almaya çalışmakta;

Bariş Konferansı’ndaki Amerikan heyetine ulaştırılmak üzere kendilerini ezmekte olan müstebit idarelerden ve Avrupalı emperyalistlerin takip ede geldikleri hatt-ı hareketten müşteki olarak, Birleşik Devletler’in diplomatik misyonlarını, milletçe çekmekte oldukları ıstırap ve sıkıntıları anlatan telgraf, mektup ve muhtıra yağmuruna tutmaktadırlar. Mısır’da, Hindistan’da Wilson prensiplerini bilhassa da self determinasyon hakkını metheden marşlar yapılmaktadır.⁶⁵⁴

Halil Halid sözde Hicaz kralının bile kendisinin İngiltere’nin pek sadık bir müttefiki olmasına rağmen, kurulacak Arap devletiyle ilgili olarak Amerika’nın rehberliğine müracaat ettiğini hatta bu havadisın mezkûr müracaattan duydukları rahatsızlığı setretmeğe muvaffak olamayarak bazı Londra gazetelerinde intişar ettiğini hatırlatır.

Yine savaş öncesine dönersek I. Dünya Savaşına üçlü itilafın yanında katılan Amerika ve Japonya, Celal Nuri’nin nazarında mühim bir hata işlemektedirler. Ona göre

⁶⁵³ Halid, “İngiliz Empeyalistlerinin ...”, s. 226

⁶⁵⁴ A.g.m., s. 227

Amerikan kamuoyu İngilizler tarafından yanıltılmıştır. Almanya'nın, güney Amerika'dan başlayarak kıtanın kuzeyine, ABD'ye varıncaya dek bölgeyi işgal edeceğine dair senaryolar muhalle iştigalden ibarettir. ABD için asıl tehdit hâlihazırda ABD'nin burnunun dibinde ve etrafında birçok sömürgeye sahip olan İngiltere'dir. Amerika Almanya'ya cephe alacağına, İngiliz nüfuzunu kırmalı ve ve kıtanın tek hâkimi olmalıdır.⁶⁵⁵

5.3. BATI KARŞISINDA İTTİFAK VE İŞBİRLİĞİNİN SİYASÎ VE FİKRÎ VECHELERİ

“Kimlerle ittifak yapmalıyız?” sorusunun bir kaç vechesi vardır. I. Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulduğu, devletlerin gruplara, dönemin diliyle “hey’at-ı düveliye” lere ayrıldığı bir ortamda, bu ittifaklardan hangisinin tercih edilebileceği, hangi ittifak içinde yer alınırsa son müstakil İslam devleti olan Osmanlı Devleti’nin mevcudiyetini koruyabileceği ve daha uzak bir emel olarak da diğer esir Müslüman ülkelerin ve Türk dünyasının mütegalibenin tasallut ve zulmünden nasıl kurtulabileceğine dair görüşler tartışılmıştır. Aslında bu, ittifak tanımının en siyasî ve dar alanı olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nin de en kısa vadede ve acil olarak cevabı aranan dış politika sorunsalıdır.

İttifak konusunun bir diğer vechi, Abdülhamid’den beri takip olunan *İttihad-ı İslam* ve yeryüzündeki tüm Türkler arasında millî bir emel birliği oluşturmaya matuf *Pan-Türkizm* politikalarının, konjektürel olarak dönem dönem devlet ideolojisi olarak da benimsenmesidir. Özellikle II. Abdulhamid döneminde *İttihad-ı İslam* politikası hem içerdeki Müslüman unsurları birleştirme, hem de ülke dışındaki Müslümanları emperyalizme karşı koyma aracı olarak kullanılmış, Kuzey Afrika’ya, Orta Asya’ya, Uzakdoğu’ya uzanan bir çeşit “misyoner” örgütüyle bu politika yayılmaya çalışılmıştır. Bianenaleyh İslamcılık, bir devlet ideolojisi olarak, II. Abdulhamid devrinde savunulmuş ve çok yönlü olarak yürütülmüştür. Hilafet makamının itibarı ve yeniden

⁶⁵⁵ Nuri, *İttihad-ı İslâm ve ...*, s. 38-42

tahkimi üzerinde durulmuş, yine bu dönemde modern eğitim kurumlarının yanı sıra dinî öğretim kurumları da artırılarak, İslam dünyasının nüfuzlu âlim ve şeyhleri İstanbul'a davet edilmiş, temel dinî kitaplar basılarak İslam ülkelerine ücretsiz dağıtılmıştır. Hicaz demiryolunun yapımına başlanmış, hacılara önem verilerek kalpleri hilafet makamına bağlanmaya çalışılmıştır.

İttihad-ı İslam ve *Pan-Türkizm* politikalarının sömürgecilik ve emperyalizm karşısında bir direniş bayrağı oldukları da aşikârdır. Bunlara bir de *Batılılaşma* hareketini eklemek gerekir. Askerî, toplumsal, siyasî ve ekonomik açılardan başlayan inhitat/gerilemenin durdurulmasına yönelik olarak alınmaya başlayan tedbirlerle XVII. yüzyıl ortalarından itibaren ıslahatlar devresine giren Osmanlı Devleti'nde durdurulamayan askerî yenilgilerin neticesi olarak gündemden hiç düşmeyen ıslahat hareketi, değişik adlarla devletin tarih sahnesinden çekilişine kadar devam etmiştir. Başlangıçta fikrî ve felsefî altyapısı olmaksızın, sadece aksayan yönlerde iyileştirme hareketi şeklinde görülen ıslahat hareketleri, Nizam-ı Cedid ve II. Mahmud'un yeniliklerini müteakip Tanzimat'la birlikte *Batılılaşma* şeklini alması gibi İslam âleminin genelinde de Avrupa'nın başarısı, kudret ve serveti bir müddet için Müslümanlar üzerinde bir haşyet duygusu oluşturmuş ve Avrupaî usullerin taklidi için bir arzunun husule gelmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla bu özelliğiyle Tanzimat'tan itibaren gizli bir devlet ideolojisi almış *Batılılaşma* da Batı'ya karşı çıkışın bir merhalesi, başka bir dünya görüşü ile yapılan zımnî bir ittifakın hususiyetlerini taşır.

Ne var ki bu aşk-nefret ilişkisi XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa'nın emperyal genişlemesiyle yeni bir safhaya giriyordu. Hint isyanının bastırılması ile Bâbüridaresinin son kalıntılarının da tamamen ortadan kalkması ve böylece eskiden bir İslam toprağı olan bu ülkenin artık Britanya İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunun müeyyed kılınması; Fransa'nın Tunus, İngiltere'nin Mısır genişlemesi ve bizzat Osmanlı'nın varlığına yönelmiş gün ve gün büyüyen muhtelif tehditlerin bir arada

ictima etmesi yeni bir tepki türünü de beraberinde getiriyordu. İşte bu yeni tepki siyasî pan-İslamdı.⁶⁵⁶

Müslümanların birliği ya da Türklüğe ve Türklere dönüş, haddizatında uzun vadeli hedefleri oluştururken, daha orta vadede, özellikle de gün be gün güç ve önem kazanan politik ve ideolojik yapılar da ittifak ve işbirliği arayışındaki Osmanlı aydınları tarafından değerlendirmeye tabi tutuluyordu. Sosyalizm, pasifizm bu global ideojilerin örneğini oluştururken, Doğu'nun yükselen aktörleri başta Japonya olmak üzere Çin'le ittifak arayışları Asyacı bir anti-emperyalist duruşun varlığını gösterir. Özellikle kültürel emperyalizmden sâlim kaldığı halde temeddünün nimetlerinden de istifade ederek Batı'ya kafa tutan Japonya, hem rol model olarak, hem de potansiyel bir müttefik olarak tebcil edilmekteydi.

Kısa vadeli ittifak arayışında Şehbenderzade öncelikle “İnfirâdî mi? İttifak mı?” sorusunu sorar. Ona göre Osmanlı Devleti infiratta yani bireysel kaldıkça iki tehlikeye maruz bulunmaktadır: Bunların birincisi, Osmanlı Devleti'nden menfaat elde edemeyenlerin onun işlerini güçleştirmesi ve bu önermenin doğal uzantısı olarak, her hangi bir ittifaka dâhil olunmadığı için menfaat elde edenlerin yardımından mahrum kalmak; ikincisi ise her iki heyet-i düveliye'nin ardı sıra bize zararı dokunmaları ihtimalidir. Şehbenderzade bu mahzurları göz önünde bulundurarak, ittifak edilmemesi halinde yapayalnız kalınacağı ve fikrine ulaşır. Diğer soru “Kiminle ittifak etmeli?” sorusudur. Ancak ittifak hangi devletler grubuyla olursa olsun, en öncelikli mesele, içeride siyasi desteğe sahip bir hükümetin işbaşında olması gerekliliğidir. Meclis-i Mebusan'daki siyasi fırkalar, bu ittifaklardan birini tercihte ve ittifakı kabulde müttefik olmalıdır. Mesela, İtalya ile Almanya devletleri müttefiklerdir. Ancak bu ittifak bir kabinenin görüşü olmayıp, İtalyan milletinin ekserisinin içtihamı olduğundan, iktidara hangi parti gelirse gelsin bu ittifak hep desteklenmektedir.⁶⁵⁷ Şehbenderzade bu uyarıyı yaptıktan sonra *itilaf-ı müselles* ve *ittifak-ı müsellesi* Osmanlı nokta-i nazarından ele alır.

⁶⁵⁶ Bernard Lewis, "The Return of Islam", *Islam and the West*, Oxford University Press, New York, 1993, s. 137

⁶⁵⁷ Arûsî, “*Yirminci Asırda ...*”, s. 93

Şehbenderzade'ye göre her iki grupla da ittifak edilebilir. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bugünkü satveti, âlem-i İslam'ın mahkûmiyetine bağlı olsa da bu mahkûmiyet ilelebet devam edemez. Bu sadece zamana bağlı bir husustur ve eninde sonunda bu ülkeler hürriyetlerine kavuşacaktır. Bu bağımsızlaşma sürecini türlü ihtilal ve karışıklıklar içinde yaşamakla, asude ve gelişmeye açık bir şekilde yaşamak arasında söz konusu toprakların hâkimi İngiltere, Fransa için -ve hatta denebilir ki Rusya için bile- büyük farklar vardır. Bu yüzden bu devletler, bu topraklarda huzur içinde bir idare için Osmanlı hilafetinin desteğine muhtaçtırlar. Dört yüz milyon insana nüfuz-ı maneviyasını icraya muktedir ve bir buçuk milyonluk bir orduya malik olan Osmanlı hilafet ve saltanatına, bu dünyada hiçbir kuvvet ilgisiz kalamaz ve onu küçük göremez. Dolayısıyla İslam âlemi ile olan kuvvetli ve doğal irtibatımız itibara alındığında, İngiltere ve Fransa ve bunlar dolayısıyla Rusya ile anlaşmak daha muvafık görülebilir⁶⁵⁸. Ancak Almanya ve üçlü ittifak yani Almanya, Avusturya ve İtalya ittifakı ise bizim için daha kolay ve tabiidir.⁶⁵⁹

Şehbenderzade'ye göre bu ittifakların hangisinden daha çok istifade edeceğimiz şartlara göre değişir. Ancak bu pazarlıkta vereceğimiz ve alacağımız hususlar bellidir. Bâkir madenler, münbit araziler, müteahhitlik işleri, bir buçuk milyon ordu ve nüfuz-ı manevi ittifak halinde vereceğimiz hususları oluşturur. Böyle bir pazarlıkta elde edeceğimiz kazanımlar ise, istiklal ve hürriyet, hürmet, âlem-i İslamın ilerlemesidir. Böylelikle Şehbenderzade yok olmakla, emperyalizm arasındaki tercihi zımnen emperyalizmle bir müddet iyi geçinme şeklinde ortaya koyar.⁶⁶⁰

İttihad-ı İslam nasıl tarif edilebilir? İttihad-ı İslamdan maksat ve gaye nedir? İttihad-ı İslam gerçekleştirebilir mi? Acaba bu düşünce ham bir hayalden mi ibarettir ve dolayısıyla bu tür çalışmalar İslam âleminin huzur ve rahatını kaçırabilir mi? Yoksa İslam âlemi bu sayede bir restorasyona mı nail olacaktır? İttihad-ı İslam fikri, muhafazakârlığın, taassubun, istibdat taraftarlığının,

⁶⁵⁸ Filibeli Hilmi tarafından sıkça tekrarlanan İtalya, Fransa ve İngiltere'nin kuzey Afrika'daki hareketlerine karşılık Almanya ile ittifakımızın daha musib olacağına dair görüşüne bir diğer örnek olarak bknz. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, "Mebahis-i Siyasiyye: Sadık Dostumuz, Zahir-i Siyasimiz Almanya Devlet-i Muazzaması!", *Hikmet* (Gnlk), no: 6, 22 Ramazan 1329/2 Eylül 1327/14 Eylül. 1911, s. 1-2

⁶⁵⁹ Arûsî, "Yirminci Asırda ...", s. 94-95

⁶⁶⁰ a.g.e., s.96

mutlakıyetçiliğin doğal bir sonucu mudur? Yoksa bir tekâmül ve yükselme yolu mudur? ⁶⁶¹

Celal Nuri bu ve benzeri soruları sorarak İttihad-ı İslamı tanımlar. Ona göre İttihad-ı İslam, daha özgür bir gelecek umuduyla, Müslümanlar arasında zaten mevcut olan ittihadın muhafaza edilerek kuvvetlendirilmesi ve eğitim amaçlı bir işbirliğinden başka bir şey değildir.⁶⁶² İslam bunu gerçekleştirebilecek potansiyele sahiptir. Zira İslam sadece bir din değildir. Celal Nuri İslam'ın sosyal yönüne dikkat çekerek İslam'ı sosyal bir dindarlık, milletler arası bir kardeşlik, geneli kapsayan manevi bir milliyet olarak görür. Bu bağlamda İslam'ın enternasyonallığına dikkat çeken Nuri, çağdaş ileri fikirlerin hususi millet fikrini reddetmeye çalıştığını, İslamiyet'in ise bu enternasyonallığı on üç asır evvel ittihat ve vicdan üzerine bir millet-i umumiye oluşturarak getirdiğini savunarak sözlerini şöyle tamamlar: *Lâ cinsiyyete fi'l-İslâm* [İslamiyet'de ırkçılık yoktur] ⁶⁶³

Celal Nuri Panislamizmi, Müslümanların emperyalizmin karşısında karşılaştıkları zulüm ve haksızlığa karşı toplandıkları bir savunma birliği, Siyonizmi -tanımını yapıp, ismen zikretme de- ise bir huruç hareketi olarak tanımlar:

Bir çok millet-i mütemeddine -ki ekalliyeti teşkil ediyorlar- dünyanın ekseriyetini ribka-i esaretlerinde bulunduruyorlar, bundan umumi bir münâferet tahaddüs ediyor. Bir takım akvam -ki bunlar İslamdırlar- giriftar oldukları zulm ü i'tisâfa karşı tevhi'd-i müdafaat zımında toplanıyorlar ve buna Pan-İslamizm deniyor. Âlem-i İsrailiyet âlem-i Nasrâniyetin zebûnu oluyor o da i'lân-ı hurûc ediyor.⁶⁶⁴

Ona göre Batı Doğu'yu sıkıştırmakta ve bu tazyik bir irtica (reaksiyon) oluşturmaktadır. Bu baskı sonucu Asya'nın en önemli inkılâbı, ihtilali çıkacaktır. Avrupalılar zulümlerini arttıkça İslami âlemi de bâtınî kuvvetini, ruhî niteliklerini, akide-i asliyesini tezyit etmiştir. Avrupa'da bazı kimseler İttihad-ı İslam'ın ne demek olduğu üzerine araştırmalar yapmaktadır. Ancak bu araştırmalar henüz ilmi bir soğukkanlılıkla değil bilakis siyasi ihtiraslarla yapılmakta dolayısıyla Panislamizmin ne olduğu henüz Batı'da

⁶⁶¹ Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.333

⁶⁶² a.g.e., s. 341

⁶⁶³ a.g.e., s. 341.

⁶⁶⁴ Nuri, *Hukuk-ı Düvel*, s. 122

doğru bir şekilde anlaşılamamaktadır. Emperyalizm politikası, bir İslam meselesi olduğu gibi aynı zamanda Avrupa ve dünyanın siyasetinin esasını oluşturmaktadır. Bu yüzden muhtelif emperyalizmleri, İngiltere, Fransa, Rusya, Felemenk Almanya, İtalya, Japonya, Amerika emperyalizmlerini muhakeme etmek gerekir. İslam âleminin mazideki kökü anlaşıldıktan bu günkü meselelerin iyice tetkik edilmesi iledir ki ancak gelecek hakkında fikir yürütülebilir.⁶⁶⁵

Celal Nuri, hürriyet fikrinin bir aşığı ve çağdaş felsefenin müfrit bir taraftarı olduğunun altını çizerek, insanoğlunun tekâmülüne, ne Charles Darwin'in nazariyelerinin, ne Martin Luther'e ait fikirlerin, ne de 1789 Fransız inkılâbının esaslarının, İttihad-ı İslam kadar hizmet edemeyeceğini öngörür. Öyleki, Fransız inkılâbından sonra yayılan esaslar, İttihad-ı İslam düşüncesiyle mukayese edilince "hakikat-ı masnua" (yapmacık) seviyesinde kalır. Ona göre İttihad-ı İslam düşüncesi, XVIII., XIX. ve XX. yüzyıllarda meydana gelen medeniyetten çok daha daha büyük, çok daha insanîdir; ancak İttihad-ı İslam düşüncesidir ki esaslı, devamlı bir medeniyeti meydana getirebilir. Avrupa'nın Hristiyan medeniyeti ise hakiki medeniyetin gelişmesini engellemektedir. Geçmişte en güçlü oldukları devirlerinde Osmanlı ve Endülüs devletleri, bünyelerindeki Hristiyanlara yumuşaklıkla, iyilikle davranmışlar buna mukabil bugünün güçlülere, Hristiyanlar ise aynı muameleyi kendi hükmettikleri toplumlardan esirgemektedirler.⁶⁶⁶

Celal Nuri İttihad-ı İslam düşüncesini gelişim açısından XVIII. asırda Jean Jacques Rousseau'nun yaydığı fikirlere benzetir. Bu fikirler insanların dimağına bir tohum gibi ekildikten bir süre sonra neşvünema bulmuş, 1789'da ise mahsul vermiştir. Celal Nuri, Müslümanların dimağına atılan İttihad-ı İslam fikirlerin de bir zaman sonra meyve vereceğinden emindir.⁶⁶⁷

Celal Nuri'ye göre hürriyet-i fikriye taraftarlarından bazıları yani özgür düşünceli bazı kimseler, İttihad-ı İslam'ı dinî bir mesele olarak kabul etmekte, bu konudaki neşriyatı, incelemeleri irtica olarak görmektedirler. İslamiyet'in dinî ve siyasî olmak üzere iki mahiyeti olduğuna dikkat çeken Nuri, İttihad-ı İslam fikri ile İslamiyet'in, dinî mahiyeti

⁶⁶⁵ Nuri, *İttihad-ı İslam*, s. 7-8

⁶⁶⁶ a.g.e., s. 333-335

⁶⁶⁷ a.g.e., s. 342-343

üzerinde değil, bilakis İslamiyet'in siyasî ve içtimaî mahiyeti üzerinde durduğunu ifade eder. Bu ikinci mahiyet çeşitli milletleri bir araya getiren simyevi bir iksirdir, Müslümanları tek bir millet yapar. İslamiyet ile bugün yaklaşık üç yüz milyon Müslüman tek millet, tek kütle oluşturmaktadır. Onların terakkilerini kolaylaştırmak, ilerlemelerini sağlamak, yücelmeleri için sebepleri hazırlamak Avrupa emperyalistlerinin gayesi değildir.⁶⁶⁸ Bu sebeple Celal Nuri, İttihad-ı İslam taraftarlarını irtica ile ya da hürriyet fikrine karşı imiş gibi göstermekle itham edenleri protesto eder.

Celal Nuri'ye göre İttihad-ı İslam'ın dışında yapay bir Panislamizm davası gütmek abesle iştigaldir. Slavların bir araya gelerek oluşturdukları Panslavizm, Latinlerin bir araya gelerek oluşturdukları Panlatinizm, Alman ve ona yakın kavimlerin bir araya gelerek oluşturdukları Pancermenizm, suni birliklerdir. Müslümanların, benzer şekilde Panislamizm yapmalarına gerek yoktur, zira İttihad-ı İslam fiilen mevcuttur. İslam kardeşliğin her türlü millî kardeşlikten kuvvetli olduğunu savunan Nuri'ye göre Müslümanlar kendilerini birbirlerine yabancı görmezler. Kızlarını komşusu olan bir gayrimüslime vermedikleri halde bir Dağıstanlıya, Hint'ten gelen bir Müslümana vermekte tereddüt göstermezler. Müslüman, İslam âleminin her yerinde kendini evinde gibi hisseder, yabancılık çekmez, başkalarından kardeş muamelesi görür. Müslümanların ibadethaneleri olan camiler dil, milliyet ayırımı yapılmadan tüm Müslümanlara açıktır. Müslümanların, müşterek ahlak anlayışları, görgü kuralları vardır. Üç yüz milyonluk İslam âlemi aynı şeyi düşünür, aynı şeyi hisseder. Bununla beraber, eski devirlerde hüküm sürmüş müstebid idareciler siyasi ihtiraslar, birbirine üstünlük kurma gayretleri yüzünden Müslüman milletleri birbirinden ayırmıştır. Ancak son asırlarda Avrupa'nın Müslümanlara üzerinde kurduğu nüfuz hatta onları kendi yönetimleri altına almaları neticesinde kaçınılmaz olarak bu ihtiraslar ortadan kalkmış böylece zaten İslam'ın özünde var olan kardeşlik fikirleri canlanıp yükselmiştir. Dolayısıyla hâlihazırda Müslümanlar arasında geçmişte olduğundan çok daha gelişmiş bir barış ortamı vardır. Fakat Avrupa'nın Müslümanlara karşı kurduğu muhtelif entrika ve tuzakları görerek Müslümanların bir araya gelmeleri zorunludur.⁶⁶⁹ Bu konuda Çin

⁶⁶⁸ a.g.e., s. 12

⁶⁶⁹ a.g.e., s. 296- 302

örneğine dikkat çeken Nuri Çin ahalisinin tefrikaya düşürüldüğünü anlatarak benzer tuzaklara düşülmemesi için Müslümanları şöyle ikaz eder:

İşte bu vifâkın muhafazası ve ecnebi entrikalarının kemal-i nefretle reddi taht-ı vücubdandır. Çin'de ecnebiler ve hususiyle misyonerler ahaliyi tefrikaya düşürmeğe, onu milliyetlere tefrike sây' oluyorlar. Biz bu ciheti nazar-ı dikkate alarak tedabir-i lâzimedede bulunmalı, Frenkleri düşman telakki ederek şerlerinden uzaklaşmalıyız.⁶⁷⁰

Celal Nuri, İslam kardeşliğine önem verilmesi gerektiğini, ancak bununla güzel ve mutlu bir gelecek hazırlanacağını söyler. Her fırsattan istifade edilerek İslam kardeşliği geliştirilmelidir. Müslümanları hep birlikte aynı havayı çalmaya alışmış bir orkestra gibi gören Nuri'ye göre tek ihtiyaç duyulan şey *chef d'orchestre*'dir. Bu orkestra şefi ise uhuvvet ve ittihad fikridir. Ona göre, dünyadaki en büyük kuvvet İslamiyet'tir. Ne nicelik ne de nitelik olarak bu büyük kuvvete herhangi bir zarar gelmemiştir. Bu kuvvet şimdilik uykuda da olsa tam olarak ölmüş değildir. Müslümanların dünya üzerinde birbirinden uzak yerlerde ve bir kısmının da esaret altında yaşamaları, zemin, iklim, iktisadi durumlarındaki farklılar, farklı lisanlar söz konusu ittihadı zorlaştırmadığı gibi özellikle de yabancı boyunduruğu altında yaşamak onların daha sıkı bir ittihad içine girmelerine sebep olmaktadır:

İslâmın bugünkü esareti, bu günkü tâbî'iyeti, efrenc tarafından ona edilen ezâ ve cefâ belki fenâ bir şey değildir. Bu suretle beyn-el'islam bir vicdan-ı müşterek hâsıl olmuştur. Bugün ehl-i İslam, Ömer bin el-Hattab zamanından ziyade müttehiddir. İhtiyacı yalnız "*chef d'orchestre*"dır. Meydana böyle bir âmir geldiği vakit Hindistan'da, Cava'da, Türkiye'de, İran'da Mağrib'de, Afrika'daki muvahhidin, her taraftaki tarîkâtler erbâbı öyle âhenkdâr bir gayret irâe edeceklerdir ki bunun karşısında ne Avrupa, bankerlerinin ictihâdı, ne de Krupp'un, Creusot'nun topları, Armstrong'un zırhlıları bir para eder.⁶⁷¹

Avrupa, İslam'ın kuvvetini anlamakta ve bundan çok korkmaktadır. Müslümanlarla savaşıyor, onların topraklarını zulümle ellerine geçiren Avrupalılar, yine de İslamiyet'i serbest bırakmışlar, yasaklamamışlardır. Rusya hükümeti, kendi Katolik tebaasına savaş

⁶⁷⁰ a.g.e., s. 298

⁶⁷¹ a.g.e., s. 337-338

açıp, Roma kilisesine tâbi olanlara Ortodoksluk telakkisiyle zulmettiği halde Müslümanlar aleyhine böyle bir uygulamaya hiçbir zaman cesaret edememektedir.⁶⁷² Ancak Avrupa İslam'dan korkarken ve ona ilişmeye cesaret edemezken, içimizde bu hale mutabık davranışlar sergilemeyenler de vardır. İttihad-ı İslam'a dair fikirlerin gizlenip gizlenmemesi hususuna cevap arayan Celal Nuri dejenere olarak gördüğü İstanbul'da kendine özgü bir yabancı korkusunun bulunduğunu ifade ederek bu korkunun zait ve lüzumsuz olduğunu düşünür. Bu fikirler Avrupalılarca bilinmektedir dolayısıyla bunların gizlenmesinde değil bilakis açıktan açığa ittihat fikrinin taraftarı olunmasında fayda vardır. Boyunduruk altında olan diğer halklara da vurgu yapan Celal Nuri bu isteklerin meşru olduğunu ve meşru istekleri gizlemenin iki yüzlülük olduğunu şöyle ifade eder:

Efkâr-ı ittihadiyyeyi Avrupa zaten biliyor. Bunların gizlenmesinde fâide yoktur. Bundan başka bir takım âmâl-ı meşrû'a ve tabîyeleri olan Lehliler, Finlandiyalılar, İrlandalılar ilâ-âhire, acaba fikirlerini ihfâ ediyorlarmı? Re'yimizce açıktan açığa İttihad-ı İslâm tarafdarı olmak hakkımızda hürmet ve riâyetde bulunulmasını mûcib olur. Mesâil-i muazzamada, kazâyâ-yı milliyede mürâilîğe hâcet yoktur. Diplomatlık yalnız Hariciye nezaretleri ve sefâretlerde bir meziyet add olunmalıdır; onların hâricinde ise iki yüzlülük her halde bir fazîhadır [alçaklıktır].⁶⁷³

Celal Nuri, Hilafetin Osmanlılarca fonksiyonel bir hale getirildiğine dikkat çeker. Bu açıdan hilafet meselesi çok yaman bir mesele, çok yaman bir kuvvettir. Geçmiş asırlarda Arap halifeleri cismanî varlıklarını kaybetmeye yüz tuttuklarında Yavuz Sultan Selim hilafeti ihya etmiştir. Bu cihetle bütün Müslümanlar, Osmanlı hanedanına teşekkür borçlulardır. Cihangir, kudretli, ittihad-ı İslam düşüncesine sahip bir padişah olan Yavuz Sultan Selim, hilafeti ele alınca, hilafetin varlığı Müslümanlarca anlaşılmış ve böylece hilafet fonksiyonel bir hale gelmiştir. İttihad-ı İslam'ın asıl kaynağı hilafettir. Rekabet ve tarafgirlikten uzak kimselerin de kabul ettiği gibi, İslam dünyasındaki ittihat ideali ancak hilafet ve Osmanlılar sayesinde oluşmuştur.⁶⁷⁴

⁶⁷² a.g.e., s. 299-301

⁶⁷³ a.g.e., s. 301-302

⁶⁷⁴ a.g.e., s. 306

Hilafetin önemi, nüfuz ve kudreti çok büyüktür. Öyle ki bu durum Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında daha da iyi anlaşılmaktadır. Müslümanlara düşen şey ise hilafetin bu önemini kavrayıp bundan faydalanmaktır. Halifeye hemen hemen bütün İslam âleminde büyük bir saygı hatta neredeyse doğaüstü bir saygı gösterilmektedir. Bu yüzden bu gücün farkında olarak Avrupalılar ve özellikle İngiltere, hilafeti kendine bağlamaya çalışmakta ve bunu gerçekleştirebilmek için İngiliz ve Fransızlar Müslümanların halifeden uzaklaşması için propaganda yapmaktadırlar. Müslümanlar arasında ayrılık tohumları atmak İngilizlerin en hususi emelidir. Avrupalıların bilemediği husus ise hilafetin kökleri her tarafa yayılmış büyük bir ağaç gibi olamsıdır. Sibiry'a'nın ıssız buz çöllerinde veya Çad gölünün kaynar sahillerindeki Müslümanlar, halifede peygamberinin şekli şemalini, onun bir nevi tecessüt etmiş halini görmek isterler.⁶⁷⁵

Celal Nuri İngilizlerin askerî güçlerinin Osmanlı'yı mağlup edip, işi hilafetin ilgasına kadar vardırabileceklerini ifade ederken, bunun aslında maddi kuvvetlere dayanmayan hilafet makamını daha da güçlendireceğini ve böyle bir hadisenin vuku bulmasından sonra Avrupa'ya duyulacak tepkiden dolayı ortaya çıkacak halifenin dünyanın en kuvvetli devlet başkanından daha kuvvetli ve kudretli olacağını söyler. Bu itibarla İngiltere, büyük bir özenle Mısır'da ve Mekke'de, kendi hesabına çalışan halifeler yaratmaya çalışmaktadır. Ancak böyle bir halifenin İslami bir sıfatı haiz olabilmesi mümkün değildir. Emperyalizm konusunda İngilizleri taklit eden Fransızlar da kendi nam ü hesaplarına, himayelerine soktukları Fas sultanını halife olarak kabul ettirmeye çalışmakta iseler de İdrisilerin hilafet iddiası Fas sınırlarının ötesine geçemez. Cezayir ve Tunus Osmanlı halifesine son derece sadıktırlar. Osmanlı devlet ricali, Osmanlı halifesinin yirmi, yirmi iki milyon tebaası, üç yüz milyon dindaşı olduğunu unutmamalı, yabancılar karşısında sahip olduğu bu güçle daha dik durmalılardır. İslam ittihadı gerektirir ve tazammun eder. Dolayısıyla birlik ve beraberliği bozacak ne varsa küfürdür. Mısır'da ve diğer Arap ülkelerinde yabancıların parayla yaptıkları aldatmalara kanıp birliği bozmaya çalışanlar bu davranışlarıyla en büyük küfrü işlemektedirler.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ a.g.e., s. 307-308

⁶⁷⁶ a.g.e., s. 308-309

Celal Nuri'ye göre Emperyalist devletleri bu denli korkutan Hilafet müessesesine kendi yaklaşımımız ise bu kurumun sahip olduğu kudret ve nüfuzu idrak edebilmekten uzaktır. Hilafetle ilgili bakanlık düzeyinde tek kurumun Meşihat olduğunu belirten Celal Nuri, bu kurumun da dünyada ne kadar Müslüman yaşadığını bunların kimler ve durumların nasıl olduğuna dair meselelerle meşgul olması gerekirken, arpalık işleriyle ya da bir takım abuk sabuk, manasız, akıl ve hissi yok edilmiş skolastikler, içinden çıkılmaz nakillerle uğraştığından yakınıdır. Celal Nuri'ye göre hükümetimiz, idaremiz, maarifimiz, mekteblerimiz, adliyemiz gibi meşihatımız da yıkılıp tekrar yapılmaya muhtaçtır. Gerçekten âlim sıfatını hak eden birisinin hâlihazırdaki durumdan memnun olması mümkün değildir. Bu kurum kendini ıslah ve tanzim ederek Müslümanların atalet ve sefaletine çare üretmeli ve Müslümanları uyandırmalıdır.⁶⁷⁷

Medeniyeti *sina'î* ve *hakîkî*⁶⁷⁸ olarak iki kısma ayıran Celâl Nuri, Avrupa'nın emperyalist politikaları ve ahlâksızlık gibi özelliklerinin bir kenara bırakılarak, Batı'nın *sinaî* medeniyetinin alınmasını ister. Ona göre Şark toplumları için öncelikli gerekli olan şey *sinaî* medeniyettir. *Sinaî* medeniyeti oluşturan teknik-marifet Avrupa'nın ilim ve fenden faydalanmasıyla fazlasıyla ilerlemiştir. Celal Nuri'ye göre bu gerçeği en iyi kavrayan ülkelerin başında Japonya gelmektedir. Japonlar bu sayede yabancı etkilerin topraklarına sızmasına izin vermeden, onlarla mücadele edebilmelerine imkân verecek donanımına sahip olmuşlar ve bu özellikleriyle de dünyada saygın bir konum elde etmişlerdi. Japon yenileşmesinin bu özellikleriyle öven Nuri şunları söyler:

Japonya heyet-i muazzaması, bundan yarım asır evvel, eski teknoloji ile mübareze-i hayata devâm edemeyeceğini iyice düşündüğünden, olduğu gibi Avrupa medeniyet-i *sinaî*'yesini kabûl etdi. Japonlar bitamamiha Avrupa ma'rifetini memleketlerine idhâl cesaretinde bulundular. Bu medeniyet-i *sinaî*'ye zemîn, zaman, iklim, millet ile tebeddül ve tahavvül edemeyeceğinden Japonya ser-âmedânı onu ta'dîl ve tashîh ibraz etmediler. Avrupa'ya adam gönderdiler ve Avrupa'dan adam getirtip bu medeniyet-i *sinaî*'yenin neden ibaret olduğunu, memlekete ne gibi şerâit tahtında idhâl edilebileceğini cidden tahkîk etdiler. Şîme-i ta'kîb ile çalışıp bu gün hemen hemen Avrupa'nın seviye-i maddiyesine yaklaştılar. Hatta Japonya sanâyi'i değil yalnız Aksâ-yı Şark'da ve Bahr-i Muhîti Mu'tedil'de, Avrupa pazarlarında bile Garb'a rekâbet ediyor. Nippon tersâneleri drednot i'mâl edecek kadar Garb'dan müstağnî bulunuyor.

⁶⁷⁷ a.g.e., s. 310-311.

⁶⁷⁸ a.g.e., s. 25

Harb için edevât-ı harbiye lazımdır. Muhâsımlardan birinin elinde şîşhâne, diğerinin mavzer bulnacak olursa galebinin hangi tarafa nasîb olacağını tahmîn güç olmaz. Onun gibi mücadele-i hayatda tarafeynden biri en mükemmel teknoloji ile, diğeri kâr-ı kadim usûl ve âdât ile, menkûlât-ı atîka ile mücehhez olacak olursa aynı netîce hâsıl olur.

Japonya, Avrupa kendi memleketine hulûl etmeden bu dakîkaya vâkîf oldu ve derhâl Avrupa'nın medeniyet-i sînâ'îyesini ahz ü istinbatda kusûr etmedi. Bunun içündür ki Aksâ-yı Şark âleminde mevki'ini ihkâm ve tarsîn etdi.⁶⁷⁹

Halil Halid de Asyacı duruşunu, Japonya'nın Batılılara kendisini nasıl kabul ettirdiği üzerinden anlatır. Batılıların nazarında haklının değil, güçlünün değerli olduğunu Japonya ispat etmiş, Batılıların Japonların milli istiklallerine saygı ile bakması ancak Rus-Japon harbinin Japonların zaferiyle sonuçlanması ile olmuştur. Halil Halid'e göre Makyevelist prensiplere istinat eden Batı siyaseti, zayıflarla ittifak kurmak istemez. Çünkü zayıf olanla ittifak, herhangi bir kriz esnasında, kuvvetli için fayda değil, bilakis musibetlerin ve engellerin ortaya çıkması için bir sebeptir. Halil Halid buradan hareketle "Asya'da bizler için mevaki'-i fütûhat var" sözünü hala siyasi hareketlerinin temel ilkesi olarak kabul eden Batılılara karşı Müslüman Doğu ile Müslüman olmayan Doğu'ya işbirliğini çağrısında bulunur ve Batılara ihtar edilmesi gereken yeni Asyacı düstur-ı siyasîyi şöyle formüle eder:

Asya kıt'ası bütün ebnâ-yı beşer için sâha-i mühmândârîsini açık tutar; fakat ba'de-mâ Frenklerin bu kıt'a üzerinde cihângirliğe kalkışmaları memnûdur.⁶⁸⁰

Asya'nın Avrupa'nın mâlikânesi olduğunu ifade eden Celal Nuri'ye göre, Büyük Okyanus'un ortasında "Yükselen Güneş" devleti doğmamış olsa ve Avrupa devletleri kendi arasında birlik gösterebilmiş olsalardı, Japonya'nın da bir ikinci Hindistan olması kaçınılmaz bir sondu. Fakat Japonya'da feodal ihtilâfların ortadan kalkması ile imparatorluk yani mikadoluk makâmı kuvvet kazanır ve muazzam, yenilikçi bir Asya devleti ortaya çıkar. Bu uyanış Avrupa'yı ve özellikle de Alman İmparatorluğunu şaşırtmıştır. Celal Nuri Japonya'nın Avrupa'yı o havâliden âdetâ tard ettiğini söyler.

⁶⁷⁹ a.g.e., s. 28-29

⁶⁸⁰ Halid, *Hilal ve ...*, s. 213

Sonra da Rusya'nın üstüne çöküp Kore'yi, kısmen Mançurya'yı, Liyau–Tong Yarımadasını, Porartur'u, Sahalin Adası'nın en mühim kısmını almıştır. Celal Nuri bu uyanışın Almanları ve İngilizleri nasıl tedirgin ettiğini şöyle anlatır:

Şark'ın Avrupa'ya karşı gelmesinden bazı mahallerde cidden korkulmaktadır. Hele Japon milletinin asırlar süren hâb-ı gafletten bîdâr olarak [uyanarak] Aksâ-yı Şark'da Büyük Britanya rolünü oynaması müsta'merât sahiblerini cidden düşündürmüş, "sarı tehlike"den ihtirâzı Avrupa'ya telkîn eylemiş, hattâ Almanya İmparatoru ikinci Wilhelm'i bu tehlikeye karşı Avrupa'yı ittifâka da'vete mecbûr eylemiştir. Kezâlik aynı korku Mısır'da, Hind'de, İngilizleri pek ziyade düşündürmekte, son derece rahatlarını selb etmektedir. (Mösyö Ojen Oben'in "Mısır'da ve Hind'de İngilizler" nâm eserine müracaat buyurula) ⁶⁸¹

Japon uyanışını müteakip Çin'de de kaynaşmalar başladığını anlatan Celal Nuri, bu kaynaşmalar neticesinde Çin'in de eski usulüne vedâ ettiğini söyler. Çinliler bir taraftan Japon dârü'l-fünûnlarına, diğer taraftan Avrupa'ya talebeler ve heyetler göndererek ve teceddüdü kabûl etmekte tereddüt göstermemişlerdir. Celal Nuri, fuzûlen Çin'de pâdişâhlık eden Manço hânedânı kovularak cumhûriyetin i'lân olunduğunu ve Çin'in de Japonya gibi tehlikeyi gördüğüne dikkat çekerek, Çinlilerin "Bokser" kıyâmından sonra Avrupa'nın memleketlerine nasıl yayıldığını pek elîm bir sûretde müşahade ettiklerini ifade eder. Aynı şekilde kıyılarda İngiltere'nin nasıl işleri ellerinden aldığını, limanlarda âmir kesildiğini, gelir kaynaklarına el koyduğunu anlamaya başlamışlardır. Bundan dolayıdır ki Çin topraklarında Avrupa muhâlefeti pek şiddetlidir. Avrupalı ve Hristiyân'dan nefret edilir. ⁶⁸² Çinlilerin her dakika haklarından mahrum edildiğini söyleyen Celal Nuri, İngiliz ve Fransızların Çinlilerin mukaddesatına saygı göstermediklerini, hatta misyoneler eliyle Çinlilerin izzet-i nefislerine dokunmak için ellerinden geleni ardlarına koymadıklarını ifade eder. ⁶⁸³

Çin de binlerce senelik uykusundan uyanmaktadır. Celal Nuri'ye göre Çin'in dış dünyaya kapalı olması onu dejenere olmaktan da korumuştur. Celal Nuri Avrupa ve misyoner etkisinden uzak kalabilmesi halinde Çin tarih sahnesinde çok yük bir rol oynayacağına dikkat çeker:

⁶⁸¹ Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı ...*, s. 19

⁶⁸² Nuri, *İttihad-ı İslam*, s. 140-141

⁶⁸³ Nuri, *İttihâd-ı İslâm ve ...*, s. 54

İ'tikâdımızca Çin mütereddî değildir. Bilakis uzun müddet ekilmemiş tarlalar gibi o bitmez tükenmez a'sâr istirâhatda Çin kuvve-i nâmiyyesini tezyîd etmiştir. Eğer Avrupa ve misyoner nüfûzundan vâreste kalıp vahdet-i milliyesini munceli etdirecek olursa âfide Çin târih-i âlemde pek büyük bir rol oynayacaktır.⁶⁸⁴

Japon-Çin savaşına hayıflanan Celal Nuri, vaktiyle Prusya ile Avusturya arasında da bir kardeş muhârebesi olduğunu fakat Bismark'ın sahip olduğu pratik dehasıyla böyle bir savaşın Cermen ırkı için pek kötü neticeler verebileceğini kestirerek savaştan hiçbir şekilde istifâde etmeksizin muhârebeye son verdiğini anlatır. Bu tedbir sayesinde bugün Almanya ile Avusturya müttefik olabilmişlerdir. Celal Nuri'ye göre Japonya da böyle bir âlîcenâb harekette bulunmuş olsaydı, bugün Asya'nın istikbâli daha da parlak olacaktı. Ona göre bu muhârebe ve özellikle de Formoz Adası'nın zabtı ile Japonya büyük bir şeyi kaybetmiştir: Çinlilerin kalbini! Fakat Celal Nuri yine de ümitsiz değildir. Japonya'nın çıkarlarının Çin ile kurulacak olan bir ittihatta, Çin'in de kurtuluş çâresinin Japonya ile i'tilâfında olduğunu söyler. Bu iki devleti İsveç ve Norveç'e benzeten Celal Nuri,

birinin başına gelecek felâket diğerine de gelebilir. Güney Afrika'da da sâbık Transvaal ve Oranj hükûmetleri de böyle idi. Her ikisi de birden mahv oldular

diyerek Çin ve Japon devlet adamlarına birlik çağrısında bulunur. Japonya'nın aklı, usûlü, tecrübesi ve elindeki vasıtalarının, Çin'in nüfusuna, topraklarının genişliğine, sahip olduğu ham madde imkânına eklenmesiyle öyle güçlü ve dirençli bir ittifâk hâsıl olur ki Avrupa bunun karşısına çıkamaz.⁶⁸⁵

Celal Nuri Çin Müslümanlarını Çin'in aslî halkından daha ileri ve seçkin olarak değerlendirir. Çin Müslümânları ticâret âleminde büyük bir mevki tutmaktadır. Müslüman ahali yönetimden uzak bulunmalarından ötürü işi gücü kâra ve kazanca vermişler ve Celal Nuri'nin Mecusî olarak tanımladığı ahali-i asliyeye nispetle seviyelerini yükseltmişlerdir.

⁶⁸⁴ Nuri, *İttihad-ı İslam*, s. 141

⁶⁸⁵ *a.g.e.*, s. 142-143

Çin Müslümanları Kuzey’de ve Güney’de birçok defa Çin hükümdarlarına başkaldırmıştır. Bu isyanlar başarısız olsa da Çin Müslümanların gerektiğinde nasıl yekvücut olabildiklerini göstermesi açısından önemlidir ve bu ihtilâller sâyesinde ehl-i İslâm, o geniş Çin coğrafyasında kendilerine bir mevki edinmişlerdir.

Celal Nuri, 1911’de i’lân edilen Çin Cumhûriyeti’nin, vatandaşlar arasında eşitlik esâsını kabûl ettiğinden, yeni bayrağına İslâm’a remz ve işâret olmak üzere yeşil bir bant ilâve ettiğini söyler. Fakat bu cumhûriyet henüz kuruluş aşamasında bulunduğundan Müslümânlara karşı nasıl bir politika izleyeceği kesin olarak bilinmemektedir. Buna rağmen Celal Nuri, gelişmelere bakarak, yeni kurulan cumhuriyetin Müslümanların neşv ü nemâsı için eski imparatorluğa nazaran çok daha müsâit bir ortam oluşturacağına işâret eder.⁶⁸⁶ Celal Nuri Çin Müslümanlarının yabancı etkiler karşısındaki sağlamlığından bahisle, asimilasyondan ve Hristiyanlık propagandalarından etkilenmemelerini över:

Bizim mûcib-i memnûniyetimiz olan cihet Çin’de sâkin altmış milyon müslümânın salâbeti, hissiyât-ı ictimâ’iyye ve siyâsiyye-i İslâmiyyelerini muhâfazaları, kendilerini aile-i mu‘azzama-i Muhammediyye efrâdından telakkîleri, temessüle karşı gelmeleri, misyoner nüfûzundan uzak bulunmalarıdır.⁶⁸⁷

Celal Nuri Çin Müslümânlarını, müttehid, müttefik, zî-salâbet bir kütle olarak tasvir eder. Bütün Çin geri olduğu gibi bunlar da oldukça geri kalmıştır. Fakat o muhît dâhilinde diğer vatandaşlarından ileridirler. Çin’de İslâmiyet günden güne ilerlemektedir. Celal Nuri Hindistan’da olduğu gibi İslâmiyet’in Çin’de de Afrika’da ortak bir özelliğine, bu toplumlarda geçerli olan eşitsizliği kabul etmediği için ahâlî-i asliyeden birisinin İslâmiyet’i kabul etmesi halinde ihtida edeni, toplumdaki sınıflarının üstünde bir konuma çıkardığına dikkat çeker.⁶⁸⁸

Çin Müslümanlarının ilerlemesi Çin Cumhûriyeti için de faydalıdır. Bu suretle ehl-i İslâm yeni kurulan bu devlette mühim bir unsur teşkil eder ve böylece altmış milyonluk bir unsurun terakkisi bütün Çin’in terakkisi anlamına gelir. Çin Müslümanlarının

⁶⁸⁶ a.g.e., s. 136

⁶⁸⁷ a.g.e., s. 137

⁶⁸⁸ a.g.e., s. 138

dinlerini yaşamaktan öte hiçbir siyâsî beklentileri olmadığını söyleyen Celal Nuri, bu yüzden Müslümanların menfaatlerinin cumhûriyetin menfaatlerine aykırılık oluşturmayacağını ifade eder. Avrupa'nın cihânı fethettiği bir asırda Müslümânlar ile Çinliler ayrılamaz. Bilakis Garb'ın hulûl ve nüfûzu, kendilerini ciddî ve samîmî bir sûrette birleştirir. Aynı şekilde Çin Cumhûriyeti'nin ileri olması, Müslümânların da buna paralel ve eşit tekâmülleri demek olduğundan pek arzu olunur bir keyfiyettir. Çin'in istikbali konusunun, gündemdeki konular arasında pek mühimlerinden birini teşkîl ettiğini söyleyen Celal Nuri'ye göre Batı emperyalizmi karşısında Çin ve İslam âleminin işbirliğine gitmekten başka çıkar yolu bulunmamaktadır:

Avrupa'nın cihânı feth ettiği bir asırda Müslümânlar ile Çinliler ayrılamaz. Bilakis garbın hulûl ve nüfûzu kendilerini ciddî ve samîmî bir sûrette birleştirdir.

Kezâlik Çin Cumhûriyeti'nin mazhar-ı feyz-i terakkî olması Müslümânların da birlikde mütevâziyyen ve mütesâviyyen tekâmülleri demek olduğundan pek arzu olunur bir keyfiyettir.

Be-ân-şart ki cumhûriyet mu'âmele-i mütesâviyede bulunsun, ehl-i İslâmı re'âyâ farz etmesin, aynı hukûk-ı tabî'a, mülkiyye, medeniye ve siyâsiyyeden müstefid edip muhtâriyet-i mezhebiyyelerine hâlel vermesin. Çin'in istikbâli mesâil-i hâzırının pek mühimlerinden birini teşkîl eder.

Bunun Asyâ mes'ele-i umûmiyyesiyle alâka-i külliyesi derkârdır.

Ma'lûm olduğu üzere, garbda hükûmet-i Osmaniyye'nin elinde kalan iki şibh-i cezîre, vasatda Afganistan, şarkda Çin, Japonya ve cenûb-i şarkîde Siyam müstesnâ olmak üzere bütün Asya Avrupa'nın yed-i işğâlinedir.⁶⁸⁹

Celal Nuri Asya ile Avrupa'yı kıyaslarken her iki kıtada başka bir ruh ve terbiyenin hükümferma olduğunu söyler. Asya medeniyetini daha eski, ılımlı ve daha insancıl bulan Celal Nuri, bu halin bütün Asya için geçerli olduğunu, Japonya'da da, Çin'de de, Türkistan'da da, Hindistan'da da, Türkiye'de de aynı duruma rastlanıldığını ifade eder. Celal Nuri buradan hareketle Asya'nın Avrupa'dan daha kolay birleşebileceğine hükmeder. Gerekli olan şey Asya kavimlerini birbirine rabtedecek ortak bir idealin

⁶⁸⁹ a.g.e., s. 139

yayılmasından ibarettir. Japonya'nın İslamiyetle itilaf etmesi halinde –Celal Nuri bunun imkânsız olmadığı görüşündedir- hem Japon devletinin hem de İslamiyet'in kurtuluşu demek olacak, tarihte yeni bir devrenin başlangıcı olacaktır. Geçmişte yaşayan ataların, karakteristik anlamda genetik olarak yeniden ortaya çıkışı veya yeniden doğuşuyla geri dönecek bu görkem için Celal Nuri şunları der:

Asya öyle bir hareket-i medeniyetkârânede bulunmalıdır ki hodgâm ve menfa'at-perest Avrupa bunun karşısında mahcûb kalsın. Asya öyle bir sûrette hayât-i kavmiyyeyi tanzîm etmelidir ki orada el-hükmü li-müşşin galebeden başka esâsât makâm-ı tevkîrde bulunsun. Asya nev'-i beşerin nev'an-mâ mâderidir. Bütün medeniyetler Asya'dan doğmuştur. Lui Jakolyo : "Âh! Hind'in mâzisi Fransa'nın istikbâli olsa ne kadar mes'ûd olurum" diyor. Fi'l-vâki' kadîm Hind, Çin, Müslümân medeniyetlerinin kendilerine mahsûs bir halâvet-i tabî'aları vardır. Bu esâsât zâyi' olmamıştır. Atavizm yine bir gün bu ihtişamı iâde edecektir. Asya ölmemiştir. Uyuyor. Büyük cereyânlar, harekât-ı umûmiyye-i târihiyye hep Asya'dan başlamış Avrupa'ya geçmiştir. Bunlar da zamân zamân olmuştur. Bu bulunduğumuz asırda, bir devre-i istihâledeyiz. Yirminci asrın bidâyetinde, on dokuzuncu asrın nihâyetinde Asya'nın uykusu sonuna yaklaşmaktadır.

Japonya'nın fi'ilî intibâhı, Çin'in işe başlaması, Hind'in hakâyika kesb-i ıttılâ'ı mühim bir re's-i târih teşkil eder. Bir gün gelecek Asya harekete gelip Swift'in masalında Gülliver'in leylî potları koğduğu gibi Avrupa müstevlîlerini def' edecektir.⁶⁹⁰

Celal Nuri'nin Müslüman devlet adamlarından beklentisi ise bu gerçeklerin farkına varmalarıdır. Çünkü bu “gâye-i emel, bir gâye-i muhayyele değildir”. Celal Nuri, bugün hangi Japon diplomatının görüşüne başvurulsa böyle bir idealin ağır bastığını, hangi bir Çin Mandarinine bu konuyla ilgili görüşü sorulsa onun da bu hususta müttefik olduğunu ifade edeceklerini söyler. İşte İslâm dünyası da istikbâlde buna hazırlanmalı, duygu ve düşüncelerini bu cereyâna uydurmalıdır.⁶⁹¹

Büyük Okyanus'a doğru bir genel bir göç olacağını ve bu önemli göçlerde İslâmiyet'in esâslı bir rol oynayacağını söyleyen Celal Nuri'ye göre sarı ırkla İslâm uzlaşmak mecbûriyetindedir. Ancak bu i'tilâf ve uzlaşî sâyesinde Japonya da, Çin de, İslâm da işini daha kolaylıkla görebilecektir.

⁶⁹⁰ a.g.e., s. 143-144

⁶⁹¹ a.g.e., s. 144-145

Müslümânlığın bu iki devlet arasında büyük bir aracılıkta bulunabileceğini ifade eden Celal Nuri'ye göre, Japonya'nın İslâmiyete temâyül etmesi halinde, Asya'nın mühim bir kısmını manen fethedebilir. Böylelikle bir Asya ittihâdının kurulabilmesi yolunda pek az bir mesâfe kalacağını düşünen Celal Nuri, Avrupa dışı sömürgecilikte kullandığı meşrulaştırıcı dili yineleyerek, yakın gelecekte Asya ülkelerinin de kendi kıtası haricinde sömürgeler elde etmesinin şaşırtıcı gelmemesi gerektiğini şu cümlelerle ifade eder:

Şurasını kat'iyen unutmayalım ki bu iki hükûmet arasında Müslümânlık büyük bir tavassutda bulunabilir. Eğer Japonya İslâmiyete temâyül edecek olursa Asya'nın bir kısm-ı mühimmini manen feth eder. Bunun ile Asya ittihâdı arasında ise pek az bir mesâfe kalır. Avrupa'nın Asya ve Afrika'da ve hatta Amerika'nın Okyanusya'da müsta'merâtı olduğu gibi belki ahd-i karîbde Asya'da, kıta'ât-ı sâirede müstemleke ittihâz edebilir. Bu i'tibâr ile İngiltere tâcına âid bulunan ve müstakil ve müttehid bir cumhûriyet teşkîl eden Avusturalya, Tasmanya, Yeni Zelanda taht-i tehlikededir. Bu mesrûdâtımız ba'zı mâddiyyûn (!) tarafından istiğrâb olunabilir. Acabâ Portugal ve Fransa gemicilerinin ebhâr-ı ba'ideye seyr ü sefer etmelerinden evvel bir gün gelip Asya'nın bir büyük kısmı ve Afrika'nın hemen umûmu Avrupa'nın taht-ı tâbi'iyetine geçeceğini bir kâhin Hind Brahması'ndan birine veya Çin'de kâim-i sandalî-i azamet bir mandarine söylese idi bunlar ne derlerdi? ⁶⁹²

Celal Nuri, I. Dünya Savaşı'nın hemen başlangıcında, evvelce yazmış olduğu *İttihâd-ı İslâm* isimli eserine zeyl olarak *İttihâd-ı İslâm ve Almanya* isimli bir kitapçık kaleme alır. Buradaki temel argüman, yaşanmakta olan inkılâplar sırasında İslâm âleminin, İslâm birliği anlayışıyla, I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile birlikte hareket etmesidir. Özellikle Rusya, Osmanlı Devleti için önemli bir tehlike arz etmektedir. “1914 inkılâbını” 1789 Fransız İnkılâbı'ndan önemli bulan Celal Nuri, İslâmiyet'in cihat dini olduğunu belirterek, Almanya ve İslâm âlemini “hayat için birlik prensibince” ittihadı çağırır. ⁶⁹³

Sözkonusu kitapçıkta, önce savaşın her iki kutbu insanlığın gelişimi açısından değerlendirilir. Almanya ile üçlü itilaf arasındaki bu savaş, insanlığın ilerlemesi nokta-i nazarından çok önemlidir: “Hangi tarafın galip gelmesi insanlık âlemi için daha faydalı sonuçlar doğuracaktır?” Celal Nuri'ye göre en büyük iki sömürgeci devlet, İngiltere ve Fransa, izledikleri sömürge politikalarıyla beşerin maddi ve manevi seviyelerini

⁶⁹² a.g.e., s. 148-149

⁶⁹³ Nuri, *İttihâd-ı İslâm ve ...*, s. 31-37

düşürmüşlerdir. Paris'in, Londra'nın edebiyat ve fen çevrelerinde, bilim ve edebiyatı yükselten kişilere rastlanabilir. Fransızlar çok zarif bir edebiyata, çok gelişmiş bir güzel sanatlara sahiptirler. İngiltere, kendi evi dâhilinde olmak şartıyla, en geniş hürriyetlerin bulunduğu ülkedir. Şekspir, Milton, Newton, Karlayl, Stefens, İngiliz; Kornemi, Montesque, Lamartin, Lavizie, Pastör, Fransızdırlar. Ancak bu iki millet, tarih mahkemesinde yargılanacak olsa işledikleri fenalıklar daha ağır basar.⁶⁹⁴

İngiltere'nin 375, Fransa'nın 50, Rusya'nın da boyunduruk altında tuttuğu muhtelif halklardan oluşan takriben 125 milyon kadar esiri olduğunu belirten Celal Nuri, bu rakamın dünya nüfusunun neredeyse yarısına tekabül ettiğine dikkat çekerek, sömürge idareleri altında yaşayan bu halkların birçok zulümlere maruz kalmakta olduklarını vurgular. Binaenaleyh,

zarif ve şaşalı mazilere, ulvi ve necip gayelere ve her türlü hukuka sahip olan beşerin bu yarısını kesintisiz boyunduruk altında tutmak, insanlıklarını ezmek, kabiliyetlerini söndürmek, izzetinefislerini kırmak kuvvetini heder etmek gibi işlenen günahları birkaç sanat eserinin silebilmesi mümkün değildir.

Bu bakımdan Celal Nuri'ye göre İngiltere ve Fransa'nın galibiyeti insanlığın izmihlali demektir. Aynı zamanda boş kavgalarla güçlerini heba eden bu iki devletin artık medeniyet sahasında görecekları işleri, oynayacak rolleri kalmamıştır. Fransa kadınları gibi zürriyetten kesilmiştir. İngiltere malını korumaktan daha fazlasını düşünememektedir. Dolayısıyla bu devletlerin zaferi insanlığın tereddidi (dejenerasyonu) olacak, medeniyet-i hâzıra göçecek, insan türünün kabiliyeti azalacaktır.⁶⁹⁵

Celal Nuri'nin stratejik tespitlerine göre, esaret altında bazı bölgeler bu savaşta kilit rol oynayacaktır. Bunların başında Mısır gelir. Süveyş kanalının kapatılmasını savunan Celal Nuri'ye göre, kanalın geçici olarak kapatılması İngiltere'yi mahbus ve tutuklu konumuna sokar ve sömürgelerinin çorap söküğü gibi dağılmasına sebebiyet verir. Bu gerçekleştiği takdirde, İngiltere'nin zaten ölü doğmuş “Cape'den Kahire'ye” projesi gibi,

⁶⁹⁴ a.g.e., s. 12-13

⁶⁹⁵ a.g.e., s. 13

bir denge ipi üzerinde duran bütün denizaşırı toprakları, “kıyametin başlangıcındaki zelzele gibi kendiliğinden dökülür.” Böyle bir durumda Japonya'nın müttefiki İngiltere'nin yardımına koşabileceğini ifade eden Celal Nuri ancak Japonya'nın henüz İngiltere'nin mevkiini tutacak olgunluğa gelmediğini belirterek, Hindistan, Avustralya, Avustralasya, Hindçini, Batı Afrika gibi ülkelerin ancak kanalın öteki tarafındaki bir güç tarafından sömürge yapılabileceğine, hem de bu sömürgelerin kendi tarihselliği içinde kurulduğuna dikkat çekerek, dolayısıyla eski tarz sömürgecilik anlayışının devam ettirilerek Japonya tarafından yeni sömürgelerin ihdas edilemeyeceğini söyler. Dolayısıyla Süveyş kanalının toprakla doldurulması, Süveyş'i İngiltere'nin mezarı yapacaktır.⁶⁹⁶ Mısır'ın kurtuluşunu Afrika'nın da kurtuluşu olarak gören Celal Nuri, İngiltere'nin Mısır'ı kaybetmesiyle siyah Afrika'nın da esaret zincirlerini kıracağına inanmaktadır.⁶⁹⁷ Fransızlar tarafından işletilen Süveyş kanalın kamulaştırılarak bedelinin peyderpey hissedarlara ödenmesi de öneren Celal Nuri'ye göre, böylelikle bağımsızlaşan kanal idaresi Almanya ile sıkı bir deniz ittifakı akdetebilecek ve gelecekteki tehlikelere karşı set çekmiş olacaktır.⁶⁹⁸

Diğer kritik bölge Kafkasya'dır. Celal Nuri “dübb-i şimâli” [kutup ayısı] olarak nitelendirdiği Rusya'nın kıpırdıyamaması için Kafkasya'nın kafes olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Rusya'nın güneyde ve batıda çökmesi, bütün âlemin kurtulmasının müjdesidir. Rusya İmparatorluğu'nun o sonu gelmez köşelerinde mukim olan halkların hiç biri, Moskof değildir. Cihan harbinin çok büyük bir savaş olduğunu, daha sıradan savaşlarda bile büyük toprak kayıplarının olabildiğini, mesela Osmanlı'nın kuzey Afrika'daki müstemlekelerini, Rumeli'deki topraklarını ya da Fransızların Hindistan ve Amerika sömürgelerini sıradan savaşlarla kaybettiğini hatırlatan Celal Nuri, böylesine umumi bir harbin neticesi olarak Rusya'nın ihtilal etmesinin yadırganmaması gerektiğini ifade eder.⁶⁹⁹

İran ve Afganistan'ın önemine dikkat çeken Celal Nuri'ye göre kuzeyden Rusya, güneyden de İngiliz baskıları altında olan İran'ın genç hükümdarı Ahmed Şah, Dünya

⁶⁹⁶ a.g.e., s. 18

⁶⁹⁷ a.g.e., s. 18

⁶⁹⁸ a.g.e., s. 21

⁶⁹⁹ a.g.e., s. 22-25

Savaşı'ndan Almanya ve Osmanlı Devleti'nin muzaffer çıkmasıyla, selefi kısırların en bahtiyarları kadar mesut olacaktır. Savaşın sonra Türkiye'nin ağabeyliğiyle İran gerçek bir devlet hüviyetini kazanacak ve böylelikle İstanbul'dan Bağdat'a, İsfahan'a, Kabil'e, Herat'a, Delhi'ye, Haydaraabad'a kolaylıkla gidip gelen birisi, bir konfederasyon ülkesinde dolaşmış olacaktır.⁷⁰⁰

Afganistan'ı siyasî ve medenî hacze uğramış bir ülke olarak tavsif eden Celal Nuri, yine de bu özelliğinden ötürü Afganlıları, İslam âleminin en az tereddiyata uğramış kavmi olarak görür. Rusya ile İngiltere'nin hezimetini bu devleti iki "kâim ana" (kaynana) sından kurtaracaktır. Belucistan'ın Afganistan'a iltihak ederek iki ülkenin ittihiadıyla Kabil'den Umman sahillerinde bir noktaya demiryolunun uzatılması Afganistan'ı denizlere kapalı bir ülke olmaktan kurtarıp, hızla ilerlemesini sağlayacaktır. Afganistan'ın bu kabil bir terakki göstermesi güneyde Belucistan'a, kuzeyde Rusya'nın ezâlarına maruz kalan ve güçsüz düşen Buharâ-yı Şerîf ve Hive'ye, ve de artık kesinlikle Rus esaretine giren Türkistan'a da müşevvik olacaktır.⁷⁰¹

Bir diğer kritik bölgeyi Cenubî Afrika oluşturur. Celal Nuri bağımsızlıklarını kaybetmiş Boerlerin İngilizlere karşı mücadelesini de ortak düşmana karşı girişilen kahramanca bir kıyam olarak saygıyla selamlar. Celal Nuri tarafından sıklıkla zikredilen bu Afrika sömürgesi, "iki cumhuriyet-i fâzıla", yani İngiltere tarafından devletler hukukunun hiçe sayılıp hükmi şahsiyetinin kaldırıldığı Güney Afrika Cumhuriyeti ve Oranj Serbest Devleti, bağımsızlıklarını tekrar kazanarak tüm esir Afrika halklarının kurtuluşunun önünü açıcaklardır:

Zî-fazîlet ve zî-celâdet Boer kavmini ihtirâm-ı tâm ile selâmlarım. Bir hey'et-i resmiye teşkil etmedikleri halde Transvaal ve Oranjlıların düşmanımız İngiltere aleyhine bir kıyâm-ı meşru'da bulunduklarından dolayı bugün bizim müttefik ve mü'telifimizdirler. Chamberlain gibi hükûmetinin iade-i satvetini -ticaretde, kesb-i meşru'da değil- izâle-i hürriyetde, gasbda, sirkatde arayan münafık beşerin fikrine -İngiltere gibi- kurban olan Boerler dakika-i siyasiyeyi derk etmekte büyük bir iktidar gösterdiler. İngiltere pek uzun süren bir muharebe neticesinde o üç yüz milyon İngiliz lirası gibi azim bir fedâkârlıktan sonra bu iki cumhuriyet-i fâzılanın hayatına hâtime çekmişti. Eğer muharebe-i umûmiye halinde bulunmasa idik

⁷⁰⁰ a.g.e., s. 26

⁷⁰¹ a.g.e., s. 50

Cenubî Afrika isyanı, elhâk, bütün kürre-i arzı işgâl edebilirdi. Bununla beraber Boer ihtilâlinin ehemmiyeti yok değildir. Diğer vekâyî' hudûs etmekle haddizâtinde mes'ele mâhiyeti tebdîl etmez. El-yevm büyük Britanya Cenubî Afrika'ya askerî ve hattâ para gönderecek bir halde bulunmuyor. Şecî' Boerler yavaş yavaş hürriyet ve istiklâllerini istirdâd edecekler ve sâir Cenubî Afrîkâ hükûmatı ve arazisi (ya'nî "Cape" müsta'meresi "Natal" (Bechuanaland, Basutoland, Rhodesia ve Souaziland) tabî'atiyle bu ittihadâ dâhil olacaklardır. Cenûbî Afrika ittihadı ile (Şarkî Afrika İngiliz Arazi-i Mahmiyesi), Uganda, Zengibar, Nyassaland (Nâyâsâlând) mühim bir küme teşkil eder. Bu bahs edilen arazinin nüfûsu 16 milyonu geçer. "Kıt'a-i Sevdâ" için ne büyük, ne feyyâz bir "gâye-i garrâ"...

Zâten şimalde İngiltere'nin sarsılması en tabî'î bir sûretde Afrika'nın bu inkılâb-ı hayrî hayr-ı husûle çıkarması bir sebeb-i vâfidir.⁷⁰²

Celal Nuri tarihte müsta'merât asrının kapandığını savunur. Sömürgeciliğin modası geçmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyılların kendi özgü şartlarından doğan sömürgeciliğin, XX. asırda devam ettirilebilmesi mümkün değildir. Ancak savaştan muzaffer olarak çıkacak bir Almanya, nasıl bir politika takip edecektir? Celal Nuri, Almanya tarafından sömürgeci politikaların izlemesine ihtimal vermeyerek, sömürgecilik asrının bitişiini şöyle anlatır:

Büyük fütühatın zamanı kurun-ı mütekaddime ve mütevassıta idi. Büyük dinlerin zuhuru bin küsur sene evvelki a'sâra aiddir. "Epopé"ler [destanlar] artık yazılamaz oldu. Chevalerie -fârsîlik [şövalyelik]- münhasıran bir devrede olabilirdi. Kezalık büyük keşfiyât-ı coğrafiye ancak 1500 senelerine doğru vukû' buldu. Her karn ve batın, tarihte bir hususiyet arzeder. İşte 18'inci ve 19'uncu asırlarda müsta'merât asrı idi. Yirminci karn-ı milâdiyenin bidâyetlerinde bu usûlün biraz tavsadığını görüyoruz. Filhakika, isti'mar politikası kâmilten iflas etmiş değilse de şiddet ve ehemmiyetini gâib etmiş bulunuyor. Hele Avrupalı ırklarla meskûn ve denizlerin öbür tarafındaki arâzinin idaresi hemen hemen na-kabil bir hale gelmiştir. Büyük Britanya bu hikmete binaen şimali afrikayı, portugal da brezilyayı gâib etdi. Yine aynı sırra mebnî Kanada, Cenubî Amerika ve Avustralya, Yeni Zelanda müstemlekeleri mader-i vatandan idareten ayrıldılar. Dâhilen müstakil cumhuriyetler şekline temessül etdiler. Yine bu maslahata ibtinâen İngiltere Transvaal ve Oranj'da çok yoruldu. Bunlara imtisalen -hala pek geri olmakla beraber- Avrupalı olmayan müsta'merât anâsırı da alâim-i intibah göstermeğe başladılar. Bu seylin karşısına gelinmez. Zulm ü bidâd ne kadar arttırılacak olursa olsun intibah-u umumî ve günü durdurulamaz.. Şerâit-i âlem, hatta kuyûd-ı esâret bile değişti.

⁷⁰² a.g.e., s. 47-48

Eğer Almanya hükûmeti ferdâ-yı muzafferiyetinde kâr-ı kadim isti'mâr politikasına germi verecek olursa müstakbelde, İngiltere'nin vaziyet-i hâzırasına girer. Zan etmeyiz ki dûrbînlikde, her türlü ihtimâlâtı derpîş etmekde bu kadar âsâr-ı rıf'at gösteren Almanya bu dakîkayı nazar-ı dikkate almış olmasın. Esliha-i hâzırâyı nâ-kâfi görüp 42'lik top îcâd eden Almanlar, elbette, bundan böyle mâzinin esliha-i siyâseti ile mücehhez olmazlar ve inkişâfât-ı siyâsiyeleri içün daha yeni tedâbir düşünürler. Zâten bir kaç seneden beri Almanların kemâl-i basîret ile ta'kîb etdikleri siyâset bu fikirde olduklarına delâlet ediyor.⁷⁰³

Celal Nuri, Almanya'nın emperyalist politikalar izleyemeyeceğine kanidir. *Down Street*'in yani İngiltere'nin çizdiği emperyalist siyaset hüsrarla sonuçlanmıştır. Bu gerçekleri göre göre *Wilhelmstrasse*'nin aynı hatayı kopya etmesi beklenemez. Ona göre Charles Darwin tarafından hakiki bir dâhiye yakışır bir tarz ve yetkinlikle açıklandığı ve emperyalistlerce de temel bir prensip ittihaz edilen “hayat için mübareze düstur-ı hayvanisi”, yerini Almanya ve âlem-i İslam arasında birbirinin eşitliğine saygılı “hayat için i'tilaf düsturu”na bırakacaktır. Almanya sırf vazife-i medeniye ve iktisadiyesinde muvaffak olmak, sanayi üretimlerine pazar bulmak, aklına ve parasına müşteriler bulmak için eski düzen bir emperyalizme muhtaç değildir. Tâbi'-metbu' ilişkisinin getireceği kıskançlığın hiçbir zaman eksilmeyeceğini, geçmiş sömürgelerin dönemin tarihselliği içinde oluşmasından ötürü Almanya'nın da benzer bir hataya düşmesi halinde İngiltere kadar bile başarılı olamayacağını ifade eden Celal Nuri, Almanya'nın hükmünü icra edebilmesi için diğer sömürgeci devletler Rusya, Fransa, İngiltere, Hollanda ve Belçika'dan büsbütün başka bir siyaset takip etmesi gerektiğinin altını çizer.⁷⁰⁴

Celal Nuri'ye göre Japonya'nın, Almanya'nın yanında değil de İngiltere saflarında savaşa katılması beklenen aksine bir gelişmedir. Büyük Britanya tarafından Japon iştihasına sunulan birkaç adanın ancak yemeklerden önce yenen çerezler hükmünde olduğunu savunan Celal Nuri, aslında iktisaden ve nüfus olarak büyük bir büyüme gösteren Japonya'nın daha geniş topraklara ihtiyacı olduğunu düşünür. Bu bağlamda Japonlara kuzey ve batı Avustralya'yı hedef gösteren Nuri, Süveyş kanalının

⁷⁰³ a.g.e., s. 29-30

⁷⁰⁴ a.g.e., s. 31-33

kapatılmasından sonra İngiltere'nin kolaylıkla muhafaza edemeyeceği bu ülkeleri, Japonya'nın zorlanmadan temellük edebileceğini ifade eder.⁷⁰⁵

“Denizlerin ortasından, geçen asrın [XIX. asrın] yarısından itibaren bir yeni emperyalizm doğmuştur” şeklinde Japon yayılmacılığını tavsif eden Celal Nuri, Japonya'nın hızlı gelişimi için “Avrupalılar daha önceden Japonya'nın yeteneklerini anlasalar ve gelişme kabiliyetlerini takdir etselerdi, şüphesiz, onu da Türkiye gibi ezerlerdi” der ve “Avrupa bunu anlamağa vakit bulamadan Şems-i Şârik tulû‘ etdi” diyerek şükreder.⁷⁰⁶ Japonya'nın dar ve kalabalık bir memleket olduğunu anlatan Celal Nuri,

kömürü pek çokdur, kömür i'tibâıyla Japonya'nın servetini erbâb-ı fen dörtyüz milyar ton tahmîn ediyorlar. Altın, bakır, demir orada pek çokdur. Hele petrol dere gibi akıyor

diyerek Japonya'nın sahip olduğu tabii kaynakların zenginliği hakkında doğruluğu şüpheli bazı bilgiler verir. Celal Nuri sanayi, bilim, eğitim ve ulaşım da Japonya'nın ulaştığı noktayı Batılı devletlerle de kıyaslayarak Japonların onların geçtiği düşüncesindedir:

Dökme pek ziyâdeleşmiştir. Osaka mühim bir mensûcât merkezidir. Bunlarla mütevâziyen teknik, maarif-i umûmiyye dârü'l-fünûnlar Japonya'da pek ilerlemiştir. Şimendöfer rayları her tarafa istîlâ etmiştir. Vaktiyle Japonya'da Şogon hazretleri, Okyanus'u geçebilecek gemilerin inşâsını men' etmişti. Hâlbuki bugün Japonya sefâin-i ticâriyyesi Fransa ticâret-i bahriyesini pek çok geçiyor. Ordu derece-i kemâldedir. Donanma da öyle. Ba'zıları Japonya'yı İngiltere'ye teşbîh ediyorlar. Bu biraz hatâdır. Vâkı'a İngiltere'nin kuvvetli bir donanması var ise de Japonya gibi ordusu yokdur!⁷⁰⁷

Avrupa'nın finansal olarak Japonya'ya ciddi bir boykot uyguladığını anlatan Celal Nuri, bunun sebebini Avrupa ve Japonya'nın karşılıklı olarak birbirlerine karşı besledikleri husumete bağlar. Ancak yine de doğunun bu yükselen güneşi Avrupa'nın ilerleme vadisinde yüzyılların uğraşısıyla aldığı yolu, otuz senede kat etmesi gibi buna da bir

⁷⁰⁵ a.g.e., s. 44-45

⁷⁰⁶ Nuri, *İttihad-ı ...*, s. 275

⁷⁰⁷ a.g.e., s. 275

çare bularak gelişimine devam edecek ve şimdiki buhrânlar, iktisâdî "krak-[crack]"lar zâil olacaktır.⁷⁰⁸

Japon ihtiraslarını sayarken meşrulaştırıcı bir dil kullanan Celal Nuri, Japonya'nın ABD ile yaşadığı sorunlarının da çözümsüz olmadığını ekler:

Aksâ-yı Şark'da Japonya kolaylıkla rakîb kabûl edemez. O havâlî kendisi için bir mülk-i meşrû'-ı ihtirâsıdır. Zâten diğer devletler kolaylıkla, Bahr-i Muhît-i Kebîr'de Japonya'nın karşısına gelemezler. Er-geç Japon –diğer fasıllarda söylediğimiz gibi- Hind-i Çînî'ye, Çin'in mahlûl kalan Mançurya, Mongolya'sına, Cezâir-i Mâ-verâ-yı Hind'e, Filipin Adaları'na, Amor sâhilinde Rus vilâyet-i bahriyesine, belki de Melanezya, Polinezya, Mikronezya Adaları'na müstevlî olacaktır. Japonya'nın Hükûmât-ı Müttehide-i Amerika ile olan ihtilâfı gayr-ı kâbil-i hâl değildir.⁷⁰⁹

Yine Japonya'nın yeni sömürgelere hem de iskân sömürgelerine ihtiyaç duymasına dair görüşler, Celal Nuri'nin kaleminden okuyucuya aktarılır:

Japonya nakden müzâyakadadır. Nüfûsu ziyâde, toprağı azdır. Para mes'alesi hal olundukdan sonra fazla-i nüfûsu ise elbette –Colonie de peuplement- aramak mecbûriyetinde bulunacaktır. Vâkı'a Mançurya tabî'î bir müstemleke hâlinde ise de denize alışkın olan bu millet daha başka bir müsâra'atla Okyanusya Adaları'na müstevlî olacaktır.

Japonya, her sene binlerce nüfûsunu Amerika'ya gönderiyor. Kezâlik Çin, her sene yüz binlerce "Koli"sini Amerika'ya, Avusturalya'ya, Cenûbî Afrika'ya irsâl mecbûriyetinde bulunuyor. Bu sarı renkli insanlar Anglo-Sakson memleketlerinde râhat edemiyorlar. Hakâret görüyorlar. Her iki medeniyet bir zıdd-ı kâmil teşkîl ediyor. Binâ'enaleyh ahâlîsi çok olan bu iki memleketin müstemlekâta şiddetle ihtiyâcları derkârdır.⁷¹⁰

Sözkonusu Japon sömürgeciliği olunca kullanılan bu meşrulaştırıcı dil Celal Nuri'nin Avrupa karşılığında ifadesini bulur. Ona göre Avrupa, ABD'nin Amerika kıtası için koyduğu Monroe Doktrini gibi bir düzenlemenin, Japonya tarafından da Asya için vaz edilmesinden ve dolayısıyla da Asya'ya müdahale etmekten men olunacağından çekinmektedir. Hele de yakın bir zamanda Çin ile olan düşmanlık ve tartışmalar ortadan

⁷⁰⁸ a.g.e., s. 276

⁷⁰⁹ a.g.e., s. 277

⁷¹⁰ a.g.e., s. 147-148

kalkarsa “Avrupa hâpı yutar”. Tarih o zaman başka bir fasıl açar ve medeniyetin merkezlerinde kaymalar meydana gelir.⁷¹¹

Celal Nuri’nin özellikle I. Dünya Savaşı ve Alman taraftarlığının önderliğini yaptığı bir hengâmda, sömürge edinilmesini meşru gören satırlarına da zaman zaman rastlamak mümkündür. “Almanya’nın insaniyetkâr bir yol tutarak Çin’i kazanmasıyla Hindistan’ın iki katı büyüklüğünde bir müstamere ittihâz etmesi”⁷¹² gibi fikirler öne süren Celal Nuri, hatta bu kabil bir sömürgeciliğin medenîleştirici bir hal alması durumunda, Alman sömürgeciliğinin insanlığa faydası bile dokunacağı iddiasındadır:

Eğer Almanya Hükümeti -isti'mâr ve istimlâk politikasının ferdâ-yı iflâsında-iktisâdî işini görmekle beraber temdînkâr bir mâhiyet alırsa bunun semerinden beşeriyet ve tarîh müstefîd olur.⁷¹³

Celal Nuri’nin devletlerin hayırhahlığına dair bu görüşü, Osmanlı Devleti’nin müttefiki Avusturya-Macaristan’ın Rumeli’yi ele geçirip, bölgeyi Osmanlı Devleti’ne iade etmesi gibi bir düşüncede, iyice naif bir hâl alır. Ona göre Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun bu toprakları “müttefiki olan sahib-i asliyesine i’ade etmesi en basit kavaid-i hukûk ve nezâketdendir”.⁷¹⁴

Celal Nuri’nin pasifist fikirlerinden vazgeçip "harbi ilga için harbe müraacat edilmesine" dair görüşlerine de rastlamak mümkündür. Bu meyanda görüşlerini desteklemek için Celal Nuri, Almanlar ile “Pax-Romana” ve “asr-ı saadet” arasında analogi kurmakta tereddüt etmez:

Romalılar umumi bir barışı sağlamak için tüm dünyayı Roma hâkimiyetine sokmaya çalışmaları ya da Hz. Muhammed’in bütün insanoğlunu livâ-yı İslâm altına almak suretiyle dünya barışını sağlamaya çalışması gibi dünya barışı Almanya’nın yükselerek tek kutuplu dünyanın süper gücü (sahib-kıranı) olmasına

⁷¹¹ a.g.e., s. 277

⁷¹² a.g.e., s. 55

⁷¹³ a.g.e., s. 56

⁷¹⁴ a.g.e., s. 59

vabestedir ve bu suretle ancak düvel-i müctemia veya müttehide konfederasyonu veya federasyonu kurulabilir.⁷¹⁵

Ona göre Avrupalıların takip ettikleri fütühatçı ve emperyalist politika -Celal Nuri parantez içinde cihangirlik tabirini kullanır- İslamiyetin düşmanıdır. Hâlihazırda Avrupa'da geçerli olan Kamu Hukuku ile İslamiyetin menfaatleri ve yaşamsal haklarının örtüşebilmesi mümkün değildir.⁷¹⁶ Yine de Celal Nuri "zulm ü itisaf ve esaret-i siyasiye mezheb ve meslek-i sahîf ve sakimesi"⁷¹⁷ olarak tasvir ettiği emperyalist politikaların ortadan kalkabilmesini ancak Kamu Hukuku ve Devletler Hukukunun "âleme hükümrân" olmasına bağlar ve takip edilen bu siyasetin Avrupa'nın kendi içerisinde de tepki uyandırdığını savunarak karşıt görüşteki politikacıların git gide şimdikilerin yerlerini almaya başladığını söyler:

Bu tarz-ı siyaset, Avrupa'nın bu gün ki vaz'-ı ictimâ'yesine hilâfgir olan Avrupalılar da vardır. Hatta diyebiliriz ki bu hilafgiran git gide eski yolda idare-i umur eden siyasiyyunun yerlerine geçmek üzeredir. Fransa'da bir müddetden beri reiskâra geçen kabinelerin hep radikal-sosyalist olduğu; şu son 1912 intihabatında sosyal-demokrat fırkasının Almanya (Reichstag) meclisinde en büyük fırka sırasına girdiği; şimdiye kadar sosyalizme o derece muvafık görünmeyen Büyük Britanya'da bile bu fırka-i ictimâ'iyenin serî' hatvellerle ilerilemesi müdde'âmızın isbâtıyçün en kuvvetli bir bürhandır.

Cümleye ma'lûm olduğu üzere sosyalizm şimdiki Avrupa hâl-i ictimâî ve siyasiyesinin en büyük düşmanı, en esaslı müâhizidir. Kezalik pasifistler ile birlikde harbe karşı harb eden, beşerin her halde iftihar edemeyeceği ve istihsâl-i makasid için kullandığı bu vasıtai vahşianeye karşı gelenler, sübhesiz sosyalistlerdir.⁷¹⁸

Celal Nuri'ye göre sömürge politikalarının devam ettirilebilmesi de imkânsızdır. Medeniyet ve insanlıkla bağdaşmayan bu politikaların devam ettirilebilmesi, terakkisini devam ettiren Avrupa'nın kendi ilerlemesi ile ters düşmesi demektir. Celal Nuri özellikle de Avrupa'da sol partilerin güçlenmesi ile de bu uygulamanın tarihe karışacağı ümidindedir:

⁷¹⁵ a.g.e., s. 57

⁷¹⁶ Nuri, "İslam'da Vücûb-ı ...", s. 187

⁷¹⁷ a.g.m., s. 187

⁷¹⁸ a.g.m., s. 187-188

Garb'ın bir devre-i intibâha dühûliyle Şark'ın kurtulmasına gelince bu da şiddetle vâridir. Avrupa'da câri olan usûl-i müsta'merat ve ibrâz olunan şiddet, hiç şübhesiz, medeniyet ve kavâid-i ins'aniye ile te'lif-i kabûl etmediğinden, ahd-i karîbede terk edilecektir. Terakkiyâtta ber-devâm bulunan Avrupa'da bu terakkinin de meydana gelmemesi gayr-ı kabildir. Garb memleketleri mecâlis-i umumiyesinde sağ fırkalar gittikçe ehemmiyetden düşüb sol fırkalara tefvîz-i umûr etdiklerinden, ya'ni muhafaza-kârlıkda sebât kabil olmayıp ahrârâne bir sûretle idare-i umûrdan başka bir çâre görülmediğinden, bir müddet sonra, usul-i hâzırânın büsbütün metrûk ve mensî [unutulmuş] kalacağı tahmîn olunabilir.⁷¹⁹

Celal Nuri'ye göre emperyalizm karşıtı sosyalist hareketler Avrupa'da gittikçe güçlenmektedir. Sosyalistler beş on sene içinde bütün Avrupa'da hatta Amerika'da saltanat-ı milliyeyi ele alabilecek yegâne güçtür. Sosyalistlerin muntazaman teşkilatlandıklarını, sendikaların federasyonlara, federasyonların da bir genel merkeze bağlı olduğunu belirten Nuri'ye göre bu teşkilatlanma öylesine bir kuvvet kazanmıştır ki istedikleri anda dünyanın her tarafında genel grev ilan edip, baştaki yöneticileri yerle bir edebilirler. Yumurta içindeki civcivle analogi kurarak, sosyalizmin bir “devre-i tekâmül” geçirdiğini düşünen Nuri, teşkilatlarını tanzim edip, bu yolda yapılacak başka bir şey kalmayınca tıpkı yumurtadaki civcivin kabuğunu kırıp çıkması gibi sosyalistlerin de bir ihtilal yapacaklarını, biraz cebir ve şiddet ile nüfuz ve iktidarı, devlet ve hükümeti ele geçireceklerini savunur. Sosyalistlerin, burjuva hükümetlerinden, hükümet-i sermayedarandan, militarizmden, artık dayanılamayacak düzeye gelen silahlanmadan, sömürgecilik ve emperyalizm usullerinden bîzâr olduklarını söyleyen Nuri, hemen hemen bütün işçi ve çalışan kesimin sosyalist olduğunu ve yine bu kesimden oluşan ordu ve donanmaların da işbaşındaki hükümetlere güven vermeyip onları korkutmakta olduğuna dikkat çeker.⁷²⁰

Sosyalistlerin görüşüne göre hâlihazırdaki içtimaî usuller eskimiş ve çürümüş ve dolayısıyla insanlığa mutluluk getirmekten uzaktır. Bu iddialarını zaman zaman silah ve iğtişâş kuvvetleriyle ispat ettiklerini belirten Nuri, Sosyalistlerin özellikle de emperyalizm belasına bütün bütün isyan ettiklerini ifade eder. Sosyalist partilere mensup milletvekilleri, senatörler sömürge bütçelerini, sömürge savaşları için yapılan

⁷¹⁹ Nuri, *Târih-i Tedenniyât-ı ...*, s. 20

⁷²⁰ Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, “Saltanat-ı İstikbal – İstikbal-i Saltanat”, Matba'a-i İctihâd, İstanbul, 1330, s. 186-188

kanunî tahsisatları hiçbir zaman için desteklememişler, bu yönde evet oyu kullanmamışlardır. "Beyn'ed-düvel işgal politikası" olan diplomasinin sosyalistlerce hoş karşılanmadığını iddia eden Celal Nuri,

onun için reiskârlığa suûd eder etmez, sosyalistlerin yapacağı en birinci iş işgal siyasetine, entrika hükûmetine bir nihayet

vermek olacağını savunur.⁷²¹ Ona göre, sosyalistler, Avrupa parlamentosunda hiçbir zaman sömürgeciliği, sömürü harpleri için gerekli ödenek ve kanunları onaylamamışlar, bir devletin diğer devleti boğmasını hiçbir şekilde kabul etmemişlerdir. Gelecekte sosyalistler, iktidar olduklarında bu işgal siyasetine, entrika hükûmetlerine bir son vermek isteyecektir. Emperyalizm ve sömürü politikasına karşı sosyalistlerin sahip oldukları bu gidişat çok önemlidir. "Emperyalizm ve müsta'merât politikasına karşı bu fırka-i cihan-şümûlün ittihâz ettiği pek musîbdır" diyerek övdüğü Sosyalistlerin Fas meselesine karşı tutunduğu tutum hakkında da bilgi veren Nuri'ye göre Sosyalistler, başlarındaki maceracı hükûmetlere karşı en sert eleştirileri getirmişlerdir:

Gerek Almanya'da, gerek Fransa'da sosyalistler Fas meselesinin devam ettiği o bütün sinîn-i meş'umede dâimâ hükûmete hilâfgîr oldular, reiskâra geçen bütün kabineleri, ricâli muaheze ve tenkîd, tezyîf, takbîh etdiler, siyaset-i serseriyaneyi, sergüzeşt arkasından dolaşmak politikasını -ki kurûn-u vustânın bir mirâs-ı muzırrıdır- şiddetle redd etdiler.⁷²²

İtalya'da da bütün halk, Trablusgarb'ın işgaline sevinirken, Sosyalistler birçok engele rağmen buna karşı çıktıklarını söyleyerek Sosyalistlerin bu cesaretlerini pek anlamlı bulan Cela Nuri, Sosyalistlerin emperyalist ve sömürgeci politikaları kabul etmediklerini, emperyalizme karşı isyan ettiklerini vurgular.⁷²³

Sosyalizmin geleceği hakkında da yorumlarda bulunan Nuri, *suzerainty* anlamında kullandığı "saltanat-ı millî"nin bu fırka-ı umûmiyyenin eline geçeceğini savunur. Ona göre istatistikler de bu görüşü doğrulamakta, fırkanın nüfuz ve kudretinin, efrad ve

⁷²¹ A.g.m., s.188

⁷²² a.g.m., s. 188

⁷²³ a.g.m., s. 185-186

azasının her geçen gün artarak, geometrik bir oranla ilerlediğini göstermektedir. Celal Nuri'ye göre nasıl ki med-cezir olaylarında dalgaların önüne geçebilmek imkânsızdır, aynı şekilde de sosyalizmin her yeri kaplayıcı bu özelliğine karşı gelecek hiçbir kuvvet, hiçbir parti yoktur. Sağ partileri artık ihtiyarlamış, sönmüş, tükenmiş, akamete düşmüş gören Nuri'ye göre istibdat mevsiminin geçip yerini hürriyet ve meşruiyete bırakması gibi şimdilerde de sağ fırkalar ülke yönetimlerini sol fırkalara teslim etmeye başlamışlardır. Celal Nuri'nin sol partilerin ılımlı ve aşırı uçları arasında müşahade ettiği bir durum da ılımlılarda bulunan nüfuzun, aşırıları görevlendirmek üzere kullanılıyor olmasıdır.⁷²⁴

Osmanlı devlet idareci ve düşünürlerini bu cereyandan bigâne kalmamaya çağıran Nuri'ye göre, istikbalde kimlerle, ne gibi rey ve fikir sahipleri ile işimiz olacağının şimdiden bilinmesi gerekmektedir. Şu anda Osmanlının aleyhinde olan, onun vahdetini sekteye uğratmak isteyen güçlerin ileride -Sosyalistleri kastederek- başka kuvvetlerle çarpışmak mecburiyetinde kalacaklarını belirten Nuri, bundan dolayı Osmanlıların, "ne gibi fırkaların, cem'iyetlerin, efrâdın kendi aleyhinde bulunanlara karşı hilafgirlik edebileceğini vâzihan" bilmesi gerekmektedir.⁷²⁵

Şimdilerde gururla dünya politikasına hükmetmeye çalışan bazı heyetlerin ve onların başlarında bulunan parlak zekâlı adamların, on beş sene sonra kibirle oturdukları o ihtişamlı tahtlarından, o koltuklardan inip, iktidarı başka güçlere, başka fikirli ve başka nazarlı adamlara terk etmek mecburiyetinde kalacağını savunan Nuri'ye göre bu değişim birçok sahayı kapsayacaktır. Celal Nuri buradan hareketle Türkiye'ye şu çağrıda bulunur:

Türkiye istikbâl ile alâkasını kesemez; istikbâle hâkim olan bu kuvvetler siyaset-i umumiyyeyi, bütün diplomasiyi, onun an'anâtını, hatta askerlik, cihângirlik usûllerini tebdîl edeceklerdir. Onun içün heyet-i hükûmetimiz sosyalizm ile iştigalden istiğnâ edemez, onu ehemmiyetsiz bir sûrette telakkî edemez ve etmemelidir.⁷²⁶

⁷²⁴ a.g.m., s. 189

⁷²⁵ a.g.m., s. 190

⁷²⁶ a.g.m., s. 190-191

Celal Nuri, Avrupa'daki mevcut siyasi ve sosyal yapıya karşı çıkan sosyalistler ile İslam âleminin müşterek düşmanları olduğuna dikkat çekerek, Müslümanları her türlü karşıt hareketle ittifak ve itilaflar kurmaya davet eder. Yapılacak bu ittifakların onların inançlarına katılmayı gerektirmediğine dikkati çeken Nuri, zaten Avrupa'da da birçok siyasi konuda sosyalistlerin Katolik partilerle birlikte hareket ederek hükümete karşı geldiğini ve bunun görülmemiş şeylerden olmadığını söyler.⁷²⁷

Celal Nuri'nin "ifrat-ı milliyet" olarak nitelendirdiği nasyonalizm noktasından İslam ve sosyalizm benzerlik gösterir. Celal Nuri İslam'ın sadece bir inanç olmaktan öte, millet ve kavimlerin üzerinde bir kardeşlik bağı kurduğunu savunur. Sosyalistlerin ihdas ettiği enternasyonel kardeşlik, bundan on dört asır evvel İslam tarafından düşünülmüş ve hatta sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Binaenaleyh, sosyalizm insanoğlunun şuanki ve gelecekteki mutluluğunu sağlayabilmek için İslam'la ihtilafla değil, onunla işbirliğiyle meydana atılmalıdır.⁷²⁸ Hatta birbirinden çok uzak üç görüş, sosyalizm, kapitalizm ve aristiktokrası milliyet fikrini reddetmekte dayanışma halindedir. Celal Nuri bu görüşlerini açıklayarak yine İslamiyet'in bu yeni ekollerden çok daha önce bütün insanları İslam bayrağı altında toplamaya çalıştığını şöyle ifade eder:

Bugün sosyalizm, kapitalizm ve aristokrasi, meslekleri birbirine zıdd-ı kâmil olmakla beraber redd-i miliyetde müttehid ve müttefik bulunuyorlar. Amelenin, sarrafın, asilin el-hâlet'ül-hazihi milliyeti yokdur ve olamaz. Birbirine bu derece mütebâyin bu üç mezheb-i cedîdin perestîşkârı olduğu bir akideyi bundan on üç buçuk asır evvel hazret-i Muhammed âleme ta'mîm ile bütün insanları livâ-yı İslâmiyet altına cem' için irşadâtında bulunmuş idi.⁷²⁹

Celal Nuri tarafından dillendirilen benzer ancak daha sarîh ifadelerde, sömürge imparatorluklarına seslenilerek kendi idarelerini devam ettirmek için Müslümanlarla işbirliğine gitmelerine dair yapılan çağrıya tesadüf edilir. Bu çağrı, sosyalist düşüncenin sömürge imparatorluklarına hâkim olacağına dair kuvvetli bir kanaate müstenit olabileceği gibi, daha çok dönemin şartları içinde sömürge ve emperyalizmin ayırımına dair bir algıya da işaret edebilit. Nuri'ye göre Avrupa'da hür düşünceyi savunanlar

⁷²⁷ Nuri, "İslam'da Vücûb-ı ...", s. 188

⁷²⁸ a.g.m., s. 190-191

⁷²⁹ Nuri, *İttihad-ı İslam*, s.20

gittikçe güçlenmekte, dolayısıyla er veya geç gerçek yalana, hak zulme galip gelecektir. Celal Nuri kolonyal devletlere seslenerek, idarelerini sürdürmek istiyorlarsa, İslam ile işbirliği yapmak zorunda olduklarını onlara şöyle ihtar eder:

Sosyalizm ve sâir ileri mesâlik-i ictimâ'îye ve siyâsiye bu gün felsefe-i müstakbeleyi, hakâik-i âtiyeyi, cem'iyet-i hâzıramızda temessül etdiriyor. Halbuki İslâmiyet, müsâvât ve rıfk üzerine müstenid bu efkârı bundan tam on dört asır evvel i'lân ile mevkı-ı mahsûsunu ihrâz etmiş idi. Binâen-aleyh İslâm'ın hal-i hâzırdeki mağlûbiyeti zulmün, vahşetin, medeniyet denilen tarz-ı lâhikın galebesinden başka bir şey değildir. Âtîde elbette bu günki hükûmetler zevâl-pezîr olacaktır. Elbette bu günki karanlık usuller, tarafgirler, zulm üzerine müstenid dîvanlar, zevâl bulacaktır. Zâten efkâr-ı ahraranenin şu son zamanlarda teâlisi bunun berâ'at-i istihlâlidir. Binâen-aleyh her yerde tavsiye ettiğimiz misüllü ileri Avrupa fikirleriyle efkâr-ı İslâmiyenin ittifak ve ittihadını âcizâne tavsiye ederiz. İşte ittihad-ı İslam'ın maksadı, gayeti, ta'rifi budur. Hükûmât-ı müsta'mere, şu dakikada, idâme-i saltanat arzusunda iseler İslâm ile ittihad etmelidirler. Yoksa onlar için çare-i necât, imkân-ı felâh yoktur. Belki şu günlerde gerek İslam'ın, gerek milî-i tâbî'a-ı sâirenin miknet-i ma'neviyeleri drenodların 305'lik toplarına karşı gelemes; fekat emîn olalım ki o müheykel topların modası da geçer; fikir, gâye-i emel, elbette, sâbık Rum Patriki Üçüncü Yuvakim'in buyurduğu gibi, emr-i vâki' denilen vahşi statükoya galebe eder.⁷³⁰

Sosyalizmin zannedildiği gibi âlemi herc ü merc edecek, toplumsal yaşamın nizam ve intizamını, beka ve kıvamını tehlikeye düşürecek bir heyula olmadığını savunun Celal Nuri, hâlihazırdaki sosyal yapının ve geçerli statükonun artık tavsamış, bozulmuş ve modasının geçmiş olduğunu, artık nazarların istikbalde cihana hâkim olacak kuvvetlere yönlendirilmesi gerektiğini söyler. İstikbalin kuvvetleri ise İslamiyet ve sosyalizmdir. Dolayısıyla Doğu ve İslam âlemine düşen, kendi hak ve menfaatlerini korumak için bu kuvvetle birlikte çalışmak ve bazı hususları birlikte düzeltmeye çaba sarfetmektir.⁷³¹

Yine Celal Nuri'ye göre sosyalistlerin yanı sıra, İslam âlemin ittifak kurması gereken iki grup daha vardır. Bunların ilki Avrupa'da siyasi özgürlüklerini kaybetmiş olan Hristiyan milletler, diğeri de Müslüman coğrafya dışındaki esir milletlerdir.⁷³² Finlandiyalılar, Rutenler [Ukraynalılar], Beyaz Ruslar, Lehler, Hristiyan Gürcüler, İrlandalılar, Kelfler (?), Schleswig-Holstein'daki Danimarkalılar, Alsace-Lorraine'deki Fransızlar Avrupa'da

⁷³⁰ a.g.e., s. 341-342

⁷³¹ a.g.e., s. 191

⁷³² Nuri, "İslam'da Vücûb-ı ...", s. 189

özgürlüklerini kaybetmiş olan milletlere örnek olarak zikredilir. Hindistan, Hind Çini ve diğer Asya, Afrika ve Okyanusya'daki sömürgelerle işgal edilmiş topraklardaki Hindular, Budistler, Brahmanlar ve çeşitli kavimler de boyunduruk altındaki gayrimüslim halkları oluşturur.⁷³³

Celal Nuri'ye göre Avrupa tekâmülü son safhasına gelmiştir. Dolayısıyla gurub ve ufûlü muhakkaktır. Söz konusu bu dört kuvvetin birleşmesiyle Avrupa'nın şimdiki serseri siyasetine, hâlihazırdaki toplumsal anlayışına büyük bir darbe indirilebilir. Özellikle de Sosyalistlerin bilimsel sahadaki yetkinleri ile boyunduruk altındaki İslam ve gayrimüslim halkların nüfuslarından aldıkları kuvvetin birleşmesi bu darbeyi sağlayacaktır Celal Nuri böyle bir ittifak ve itilafın meydana getirilmesi için bütün İslam âlemine, Avrupalıların zulüm ve baskıları altında yaşayan Hristiyan ve Mecusi kavimlere ve bütün sosyalistlere ama özellikle de Almanya ve Fransa'da sosyalizmi temsil ederek, somutlaştırdığını söylediği Jean Jaures ile August Bebel'e müracaat ve hitap ettiğini belirtir.⁷³⁴

Celal Nuri'ye göre gittikçe güçlenmekte olan akımlardan birisi de pasifizmdir. Başgösteren siyasî ihtilafların hukuk kaideleri dairesi içinde kalınarak halledilmesinin terk-i silah ile olabileceğini söyleyen Celal Nuri, bunun da iki türlü sebebin tesiriyle mümkün olabileceğini ifade eder. Bunların birincisi, devletlerin bütçelerinin askeri harcamaların etkisiyle iflasa sürüklenmesi, diğeri de genel irfan düzeyinin yükselmesidir. Celal Nuri'ye göre her iki şıkkın da gerçekleşmesi uzak değildir.⁷³⁵

Celal Nuri “hak” ile “hakkın elde edilmesi” arasında bir ilişki kurmaz. Buradan hareketle savaş ve kavganın hukuk haricinde bir şey olduğunu savunur. Bir savaşın haklı olabilmesi istisnai bir durumdur ve haklı savaşların varlığı her savaşın daima haklı olacağını göstermez. Ona göre hâlihazırda yürürlükte olan hukuk, hakka değil kalıcı barışın zıttı olan hâkimiyete dayanmaktadır. Yani geçerli olan hak değil hükümdür. Dolayısıyla şimdiki hukuk-ı düveli tanımlamak için ilm ü fenni tahkir etmeye gerek yoktur. Elan geçerli olan hukuk-ı düvel (devletler hukuku) değil ahkâm-ı düvel

⁷³³ a.g.m., s. 189

⁷³⁴ a.g.m., s. 189-190

⁷³⁵ Nuri, *Târih-i Tedenniyât-ı ...*, s.138

(devletler hükümleri) dir.⁷³⁶ Hak ile hakkın elde edilmesi arasında bir münasebet olmadığı hususunda ısrarcı olan Celal Nuri, savaşın hak ve hukuk harici bir şey olduğunu söyler. Zira hâkimiyet hakk ve adli tanımamaktadır. İhtilaflar ancak ehemmiyetsizse ya da şartlar elvermediği için adalet dairesinde çözülmektedir. Önemli sorunlar pazu zoruyla halledilir, insaf gibi yüksek değerleri de tanımaz. Celal Nuri, bunun tarih öncesi devirlerdeki aşiret reislerinin keyf-i hodundan farksız olduğunu söyler.⁷³⁷

Küreselleşen dünyanın iktisadî şartlarının artık savaşa el vermediğini ifade eden Celal Nuri, Almanya ile İngiltere arasındaki bir savaşın Arjantin, Cava, Japonya gibi yerlerde geçimi zorlaştıracığını hatta durduracağını söyler. Dünya artık eskisi gibi ayrı yaşamamaktadır. Birinin hayatı, diğerinin üretim fazlasına, onun da ayakta durabilmesi de bir üçüncüsünün emek ve çalışmasına bağlıdır. Eski devirlerdeki basit ihtiyaçlar artık yerini daha karmaşık olanlara bırakmakta, toplumların gelişmesiyle ihtiyaçlar da artmaktadır. Dolayısıyla savaş eski devirlerin sosyal yapısına, toplum tarzına, siyaset mesleğine yakışmaktadır. Bu zamanın siyasî ve sosyal ekolleri ama özellikle de iktisadî çıkarları ile telif edilebilmesi mümkün değildir.⁷³⁸

Celal Nuri'nin pasifist görüşleri zaman zaman polemiklere de yol açıyordu. Bu tartışmalara katılanlardan birisi de dönemin ünlü simalarından Cenab Şehabeddin'dir. Celal Nuri'nin *Hak* gazetesinde "Harbe Boykotaj" başlığıyla yazdığı makale dizisine⁷³⁹ Cenâb Şehâbeddin, "Sulhiyyun ve Nisâiyyun" adlı makalesiyle cevap verirken barışçı olduğunu ancak pasifist düşüncenin taraftarlarını yapmacık gördüğünü ifade ederek, şunları söylüyordu:

Hiç şübhe yok ki harb en mühim avâmil-i tekâmüliyyeden olmakla beraber, insaniyet için, bâ-husûs netâyic-i iktisâdiyesinden nâşi bir afettir. Binâen-aleyh

⁷³⁶ a.g.e., s. 141

⁷³⁷ a.g.e., s. 141

⁷³⁸ a.g.e., s. 156-157

⁷³⁹ Bknz. Celal Nuri, "Harbe Boykotaj", *Hak*, no:32, 26 Rebiyyülahir 1330, 1 Nisan 1328, 14 Nisan 1912 Pazar, s. 1 ve no:33, 27 Rebiyyülahir 1330, 2 Nisan 1328, 15 nisan 1912 P.tesi, s. 1-2

sulhu sever ve isterim, fakat sulhiyyundan değilim, çünkü onların vesâitini mani'-i harb olacak kadar müessir görmediğim gibi tavırlarını da ce'alî bulurum.⁷⁴⁰

Kendini “düşman-ı harb” olarak gören Cenab Şehabeddin yine de *sulhiyyun* sıfatını kabul etmez. Savaş sanayine karşı çıkmadığını ifade eden Şehabeddin’e göre "seyelan-ı demi men' için hududlarımıza demir sedler" in dizilmesi gerekmektedir. Savaşmak zorunda kalmamak için güçlü ve savaşa hazır olunması gerektiğini vurgulayan düşünür, duygusallığın edebiyattan bile tard edilmeye çalışıldığı bir hengâmda siyaseten duygusal davrananların bulunduğuna dikkat çeker.⁷⁴¹

Cenab Şehabeddin'e göre Pasifist eylemlerin ses getirmesi güçlülere etkilemeyecektir. "Kaviler, zebunları ezmekten fariğ" olmayacaklar, kuvvet kendi hakkını hiç bir zaman kaybetmeyecektir. Bunun yanı sıra Pasifistlerin de milliyetçi olduğunu, ülkelerinin menfaatine aykırı çalışmadıklarını, kendi açıklamalarıyla "Madagasgar, Fas muharebeleri gibi vukuatı değil, öteki muharebeleri, menafiimize muvafık düşmeyenleri men' etmek istiyoruz" dediklerini aktarır.⁷⁴²

Fransız pasifistlerle de istihza eden Cenab Şehabeddin, on altı - on yedi sene önce İstanbul'u topa tutmak üzere Fransız donanmasını Marmara'ya yollamak isteyen d'Estournelles de Constant'ın ciddiyetine inanmakta güçlük çektiğini belirtir. Diğer pasifist Charles Riche'nin ise ölümlerle konuştuğunu, keşfettiği “anafilaksi” hastalığından sonra "tarihde biraz yaşaması için sulhiyyun bölümüne yazılmakdan başka çaresi" kalmadığını alaycı bir dille anlatır.⁷⁴³

Avrupa'nın sadece menfaatini düşündüğünü ifade eden Şehabeddin, adalet gibi kavramların "icab-ı hissiyet" olduğunu "ancak diplomasi ile münasebeti olmayan zevatı kucaklayabi"leceğini ifade eder. Trablusgarp savaşı esnasında hangi Avrupalı kapı çalındıysa "bakalım, menfaatimize tevafuk ederse" denildiğini, "bilmem kaç bin kişilik mütegalibler" in de

⁷⁴⁰ Cenab Şehabeddin, "Sulhiyyun ve Nisâiyyun", aktaran: Nûrî, *Târîh-i ...*, s. 207

⁷⁴¹ a.g.m., s. 210

⁷⁴² a.g.m., s. 210

⁷⁴³ a.g.m., s. 210

ma'a-teessüf meydân-ı harbden birkaç bin kurşun menzili uzak yerlerde
kaldırımları titreten belîğ ve müheyyiç, takbihlerden şekâvet-i düşman müte'essir

olmadığını belirtir. Otuz milyon fedekar-ı vatan otuz adet savaş gemisine sahip olmadığı için çırpınmaktan öte hiç bir şey yapamışlardır.⁷⁴⁴

Güçlü olmanın toplumsal psikolojine de değinen Şehabeddin, güçlülerin değil, zayıfların daha kolay hiddetlendiğine dikkat çeker. Güçlü olduğu takdirde olaylara daha sakin yaklaşılabilir, "kavilere mahsus tebessüm-i lâkaydî" ile bakılabilecektir. Bunun tipik örneği olarak İngiltere'yi gören Şehabeddin bunun başarılması halinde daha az "köpüreceğimiz", daha az "döğüşeceğimiz" kanaatindedir.⁷⁴⁵

Celal Nuri bu görüşlere "Cenâb-ı Cenâb'a Cevâb" adlı makalesiyle mukabele eder. Benzer fikirleri tekrarlayan Celal Nuri, aslında Şehabeddin'in de pasifist olduğunu, aralarındaki ihtilafın bazı kelime ve ıstılahların fena yahut yanlış tarif edilmesinden kaynakladığını söyleyecektir. Gösteriş için pasifist olanlar olduğu gibi, davasında samimi olan pasifistler de vardır. Kötü örnekler yüzünden hakiki ve ciddi olanların göz ardı edilmemesi gerekmektedir.⁷⁴⁶

İnsanoğlunu asıl sevk ve idare eden gücün psikoloji olduğunu ifade eden Celal Nuri'ye göre milli emellerin, dini hislerin top ve tüfekte mağlup edilmesi mümkün değildir. Bu silahların maddi olmasından ötürü hedeflerinin de maddi olması gerekir. Ama beşerin mukadderatını belirleyen kuvvetler her şey den evvel ruhîdir, bunlara kurşun geçmez.⁷⁴⁷

Celal Nuri Avrupa'ya seslenerek manevi kuvvetlerin maddi kuvvetlerle mağlup edilemeyeceğini söyler. Doğu yakın gelecekte kendi kurtuluş çarelerini üretecektir.

İşte ey Avrupa'nın ruh-ı müfterisi, ey Garb'ın "medeniyet"-i vahşiyanesi! Senin karşiki biz Şarklılar, dest-be-dest ve dâd u vifâk olarak, bu silahla, bu torpille çıkıyoruz. Onu mağlub edecek bir alet henüz senin dar'üs-sınâ'alarında, laboratuvarlarında tecrübe edilmemiştir.

⁷⁴⁴ a.g.m., s. 213

⁷⁴⁵ a.g.m., s. 214

⁷⁴⁶ Celal Nuri, "Cenâb-ı Cenâb'a Cevâb", *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s. 224-236

⁷⁴⁷ Nuri, *İttihad-ı İslâm*, s. 24.

Sana ilmini, fennini, sanâyi'ini, bedâyi'ini hatta din ve imanını veren Şark elbette, ahd-i karîbde, kendi kendisine çâre-i hâlas ve istihlası da bulub verecektir.

Elbette senin Şems-i tali'in bir gün gurûb edecek, bizim neyyir-i ikbalimiz çıkacaktır. Bizim renesansımızda âlem-i tedvîr için ittihad edeceğimiz usuller senin elhukmi limen galebe mantık-ı sibâ'iyânesinden [yırtıcı] bin kat nezîh ve necîb olacaktır. Biz kuvvete maddî, hasîs, zâlim şiddet-i esâsatına müstenid bir medeniyetin parlamasına müsaade edemeyiz; Müslümanlık i'lâ-yı kelime-i hakdır. Binâen-aleyh, istikbâl-i İslâm'da âleme fermân-fermâ olacak yegâne kuvvet hak; münhasıran hak, müstakillen hak olacaktır. İslamiyetin renesansı gâlibin değil, sâhib-i hakkın hükmü câri olacak devre-i tarîh demektir.⁷⁴⁸

⁷⁴⁸ a.g.e., s. 302-303

SONUÇ

Haçlı seferleri ve bilahare Amerika kıtasının istila edilmesinden beri Avrupalı siyaset düşünürleri, adalet ve doğal hukuk fikirleri ile Avrupa'nın Avrupalı olmayan halklar üzerinde kurdukları egemenliği birbiriyle telif edebilmenin çabası içerisine girmişlerdir. Özellikle Avrupa'nın geri kalan dünya üzerinde başat güç haline geldiği bir dönem olan XIX. asırda liberal düşünce ile sömürgeci uygulamalar arasındaki gerginlik daha da girift bir hal almıştır. Evrenselci ve eşitlikçi fikirleri savunan muhtelif Avrupalı düşünürler, aynı zamanda sömürgecilik ve emperyalizmin meşruiyetini de müdafaa etmişler ve “gayr-ı medeni” toplumların kendi özgür kurumlarını kuracak ve öz-yönetimlerini sürdürebilecek noktaya ilerlemesi için muayyen bir süre bir bağımlılık veya vesayeti öngören “medenileştirme vazifesi” adı altında bu görüşleri uzlaştırmaya çalışmışlardır.

Siyasî tarih olarak bakıldığında, kendi tarihimizde II. Meşrutiyet yılları olarak anımsadığımız dönem, dünya siyaseti açısından XIX. asrın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürecek bir kolonyal rekabet çağıdır ve nihayetinde I. Dünya Savaşı'nı intaç edecek kolonyal ihtilaflar ve devletler arası itilaflar dönemine denk gelmiştir. İktisadî bir nazarla bakıldığında ise bu dönemde önce İngiltere sanayi devrimi ve Fransa'nın onun izlemesi, daha sonra da göreceli olarak birliklerini daha geç sağlamış Almanya ve İtalya'nın da iktisaden güçlenerek global anlamdaki bu iktisadî rekabete iştirakleriyle yaşanan iktisat savaşlarından bahsedilebilir. Ancak işin bir de felsefî yönü vardır ki bu dönem Darwin prensiplerinin beşerî sahaya da uyarlanmasıyla “üstün beyaz adamın” kendinden daha “aşağı ırklara” karşı var olduğunu düşündüğü ve/veya siyasi, iktisadi ve sair amaçlarına bahane olarak ürettiği mevhum “uygarlaştırma vazifesi”ne şahitlik etmiştir.

II. Meşrutiyet aydınları, sömürgeci güçler tarafından kendi emperyal yayılmaları için bahane olarak kullanılan bu *vazîfe-i temdîn* söylemini muhtelif şekillerde kınamış, hukukî, felsefî, iktisadî ve sosyal geçerliliğini sorgulamışlardır. Esasen *vazîfe-i temdîn* görüşünün cerhedilmesi antiemperyalist ve müstemlekecilik karşıtı duruşun merkezini

oluşturmuş ve bu itibarla hususi bir önem kazanmıştır. Avrupa’da sömürgeciliğin meşruiyeti üzerine yapılan teolojik ve felsefi tartışmalara ilişkin bazı referansları II. Meşrutiyet aydınlarında da yakalamak mümkündür. Mesela Diderot’ya göre kültür (millî seciye) ahlakiliği telkin ederek saygılı ve kurallara bağlı olmayı sağlamakta, insanlar kendi vatanlarından uzaklaştıkça bu değerler gittikçe kaybolmaya yüz tutmakta ve dolayısıyla en canice uygulamalar sıklıkla kolonyal imparatorluklarda ortaya çıkmaktaydı. Zira kolonist, hem yasal kurumlardan hem de gayr-ı resmi müeyyidelerden gittikçe uzaklaştıkça, onu tedip eden alışkanlıklardan da uzaklaşıyor, şiddete meyyal sevk-i tabiilerinin cazibedar tuzağına düşüyordu. Hemen hemen benzer görüşleri Halil Halid ve Celal Nuri de bizi aktarır. Ancak özellikle Britanya İmparatorluğu’nun Hindistan sömürgesindeki uygulamaları, sömürgelerde kurulan bürokratik yapıların yozluğu ve yolsuzluklarını işleyen Halil Halid’in tahlilleri tam bir sömürgeci karşıtı postkolonyal teorilerin mahiyetini haizdir. Bunlara kendisinin de bir müddet kuzey Afrika’da yaşadığı bilinen Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi’nin Fransız sömürgeciliği üzerine tahlilleri de eklenmelidir. Ancak Halil Halid yaklaşımlarıyla zaman zaman Albert Memmi’yi, Şarkiyatçılık kisvesi altında yapılagelenleri tasvir etmesiyle de Edward Said’in *Orientalism* adlı çalışmasında “masum” Şarkiyatçılığı sorgulamasını hatırlatır tarzdadır. Sömürgeciliğin ve şarkiyatçılığın “emperyalizme hâdim” olarak gösterilmesi ve emperyalizmle birlikte sömürgeciliğin iyiden iyiye katlanabilir olmaktan çıktığına dair düşünceler, Halil Halid’in ciddi, ilmi ve ditaktik tarzının bugün için bile önemini koruyan tespitleri olarak öne çıkmaktadır.

Osmanlı aydınlarının sömürgecilik ve emperyalizm algısının ilk şekillendiği saha hukuktur. Hukuk, Osmanlı aydınlarının sömürgecilik ve emperyalizmin gerekçelendirmelerini cerh etme çabalarında ilk planda öne sürdükleri argümanların temel dayanağını oluşturmuştur. Özellikle adalet kavramı üzerinden hukuku anlayan Osmanlı aydını için hukukta görülen sapmalar, özellikle de uluslar arası bir adaleti değil güçlünün haklı olduğunu teyit eden bir hukuk felsefesinin mevcudiyeti, Osmanlı aydınlarını başka bir evrensel/külli hükme ulaştırmıştır: Hâkimlerin ve mahkûmların değişmez mevcudiyeti, ya da değişen şeyin sadece “tahakkümün dili” olması. Batıcı olsun olmasın ilham kaynağı olarak gözlerini Batı’ya dikmiş Osmanlı aydınlarının hayal kırıklıklarını yansıtan hukuk sahasındaki çifte standartlar, her türlü “aydınlanma” ve

“terakki”ye rağmen Batı’nın kendini dizginleyemediği yahut kendini men edemediği mütehakkimane iştihalar, bu aydınlanma ve terakkiye gözlerini dikmiş aydınlar için hayal kırıklıklarıyla doludur. Bu bağlamda pozitivist Ahmed Rıza’nın Batı’nın sömürgecilik uygulamalarını ve emperyalist siyasetinin eleştirdiği satırlarında bir İslam müdafii gibi görülmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Avrupa saldırganlığının altındaki Hristiyanî şevkler, ruhbanın teşvikleri yine Ahmed Rıza’nın dikkat çektiği emperyalist ve sömürgeci saiklerdir. Ancak şaşırtıcı olan Ahmed Rıza’nın sekülerleşen Avrupa’nın dindar Avrupa’dan daha da acımasız olduğunu iddia etmesidir ki bilimi din olarak telakki eden pozitivist anlayışın, maddiyatçı Batı medeniyetine karşı alternatifi pozitivismde aradığı görüşünü düşündürmektedir.

Mustafa Subhi’nin *Vazife-i Temdîn* adlı hacmi küçük ancak dönemi itibariyle biricikliğiyle dikkat çeken çalışması sömürgeciliğin çıkışı, tarihsel gelişimi ve çeşitleri üzerine yazılmış en kapsamlı çalışma olarak karşımıza çıkmıştır. Subhi’nin yanısıra Celal Nuri’nin de bu konudaki analizleri önem arz etmektedir. Ancak Nuri’nin köleliliğin evrilmesi üzerine görüşleri, beyaz koloniler olarak adlandırdığı ABD, Kanada, Avustralya gibi devletlerin sömürge imparatorluklarından ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmaları sömürgeci uygulamaların iyi yönleri olarak aktarması, Tanzimat’tan mevrus medeniyetçi geleneğin bir yansıması olarak müşahade edilmiştir. Benzer şekilde medeniyetin neşrine karşı olmadığının altını çizen Nuri’nin ancak bunun "telkînat-ı sulhperverâne" şeklinde uygulanması halinde makbul olabileceği görüşünü savunması, kendisinin de sıklıkla karşı çıktığı, hatta sessiz sedasız gelmesiyle klasik emperyalizmden daha tehlikeli gördüğü barışçıl emperyalizm ya da dolaylı emperyalizme getirmiş olduğu eleştirilere taban taban zıt olduğu halde Tanzimat dönemine hâkim olan medeniyetçi ideolojinin sonraki nesil aydınların üzerinde etkisini göstermesi açısından çarpıcı bir misal teşkil etmiştir.

İncelediğimiz aydınların enformel emperyalizmi ima eden tariflerinde kullanılan nüfûz, hulûl gibi tabirler genelde tam bağımsızlık arzusuyla ilişkilidir. Bu hususta Ali Kemal gibi kozmopolit, Abdullah Cevdet gibi materyalist aydınların bile hemfikir olduğu söylenebilir. Ancak aralarındaki fark, diğer aydınlarda görülen vatansever milliyetçi

hissiyatın kozmopolitanizm veya materyalizm gibi daha kapsamlı sosyolojik ve felsefî yaklaşımlarla arkaplana ittirilmiş olmasıdır.⁷⁴⁹ Bu bağlamda Batıcı Celal Nuri'nin yazıları ile İslamcı Şehbenderzade'nin yazıları milliyetçi ve vatansever hissiyatı barındırmasıyla daha çok benzerlik gösterir. Temelde bu aydınlar göre enformel emperyalizmin iki sacayağı vardır. Biri iktisadî emperyalizm, diğeri de kültürel yollarla yapılan sızmalar. Aydınlarımız, Osmanlı Devleti ve diğeri doğrudan ya da dolaylı sömürge yapılmış ülkelerin iktisadî ve kültürel olarak esaret altına girmesine yol açan saikleri, emperyalist ve sömürgeci politikaların o toplumlara sızabilmesinin etkilerini ve araçlarını irdelemişlerdir. Bu sızmaların nasıl bertaraf edileceğini, emperyalist güçler tarafından kullanılan nüfuz etme araçlarının ıslah veyahut bertaraf edilmesi yollarını sorgulamışlardır ki bunların hepsinde de ortak nokta millî bağımsızlığa atfedilen önemi gösterir. Zira tam bağımsızlık meselesi, bağımsız olmayan milletlerin gelişemeyeceğine dair vurgularla sık sık tekrarlanır.

Ancak bağımsızlığı kâğıt üzerinde bırakan en önemli amillerden bir tanesi iktisattı. Zaten Avrupa iktisadî emperyalizminin kullandığı somut araçlar ortaydı: Borçlanma ve yabancı sermaye akışı. Bu anlamda kapitalist büyüme teorileri ve bağımlılık teorileri temel iki farklı görüşü yansıtır. Bu iki teori arasında gidip gelen Osmanlı aydınlarının görüşleri arasındaki temel farkı bulmak, bir taraftan entegre olmaya çalıştıkları Batı iktisat sistemine dair tahliller, diğeri taraftan getirilen eleştirel karşı duruşu aradık. Burada, Avrupa iktisadî emperyalizminin araçlarının acı sonuçlarına karşı eleştiriler mevcut olsa da millî iktisat bilincinin ancak nüveleri denebilecek arayışlar vardı. Ancak bu görüşler zaman içinde evrilerek milli iktisat politikalarının takibini, dolayısıyla da buna paralel olarak iktisadî bir antiemperyalist duruşu da tazammun edecekti. Dolayısıyla II. Meşrutiyet aydınlarının bu konudaki görüşleri Osmanlı iktisat felsefesi denebilecek bir satıhta kalmıştır. Kapitülasyonlar, postalar, mâlî sınırlamalar, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve politikaları, iktisadî nüfuz bölgeleri gibi maddî nüfuzlara karşı çıkmıştır. Ancak Parvus Efendi hariç mâlî konularla ilgili yaklaşımların satıhta kaldığı aşikârdır.

⁷⁴⁹ Abdullah Cevdet'in cehalet ve taassuba destek olur endişesiyle Batı karşıtı söylemlerin yayılmasından duyduğu rahatsızlık için bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, Londra, 1998, s. 393.

Bunların yanı sıra Avrupalıların diğer bir sızma şeklinin de manevî yöntemlerle gerçekleşmesi gerçeği ve milli terbiye sorunu da barışçıl emperyalizmin diğer sacayağı olarak II. Meşrutiyet aydınlarının temas ettiği bir diğer konuyu oluşturmuştur. Ahmed Agayef gibi istisnalar bir kenara konulacak olursa, yabancı okulların varlığı, dışarıdan güdümlü basın gibi doğrudan milli bağımsızlıkla alakalı bu konularda getirilen eleştirilerin varlığı yadsınamazsa da düşünürlerimizin bu konulara ceffe-l-kalem temas edip geçtiği de muhakkaktır.

Ele aldığımız aydınların, güçsüzleşmiş bir imparatorluğun mensubu olarak, Osmanlı Devleti ve toplumunun i'lâsı için kendi öngörülerince ittifak arayışları dikkat çekicidir. Bu ittifak ya da leveraj arayışları, hilafetin gücünden İttihad-ı İslam'a, sosyalizm ve pasifizm gibi ideolojilerden batıda yeni bir numunesi olabilmek hayaliyle yanıp tutuşulan Şark'ın emperyalizme karşı başkaldırısında bayraktarlık etmiş olan Japonya ve uykusundan uyanmakta olan Çin'e kadar dinî, siyasî, ideolojik birbirinden çok farklı alanları kapsamaktadır. Fakat bu ittifak arayışlarında görülen en çarpıcı husus sömürgecilik ve emperyalizme en ağır eleştirileri getiren yazarların bile Osmanlı emperyalizminden, Osmanlı müstameratından bahsedebilmeleri, Avrupa'nın nüfuz ve hululünü kendi pazarlıklarının bir leverajı yapabilmeleridir. Bu anlamda bakıldığında evvelce getirilen sömürgecilik ve emperyalizm eleştirilerinin ilkeselliği tartışma mevzuu olabilir.

Rus-Japon Savaşı'nın dünya politikası üzerinde olduğu kadar Osmanlı aydınları üzerinde de akisleri ve etkileri olmuştur. Bu savaş, Osmanlı aydınlarının Japon yenileşmesine duyduğu sempati ve sevgiyi, bu kez takdir ve hayranlık hisleriyle de bütünlemesi bakımından çok önemlidir. Batılılaşmanın çok iyi bir örneği olarak kabul edilen (taklidden hazerle beraber ciddi bir usul-i iktibas ile bilcümle nevakıs-ı ictimaiyye ve medeniyyelerini ikmal eden) Japon inkılâplarının, böyle bir zaferle taçlanması, Osmanlı aydınları üzerindeki bedbin havayı dağıtarak Osmanlı yenilikçilerini yüreklendirdiğinin ve hatta dönemin *İttihat-ı İslam* hareketini motive ettiğinin altı çizilmesi gerekir.

Kuzey Afrika, Hindistan, Uzakdoğu gibi çoğunluğu Müslümanlarla meskûn bölgelere Osmanlı aydınlarının gittikçe artan ilgisi, muhtelif tarzlarıyla sömürgecilik ve emperyalizmi algılamalarının bir parçasını teşkil etmiştir. *İttihad-ı İslam* fikirleriyle

harmanlanmış bir şekilde, bu coğrafya halklarının sömürge idarelerinin altında yaşadıkları baskılar, sömürgecilerinden duydukları istikrah sıklıkla tekrarlanan temaları oluşturmuştur. Ancak ilginç olan, genelde satırlara yansıyan İslam âleminin içinde bulunduğu manzaranın iç burkuculuğu olsa da ümitvar mesajlarla kamuoyunun bedbinliğe düşmemesine yönelik bir hassasiyet ve gayret içinde olunmasıdır. Âlem-i İslam'ın intibahına dair uyanış emareleri, Hristiyan misyonerlerin faaliyetlerine rağmen İslam ülkelerinde görülen dinî sebat ve özellikle Uzakdoğu ve Afrika'da hem Hristiyanlığın hem de Batılı usul ve âdetlerinin yayılmaya çalışılmasına rağmen İslâmiyet'in bu coğrafyada yayılması ve yaygınlaşmasına mâni olunamadığı şeklindeki görüşlerle *İttihad-ı İslam* fikri, yeni uyanan esir halkların emperyalizm karşısındaki bayrağı olarak resmedilerek desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

- [Ahmed Hilmi] İslam, "Hâkimiyet ve Mahkûmiyet (Milletlerin Felsefe-i Hayâtiyesi)", (İctimâ'iyât), *Hikmet* [hft], no: 26, 30 Eylül 1326, s. 6
- [Ahmed Hilmi], "Ahval-i Umumiye", *Hikmet* [hft], no: 37, 15 Kânun-ı evvel 1326, s.1-2
- [Ahmed Hilmi], "Âlem-i İslâm'da İngiliz-Cerman Rekabeti-İran'da Rekabet-1" (Âlem-i İslam), *Hikmet* [hft], no: 1, 11 Rebî'ul-âhir 1327/8 Nisan 1326, s. 1
- [Ahmed Hilmi], "Âlem-i İslâm'ın Za'f ve Kuvveti (1)" (İntikadât), *Hikmet* [hft], no: 11, 17 Haziran 1326, s. 6
- [Ahmed Hilmi], "Âlem-i İslâm'ın Za'f ve Kuvveti (2)" (İntikadât), *Hikmet* [hft], no: 12, 24 Haziran 1326, s. 6
- [Ahmed Hilmi], "Âlem-i İslâm'ın Za'f ve Kuvveti (3)", (İntikadât), *Hikmet* [hft], no: 15, 15 Temmuz 1326, s. 3-4
- [Ahmed Hilmi], "Balkan Muharebesini Kim Hazırlamış? Yine Rusya mı?", *Hikmet*, [gn.2], no: 76, 6 Zilkade 1330/4 Teşrinievvel 1328/17 Ekim 1912, s. 3.
- [Ahmed Hilmi], "Fakîr miyiz? Ve Fakîr Nedir? Fakrı Def İçün Ne Yapmalıyız", (İktisâdiyât), *Hikmet* [hft], no: 25, 23 Eylül 1326, s. 3
- [Ahmed Hilmi], "Fransa Efkâr-ı Umumiyyesine Müracaatımız" (İcmâl-i Siyâsî), *Hikmet* [hft], no:17, 6 Şa'bân 1328/29 Temmuz 1326, s. 1.
- [Ahmed Hilmi], "İnsâniyeti, Hakkaniyeti, Her Şeye Tercîh Da'vâsında Olanlara ve Bilhassa Franmason ve Sulh Cem'iyetlerine", *Hikmet* [hft], 28 Receb 1327/22 Temmuz 1326. no: 16, s. 1.
- [Ahmed Hilmi], "Bugünkü Ahvâl ve Ehvâl" (İcmâl-i Siyâsî), *Hikmet*, no:46, 23 Haziran 1327, s.1.

Ahmed Hilmi, "Paramız mı Yok, Tedbir ve Teşebbüsümüz mü?", *Hikmet* [hft], no: 26, 30 Eylül 1326, s.1

Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Cilt: 2, Hikmet Matbaası, İstanbul, 1326.

Ahmed Hilmi, "Osmanlı Hazînesi Yemeklik Olamaz, *Hikmet* [hft], no: 16, 28 Receb 1327, 22 Temmuz 1326, s. 1-2

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, "Düvel-i Muazzama Arasında İttifak-ı Samimi Yok, Bir Hârb-i Umumi Bile Mümkün", (Mebahis-i Siyasiyye), *Hikmet* [gn.2], no: 70; 28 Şevval 1330/28 Eylül 1328/10 Ekim 1912, s. 1

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senûsiler ve On Üçüncü Asrın En Büyük Mütefekkeri-i İslâmiyesi Seyyid Muhammed es-Senûsî – Abdülhamîd ve Seyyid Muhammed el-Mehdî ve Asr-ı Hamîdîde Âlem-i İslâm ve Senûsiler*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1325.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, "Mebahis-i Siyasiyye: Sadık Dostumuz, Zahir-i Siyasimiz Almanya Devlet-i Muazzaması!", *Hikmet* [gn.3], no: 6, 22 Ramazan 1329/2 Eylül 1327/14 Eylül 1911, s. 1-2

Şeyh Mihr-i Din Arusî, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa (Müslümanlara Rehber-i Siyaset)*, Hikmet Matba'ası, İstanbul, 1327.

Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, haz. Ahmet Koçak, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.

A.[kçuraoglu] Y.[usuf], "Geçen Yıl -1329 Senesinde Türk Dünyası [1]", *Türk Yurdu*, no: 64, 17 Nisan 1330/30 Nisan 1914, s. 260-262.

Safes, "Devletler Arasındaki Münasebete Dair-1", *Türk Yurdu*, Sayı:108, 21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916, s. 62.

Safes, "Devletler Arasındaki Münasebete Dair-2" (Darülharb ve Muvazenet-i Siyasiye), *Türk Yurdu*, no: 110, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916, s. 93-94.

Yusuf Akçura, *Hatıralarım*, haz. Erdoğan Mura, Hece Yayınları, Ankara, 2005.

A[hmed] Ş[uayb], “Ulûm-ı Siyâsiyye ve İctimâiye”, *Servet-i Fünûn*, no: 488, 6 Temmuz 1316, s. 310-313.

Abdullah Cevdet, “Düşmanımın Dostu Düşmanımdır”, *İctihad*, no: 7 (İkinci sene), Mayıs 1908, s. 254.

Abdullah Cevdet, “Fas Hükûmet-i İslamiyesi’nin İnkırazı”, *İctihad*, no: 5 (birinci sene), Nisan 1905, s. 71.

Abdullah Cevdet, “Mazlum Olmak Zâlim Olmak Demekdir”, *İctihâd*, no: 27, 15 Temmuz 1327, s. 787.

Abdullah Cevdet, “Que Vadis İran: İran Nereye Gidiyorsun”, *İctihad*, no: 106, 15 Mayıs 1330, s. 106.

Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet”, *İctihad*, no: 89, 16 Kanun-ı sâni 1329, s. 1979-1984.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, trc. Fatmagül Berktaş Baltalı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

Ahmed Agayef, "Müdhiş Rakamlar [1]", (Mübâhase-i İctima’iyye ve İktisâdiyye), *Hak Gazetesinin Haftalık İlavesi*, no:7, 1 Haziran 1328, s. 1-4.

Ahmed Agayef, "Müdhiş Rakamlar -2"(Mübâhase-i İctima’iyye ve İktisâdiyye), *Hak Gazetesinin Haftalık İlavesi*, no: 9, 15 Haziran 1328, s. 1-4

Ahmed Agayef, "Türkiye'de Muhaceret Meselesi [1]", *Sırat-ı Müstakim*, no: 101, 29 Temmuz 1326, s. 386

Ahmed Agayef, "Türkiye'de Muhaceret Meselesi [2]", *Sırat-ı Müstakim*, no: 102, 5 Ağustos 1326, s. 408

Ahmed Agayef, "Vaziyet-i Siyasiye-i Hâzıramız", *Sırat-ı Müstakim*, no: 111, 8 Teşrin-i evvel 1326, s. 117

Ahmed Agayef, “İran'ın Mazi [ve] Hâline Bir Nazar [6]” (Âlem-i İslâm: Makâlât), *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 5, Sayı: 109, 2 Şevval 1328/23 Eylül 1326, s. 79- 80

Ahmed İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, Cilt: 1, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1930.

Ahmed Rıza, *Batı Politikasının Ahlaksızlığı*, trc. Ziyad Ebuzziya, Seha Neşriyat, İstanbul, 1993, (*La Faillite Morele de La Politique Occidentale en Orient*, Paris, 1922.).

Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hâzırası*, (Haz. Şennur Şenel), Berikan Yayınları, Ankara, 2007.

Ali Haydar Midhat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hâtıralarım (1872-1946)*, Bengi Yayınları, İstanbul, [2008].

Ali Kemâl, "Hür, Hakîkî Hür", *İkdâm*, no: 5202, 17 Teşrin-i sani 1908, s. 1

Ali Kemâl, "İfnâ-yı Rical", *İkdâm*, no: 5327, 25 Mart 1909, s. 1

Ali Kemâl, "Kadı-yı Kuzat-ı Mısır", *İkdâm*, no: 5139, 14 Eylül 1908, s. 1.

Ali Kemâl, "Kavm-i Necib-i Arab", *İkdâm*, no: 5154, 29 Eylül 1908, s. 1

Ali Kemâl, "Tesâdüm-i Garb ve Şark", *İkdâm*, no: 5195, 11 Teşrin-i sani 1908, s.1

Ali Kemâl, “Almanya-Fransa”, *İkdâm*, no: 5191, 7 Teşrin-i sani 1908, s.1;

Ali Kemal, “Avrupa-Osmanlılar”, *İkdâm*, no: 5172, 17 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

Ali Kemâl, “Bereket-i Ricâl-Fransızlar: Osmanlılar-Balkan-Avrupa”, *İkdâm*, no: 5263, 20 Kanun-ı sani 1909, s.1.

Ali Kemal, “Drang Nach Osten”, *Sabah*, no: 6876, 16 Teşrin-i sani 1908.

Ali Kemâl, “Dün, Bugün”, *Meram*, no: 1, 30 Teşrin-i evvel 1324.

Ali Kemâl, “Düvel-i Muazzama, Bulgaristan ve Biz”, *İkdâm*, no: 5299, 25 Şubat 1909, s.1.

Ali Kemâl, “Edebiyât-ı Siyasiye”, *İkdam*, no: 5316, 14 Mart 1909, s. 1.

Ali Kemâl, “Fezâil-i İctimaiyye”, *İkdam*, no: 5112, 18 Ağustos 1908, s. 1.

Ali Kemâl, “Fransa ve Fransa’da Siyaset ve Siyaset-i Şarkıyye”, *İkdam*, no: 5192, 8 Teşrin-i sani 1908, s. 1.

Ali Kemal, “Hakk-ı Müdahale Yahud Vazife-i Adem-i Müdahale-II”, *İstişâre*, no: 8, 12 Teşrin-i sani 1908.

Ali Kemâl, “Hakk-ı Müdahale yahut Vazife-i Adem-i Müdahale- I”, *İstişâre*, no: 7, 5 Teşrin-i sâni, s. 295

Ali Kemâl, “Hey’et-i Vükelâ-Umûr-ı Mâliye”, *İkdam*, no: 5113, 19 Ağustos 1918, s. 1.

Ali Kemâl, “İfşâ-yı Hakaik”, *İkdam*, no: 5161, 6 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

Ali Kemâl, “İhtilafât-ı Hâzıra ve Düvel-i Selâsenin Babıali’ye Tebligâtı”, *İkdam*, no: 5179, 24 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

Ali Kemâl, “İklimde Hükmü Yok mu Farkın”, *İkdam*, no: 5121, 27 Ağustos 1908, s. 1;

Ali Kemâl, “İmtiyazât-ı Ecnebiye”, *İkdam*, no: 5171, 16 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

Ali Kemâl, “İngiltere – Almanya ya Cihân-ı Temeddünde Bir Cidâl-i Tefevvuk”, *İkdam*, no: 5189, 5 Teşrin-i Sani 1908, s. 1

Ali Kemâl, “İran Ahvâli-Rusya ve İngiltere’nin Karar-ı Ahirleri”, *İkdam*, no: 5270, 27 Kanun-ı sani 1909, s. 1

Ali Kemâl, “Kosova Muzafferiyeti”, *İkdam*, no: 5343, 10 Nisan 1909, s.1

Ali Kemâl, “Makale-i Siyasiye”, *Mizan*, no:4, 2 Ağustos 1908, s. 18-19

Ali Kemâl, “Mevlây Abdülaziz”, *İkdam*, no: 5123, 29 Ağustos 1908, s. 1

Ali Kemâl, “Sadr-ı Müstakbel”, *İkdam*, no: 5328, 26 Mart 1908, s. 1

Ali Kemâl, “Sırat-ı Müsrakim ya Cümlelerin Maksudu Bir Amma Rivayet Muhtelif”, *İkdam*, no: 5190, 6 Teşrin-i Sâni 1908, s.1

Ali Kemâl, “Siyasetimiz ve Siyaset-i Umumiye”, *İkdam*, no: 5177, 22 Teşrin-i evvel 1908, s.1

Ali Kemâl, “Şâhrâh-ı Selâmet”, *İkdam*, no: 5338, 5 Nisan 1909, s. 1

Ali Kemâl, “Tehlikenin Büyüğü”, *İkdam*, no: 5097, 3 Ağustos 1908, s. 1

Ali Kemâl, “Tunus ve Cezayir Müslümanları ya İnkılab-ı Ahirimizin Cihan-ı İslam’a Te’siri”, *İkdam*, no: 5188, 4 Teşrin-i evvel 1908, s. 1

Ali Kemâl, “Ufk-ı Siyâsî”, *İkdam*, no: 5313, 11 Mart 1909, s. 1

Ali Kemâl, “Vaziyeti Bir mi Garb ve Şarkın”, *İkdam*, no: 5131, 6 Eylül 1908, s.1

Ali Kemâl, “Yaşasın İngilizler! Yaşasın Osmânlılar”, *İkdam*, no: 5166, 11 Teşrin-i Evvel 1908, s.1

Ali Kemâl, “Yine Drang Nach Osten”, *Sabah*, no: 6884, 24 Teşrin-i sani 1908

Ali Kemâl, “Yine İslâm”, *İkdam*, no: 5303, 1 Mart 1909, s. 1

Ali Kemal, *Toplu Yazıları (1908- 1909)*, Cilt: 1, Haz. Safiye Kıranlar, İsis Yayıncılık, 2010.

Ali Salahaddin, "İngiltere'ye" [Ekrem (Bolayır)'ın İngiltere şiirine tahmis, 1/3], *Meram*, no:1, 30 Teşrin-i evvel 1324, s. 15-18.

Ali Salahaddin, "İngiltere'ye" [2/3], *Meram*, no:2, 6 Teşrin-i sani 1324, s. 52-54.

Ali Salahaddin, "İngiltere'ye" [3/3], *Meram* no:3, 20 Teşrin-i sani 1324, s. 87-89

Ali Seydi, *Resimli Kamus-ı Osmânî*, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1330.

Ali Suavî, “Jul Favr ve İmtiyazât-ı Ecnebiyye”, *Muvakkaten Ulûm Müşterilerine*, no: 3, 15 Teşrin-i evvel 1870, s. 42.

- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyâsî Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1983.
- Arnold, David *Coğrafi Keşifler Tarihi*, trc. Osman Bahadır, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Ataöv, Türkkaya, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- Babanzade İsmail Hakkı, “Mösyö Pişon’un Yeni Bir Nutku”, *Tanin*, 18 Kanun-ı sani 1911, no: 853, s.1.
- Bandura, Albert, “Imperialism”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Cilt: 7, The McMillan Company and The Free Press, 1968.
- Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, Cilt: 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, Londra, 1998.
- Betts, R. F., *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1890-1914*, University of Nebraska Press, Lincoln, 2005 [1961].
- [Beyatlı], Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1968.
- Birdal, Murat, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insoyency and European Financial Contol in the Late Nineteenth Century*, Tauris Academic Studies, Londra, 2010
- Blaisdell, D. C., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi: Osmanlı Düyunuumumiye İdaresi’nin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti*, trc. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979.

“Britanya İmparatorluğu”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1956.

Bozdağ, İsmet, *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü? Atatürk mü, Lenin mi?*, Emre Yayınları, İstanbul, 1992.

“Burke”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1956.

Buzpınar, Tufan, “Öteki Üzerinden Hesaplaşma: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet’in Avrupa Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dîvân*, no: 19, 2005/2, s. 151-176.

Celal Nuri, "Harbe Boykotaj [1]", *Hak*, no: 32, 26 Rebiyyülahir 1330, 1 Nisan 1328, 14 Nisan 1912, s. 1.

Celal Nuri, "Harbe Boykotaj [2]", *Hak*, no: 33, 27 Rebiyyülahir 1330, 2 Nisan 1328, 15 Nisan 1912, s. 1-2.

Celal Nuri, “Cenâb-ı Cenâb'a Cevâb”, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, s. 224-236.

Celâl Nuri, “Şîme-i Husûmet”, *İctihad*, No: 88, 9 Kanun-ı sâni 1329, s. 1949-1951.

Celal Nuri, *1327 Senesinde Selanik'de Mün'akid İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıradır*, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1327.

Celâl Nuri, *İttihâd-ı İslâm ve Almanya*, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul, 1333.

Celal Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, Yeni Osmânî Matba'a ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331.

Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukûk-ı Düvel*, “İslam'da Vücûb-ı Teceddüd”, Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1330.

Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukûk-ı Düvel*, Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1330.

- Celal Nuri, *Târîh-i İstikbâl*, Cilt: 2, Yeni Osmânî Matba'a ve Kütübhânesi, İstanbul, 1331.
- Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, "Saltanat-ı İstikbal – İstikbal-i Saltanat", Matba'a-i İctihâd, İstanbul, 1330.
- Celal Nuri, *Târîh-i Tedenniyât-ı Osmâniye*, Matba'a-i İctihâd, İstanbul, 1330.
- Cenab Şehabeddin, "Sulhiyyun ve Nisâiyyun", *Târîh-i Tedenniyât-ı Osmâniye*, Matba'a-i İctihâd, İstanbul, 1330.
- Ceran, İsmail, "Vâdilmehazin Savaşı", *Belleten*, Cilt: 60, no: 228, Ağustos 1996, s. 271-388
- Çetinkaya, Y. Doğan, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Çetinsaya, Gökhan, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (Der. Mehmet Ö. Alkan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Davison, Roderic H., "The Impact of the West", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*, Saqi Books, 1990.
- Deschamps, Hubert, *Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü*, trc. Oktay Akbal, Kitapçılık Yayınları, İstanbul, 1966.
- Doğan, Atila, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Dursun, Davut "Afrika-Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İstanbul, 1988.
- Dursun, Davut, "Sömürgecilik", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İstanbul, 1990.
- Duymaz, Recep, "Celal Nuri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul, 1993.

- Elmacı, Emin, “İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi”, *İttihat Terakki ve Jöntürkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009
- Emerson, Rupert, *From Empire to Nation*, Beacon Press, Boston, 1962.
- Emil, Birol, *Mizancı Murad Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979
- Engelhard, Edouard, *Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı: Tanzimat Devri (1838-1876)*, trc. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992.
- Ferro, Marc, *Colonization: A Global History*, trc. K. D. Prithipaul, Routledge, Londra, 1997.
- "Gabriyel Lui'nin Üsküb'de Bir Jön Türküle Mülâkatı", *Meram*, no: 8, 8 Kânun-ı sâni, s. 235-238.
- Gencer, Bedri, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2008.
- Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, trc. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Gövsâ, İbrahim Alaeddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, [1946].
- Hakk, “Vazîfe-i Temdîn” (Âsâr-ı Münteşire), No: 27, 21 Rebiyyülahir 1330, 27 Mart 1328, 9 Nisan 1912, s. 4.
- Halil Halid, “İngiliz Emperyalistlerinin Türk Husumeti”, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 211-229. (Halid Halid, *The Turcophobia of the English Imperialist*, Staempfli and Co., Bern, 1919).

- Halil Halid, “İngiliz İşçi Hareketi ve Şark”, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 231-269. (Halil Halid, *British Labour and the Orient*, Staempfli and Co., Bern, 1919).
- Halil Halid, “İngiliz Türkofobisi Üzerine Bir Çalışma”, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 163-190 ([Halil Halid], *A Study in English Turcophobia*, Pan-Islamic Society, Londra, 1904)
- Halil Halid, “Oriental Studies in England and on the Continent: A Comparison”, *The Imperial Asiatic Quarterly Review*, Cilt: 18, no: 36, Ekim 1904, s. 1-11 (Halil Halid, “İngiltere ve Kıta Avrupasında Şarkiyat Çalışmaları: Bir Mukayese”, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*, trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 191-210).
- Halil Hâlid, *Hilâl ve Salib Münazaası*, Matbaa-i Hindiye, Mısır, 1907.
- Halil Hâlid, *The Crescent Versus Cross*, Luzac & Co, Londra, 1907.
- Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, [1981].
- Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, [1985].
- Hobsbawm, E. J., *İmparatorluk Çağı: 1875-1914*, trc. Vedat Aslan, Dost Kitabevi, Ankara, 1999.
- Hobson, John. A., *Imperialism: A Study*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1965 [1902].
- Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar*, trc. Kezban Acar, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Hunt, R.N.C., *The Theory and Practice of Communism*, Penguin Books, Middlesex, 1966.

Hüseyin Câhid, “Bir İki Nokta” (Siyâsiyyât), *Tanin*, No:700, 8 Şa’bân 1328/31 Temmûz 1329/13 Ağustos 1910, s. 1

Hüseyin Câhid, “İngiltere ve Devlet-i Osmâniye”, *Servet-i Fünûn*, No: 6, 18 Temmuz 1324, s. 1-2

Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, haz: Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1975.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: 1, trc. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

İnalcık, Halil, “İmtiyâzât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul, 2000.

“İngilizlerin Ültimatomu Münasebetiyle İran Hakkında (Konferans)”, *Sırât-ı Müstakîm*, No:112, 23 Şevval 1328/15 Teşrinî evvel 1326, s. 136-137

“İngiltere Sefirinin Dersaadet’e Muvasalatı ve Millet-i Osmâniyenin İstikbal-i Fevkaladesi”, *Servet-i Fünûn*, no: 6, 18 Temmuz 1324, s. 1-2

Kallek, Cengiz “İmtiyâzât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul, 2000.

Karaca, Bilâl, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İktisat Anlayışı”, *Türkiye Günlüğü*, no: 102, Yaz 2010, s. 63-82.

Karagülle, Halil Mithat, “Müstemleke”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul, 1952.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Kipal U ve Uyanık Ö, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.

- Koçak, Cemil, “Hüseyin Cahit Yalçın ve Fikir Hareketleri Dergisi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt: 7 *Liberalizm*, ed. B Tanıl, M Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kohn, Margaret, “Colonialism”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2006 Edition), ed. Edward N. Zalta, erişim tarihi: 4 Şubat 2009, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2006/entries/colonialism>
- Lenin, V.İ., *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, trc. Cemal Süreyya, Sol Yayınları, Ankara, 1979
- Lenin, V.İ., *Marx Engels Marksizm*, trc. Vahap Erdoğan, Sol Yayınları, Ankara, 1976.
- Lewis, Bernard, "The Return of Islam", *Islam and the West*, Oxford University Press, New York, 1993.
- Loomba, Ania, *Kolonyalizm Postkolonyalizm*, trc. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000
- Luraghi, Raimondo, *Sömürgecilik Tarihi*, trc. Halim İnal, E Yayınları, İstanbul, 1975.
- Malkoç, Eminalp, “Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu’nun Kaleminden Ahmet Rıza Bey ve Yazışmaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, no:12, 6/2007, s.107-163
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, trc. M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mardinizade Ebul-Ala, "Muhtelit Mahkemeler-1", *Sırat-ı Müstakim*, no:11, 23 Teşrin-i evvel 1324, s. 165-170
- Martin, Robert Montgomery, *Colonies of the British Empire in the West Indies, South America, North America, Asia, Austral-Asia, Africa, and Europe*, Wm. H. Allen and co., Londra, 1839.
- Mears, Grinnell Eliot, *Modern Turkey*, The Macmillan Company, New York, 1924.

[Mehmed Akif], “Muhterem Üstad Mehmed Akif Beyefendi'nin Kastamonu'da Nasrullah Cami-i Şerifinde Verdikleri Vaazın Özetidir”, *Sebilürreşad*, Cilt: 18, no: 464, 25 Teşrinisani 1336/15 Rebiülevvel 1339.

Mehmed Akif Ersoy, *Düzyazılar- Makaleler, Tefsirler, Vaazlar*, (Haz. A.Vahap Akbaş), Beyan Yayınları, İstanbul, 2010.

Mehmed Şevki, "Japonya Memleketi", *Mecmua-ı Fünûn*, no:41, Şaban 1283/Aralık 1866, s. 314.

Mehta, Uday, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought*, University of Chicago Press, Chicago, 1999.

Memmi, Albert, *The Colonizer and the Colonized*, Beacon Press, Boston, 1965.

Miller, Geoffrey, *Straits: British Policy Towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign*, the University of Hull Press, Hull, 1997.

[Mizancı Murad], “Anlaşalım”, *Mizan*, no: 39, 24 Ağustos 1324, 6 Eylül 1908, s. 173;

[Mizancı Murad], “Evrak-ı Havadis”, *Mizan*, no: 40, 25 Ağustos 1324, s. 178;

[Mizancı Murad], “Evrak-ı Havadis”, *Mizan*, no: 43, 28 Ağustos 1324, s.190;

[Mizancı Murad], “Uslu Oturulım-Ali Kemal Bey Oğlumuz”, *Mizan*, no: 54, 8 Eylül 1324-21 Eylül 1908, s. 234.

[Mizancı Murad], “Usul-i Himâye ve Serbesti-yi Mübadelat”, *Mizan*, no: 101, 21 Haziran 1889, s. 970

[Mizancı Murad], “Teşebbüsât-ı Nâfi’a”, *Mizân*, no: 138, 13 Mart 1890, s. 1269-1270.

[Mizancı Murad], “Umûr-ı Nâfi’a ve Sabah Gazetesi”, *Mizan*, no: 139, 20 Mart 1890, s. 1279.

[Mizancı Murad], “Beyhude Yorgunluk”, *Mizân*, no:140, 27 Mart 1890, s. 1289.

- Mommsen, Wolfgang J., *Theories of Imperialism*, trc. P.S. Falla, University of Chicago Press, Chicago, 1982.
- Muthu, Sankar, *Enlightenment Against Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2003.
- Münif Paşa, "Mukayese-i İlm ü Cehl", *Mecmua-ı Fünûn*, no: 1, Muharrem 1279/Haziran 1862, s. 21
- Namık Kemal, "Medeniyet", *Memua-ı Ulûm*, no: 5, 1 Safer 1297/ 14 Ocak 1880, s. 383.
- Kemal, "Avrupa Şark'ı Bilmez", *İbret*, no: 7, 16 Rebiulahır 1289, s. 2
- Kemâl, "Medeniyet", *İbret*, no:84, 2 Zilkade 1289/ 20 Kanun-ı evvel 1288, s. 1-2
- Kemal, "Mukabele", *İbret*, no: 12, 23 Rebiulahır 1289, s. 1
- Ortaylı, İlber *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmpratorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.
- Özcan, Azmi, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 22, İstanbul, 2000.
- Özger, Yunus, "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha", *History Studies: International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, s. 301-323.
- Öztuna, Yılmaz, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2008.
- Pagden, Anthony, "The Struggle for Legitimacy and the Image of Empire in the Atlantic to c. 1700", *The Oxford History of the British Empire*; Cilt 1: *The Origins of Empire*, haz. Canny, Nicholas, Oxford University Press, Oxford, 1998.
- Paquette, Gabriel, "Justification for Empire, European Concepts", *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*, haz. Thomas Benjamin, cilt: 1, Macmillian Reference USA, Detroit, 2007.

- Parvus, “Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır-1”, *Türk Yurdu*, Cilt: 1, No:16, 14 Haziran 1328, s. 262-265
- Parvus, “Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça”, *Türk Yurdu*, Cilt: 2, no: 25, s. 23-26
- Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı*, trc. Emin Raşid, Şems Matbaası, İstanbul, 1330
- Ramsaur, Ernest Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, trc. Nuran Yavuz, Sander Yayınları, İstanbul, 1982.
- “Reclus”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.
- Redhouse, James W., *A Lexicon English and Turkish*, The Oriental Literature Society, Londra, 1861.
- Riasanovsky, N., V. ve Steinberg, M., D., *Rusya Tarihi*, trc. Figen Dereli, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Richardson, J. S., “Imperium Romanum: Empire and the Language of Power”, *The Journal of Roman Studies*, no: 81, 1991, s. 1-9
- Sabah*, “Umur-ı Nâfi’a ve Mîzân Gazetesi”, No: 204, 10 Mart 1326, s. 3
- Sabah*, “Umûr-ı Nâfi’a”, No: 197, 3 Mart 1306, s. 3
- Sabah*, “Yine Umûr-ı Nâfi’a ve Mîzân”, No: 213, 19 Mart 1306, s. 4
- Sagay, Reşat, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, trc. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1989.
- Süleyman Nazif, "Hayal Değil, Hakikat", *İttihâd-ı İslâm*, Yeni Osmânî Matba'a ve Kütübhanesi, İstanbul, 1331, s. 356-363

- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid-Tahtsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990.
- Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: İnsanlık Tarihine Giriş*, Cilt: 3, Say Yayınları, İstanbul, 1987.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001 [1956].
- The American Heritage Dictionary of the English Language*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1992.
- Tocqueville, Alexis de, *Writings on Empire and Slavery*, trc. Jennifer Pitts, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.
- "Türkiye-İngiltere" (Sahaif-i Siyasiye), *Meram*, no: 2, 6 Teşrin-i sani 1324, s. 34-36
- Uçman, Abdullah, "Şehbenderzade Ahmed Hilmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s. 424-425
- Uyanık, Necmi, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı", erişim tarihi: 26 Kasım 2007, www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s16/uyanik.pdf.
- Uzun, E ve Uzun, E, "Uluslararası Hukukun Temelleri ve Francisco De Vitoria", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 5, no: 18, 2009, s. 39-60
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, Cilt:1, Selçuk Yayınları, Konya, 1966.
- Ülman, Halûk, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, 1985.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, haz. Mehmet Kaplan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1986.